

Österreichisch-ungarische Beziehungen
auf dem Gebiet des Hochschulwesens

Osztrák-magyar felsőoktatási
kapcsolatok

Veranstalter:

Archiv der Universität Wien
Österreichische Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte
Bibliothek der Eötvös-Loránd-Universität (Budapest)
Kodolányi-János-Gesamthochschule (Székesfehérvár)

Rendezők:

Bécsi Egyetem Levéltára
Osztrák Tudománytörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára
Kodolányi János Főiskola

Támogatta / Gefördert vom:

Osztrák–Magyar Akció Alapítvány / Stiftung Aktion Österreich–Ungarn
Ungarisches Institut im Wissenschaftszentrum Ost- und Südosteuropa, Regensburg

Szerkesztette / Redigiert von:

K. Lengyel Zsolt – Nagy József Zsigmond – Ujváry Gábor

ISBN 978-615-5075-01-8

Nyomdai munkák:

Regia Rex Kft., Székesfehérvár

Könyvterv és tördelés:

Takács Péter

Kodolányi János Főiskola – Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára
Székesfehérvár – Budapest

2010

Österreichisch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens

Osztrák-magyar felsőoktatási kapcsolatok

Begegnungen in Fürstenfeld, 1.

Fürstenfeld, 9.–10. Mai 2008

Fürstenfeldi találkozók, 1.

Fürstenfeld, 2008. május 9–10.

Kodolányi János Főiskola – Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára
Székesfehérvár – Budapest

2010

Inhaltsverzeichnis / Tartalomjegyzék

Előszó / Vorwort	9
MÜHLBERGER, KURT	11
Relikte aus dem Mittelalter: Die „Akademischen Nationen“ im Rahmen der neuzeitlichen Universitätsgeschichte. Mit einem Exkurs zur Natio Hungarica Universitatis Vindobonensis (A középkor reliktumai: az akadémiai nációk szerepe és jelentősége az újkori egyetemtörténetben, kitérővel a Natio Hungarica Universitatis Vindobonensisre)	
SZÖGI LÁSZLÓ	33
Neueste Forschungsergebnisse über die Studentenmigration aus Ungarn 1117–1918 (A magyarországi hallgatók 1117–1918 közötti peregrinációjának legújabb kutatási eredményei)	
BOGNÁR KRISZTINA	49
Magyarországi diákok bécsi tanintézetekben (1526–1789) (Studenten aus Ungarn an Wiener Lehranstalten /1526–1789/)	
HEILAUF ZSUZSANNA	71
Osztrák tartományok hallgatói magyarországi felsőoktatási intézményekben 1635–1919 között (Studenten aus österreichischen Ländern an Hochschuleinrichtungen in Ungarn 1635–1919)	
KEREKES DÓRA	93
Az első „Keleti Nyelvek Kollégiuma” Bécsben – A császári tolmácsok képzése a 17. század végén (Das erste Seminar für Orientalische Sprachen in Wien – die Ausbildung der kaiserlichen Dolmetscher am Ende des 17. Jahrhunderts)	

OLGA KHAVANOVA	107
Der ungarische Adel am Wiener Theresianum im 18. Jahrhundert: die sozialen und kulturellen Grenzen einer politischen Nation (A magyar nemesség a 18. századi bécsi Theresianumban: egy politikai nemzet társadalmi és kulturális határai)	
KISS JÓZSEF MIHÁLY	123
A méltatlanul elfeledett magyar mérnökképző intézet és osztrák kapcsolatai (Die in Vergessenheit geratene ungarische Ingenieurhochschule und ihre österreichischen Beziehungen)	
GRÖSSING, HELMUTH	133
Der Mann hinter dem „Doppler Effekt“: Christian Doppler (1803–1853) (A Doppler-hatás mögötti személy: Christian Doppler /1803–1853/)	
SCHWARZ, KARL W.	141
„...ein vollständiges protestantisch-theologisches Studium-getrennt von der Universität.” Zur Geschichte der Wiener Lehranstalt/Fakultät und ihrer Bedeutung für den Donau – und Karpatenraum im 19. Jahrhundert („... az egyetemtől elválasztott teljes protestáns-teológiai képzés.” A Bécsi Egyetem Evangélikus Teológiai Kara és annak Duna- és Kárpát-medencére való kisugárzása a 19. században)	
FARKAS GÁBOR	163
A birodalmi felsőoktatás modernizációja. A kultuszminiszter oktatási terveze (1849–1854) (Die Modernisierung des staatlichen Hochschulwesens. Der Lehrplan des Kultusministers /1849–1854/)	
K. LENGYEL ZSOLT	179
Die Bach-Ära in Ungarn Anmerkungen zur neueren Historiographie (Bach-korszak Magyarországon. Megjegyzések újabb történetírásához)	
MATTHIAS SVOJTKA – JOHANNES SEIDL – BARBARA STEININGER	195
Aus der Batschka in die weite Welt: Leben und Werk des Josef Victor Rohon (1845–1923) zwischen Wien, München, Sankt Petersburg und Prag (A Bácskából a nagyvilágba: Josef Victor Rohon /1845–1923/ élete és munkássága Bécsben, Münchenben, Szentpétervárott és Prágában)	
EBNER, PAULUS	223
Die österreichisch-ungarische Ausgleich als Geburtshelfer für eine Universität – Die Gründung der Hochschule für Bodenkultur (A bécsi Mezőgazdasági Főiskola alapítása, mint a kiegyezés következménye)	

SURMAN, JAN.	235
Cisleithanisch und transleithanisch oder habsburgisch? Ungarn und das Universitätssystem der Doppelmonarchie (A magyar felsőoktatási intézmények és a Lajtán túli egyetemi hálózat)	
ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN – STRAUZS PÉTER.	253
Die Schulungs- und Unterrichtstätigkeit der ungarischen Kammern in der bürgerlichen Ära (1867–1944) (A magyar kamarák oktatási és képzési tevékenysége a polgári korban /1867–1944/)	
IFJ. BERTÉNYI IVÁN	275
A magyarországi politikai elit bécsi tanultságú tagjai (1848–1875) (Mitglieder der ungarischen Politelite an Wiener Hochschulen /1848–1875/)	
PATYI GÁBOR	311
Magyarországi születésű izraelita hallgatók a bécsi felsőoktatási intézményekben a századfordulón (1890–1918) (Jüdische Studenten ungarländischer Abstammung an den Wiener Hochschuleinrichtungen um die Jahrhundertwende /1890–1918/)	
MÁRFI ATTILA	329
A Pécsi Püspöki Joglyceum a 20. század elején, dr. Arató (Neusiedler) Jenő visszaemlékezéseit is felhasználva (Das Bischöfliche Rechtslyzeum von Fünfkirchen am Anfang des 20. Jahrhunderts, unter Berücksichtigung der Erinnerungen von Dr. Jenő /Neusiedler/ Arató)	
UJVÁRY GÁBOR.	351
A magyar történetírás bécsi korszaka (1918–1944) (Die Wiener Epoche der ungarischen Geschichtsschreibung /1918–1944/)	
SZABÓ MÁRIA	365
K. u. k. hatások és a katonatiszti műveltség kérdése a két világháború közötti tisztképzésben (K. u. k. Einflüsse auf die Reformpläne der ungarischen Offiziersausbildung zwischen den beiden Weltkriegen)	
SCHÜBL, ELMAR.	385
Die Österreich-Bibliotheken im Ausland und ihr Beitrag zur wissenschaftlichen Kooperation am Beispiel der vier Bibliotheken in Ungarn (Osztrák Könyvtárak külföldön – A tudományos kapcsolatokban játszott szerepük a négy magyarországi Osztrák Könyvtár példáján)	

Előszó / Vorwort

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, a Kodolányi János Főiskola Történeti és Hungarológiai Műhelye illetve a Magyar Tudományos Akadémia Művelődéstörténeti Bizottsága (valamint annak Egyetemtörténeti Albizottsága), a Bécsi Egyetem Levéltára és az Osztrák Tudománytörténeti Társaság 2008. május 9-én és 10-én Fürstenfeldben konferenciát rendezett *Osztrák–magyar felsőoktatási és tudományos kapcsolatok (16–20. század)* címmel, az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány támogatásával, neves osztrák és magyar tudósok, levéltárosok részvételével.

Jelen kötet az ülészak előadásainak szerkesztett változatát tartalmazza, néhány egyéb írással kiegészítve. A tanulmányokat azon a nyelven közöljük, amelyen elhangzottak: németül vagy magyarul. Utánuk a másik nyelven rövid összefoglalót adunk róluk. Bízunk benne, hogy a konferencia hosszabb távú együttműködést alapozott meg, s további hasonló rendezvényeken tárgyalhatunk majd e témákról.

A Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelye

Durch die Zusammenarbeit der Bibliothek der Eötvös Loránd Universität, der historischen und hungarologischen Werkstatt der Kodolányi János Hochschule sowie der Kommission für Kulturgeschichte der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und deren Subkommission für Universitätsgeschichte, weiters des Archives der Universität Wien und der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte und mit Unterstützung der Stiftung Aktion Österreich-Ungarn wurde, unter Teilnahme namhafter österreichischer und ungarischer Wissenschaftler und Archivaren, am 9. und 10. Mai 2008 in Fürstenfeld eine Konferenz mit dem Titel Österreichisch-ungarische Beziehungen im Bereich des Hochschulwesens und der Forschung vom 16. bis 20. Jahrhundert veranstaltet.

Vorliegender Band enthält die editierten Fassungen der Konferenzbeiträge und einige deutsch- bzw. ungarischsprachige Schriften. Die Studien erscheinen in der Originalsprache (deutsch/ungarisch) mit einer kurzen Zusammenfassung in der jeweiligen Fremdsprache. Wir hoffen, dass wir mit der Konferenz den Grundstein für eine langfristige Kooperation legen konnten und wir über das Thema im Rahmen weiterer ähnlicher Veranstaltungen diskutieren können.

Historische Werkstatt der Kodolányi János Hochschule

KURT MÜHLBERGER

**Relikte aus dem Mittelalter:
Die „Akademischen Nationen“ im Rahmen der neuzeitlichen
Universitätsgeschichte.**

*Mit einem Exkurs
zur Natio Hungarica Universitatis Vindobonensis¹*

„Somit stehen die 4 Nationsprokuratoren als ein Ehrfurcht gebietendes Stück Mittelalter vor uns, aber unsere verkommene kranke Zeit will nichts von ihnen wissen, kann ihre Bedeutung und ihren Werth nicht mehr verstehen...“. Mit diesem wehmütigen Satz leitet der Herausgeber des „Personalstandes der vier akademischen Nationen der Wiener Universität“ im Jahre 1863 den Schluss seiner historischen Würdigung dieser seit 1849 aus dem Verband der Alma Mater Rudolphina Vindobonensis ausgeschiedenen Korporationen ein. An der Schwelle der liberalen Ära und der damit verbundenen Neugestaltung der Universität tobt der Kampf um den „katholischen Charakter“ der Universität Wien, an der eine evangelische Fakultät noch keinen Platz hat. Die Vertreter des alten Personenverbandes, der alten akademischen Nationen, galten als entschiedenste Verfechter dieser Richtung. Sie vermuteten in den organisatorischen Neuerungen einen Angriff gegen die katholische Kirche, „weil die wahrhaft großartigen Schöpfungen des Mittelalters alle aus der Kirche hervorgingen“ und nur insofern großartig gewesen wären, „als sie von echt kirchlichem Geiste belebt und durch-

---

1   Erweiterte und überarbeitete Fassung eines Vortrags im Rahmen der Konferenz „Österreichisch-Ungarische Beziehungen im Bereich des Hochschulwesens und der Forschung vom 18. bis 20. Jahrhunderts“ an der Expositur der Kodolányi János Hochschule, Székesfehérvár (Stuhlweißenburg), Fürstenfeld (Steiermark), 9. Mai 2008.

drungen...” gewesen seien.² Die enge kirchliche Bindung dieser Korporationen mag ein wesentlicher Grund für ihre zähe Langlebigkeit in Wien gewesen sein, während sie an anderen traditionsreichen Universitäten längst in Vergessenheit geraten waren.

Ursprünge und Vorbilder³

Der Alltag mittelalterlicher Scholaren war mit mühsamen, oft nicht ungefährlichen Reisen, aber auch mit hohen Kosten verbunden. Trotzdem zog es zahlreiche Studierwillige, angetrieben von ihrem *amor sciendi* und ihrer *curiositas*, der Neugier nach „neuem Wissen“ und fremden Kulturen, zu den frühen Zentren der Bildung und Wissenschaft, denen ein hervorragender Ruf vorauselte. Bologna, Paris, Oxford, Montpellier, Salamanca, Cambridge, Padova und Toulouse gehörten im 12. und 13. Jahrhundert zu den frühesten Stätten wissenschaftlicher Bildung. Hier kamen sie als *peregrini* an, als Fremde in fremder Umgebung. Daher waren sie zugleich weitgehend Rechtlose. In dem Schutzprivileg für die Scholaren, das Kaiser Friedrich Barbarossa 1155 erlassen hat, der *Authentica Habita*, heißt es, dass die Studenten „um der Liebe zur Wissenschaft willen zu Heimatlosen“ geworden seien (*amore scientiae facti exules*) und ihr Leben großen Gefahren aussetzten.⁴ Sie waren den jeweiligen lokalen Obrigkeiten schutzlos ausgeliefert.

2 *Personalstand der vier akademischen Nationen der Wiener Universität und der P. T. Herren Mitglieder des Sanct Gregorius-Unterstützungs-Vereines*. Neue Auflage. Geschlossen am 24. März 1863 und herausgegeben von einem Mitgliede der Centralleitung des St. Gregorius-Vereines (Wien 1863). Dieser Verein hatte sein Vereinslokal nicht in der Universität, sondern an der Adresse Wien 1., Salzgries 214, 1. Stock.

3 Als Überblick zu empfehlen: Jacques VERGER, Grundlagen. In: *Geschichte der Universität in Europa*, ed. Walter RÜEGG. Band I: Mittelalter (München 1993), S. 49–78 und Aleksander GIEYSZTOR, Organisation und Ausstattung, In EBD., S. 109–138, insbesondere 114–115. Grundlegend zum Thema weiters: Pearl KIBRE, *The Nations in the Mediaeval Universities* (Cambridge-Massachusetts 1948) und Heinrich DENIFLE, *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400* (Berlin 1885, Neudruck Graz 1956), S. 158–177; Georg KAUFMANN, *Geschichte der deutschen Universitäten*, Band I–II (Stuttgart 1888, 1896, Nachdruck Graz 1958).

4 Vgl. dazu Rudolf STICHWEH, Universitätsmitglieder als Fremde in spätmittelalterlichen und frühmodernen europäischen Gesellschaften. In: *Fremde und Gesellschaft*, ed. Marie Theres FÖGEN (= Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte 56, Frankfurt am Main 1991) 169–191, bes. S. 172 und Winfried STELZER, Zum Scholarenprivileg Friedrich Barbarossas (*Authentica „Habita“*). In: *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* (1978) 123–165.

Daher haben sich allmählich selbständige Rechtsgemeinschaften mit dem Ziel des Studiums aus spontaner Initiative organisiert, die primär den Schutz ihrer Mitglieder in fremder Umgebung gewährleisten sollten. Eine Gründungs-urkunde existiert von diesen frühen, „gewachsenen“ Personenverbänden nicht. Erst nach und nach konnten sie Privilegien seitens der Universal-mächte (Papst, Kaiser) erwirken, die ihnen Schutz und weitgehende Unabhängigkeit von den lokalen Obrigkeiten boten. Der wichtigste *terminus technicus* für solche privilegierten Rechtsgemeinschaften war *universitas*. Erst durch das beizufügende Bestimmungswort wird er aussagekräftig: *universitas civium*, die Gemeinde der Bürger, *universitas studentium*, die Gemeinde der Studierenden oder *universitas magistrorum et scholarium*, die Gemeinde der Lehrenden (Meister) und Schüler. Da die eintretenden Mitglieder einen Eid auf die jeweiligen Statuten der *universitas* ablegen mussten, findet sich auch der Terminus der *coniuratio*, der eidlich verbundenen Schutzgemeinschaft.

Wir unterscheiden nach ihrer ursprünglichen Organisation zwei Grundtypen, an denen sich spätere Universitäten orientierten. In Bologna entstand die *Studentenuniversität*. Hier organisierten sich die Scholaren in zwei korporativen Studentenverbänden, den beiden ältesten Rechtsuniversitäten, die ihrerseits als Dachverband für mehrere landsmannschaftlich strukturierte Gemeinschaften – je nach ihrer jeweiligen geographischen Herkunft – dienten.⁵ Diese Gemeinden nannte man *nationes academici*. Es gab an der Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert die *Universitas Citramontanorum*, in der sich ortsfremde Scholaren der Jurisprudenz aus Italien in drei *nationes* zusammenfanden (Lombarden, Toskaner, Römer), während alle übrigen Rechtsstudenten, die aus Ländern außerhalb Italiens kamen, in die *Universitas Ultramontanorum* eintreten sollten. Hier gab es bis zu 16 *nationes*. Sie nahmen Studenten aus verschiedenen Gebieten Frankreichs, Spaniens, Englands, der Niederlande, Burgunds, Ungarns, Polens und des Römisch-deutschen Reiches auf. Diese Universitäten wurden von gewählten Studentenrektoren geleitet, die gleichzeitig als Richter ihrer Studentengemeinde fungierten. Der Begriff der *natio academica* konnte ursprünglich ebenfalls synonym mit *universitas* verwendet werden, insbesondere dann, wenn sich studentische Schutzgemeinschaften auf landsmannschaftlicher Basis, nach ihrer regionalen Herkunft, organisierten, wie es in Bologna der Fall war. Mit dieser neuen sozialen Form der korporativen Universität gelang es den Bologneser

---

5 Später kam es in Bologna zu einer weiteren Gründung der *Universitas Artistarum*, in der neben den Artes die Medizin vertreten war.

Rechtsstudenten Privilegien von Päpsten und Kaisern zur erwirken, die ihnen weitgehende Selbstbestimmung brachten. Die von den Scholaren ausgewählten und zur Lehre vertraglich verpflichteten Professoren konnten in Bologna nicht in die Universität eintreten.⁶

Die gelehrte Hochschule bezeichnete man dagegen als *studium* oder *studium generale*, wenn sie von überregionaler Bedeutung war. Der Begriff ist daher vorerst von *universitas*, der sozialen Organisationsform, zu unterscheiden. Allmählich verschmolzen in dem Begriff „Universität“ die Vorstellungen von *hoher schuol* und *universitas*, der mit dieser Schule verbundenen Korporation. Die Universität des ausgehenden Mittelalters und der Neuzeit wurde gleichsam zum rechtlichen Dachverband, der „Gemeinde“, mehr oder weniger selbständiger korporativer Verbände (Akademische Nationen, Fakultäten, Kollegien, Bursen) mit dem Ziel des gelehrten Studiums.

Als zweiten Grundtypus universitärer Organisation kennen wir die *Magisteruniversität*, die sich in Paris gebildet hat. Hier war seit dem 11. Jahrhundert das Zentrum des theologischen und philosophischen Unterrichts, so sich neben der Kathedralschule zahlreiche private Schulen etablieren konnten. Alle Schulen waren der Aufsicht des Kanzlers von Notre-Dame unterworfen. Mit diesem, aber auch mit der Pariser Stadtbevölkerung gab es zahlreiche Konflikte. 1208 kam erstmals ein gemeinschaftlicher Bund von Lehrern und Schülern unterschiedlicher Fächer in einem selbständig organisierten Personenverband zustande, den man *universitas magistrorum et scholarium* nannte. Von Beginn an waren hier die Magister (Professoren) die führende Gruppe. Während in Bologna auswärtige Studenten einen angemessenen Rechtsstatus gegenüber der Stadt und den ansässigen Lehrern erkämpften, waren die in der Pariser Korporation vereinten Magister bemüht, sich von der lokalen kirchlichen Kontrollinstanz zu emanzipieren, ihre Stellung durch päpstliche und königliche Privilegien zu festigen und eine den Unterricht und das gemeinschaftliche Leben ordnende Organisation aufzubauen. Unter dem gemeinsamem universitären „Dachverband“ bildeten sich hier im 13. Jahrhundert die korporativen Teilverbände: Als fachlich-korporative Gliederungen entstanden die vier Fakultäten, denen nur die fachverwandten Magister angehörten. Sie regelten den Lehrbetrieb, das

6 Die zumeist bürgerlichen Professoren organisierten sich in fachlich getrennten Dokorenkollegien („*Collegia doctorum*“). Ihnen kam die Erteilung der akademischen Grade zu. Zu den Dokorenkollegien siehe: Ingrid BAUMGÄRTNER, „De privilegiis doctorum“. Über Gelehrtenstand und Doktorwürde im späten Mittelalter. In: *Historisches Jahrbuch* 106 (1986), S. 288–332, insbesondere S. 304–306; P. COLLIVA, Bologna, Sp. 386–387.

Prüfungs- und Graduierungswesen.⁷ Die „oberen“ Fakultäten der Theologen, Kanonisten und Mediziner wurden von Dekanen geleitet, während bloß die menschenreiche Artistenfakultät in vier Akademische Nationen aufgeteilt war. Ihr gehörten Studenten und Magister gleichermaßen an. Vorsteher der Artisten war der gewählte Rektor, der ab dem 14. Jahrhundert schließlich auch die Gesamtuniversität leitete.⁸ Nach dem Pariser Modell erfolgte die Nationsgliederung aufgrund einer sehr weitläufig gefassten geographischen Zuordnung nach den vier Himmelsrichtungen, wobei das zahlenmäßig am stärksten vertretene Gebiet der jeweiligen Nation den Namen gab.⁹

Die Akademischen Nationen in Wien

Die *Alma Mater Rudolphina* war im Gegensatz zu den frühen „gewachsenen“ Universitäten eine spätmittelalterliche Gründung des österreichischen Landesfürsten.¹⁰ Der inzwischen traditionell gewordene Kanon universitärer Privilegi-

7 In der „Magna charta“ der Universität, der Bulle „Parens scientiarum“ Gregor IX. aus dem Jahre 1231 erfolgte die grundlegende Ermächtigung der Fakultäten das Studienwesen zu regulieren. DENIFLE, *Die Entstehung der Universitäten* (Anm. 3) 72.

8 DENIFLE, *Die Entstehung der Universitäten* (Anm. 3), S. 131–132.

9 In Paris gab es die Französische, die Normannische, Picardische (Niederlande, Nordfrankreich) und die Englische Nation (später Natio Alamannorum, in der unter anderen Engländer, Holländer, Skandinavien, Ungarn, Slawen und Deutschsprachige vertreten waren). Dazu siehe: KIBRE, *The Nations* (Anm. 3), S. 18–28.

10 Zu den Akademischen Nationen in Wien siehe: Franz GALL, *The Academic Nations of the University of Vienna*. In: *Yearbook of the Summer School of the University of Vienna* (1963); DERS., *Alma Mater Rudolphina 1365–1965. Die Wiener Universität und ihre Studenten* (Wien 1965), S. 78–89; Rudolf KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*. Im Auftrage des k. k. Ministers für Cultus und Unterricht, Leo Grafen von Thun, Band 1–2 (Wien 1854), insbesondere I/1, S. 60–68; DERS., *Mittheilungen aus dem Matrikelbuche der rheinischen Nation bei der k. k. Universität in Wien* (Wien 1852); Sabine SCHUMANN, *Die „nationes“ an den Universitäten Prag, Leipzig und Wien*. Ein Beitrag zur älteren Universitätsgeschichte (phil. Dissertation, Freie Universität Berlin 1974); Astrid STEINDL, *Die Akademischen Nationen an der Universität Wien*. In: *Aspekte der Bildungs- und Universitätsgeschichte. 16.–19. Jahrhundert* (= Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien, 7. Band, 1993). DIES., *Der Student im Rahmen der frühen Universitätsgeschichte – Nationen und Bursen*. In: *Gaudeamus igitur. Studentisches Leben einst und jetzt. Ausstellung, Schallaburg 1992* (= Katalog des NÖ Landesmuseums N. F. 296, Wien 1992), S. 15–23. Wolfgang ERIC WAGNER, *Von der „natio“ zur Nation? Die „nationes“-Konflikte in den Kollegien der mittelalterlichen Universitäten Prag und Wien im Vergleich*. In: *Mensch – Wissenschaft – Magie. Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* 20 (Wien 2000) 141–162. Die Literatur zur Wiener Ungarischen Akademischen Nation siehe unten Anm. 27.

en wurde in den umfangreichen Stiftbrief vom 12. März 1365 aufgenommen. Das Pariser Organisationsmodell stand dabei Pate.¹¹ Ausschlaggebend für diese Anlehnung an Paris mag der Wiener Gründungsrektor Albrecht von Sachsen gewesen sein, der in früherer Zeit selbst das Amt des Rektors der Sorbonne geführt hatte. Das Pariser Modell wurde in Wien jedoch adaptiert. Im Stiftbrief heißt es sinngemäß: [...] alle Mitglieder dieser Universität *und* der Hohen Schule¹² sollen in vier Gruppen (Teile / *partes*) eingeteilt werden, und zwar so, dass in jeden Teil Meister und Studenten von besonderen Ländern *ainer nation oder gepurt* sind.¹³

Im Unterschied zu Paris wurden in Wien nicht nur bereits graduierte Magister der Artistenfakultät, sondern auch einfache Scholaren und Graduierte *aller* Fakultäten in die Nationen aufgenommen. Die Einteilung dieser Korporationen erfolgte durch ein von der Universität selbständig beschlossenes Statut vom 6. Juni 1366,¹⁴ welches schließlich im Zuge der Universitätsreform Herzog Albrechts III. von 1384 dem Einzugsbereich der Rudolphina angepasst wurde. Die Nationsordnung, bei der eine Rangordnung festgelegt wurde, die bei Abstimmungen und Präzedenzfragen von Bedeutung war, blieb bis zu ihrer Reform im Jahre 1838 bestehen:

Österreichische Nation (Österreichische Erblande, Patriarchat Aquileia, Diözesen Trient, Chur und ganz Italien),

11 Anders etwa in Krakau (1364), wo es keine Nationen gab, oder in Pecs (1367), wo man sich an Bologna orientierte. Siehe: GIEYSZTOR, *Organisation und Ausstattung* (Anm. 3), S. 109–138, bes. S. 115.

12 Hier noch die terminologische Unterscheidung von Personenverband und Schule.

13 Im Rudolphinischen Stiftbrief vom 12. März 1365 lautet die betreffende Passagen wie folgt: [17] „Ordinantes quoque et statuentes quo supra nomine volumus, totum dicte universitatis clerum in partes quatuor divide, quarum quolibet magistros et studentes de certis et nominates terris habeat pro ipsarum qualitatibus et circumstanciis unam facientibus nacionem.“ Deutsche Fassung: „Ouch wellen wir, daz alle phafhait, die zû der vorgenanten unserr universitet und hoher schûle gehoeret, getailtet werde in vier tail also, daz in yeklichem taile sein sullen maister und studenten von besondern und genanten landen ainer nacion oder gepurt [...].“ Siehe: Peter CSENDES (Hrsg.), *Die Rechtsquellen der Stadt Wien (= Fontes Rerum Austriacarum, 3. Abt. Fontes Juris, 9. Band, Wien-Köln-Graz 1986)* S. 152 und S. 169 und KINK II (Anm. 10), S. 18; Im Albertinischen Konfirmationsbrief von 1384 (ohne Tagesdatierung): „Item ordinabamus ac nunc ordinamus et volumus, totum dicte Vniversitatis nostre clerum ad instar Parisiensis Studij in quatuor partes dividi, quas solitum est nationes vocari...“ Siehe: KINK II (Anm. 10), S. 51.

14 Es ist dies wohl das früheste Zeugnisse selbständiger organisatorischer Tätigkeit der Universität Wien. KINK II (Anm. 10), S. 32–34, Nr. 5. Danach folgte am 8. August 1366 das Statut über die Funktionen des Pedellen. KINK II (Anm. 10), S. 32–34, 40–42, Nr. 5, 7.

Rheinische Nation (Bayern, Schwaben, Elsaß, alle Rheinländer, Franken, Hessen, alle westlichen und südlichen Länder wie Frankreich, Aragon, Spanien, Navarra, Holland, Flandern, Brabant),

Ungarische Nation (Ungarn, Böhmen, Polen, Mähren, alle übrigen Slawen und die Griechen),

Sächsische Nation (Sachsen, Westfalen, Friesen, Thüringer, Meißner, Brandenburger, Preußen, Livländer, Litauer, Pommeraner, Dänen; England, Irland, Schottland, Schweden, Norwegen).

Nach dieser Einteilung haben sich die vier Korporationen konstituiert und jeweils eigene Statuten beschlossen, die von der Universitätsversammlung approbiert wurden.¹⁵ Als Leiter fungierten die gewählten Prokuratoren – zu meist Magister oder Doktoren –, denen zeitweilig *Coadjutoren* beziehungsweise *Consilarii* als Hilfestellung, aber auch zur Kontrolle beigegeben waren.¹⁶ Sie leiteten die Versammlungen, führten die Nationsmatrikel und verwalteten das Nationsvermögen. Zu den wesentlichen Aufgaben gehörte die Ausrichtung des Patronatsfestes, bei dem die Nationen als Körperschaft öffentlich in Erscheinung traten. Jede Korporation besaß einen Schutzpatron, dessen Jahrestag mit einer hl. Messe in der Dominikanerkirche begangen wurde. Die Österreichische Nation feierte zunächst am Tag des hl. Koloman (13. Oktober), ab 1633 am Tag des hl. Leopold (15. November), die Rheinische am Tag der hl. Ursula (22. Oktober), die Ungarische am Tag des hl. Ladislaus (27. Juni) und die Sächsische am Tag des hl. Mauritius (22. September). Es wurden bei diesen jährlichen Patronatsfesten Lobreden, Panegyrici, auf den Patron gehalten. Dabei verteilte man kunstvolle Kupferstiche der Heiligen an die anwesenden Hörer, was den Gemeinschaftsgeist und die Zugehörigkeit zu dieser Gemeinschaft festigte. Der studentische *Orator* sollte zumindest für die Druckkosten aufkommen, konnte demnach wohl nur aus der Gruppe der vermögenden Standesstudenten stammen, während *pauperes* bloß Zaungäste sein konnten. Das gilt wohl auch für die daran anschließenden festlichen Mahlzeiten (*collationes, convivias*), die als weitere Höhepunkte gemeinschaftlicher Traditionen zelebriert wurden.¹⁷ Große

---

15 Die Österreichische Nation 1399, die Rheinische und die Ungarische 1414, die Sächsische bald danach. Die Details siehe bei: STEINDL, *Die Akademischen Nationen* (Anm. 10), S. 15–39, insbesondere 18–19, 23–28, und bei: Karl SCHRAUF (Hrsg.), *Die Matrikel der Ungarischen Nation an der Wiener Universität 1453–1630* (Wien 1902), bes. VII–XCII.

16 Zum Amt des *Coadjutors*, das bei der Ungarischen Nation 1701 kurzfristig reanimiert wurde, siehe Astrid HARHAMMER-STEINDL, *Die Ungarische Nation an der Universität Wien, 1453–1711* (phil. Diss., Wien 1980), S. 65–68.

17 GALL, *Alma Mater Rudolphina* (Anm. 10), S. 86–87.

Bedeutung hatten die Anniversarien, bei denen hl. Messen für das Seelenheil der verstorbenen Mitglieder gefeiert wurden. Auch das Bestattungszeremoniell und die Totenwache gehörten zu den Aufgaben der Nation. Für diesen Zweck erforderliche Bahrtücher und Kerzen finden sich in den vorliegenden Bestandinventaren.¹⁸

Wahlmänner, Senatoren, Gerichtsbeisitzer, Examinatoren, Visitatoren

Neben den internen Aufgaben nahmen die Nationen wichtige Funktionen im Rahmen der Gesamtuniversität und der Fakultäten wahr. Als integrativer Bestandteil dieses organisatorischen Konglomerats verschiedener universitärer, untereinander verzahnter Teilkorporationen waren die Nationen nur sehr schwer anzutasten. Dies mag nur einer der Gründe dafür sein, dass sie sich bis zu den Reformen des 19. Jahrhunderts mit erstaunlicher Zähigkeit behaupten konnten. Ihre zentrale Aufgabe war die Wahl des Rektors. Dabei fungierten die vier Prokuratoren als Wahlmänner für die gesamte Universität. Die Wahltermine galten zugleich als Beginn des Semesters und fielen auf den 14. April (Tiburtius und Valerian) und 13. Oktober (Koloman).¹⁹ Die zu wählenden Amtsträger sollten jeweils einer anderen Nation entnommen werden und auch hinsichtlich ihrer Fakultätszugehörigkeit sich zyklisch abwechseln. Auch bei der Auswahl der *Examinatoren* und *Präsentatoren* an der Artistenfakultät sollte gewährleistet sein, dass sie aus allen vier Nationen entnommen wurden. Die *Visitationen* der Studentenhäuser und Stiftungen führten die vier Prokuratoren gemeinsam mit dem Artistendekan durch.²⁰ Schließlich ist die Funktion des Prokurators als *Beisitzer* (Senator) des Universitätskonsistoriums neben dem Rektor und den vier Dekanen zu nennen. Diese einflussreiche Funktion übten die Nationsprokuratoren in Wien bis 1849 aus. Das Gremium diente ursprünglich als Universitätsgericht. Im Laufe der Zeit

18 Vgl. den Überblick bei: GALL, *Alma Mater Rudolphina* (Anm. 10), S. 77–89. Zu den Inventaren siehe unten im Abschnitt „Quellen“.

19 Ab 1629 wurde der Wahltag auf den Tag des österreichischen Landespatrons St. Leopold (15. November), ab 1660 auf den Andreas-Tag (30. November) verlegt. 1767 verschob man neuerlich auf Anfang Juli. GALL, *Alma Mater Rudolphina* (Anm. 10), S. 47. Zur Frage der Wahlen Rainer Christoph SCHWINGES, Rektorstimmwahlen. Ein Beitrag zur Verfassungs-, Sozial- und Universitätsgeschichte des alten Reiches im 15. Jahrhundert (= *Vorträge und Forschungen, Sonderband 38*, Sigmaringen 1992).

20 Paul UIBLEIN, Mittelalterliches Studium an der Wiener Artistenfakultät (= Schriftenreihe des Universitätsarchivs, Universität Wien, 4. Band, 2. Aufl. 1995), S. 68, 88–89; *Personalstand der vier akademischen Nationen* 1863 (Anm. 2), S. 33–35.

nahm es auch andere Aufgaben wahr, so dass eine Universitätsversammlung (*Congregatio Universitatis*) aller Doktoren, Magister und Lizentiaten im Jahre 1481 festlegte, dass die Beschlüsse des Konsistoriums als Universitätsbeschlüsse zu gelten hätten. Damit war ihm gleichsam die Aufgabe einer „Universitätsregierung“ neben den gerichtlichen Agenden übertragen worden, wenngleich auch weiterhin bei wichtigen Fragen die Universitätsversammlung zusammentrat, die nach Fakultäten oder nach Nationen einberufen werden konnte.

Eine Mitbestimmung von Studenten war in keinem dieser Gremien gegeben. Wollte ein Student jedoch eine Sache vor das Konsistorium bringen, mußte er sich an den zuständigen Prokurator wenden, der sie in dessen Namen zu vertreten hatte. In diesem Zusammenhang wurden die Prokuratoren der Nationen als eine „Quasi-Standesvertretung“ der Wiener Studenten interpretiert, was wohl nur bedingt zutreffend sein konnte. Einerseits durften seit 1419 ähnlich wie in Paris nur noch Graduierte zum Prokurator gewählt werden. Immer weniger Studenten traten in die Nationen ein. Der Einfluss der einfachen Scholaren war dort *de facto* gleich Null. Die Nationen wurden spätestens ab dem 16. Jahrhundert zu exklusiven Zirkeln von Graduierten, Professoren, Adligen, hohen Beamten und einer kleinen Riege von Standesstudenten. In ihre Matrikeln wurden gerne hochgestellte Persönlichkeiten oft mit ihren Wappen aufgenommen.

Es bürgerte sich ab der Mitte des 17. Jahrhundert der Brauch ein, dass sich jugendliche habsburgische Erzherzoge gleichsam als Ehrenbürger in die Matrikeln aufnehmen ließen. Derartige Ehren-Immatrikulationen beschränken sich ausschließlich auf die Alben der akademischen Nationen.²¹

1752 wurde das Konsistorium in ein *Consistorium ordinarium* für die administrativen Angelegenheiten und die „jurisdictionem voluntariam“ sowie in das *Consistorium in judicialibus* für „Justiz-Sachen“ geteilt, wobei in letzterem ein Jurist den Vorsitz führen sollte. Die Prokuratoren waren an beiden weiterhin als Beisitzer beteiligt, im Gerichtssenat war jedoch nur der jeweils aus der Juridischen Fakultät stammende Prokurator zugelassen. Das Universitätsgericht, das sogar über todeswürdige Verbrechen urteilte, bestand bis 1783.²²

21 GALL, *Alma Mater Rudolphina* (Anm. 10), S. 88–89; KINK I/I (Anm. 10), S. 60–67, 111–117. Vgl. auch *Personalstand der vier akademischen Nationen* 1863 (Anm. 2), S. 33–35. Zu den Ehrenimmatrikulationen siehe unten Anm. 35, 36. Es wurden über die Nationsprokuratoren mehrfach Namenslisten geführt, z. B. Joannes Joseph LOCHER, *Speculum Academicum Viennense* [...] (Wien 1773) oder: Anton HUNDESHAGEN, *Catalogus procuratorum nationis Austriae* (Wien 1748).

22 Regierungserlass vom 18. November 1752 und vom 4. August 1783. KINK II (Anm. 10), S. 541–544, Nr. 136. und EBD. S. 590–591, Nr. 191.

Der Beitritt zu den Nationen war während des Mittelalters nicht obligatorisch, wenngleich die Stiftbriefe alle Universitätsbesucher in die Nationen einbezogen. Erst im Jahre 1515 erließ das Universitätskonsistorium ein Statut, das die Promotionen vom Nachweis der Eintragung in die Nationsmatrikel abhängig machte. Es zeigte letztlich keine nachhaltige Wirkung trotz mehrfacher Wiederholung der Vorschrift bis 1748, als man es außerdem dem Rektor überließ, Neuaufzunehmende oder Graduanden einer beliebigen Nation zuzuweisen. Wobei er vor allem den „Personalmangel“ der zahlenmäßig schwachen Sächsischen Nation im Auge haben sollte.²³

*Frequenzen und Einzugsbereich*²⁴

Die Matrikel wurden sowohl von den Rektoren als auch von den Dekanen für die Fakultäten und von den Prokuratoren für die akademischen Nationen getrennt geführt. Im Idealfall konnten Universitätsbesucher daher in drei Korporationen gegen den Erlag der Matrikeltaxe aufgenommen werden. Die entscheidende Immatrikulation nahm jedoch der Rektor vor, der das *Album Universitatis* (die Hauptmatrikel) führte. Die in dieses Verzeichnis aufgenommenen Personen genossen alle Rechte und Pflichten akademischer Bürger. Es enthält daher unter allen Matrikeln die meisten Namen, welche von den Rektoren von 1385 bis 1617 getrennt nach den vier akademischen Nationen eingetragen wurden. Auf der Basis dieser Einträge können wir daher grobe Rückschlüsse auf den regionalen Einzugsbereich der Universität Wien ziehen.

23 Zu den Formulierungen in den Stiftbriefen siehe oben Anm. 13. Zur Intitulationspflicht bei den Nationen KINK II (Anm. 10), S. 327–328, Nr. 51 (22. März 1515); EBD. 486, Nr. 97 (24. November 1671), EBD. 531–532, Nr. 123 (20. November 1748). Vgl. KIBRE, *The Nations* (Anm. 3), S. 176

24 Vgl. Rainer Christoph SCHWINGES, *Deutsche Universitätsbesucher im 14. und 15. Jahrhundert* (= *Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung Universalgeschichte*, Band 123, Stuttgart 123), der den Zeitraum 1385–1505 analysiert. Vgl. dazu: Kurt MÜHLBERGER, *Zwischen Reform und Tradition. Die Universität Wien in der Zeit des Renaissance-Humanismus und der Reformation*. In: *Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* 15 (1995), S. 13–42, 22–24; DERS., *Das Wiener Studium zur Zeit des Königs Matthias Corvinus*. In: *Universitas Budensis 1393–1995*, ed. László SZÖGI und Júlia VARGA (Budapest 1997), S. 89–116, 166–167 und EBD. S. 172, Grafik 2 sowie Thomas MAISEL, *Universitätsbesuch und Studium*. In: *Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* 15 (1995), S. 1–9 und DERS., *Ingrid MATSCHINEGG, Albert MÜLLER, Universitätsbesuch in Wien, 1377–1554. Offene Probleme und Forschungsstrategien*. In: *Bildungs- und schulgeschichtliche Studien zu Spätmittelalter, Reformation und konfessionellem Zeitalter*, ed. Harald DICKERHOF (Wiesbaden 1994), S. 53–62.

Insgesamt ist festzustellen, dass während des Mittelalters die Rheinische Nation mit 39 Prozent führend vertreten war. Der Zuzug aus dem bayerischen, fränkischen und schwäbischen Raum war in Wien am stärksten. An der zweiten Stelle lagen die Mitglieder der Österreichischen Nation (33 Prozent). Die *Natio Hungarica* nahm mit rund 15–17 Prozent der Immatrikulierten den dritten Platz ein, während die Sächsische Nation einen Anteil von zwei-drei Prozent verzeichnete. Nach 1617 haben die Rektoren die Nationszugehörigkeit in die Hauptmatrikel grundsätzlich nicht mehr eingetragen, obwohl diese keineswegs in ihren Rechten eingeschränkt oder gar aufgelöst worden wären. Seit dem 16. Jahrhundert zeigt sich nach dem europaweiten dramatischen Verfall der Matrikelfrequenzen im Gefolge der Reformation Luthers und verschiedener krisenhafter Entwicklungen ein dramatischer Rückgang der Einschreibungen. Insbesondere verlor die bislang führende Rheinische Nation deutlich zugunsten der Österreichischen, was einerseits durch mehrere Universitätsgründungen im Westen erklärbar ist.²⁵ Zudem versuchten die Landesfürsten ihre Studenten an die eigenen Landesuniversitäten zu binden.²⁶ Für die Universität Wien zeichnete sich generell ab der Mitte des 16. Jahrhunderts eine Verschiebung ihres Einzugsbereiches von West nach Ost ab. Die höchsten Studentenfrequenzen verzeichnete in der Folge die Österreichische Akademische Nation.

Exkurs: Anmerkungen zur Ungarischen Akademischen Nation

Die Quellen

Die dichteste Überlieferung unter den Wiener akademischen Nationen besitzt die Ungarische. Es haben sich Nationsbücher, die Matrikel, Statuten und Aktenaufzeichnungen enthalten, weiters Sitzungsprotokolle, Kassabücher, Aktenprotokolle und Inventare aus dem Zeitraum von 1453 bis 1881 in neun Folianten erhalten:

25 Zu den Ursachen des Verfalls vgl. Kurt MÜHLBERGER, Zu den Krisen der Universität Wien im Zeitalter der konfessionellen Auseinandersetzungen. In: *Veröffentlichungen des Verbandes Österreichischer Geschichtsvereine* 27 (1991) 269–277.

26 Erlass Ferdinands I. vom 5. April 1548. KINK I/I (Anm. 10), S. 297–298, 300 und Codex Austriacus, Pars II, fol. 396.

Geschäftsbücher der Ungarischen Nation im Archiv der Universität Wien

<i>Sign.</i>	<i>Titel</i>	<i>Zeitstellung</i>	<i>Umfang</i>	<i>Format</i>
NH 1	Liber Nationis Hungaricae	1453-1629	168 fol.	40 × 28 cm
NH 2	Liber Nationis Hungaricae	1632-1772	430 fol.	41 × 30 cm
NH 3	Liber Nationis Hungaricae	1773-1834	536 pg.	41 × 28 cm
NH 4	Membra Nationis Hungaricae	1771-1865	unfol.	41 × 27 cm
NH 5	Sitzungsprotokoll	1838-1881	32 fol.	43 × 27 cm
NH 6	Kassajournal (Ernst Eulog Kluger)	1837-1881	unfol.	39 × 25 cm
NH 7	Einreichungsprotokoll	1837-1881	unfol.	43 × 27 cm
NH 8	Consignatio Supellectilis	1748-1823	unfol.	31 × 20 cm
NH 9	Inventar und Statuten (Josef Unger)	1838-1871	unfol.	27 × 20 cm

Mit der Teiledition der „*Libri Nationis Hungaricae*“ durch Karl Schrauf für den Zeitraum von 1453 bis 1630 und ihrer Fortsetzung in der Dissertation von Astrid Harhammer-Steindl bis 1711 liegen vorbildliche Bearbeitungen vor. Die Weiterführung und Drucklegung gilt seit langem als Desiderat. Die zum Teil reich illuminierten Nationsbücher enthalten neben der für die prosopographische und für die Migrationsforschung bedeutsamen Matrikel auch Statuten, Akten und Berichte der Prokuratoren von großem universitäts- und kulturgeschichtlichen Interesse.²⁷

In der Matrikel der Ungarischen Nation sind in dem von Schrauf edierten Zeitraum von 1453 bis 1630 insgesamt 3296 Eintragungen festzustellen. In der gleichzeitigen Hauptmatrikel des Rektors, die in diesem Zeitraum noch nach Nationen gegliedert ist, finden wir 6226 Immatrikulationen. Der Rektor hat demnach fast doppelt soviel Eintragungen zur *Natio Hungarica* als der zuständige Prokurator vorgenommen. Es hat sich demnach nur jeder zweite ungarländische Student in die Matrikel der Nation eintragen lassen. Der Grund mag in der Höhe der Matrikeltaxe zu suchen sein. Hinsichtlich der regionalen Herkunft ist der ungarischen Nationsmatrikel für den Zeitraum 1453-1630 folgende grobe Verteilung zu entnehmen:²⁸

27 SCHRAUF (Hrsg.), *Die Matrikel der Ungarischen Nation* (Anm. 15); STEINDL, *Die Akademischen Nationen* (Anm. 10).

28 SCHRAUF (Hrsg.), *Die Matrikel der Ungarischen Nation* (Anm. 15) S. XXXIII–XXXIV. Nach diesem Zeitraum wird die nationsweise Eintragung in der Hauptmatrikel aufgegeben. Zur Höhe der Matrikeltaxe s. unten Anm. 29.

Frequenz und Herkunft 1453–1630

Herkunft	Frequenz	Anteil in %
Ungarische Kronländer	2.449	74
Böhmen und Mähren	458	14
Schlesien, Lausitz, Polen	263	8
Österreichische Kronländer (37), Süddeutschland (14), ohne Angabe (75)	126	4

Infolge der Kurzlebigkeit der Universitätsgründungen in Fünfkirchen (Pécs, 1367), Altofen (Óbuda, 1395) und Preßburg (Pozsony, 1465) waren die ungarländischen Studenten zunächst auf ausländische Universitäten angewiesen. Der ungarische Historiker András Kubinyi hat Wien und Krakau als die wichtigsten Studienziele erkannt. Er stellte fest, dass von 1440 bis 1514 insgesamt 6182, jährlich 82 Studenten aus Ungarn an einer dieser beiden Universitäten studierten. Sie stammten aus acht ungarischen Städten: Ofen (Buda) und Pest, Hermannstadt (Szeben), Kronstadt (Brassó), Preßburg, Kremnitz (Körmöcbánya), Kaschau (Kassa), Ödenburg (Sopron) und Szeged. Der Großteil der Studenten war bürgerlicher Herkunft. Interessant ist auch folgende Feststellung Kubinyis: „Die Bürgersöhne Ungarns scheinen also nicht an dem Universitätsstudium an sich, sondern nur an dem Universitätsstudium im Ausland Interesse gehabt zu haben.“ Dies erinnert uns an die eingangs angesprochenen Grundmotive der *Peregrinatio academica*.

Zu den Finanzen der Ungarischen Nation

Die Einnahmen der Korporation stammten aus den Taxen bei der Erstimmatrikulation und der neuerlichen Intitulation bei jeder Graduierung sowie den in der Neuzeit zugewachsenen Stiftungen und Schenkungen. Die Matrikeltaxe betrug anfänglich für einen einfachen Scholar vier Pfennige, für den Bakkalar einen Groschen und für den promovierten Magister zwei Groschen. Die Immatrikulation war statutengemäß beim Eintritt in die Universität und bei jeder Graduierung wiederholt gefordert. Befreit waren Arme (*sub titulo pauperitatis*) und wohl auch Alumnen des Pazmaneums. Die Matrikeltaxe wurde 1504 verdoppelt.²⁹

29 1504 wurden folgende Taxen festgelegt: für einfache Scholaren 2 Kreuzer (8 Pfennige), für Bakkalare 4 Kreuzer (16 Pfennige), für Magister 8 Kreuzer (32 Pfennige), für Adlige ohne Rücksicht auf den Gradus: 60 Pfennige. SCHRAUF (Hrsg.), *Die Matrikel der Ungarischen Nation* (Anm. 15) S. XLI; HARHAMMER-STEINDL, *Die Ungarische Nation* (Anm. 16), S. 74–75.

Die eingenommenen Gelder mussten größtenteils für die traditionellen Ereignisse des akademischen Jahres und für soziale Dienste aufgewendet werden: die Patronatsfeste, Anniversarien, Krankenpflege und Begräbnisse. Zu diesem Zweck wurden erst im 17. und 18. Jahrhundert – also zu einer Zeit, als die Nationen anderwärts längst eingegangen waren – bei der Wiener Ungarischen Akademischen Nation fünf Privatstiftungen errichtet beziehungsweise ihr von der Universität zugewiesen: Dazu gehörte die Stiftung des Mediziners Sigmund Geissler von Lubenau vom 20. Juli 1634 mit 400 Gulden, aus der ab 1641 jährlich 20 Gulden für die teilweise Deckung der Kosten des Patronatsfestes des hl. Ladislaus flossen; die Strasserisch-Wanglerianische Stiftung, die der Ungarischen Nation durch einen Beschluss des Universitätskonsistoriums vom 8. September 1659 einen Betrag von 846 Gulden 40 Kreuzer einbrachte, wobei jährlich zwei Messen für das Seelenheil des Stifters zu lesen waren; weitere 400 Gulden wurden im Wege eines Hypothekenbriefes der Badstube Schelkerbad zugewiesen, wobei jährlich 20 Gulden beim zuständigen *Balneator* unter problematischen Umständen einzutreiben waren. Von diesem Einkommen ist erstmals 1659 die Rede. Weiters gab es ein Einkommen aus dem Wiener *Domus Provincialis* (1678), aus dem mehrfach Beträge von 40 bis 50 Gulden angewiesen wurden. Schließlich schenkte Graf Kohary von Czabrák nach und nach 1100 Gulden und vermachte in einem Kodizill vom 30. Oktober 1735 weitere 1000 Gulden für die Abhaltung der Anniversarien. In diesem Jahr wird das Nationskapital mit 2650 Gulden angegeben.³⁰ Die Finanzgebarung der Ungarischen Akademischen Nation können wir aus den im Archiv der Universität Wien erhaltenen Geschäftsbüchern recht gut rekonstruieren.³¹

Im Rahmen der akademischen Feiern war es üblich, an die Patrone oder jeweiligen Stifter ein *Vivat* mit einem mit Wein gefüllten Festbecher auszubringen.³² Die Ungarische Akademische Nation besaß nachweislich einen sil-

30 HARHAMMER-STEINDL, *Die Ungarische Nation* (Anm. 16), S. 82–88; siehe auch: *Personalstand der vier akademischen Nationen* 1863 (Anm. 2), S. 32–33. Der im Kodizill genannte Betrag soll vom Prokurator zwar behoben, jedoch dann entfremdet worden sein. Zu den zahlreichen Badstuben im Bereich der Alten Universität in Wien (*Stubenviertel*) s. Felix CZEIKE (Hrsg.), *Historisches Lexikon Wien*, Band I (1992) 230–232.

31 Zu den Quellen siehe Anm. 27 und 28.

32 Bei der Natio Austriaca war ebenfalls ein silberner Pokal in Verwendung. Er wurde jedoch 1786 zusammen mit den silbernen Beschlägen der Matrikel verkauft, um das Stiftungskapital zu erhöhen. Hier war es bislang üblich gewesen, diesen Pokal abwechselnd mit rotem und weißem Wein zu füllen und ein *Vivat* auf den Stifter des Bechers zu rufen. Siehe: *Personalstand der vier akademischen Nationen der Wiener Universität und der P.T. Herren Mitglieder des Sanct Gregorius-Unterstützungs-Vereines*. Geschlossen am 31. Dezember 1857 und hrsg. von einem Mitgliede der Centralleitung des St. Gregorius-Vereines (Wien 1858), S. 30.

bernen Nationsbecher, den Sigmund Geissler 1634 gestiftet hatte. Der Becher ist mit der Zeit angeblich unbrauchbar geworden und in Verlust geraten. Paul Fürst Esterhazy von Galantha stiftete 1746 einen neuen Pokal aus vergoldetem Silber, der 46 cm hoch und mit reichem barockem Dekor versehen war. Er trägt das Wappen des Stifters und eine Widmungsinschrift. Nach der Liquidation der Korporation wurde der Pokal 1865 dem Ungarischen Nationalmuseum übergeben. Im Besitz der Ungarischen Nation waren auch zwei silberne Siegeltypare aus dem Jahr 1652, die den hl. Ladislaus zu Pferde zeigten, eine ihn darstellende Kupfertafel, ein Buch mit den Viten des hl. Stephan und des Emmerich sowie Geschäftsbücher und Akten. Verwahrt wurden alle wichtigen Utensilien in einer hölzernen *Ladula Nationis*, die von Prokurator zu Prokurator weitergegeben wurde, wobei jeweils zwei Gulden „pro transportanda ladula“ in Rechnung gestellt wurden. Die Nationsladen der Österreichischen und der Rheinischen Nation werden noch heute im Archiv der Universität Wien verwahrt.³³

Wahrer universitärer Traditionen und exklusive Zirkel

Die eingangs geschilderten Schutzfunktionen der Akademischen Nationen in der Frühzeit der Universität sind schon bei den spätmittelalterlichen Gründungsuniversitäten bloße Formalien geworden, wenngleich diese für die Vertretung der Universitätsbesucher gegenüber den akademischen Behörden legitimiert waren. Einerseits haben nun die österreichischen Landesfürsten umfassenden Schutz in den Stiftbriefen garantiert, gleichzeitig darin das traditionelle Verfassungsmuster nach dem Pariser Vier-Nationen-Vorbild fortgeschrieben, das im allgemeinen bereits am Ausgang des Mittelalters als „unzeitgemäße Wiener Nationenverfassung“ als überholt gilt. In Ingolstadt etwa, wo man sich im herzoglichen Stiftbrief von 1472 an dem Wiener Muster orientierte, wurde die Nationenverfassung tatsächlich nicht realisiert. Den Wiener Nationen blieben neben ihren wichtigsten Funktionen als Rektorwähler und Senatsbeisitzer vor allem die Erfüllung sozialer Dienste und kulturelles Engagement. Tatsächlich traten schon früh die Fakultäten in den Vordergrund des universitären Geschehens, die Ausübung wichtiger Funktionen (Rektoren, Dekane, Examinatoren)

---

33 Siehe: Franz GALL, Die Insignien der Universität Wien (= *Studien zur Geschichte der Universität Wien* 4, Wien 1965) 101–104 und DERS., Alma Mater Rudolphina (Anm. 10), S. 84. Personalstand der vier akademischen Nationen 1863 (Anm. 2), S. 33.

blieben aber weiterhin mit den Nationen verzahnt. Der Nationsturnus mußte bei den Wahlen akademischer Funktionäre streng gewahrt bleiben. Viele mittelalterliche Universitäten, die ursprünglich gleichfalls der Pariser Nationsverfassung verpflichtet waren, haben bereits seit dem 13. Jahrhundert die Nationen abgeschafft. Neugründungen des 14. Jahrhunderts hatten oft von Haus aus gar keine Nationen mehr vorgesehen oder trotz Nennung in den Stiftbriefen diese nicht mehr eingerichtet.³⁴ Dazu kommt, dass sie schon wegen der hohen Taxen und ihres Ausschlusses von den Funktionen von Studenten zunehmend gemieden wurden. In Wien mutierten sie zu exklusiven Zirkeln, in denen sich vorwiegend hochgestellte Persönlichkeiten aus Universität, Adel und Kirche sowie bestenfalls Graduierte zusammenfanden. Man blieb „unter sich“. Trotz der Erstarrung in ihren unabänderlichen Traditionen und Statuten, war der Einfluss dieser mittelalterlichen Korporationen an der Universität noch gestiegen. Das gesellschaftliche Ansehen der Nationen wuchs mit zahlreichen immatrikulierten Ehrenmitgliedern und Wappenträgern, die ihr angehörten. Viele Prokuratoren leiteten ihre Protokolle und Memorabilien ab dem 17. Jahrhundert mit ihren Wappen ein. Darüber hinaus waren die Akademischen Nationen als selbstständige Korporationen mit besonderen Insignien ausgestattet, die ihre besondere Stellung hervorhoben. So wurde der Österreichischen Nation 1556 ein Wappen verliehen (Österreichischer Bindenschild, belegt mit drei goldenen Adlern), ebenso 1626 der Rheinischen Nation (hl. Ursula samt 11 000 Jungfrauen in einem Nachen). Alle Wiener Nationen führten eigene Siegel.³⁵

Sogar zahlreiche Mitglieder des Herrscherhauses finden wir in den gewichtigen Nationsalben auf kunstvoll illuminierten Schmuckblättern. In das Zentrum dieser Blätter haben sie als jugendliche Erzherzoge zumeist ihre eigenhändige Unterschrift samt persönlicher Devise gesetzt. In der Matrikel der Ungarischen Akademischen Nation finden wir zum Beispiel die Eintragungen von Ferdinand II., 1633 („Corona legitime certantibus“), Ferdinand III., 1633 („Pietate et justitia“), Ferdinand IV., 1648 („Pro Deo et populo“), Leopold I., 1666 („Consilio et industria“), Joseph I., 1688 („Amore et timore“) und Leopold II., 1790 („Pietate et concordia“).³⁶ Die Akademischen Nationen trachteten in wachsendem Maße

34 Vgl. SCHWINGES, Rektorwahlen (Anm. 19), S. 18–21, 55. KAUFMANN, *Geschichte der deutschen Universitäten* (Anm. 3), Band II, S. 65.

35 GALL, *Alma Mater Rudolphina* (Anm. 10), S. 84 und DERS., *Österreichische Wappenkunde* (Wien-Köln 1977), S. 256–259 zu den akademischen Wappen.

36 Siehe: Archiv der Universität Wien, Cod. NH2. Auch in den Alben der Österreichischen Nation gibt es zahlreiche Ehrenimmatrikulationen von Erzherzogen, die Rheinische Nation führte eine gesonderte Wappenmatrikel.

ihr einflussreiches gesellschaftliches Beziehungsgeflecht zwischen katholischer Kirche, kaiserlichem Hof und gelehrter Welt zu festigen, während ihre ursprünglichen Funktionen in den Hintergrund traten. Die acht Patronatsfeste des akademischen Jahres der Nationen und der Fakultäten wurden zu gesellschaftlichen Ereignissen der Führungsschicht, die mit üppigen *Collationes* verbunden waren. Sie waren vorwiegend den Standesstudenten vorbehalten, während die Masse der Studierenden an den Rand des Geschehens gedrängt war.

Nachdem man in Leipzig³⁷ 1830 die Nationen bereits eingestellt hatte – als einer der letzten überhaupt –, schritt man in Wien 1838 zur Neuordnung nach „vaterländischen Gesichtspunkten“: Es gab nun weiterhin vier akademische Nationen, deren Einzugsbereiche beziehungsweise Geburtsorte nur inländische Gebiete berücksichtigte, und zwar 1. Die Österreichische Nation (Österreich ob und unter der Enns, Steiermark), 2. die Slawische Nation (Böhmen, Mähren, Schlesien, Galizien), 3. die Ungarische Nation (Ungarn, Slawonien, Kroatien, Siebenbürgen, Militärgrenze), 4. die Italisch-illyrische Nation (Lombardo-Venetien, Dalmatien, Illyrien [Kärnten, Krain und Küstenland], Tirol). Ausländer konnten einer beliebigen Nation beitreten.³⁸

Die starke Verankerung im Verfassungsgefüge der Universität wurde nicht angetastet. Das Vorrecht der Rektorwahl blieb den Prokuratoren weiterhin vorbehalten, ebenso der Sitz im Universitäts-Konsistorium. Eine Ausgliederung der Nationen machte in jedem Fall eine Gesamtänderung der Universitätsverfassung erforderlich. Diese wurde erst nach der Revolution von 1848 politisch durchsetzbar.

Nachleben

Auf der Basis ihrer rechtlichen Stellung als hochprivilegierte Korporationen und ihrer festen Verankerung in der Universitätsverfassung übten die Nationen auch nach ihrer Reform von 1838 im wesentlichen jene traditionellen Funktionen und Riten aus, die in den alten Nationsstatuten festgelegt waren. Durch ihren starken Rückhalt in der katholischen Kirche und am kaiserlichen Hof wurden sie in Österreich kaum in Frage gestellt. Sogar ihre Rückführung in die Universität wurde erwogen. Dies umso mehr, als ihre Repräsentanten mit großem

37 Vgl. KAUFMANN, *Geschichte der deutschen Universitäten* (Anm. 3), Band II, S. 67.

38 Dekret der Studienhofkommission vom 4. November 1838 aufgrund einer Ah. Entschlie-ßung vom 30. Oktober 1838. KINK I/I (Anm. 10), S. 625–627, Anm. 841.

Engagement für den „katholischen Charakter der Universität Wien“ eintraten. Dies blieb letztlich den Reformern der liberalen Ära vorbehalten, wenngleich die ersten Schritte in diese Richtung schon im Rahmen der „provisorischen“ Thunschen Reform durch die Ausgliederung der Nationen und die Marginalisierung der traditionellen *doctores non legentes* gesetzt wurden.³⁹

Nach der Ausgliederung der Nations-Korporationen aus dem Universitätsverband traten sie in der Form religiös-karitativer Vereine weiterhin in Erscheinung und führten ihre früheren Traditionen zum Teil weiter.⁴⁰ 1854 gründete man den *Sankt Gregorius-Verein der vier Akademischen Nationen*, der sich nach dem hl. Gregor dem Großen benannte, dessen Gedenktag (12. März) gleichzeitig der Stiftungstag der Universität Wien ist. Er fungierte bis zu ihrer endgültigen Liquidierung gleichsam als Dachorganisation der nunmehr „freischwebenden“ akademischen Nationen und entfaltete eine bemerkenswerte Wirksamkeit im karitativen Bereich, aber auch hinsichtlich der zähen, aber aussichtslosen Bemühungen, die mittelalterliche Verfassung wieder herzustellen. Ab 1855 wurden „Personalstände“ und „Jahresberichte“ publiziert, in denen man neben den Mitgliederlisten auch Abrechnungen der Unterstützungsfonds veröffentlichte. Die Binnengliederung des Vereines und der Fonds erfolgte weiterhin nach der 1838 eingeführten Nationengliederung.⁴¹ 1860 wurde zur Wahrnehmung der sozialen Aufgaben der *Verein zur Pflege kranker Studierender* gegründet, dem weitere akademische Unterstützungsvereine folgten. Letztere gingen jedoch nicht aus den akademischen Nationen hervor, wenngleich sie ähnliche Aufgaben wahrnahmen. Sie orientierten sich an den Fakultäten. Es gab Unterstützungsvereine für Mediziner, für die Hörer der

39 Zu den statutarisch festgelegten Aufgaben zählen die Abhaltung der jährlichen Patronatsfeste am Tag des jeweiligen Nationsheiligen: Österreichische Nation zuerst: Hl. Kolomann (13. Oktober), dann: Hl. Leopold (15. November), Rheinische: Nation Hl. Ursula (22. Oktober), Ungarische Nation: Hl. Ladislaus (27. Juni), Sächsische Nation: Hl. Mauritius (22. September), Slawische Nation: Hl. Adalbert vom Prag (23. April). Die *doctores non legentes* wurden 1849 in Doktorenkollegien weitgehend abgesondert. Vgl. Anm. 43.

40 Es wurde zuerst die junge, seit 1838 bestehende Italisches-illyrische Nation im Jahr 1850 liquidiert, dann folgten die Österreichische 1879 und schließlich im Jahre 1881 die Slawische (einst Rheinische) und die Ungarische Akademische Nation. Siehe: GALL, *Alma Mater Rudolphina* (Anm. 10), S. 89.

41 Personalstand der vier akademischen Nationen der Wiener Universität und ihres unter dem Schutze des heil. Papstes Gregorius des Großen stehenden Vereines zur Unterstützung würdiger und dürftiger Studierender (Wien 1855 ff.); Erster Jahresbericht des Sanct Gregorius-Vereines oder des Vereines der vier akademischen Nationen der Wiener Universität zur Unterstützung würdiger und dürftiger Universitätshörer (31. Dezember 1855 ff.).

Rechte, den Philosophenunterstützungsverein, mehrere Unterstützungsvereine für mittellose Studierende und für weitere Einrichtungen.⁴²

Nachdem im Gefolge der Revolution von 1848 die Universität Wien als Forschungs- und Lehruniversität nach dem Muster Wilhelm von Humboldts völlig neu organisiert worden war, nahte auch das Ende der akademischen Nationen an der Universität Wien. Neben den Doktorenkollegien, die 1873 aus dem Universitätsverband ausschieden, waren sie die letzten mittelalterlichen Relikte gewesen.⁴³

KURT MÜHLBERGER

**A középkor relikuma: az akadémiai nációk szerepe
és jelentősége az újkori egyetemtörténetben,
kitérővel a Natio Hungarica Universitatis Vindobonensisre**

Összefoglaló

A középkorban Európa legrégebb egyetemein diákokat tömörítő, érdekeiket védő és támogató akadémiai nemzetek (nációk) jöttek létre. Ismerjük a Bolognáról elnevezett bolognai modellt, a tanárok és diákok egyetemét, valamint a párizsi típusú „négy nemzet” modellt, amely Párizsról kapta nevét. Míg Bolognában a diákok spontán módon szerveződtek érdekeik képviseletére, addig a párizsi egyetemen akadémiai nációt hoztak létre, amelyek Európát földrajzilag a négy égtájnak megfelelően osztották fel. Bolognában a nemzeti hovatartozás volt mérvadó, Párizsban a különböző helyekről érkezett diákok származása sze-

42 Siehe: Geschichte des St. Gregorius-Vereines zur Unterstützung würdiger und dürftiger Studierender der Wiener Universität vom Jahre 1854–1879. Aus Feier des 25jährigen Jubiläums herausgegeben von der Direction des Vereines (Wien 1880). Vgl. GALL, *Alma Mater Rudolphina* (Anm. 10), S. 88–89. Zu den an der Universität Wien akkreditierten Vereinen siehe im Archiv der Universität Wien den Bestand Akademischer Senat, Sonder-Reihe (Vereine), Signatur S 34, 35, 55, 163–168, 173, 178, 189 (mit den jeweiligen Vereinsstatuten).

43 Vgl. Anm. 40; zu den Wiener Doktorenkollegien siehe Franz GALL, Die Doktorenkollegien der vier Fakultäten an der Wiener Universität, 1849–1873. In: Student und Hochschule im 19. Jahrhundert (= *Studien zum Wandel von Gesellschaft und Bildung im Neunzehnten Jahrhundert* 12, Göttingen 1975), S. 47–61.

rint alakultak meg a nációk, de mindkét esetben a tudományos tanulásra vágyó ifjúság szociális csoportosulásáról volt szó. A nációk legfontosabb feladatát tagjai védelme jelentette. A 19. és 20. században elterjedt modern nemzetfogalommal való összehasonlítás tehát helytelen és értelmetlen.

Az idő elteltével azonban a legtöbb európai egyetemen a fakultások, mint résztestületek, játszották a lényegesebb szerepet. A tartományi hercegség területi elosztásának (Territorialisierung) és képzésének jegyében az egyetemek tartományi egyetemekké váltak, ahol a fejedelemnek kellett biztonságukat és fenntartásukat biztosítania. A legtöbb európai egyetemen ezért már a középkor végén, illetve a korai újkor folyamán eltűntek az akadémiai nációk. Az újkori egyetemek alapításakor már nem a nációkra való felosztás, hanem a fakultások szerinti organizáció játszotta a döntő szerepet.

A bécsi egyetem alapításakor – a prágai, lipcsei, stb. egyetemhez hasonlóan – a párizsi szervezeti mintát vették példaképül. A párizsi egyetemi alkotmány kissebb módosításokkal való bevezetése Albrecht von Sachsen alapító rektor befolyására, aki e tisztség betöltése előtt a Sorbonne egyetem rektora volt, vezethető vissza. A bécsi egyetem nációk szerinti felosztására az 1384-es egyetemi reform keretében került sor, III. Albrecht hg. irányítása szerint. Az alábbi felosztás 1838-ig maradt érvényben:

1. NATIO AUSTRALIS (A következő területekről érkező diákokat sorolták közéjük: osztrák örökös tartományok, aquileiai patriarchák, trienti egyházmegyék, Chur, olasz területek)
2. NATIO RHENENSIMUM (A következő területekről érkező diákokat sorolták közéjük: Bajorország, Sváb hercegség, Elzász, Rajna vidék területei, Frankföld, Hessen, a nyugati és déli területek: Franciaország, Aragónia, Spanyolország, Navarra, Hollandia, Flandria, Brabanti Hercegség)
3. NATIO HUNGARICA (A következő területekről érkező diákokat sorolták közéjük: Magyarország, Csehország, Lengyelország, minden más szláv területet valamint Görögországot)
4. NATIO SAXONICA (A következő területekről érkező diákokat sorolták közéjük: Szászország, Vesztfália, Frízföld, Thüringia, Meißner, Brandenburg, Poroszország, Lívónia, Litvánia, Pomeránia, Dánia, Anglia, Írország, Skócia, Svédország, Norvégia)

Az egyes nemzetek saját, az egyetemi gyűlés által jóváhagyott alapszabályok alapján működtek. Az egyetemi alkotmány integrált részei voltak, prokátoraik rektorválasztási joggal rendelkeztek és tagjai voltak az akadémiai testületnek.

1838-ban újjászerveződtek a bécsi akadémiai nemzetek és e alapfeladatkörükön kívül, 1849-ig egyéb szociális és jótékony funkciókat is elláttak. Jelen tanulmányban a testületek rendkívüli hosszúéletűségének, magas presztízisének és az egyetemi igazgatásban betöltött fontos szerepének átvizsgálása a cél.

Irodalomjegyzék:

- Franz GALL, *The Academic Nations of the University of Vienna*. (Vienna 1963).
- István KLINGHAMMER, *Die Rolle Ungarns in Europa in Kultur und Wissenschaft*. (Bayer.-Ungar. Forum, 2006).
- Astrid HARHAMMER [STEINDL], *Die Ungarische Nation an der Universität Wien, 1453–1711*. (Diss., Wien 1980).
- Pearl KIBRE, *The nations in the mediaeval universities*. (Cambridge/Mass. 1948).
- Rudolf KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*. Band 1–2 (Wien 1854).
- András KUBINYI, *Städt. Bürger u. Universitätsstudien in Ungarn [...]* In: *Stadt und Universität* (1977).
- Herfried MÜNKLER, Hans GRÜNBERGER, *Die Anfänge „nationaler“ Identitätsbildung an den Universitäten [...]* In: *Nationenbildung* (= Politische Ideen 8, Berlin 1998) 40–47.
- Franz PAULSEN, *Organisation und Lebensordnungen der deutschen Universitäten [...]* In: *HZ* 45 (1881) 385–440.
- Karl SCHRAUF, *Die Matrikel der Ungarischen Nation an der Wiener Universität 1453–1630*. (Wien 1902).
- Walter RÜEGG (Hg.), *Geschichte der Universität in Europa*. Band I–III (München 1993–2004).
- Sabine SCHUMANN, *Die „Nationes“ an den Universitäten Prag, Leipzig und Wien*. (Diss. FU Berlin 1974).
- Astrid STEINDL, *Die Akad. Nationen an der Universität Wien*. In: *Schriftenreihe des UA* 7 (1993) 15–39.

LÁSZLÓ SZÖGI

Neueste Forschungsergebnisse über die Studentenmigration aus Ungarn 1117–1918

In der Geschichte der ungarischen Hochschulbildung stellt die Erforschung des Universitätsbesuches der Ungarn im Ausland ein überaus bedeutendes Kapitel dar. Für die wissbegierige, geistliche und weltliche Intelligenz gab es vor dem 17. Jahrhundert überhaupt keine Möglichkeit, in Ungarn wissenschaftliche Qualifikationen zu erwerben. Gemäß den ersten bekannten Angaben werden Studenten aus Pannonien erstmals an der Hochschule des Kapitels der französischen Stadt Laon im Jahre 1117 erwähnt. Danach finden sich Ungarn an allen wichtigen west- und südeuropäischen Universitäten, von Bologna bis Paris, von Oxford bis Padova. Im 14. Jahrhundert kam es in Prag zur Gründung der ersten mitteleuropäischen Universität; diesem Beispiel folgten später Krakau, Wien sowie Fünfkirchen (Pécs) in Ungarn. Diese Entwicklung verbesserte wesentlich die Ausbildungsmöglichkeiten der ungarischen Studenten, die fortan nicht mehr durch halb Europa reisen mussten, um eine Universität zu erreichen. Es ist kein Zufall, dass zunächst Prag, ab dem 15. Jahrhundert Wien und Krakau Hunderte von ungarischen Studenten anzogen.

Es ist offensichtlich, dass Wien in der mittelalterlichen ungarischen Studentenmigration unangefochten die erste Stelle einnahm, denn aus dem auch sehr wichtigen Krakau sind uns aus dem Zeitraum zwischen 1400 und 1500 nur 2.300 ungarische Studenten bekannt. Die anderen mittel- und westeuropäischen Universitäten (wie Paris, Orléans, Prag, Bologna und Padova) bleiben mit ihren Angaben weit hinter jenen der Wiener und Krakauer Universität zurück. Für Bologna liegen für die Zeit vor 1526 nur zu 205 ungarischen Studenten Daten vor.

Die ungarischen Studenten, die ihr Studium in Wien absolviert hatten, bekleideten wichtige Positionen im mittelalterlichen Ungarn. Unter ihnen be-

fanden sich Angehörige des ungarischen Klerus, zahlreiche Würdenträger des Domkapitels und Mitglieder aristokratischer Familien. Diesbezüglich ist die ungarische Fachliteratur ziemlich vielsagend. Die Tatsache, dass an ihr schon 1414 die „ungarische akademische Nation“ gegründet wurde, beweist die auch für Ungarn außerordentliche Bedeutung der Wiener Universität.

Der Schutzpatron der ungarischen akademischen Nation, unter der man auch Studenten tschechischer, polnischer, mährischer und anderer slawischer Herkunft subsummierte, war Ladislaus der Heilige, dessen Gedenktag man immer mit einem großen Fest beging. In der ersten erhalten gebliebenen Universitätsmatrikel der ungarischen Nation ist eine wundervolle Darstellung Ladislaus des Heiligen zu sehen, aber auch spätere Quellen beinhalten eine schöne, auf Ungarn bezogene Ikonographie. Die ungarischen Studenten mussten auch in Wien eine ihren Einkünften und ihrem Rang entsprechende Einschreibgebühr entrichten. Die Wiener Gebühren waren im europäischen Vergleich etwas niedriger. Allerdings konnte ein Viertel der ungarischen Studenten nicht einmal diese bezahlen und bat um Ermäßigung. Die Einschreibung in die Universitätsmatrikel der Nation und die Erlangung eines wissenschaftlichen Grades erforderten beträchtliche Summen. Aus diesem Grunde ließen sich viele der in Wien Studierenden nicht in der Universitätsmatrikel der ungarischen Nation eintragen. Trotzdem strebten aus allen Regionen des Landes die meisten Studenten nach Wien.

Tabelle 1: Ungarländische Studenten an europäischen Universitäten 1117–1526

<i>Periode</i>	<i>Frankreich</i>	<i>Deutschland</i>	<i>England</i>	<i>Schweiz</i>	<i>Italien</i>	<i>Krakau</i>	<i>Prag</i>	<i>Wien</i>	<i>Gesamt</i>
1117–1299	C. 50	–	2	–	C. 50	–	–	–	C. 102
1300–1349	C. 50	–	0	–	C. 100	–	–	–	C. 150
1350–1399	C. 50	–	0	–	C. 150	–	C. 400	599	C. 1.199
1400–1449	C. 50	C. 10	0	–	C. 300	C. 1.500	C. 50	2.820	C. 4.730
1450–1499	C. 50	C. 20	0	4	C. 300	C. 2.000	C. 30	2.484	C. 4.888
1500–1526	C. 50	C. 70	0	–	C. 100	C. 500	C. 20	1310	C. 2050
Gesamt	C. 300	C. 100	2	4	C. 1.000	C. 4.000	C. 500	7213	C. 13.119

Ab der Mitte des 16. Jahrhunderts nahm die Bedeutung dieser Universitäten ab, denn trotz der gemeinsamen Staatlichkeit versuchten die ungarischen und siebenbürgischen protestantischen Studenten, an deutsche, später schweizerische, niederländische und englische Universitäten zu gelangen.

Auf die rund 13 000 Peregrinanten im Mittelalter folgen von 1526 bis zur Französischen Revolution 25 000 ausländische Neuimmatrikulierte; im Laufe des 19. Jahrhunderts kommen 58 000 Personen hinzu. Diese Anzahl ist höher als jene vor dem Ersten Weltkrieg und ergibt mit der jeweiligen Bevölkerungszahl verglichen einen enorm hohen Anteil. In Wirklichkeit sind nicht so viele Personen ins Ausland gegangen, vor allem weil viele Migranten an mehreren, sogar an vier ausländischen Universitäten studiert haben. Nach Berechnungen des Verfassers liegt deren wirkliche Anzahl bei den Protestanten bei der Hälfte, bei den Katholiken bei zwei Drittel.

Zur ungarischen Studentenmigration nach 1526 innerhalb Europas verfügen wir – mit Ausnahme Frankreichs – über eine vollständige, durch die Erschließung von Originalquellen entstandene EDV-Datei, die Angaben bis zum Ende des Ersten Weltkrieges, also bis zur Auflösung des historischen Ungarn enthält.

Tabelle 2: Ungarländische Studenten an europäischen Universitäten 1526–1919

Periode	Frankreich Belgien	Deutschland Skandinavien	Niederland	England Schottland	Schweiz	Italien Triest	Polen Litauen	Habsburgerreich ohne Wien	Wien	Militärakademie	Gesamt
1526–1549	6	222	–	0	0	46	195	0	268	–	737
1550–1599	11	1.413	2	10	34	268	141	268	351	–	2.498
1600–1649	1	1.745	639	124	19	235	44	671	639	–	4.117
1650–1699	4	2.317	872	138	34	198	3	636	1.397	–	5.599
1700–1749	4	2.249	888	35	186	153	25	739	1.531	–	5.810
1750–1799	1	2.282	596	10	476	140	100	586	2.411	1.123	7.725
1800–1849	1	1.672	18	8	3	110	370	1.130	7.997	1.136	12.445
1850–1899	64	6.265	106	153	1.009	200	163	2.999	17.973	2.117	31.049
1900–1919	63	5.964	22	137	826	95	70	1.304	3.622	1.272	13.375
Gesamt	155	24.129	3.143	615	2.587	1.445	1.111	8.333	36.189	5.648	83.355

Nachfolgend seien die Größenordnung und die wichtigen Tendenzen der ungarischen Studentenmobilität zwischen 1526 und 1918 umrissen, ihre Verarbeitung ist schon fast abgeschlossen. Es fehlen nur die Daten aus Frankreich, besonders das 19. Jahrhundert betreffend. Trotzdem können anhand der Tabelle 2 wichtige Schlussfolgerungen gezogen werden. Sämtliche Daten dieser Tabelle sind das Ergebnis einer Gemeinschaftsarbeit, die mehr als zwei Jahrzehnte gedauert hat¹ und für diejenigen, die sich für die Geschichte des europäischen Hochschulwesens interessieren, sicherlich eine Revelation bedeuten. In Europa sind viele solche Unternehmungen bekannt (aus Dänemark, Norwegen, Deutschland, Estland, Litauen, Rumänien, Polen und aus mitteleuropäischen Ländern), aber kaum in dieser Größenordnung. Der Grund hierfür liegt darin, dass Ungarn zwar schon im 14. Jahrhundert eine eigene Universität besaß, diese aber aus verschiedenen Gründen längere Zeit inaktiv war, während im Land zugleich ein hoher Bedarf an gut ausgebildeter Intelligenz bestand.

Bei der Betrachtung des Verhältnisses von Zentrum und Peripherie bietet sich der beispielhafte Vergleich der ungarischen Studentenmigration mit der Migration aus dem Dänisch-Norwegischen Königreich, das hinsichtlich Territorium und Bevölkerung eine vergleichbare Größe darstellt. Aus dem Dänisch-Norwegischen Königreich hat man zwischen 1536 und 1819 5704 Studentemigranten an den europäischen Universitäten registriert. In der Zeitspanne von 1526 bis 1819 registrierte man dagegen nur an deutschen Universitäten etwa 9500 Studenten aus Ungarn. Diese hohe Zahl, das heißt, die annähernde Verdoppelung der Größenordnung der Migration lässt sich aber nur zum Teil mit den engen Kontakten der in Ungarn lebenden Deutschen zur ehemaligen Heimat erklären. Der Anteil der Deutschstämmigen macht im 19. Jahrhundert ein Drittel aus, in den früheren Jahrhunderten stoßen wir auf eine höhere Zahl. Wir können aber davon ausgehen, dass die Zahl derjenigen, die nicht wegen nationaler Sympathien oder Zugehörigkeit an deutschen Universitäten studiert haben, wesentlich höher lag. Es ist klar, dass das hohe Niveau der Wissenschaftlichkeit und des Unterrichtswesens im jeweiligen deutschsprachigen Ausland (einschließlich Habsburgerreich mit Erbländern) die größte Rolle gespielt hat. Das Ausmaß, die Größe und die Intensität dieser Auswirkung fallen natürlich je ausgewählte Disziplin sowie nationale Zugehörigkeit und Konfession der Person unterschiedlich aus.

1 *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* [Universitätsbesuche ungarländischer Studenten in der Neuzeit]. Hgg. Archiv der Eötvös-Loránd-Universität Budapest, László Szögi. Bisher 17 Bände. In Vorbereitung befinden sich 6 Bände.

Nach 1526 ist ein sehr großer Rückgang im Vergleich zum Mittelalter zu verzeichnen. Er ist nicht nur mit der Türkenherrschaft, sondern vor allem mit der Reformation erklärbar. Die vorher in großer Anzahl anzutreffenden siebenbürgischen Studenten gingen nach 1530 eher nach Deutschland, und zwar nach Wittenberg. Ließen sich in den Jahren vor Mohács noch jährlich durchschnittlich 31 Personen in Wien einschreiben, so waren es zwischen 1526 und 1569 nur noch durchschnittlich sieben Personen pro Jahr, und auch diese Studenten kamen zunehmend aus den Städten der westungarischen Grenzgebiete.

Den Tiefpunkt ihres Wirkens erreichte die Wiener Universität in den fünf Jahrzehnten zwischen 1570 und 1620. In dieser Periode verminderte sich die durchschnittliche Gesamtzahl der Studenten bedeutend, und der Anteil der Ungarn war minimal. Uns sind sieben Jahre bekannt, in denen wahrscheinlich kein einziger neuer ungarischer Student nach Wien kam. Der Jahresdurchschnitt lag sonst bei drei-vier Personen, der 169 inskribierte Studenten in 50 Jahren ergibt. Nach 1620 begann auch in Wien die neue Phase der Gegenreformation. An der erstarkenden und wachsenden Universität ließen sich im nächsten Jahrhundert jährlich durchschnittlich zehn-zwölf ungarische Studenten immatrikulieren. Hier studierten die hervorragendsten Vertreter des ungarischen katholischen Klerus und die Söhne der vornehmsten ungarischen Adelsfamilien. Gleichzeitig aber stammten die Studenten nun aus einer engeren sozialen Schicht, geographisch gesehen vorwiegend aus dem westlichen und nordwestlichen Teil des Landes.

Nach 1650 setzte in dieser Geschichte ein grundlegender Wandel ein. In der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts gingen genauso viele Migranten auf Universitäten des Habsburgerreiches wie auf jene in Deutschland. Die Migration der Protestanten war in dieser Zeit wegen der Besuchsfrequenz niederländischer und englischer Universitäten noch bedeutender. In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts gewann die katholische Peregrination mit 51 Prozent an Bedeutung. In dieser Periode besuchte man die Universitäten des Reiches genauso intensiv wie alle anderen ausländischen Universitäten. Wenn wir in diesem Falle nicht aus der konkreten Immatrikulationszahl ausgehen würden, sondern die tatsächliche Migrantenzahl betrachten könnten, so ergäbe sich die Feststellung, dass die Migration ins Reich größer war als anderswohin in Europa. Dieses Plus wird sicherlich noch älter datiert werden können, und es wird für die gesamte ungarische Historiographie ein Novum sein.

Als 1635 in Ungarn die erste dauerhaft existierende Universität in Tyrnau (Nagyszombat, Trnava) gegründet wurde, entstand eine Hochschuleinrichtung, die einer bestimmten Konfession angehörte, das heißt, römisch-katholisch war. Im engsten Sinne des Wortes dürfen wir erst ab 1777, als diese Universität nach

Ofen (Buda) verlegt wurde, von einem ungarländischen Hochschulwesen reden. In dem auch konfessionell heterogenen Vielvölkerstaat Ungarn mit Siebenbürgen gab es ein markantes Interesse für Universitätsstudien im Ausland.

Die ungarischen Protestanten entdeckten erst im 18. Jahrhundert die Schweiz und die dortigen Universitäten, an denen viele Stipendien angeboten wurden, nachdem die Geschichte der auf Galeere geschickten Prediger bekannt geworden war. Aus der Tabelle 2 ist zu ersehen, wie sich das Interesse für die Universitäten der einzelnen Regionen veränderte. Im 16./17. Jahrhundert waren die protestantischen Universitäten die Favoriten, in dieser Zeit zeigte sich für die norddeutsch-baltische Region ein ernsteres Interesse. In der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts hingegen sank die Beliebtheit der deutschen Universitäten. Nachdem Heidelberg verwüstet worden war, begann die Zeit der niederländischen Universitäten, deren Anziehungskraft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts konstant geblieben ist. Aus den Niederlanden gingen viele auf die britische Insel, wo es in dieser Zeit relativ viele ungarische Studenten gab.

In diesem Thema ist die Untersuchung der katholischen Studentenmigration gleichermaßen wichtig. Sie orientierte sich in erster Linie an den Universitäten des Habsburgerreiches und erfasste in kleinerem Ausmaß Italien und Polen. Infolge der Reformation macht der katholische Anteil in der zweiten Hälfte des 16. und in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts etwa 38–40 Prozent der gesamten Mobilität aus. In dieser Zeit ging das Interesse für Wien zurück. In der zweiten Hälfte dieses Jahrhunderts erscheinen die kleineren Universitäten mit mehr ungarischen Migranten im Bild. Italien zeigt eine zwar stabile, aber niedrige Frequenz, während die polnischen Universitäten als vollkommen ignoriert erscheinen.

Anhand der Tabelle 3 kann die Zunahme des Interesses für die Universitäten des Habsburgerreiches verfolgt werden. An der Wiener Universität verdoppelte sich die Zahl der ungarischen Studenten; diese Lage blieb bis 1818 unverändert. Bis 1750 konnten die kleinen Universitäten noch Schritt halten, und im 18. Jahrhundert öffneten neue Institutionen ihre Pforten (Kunst- und Militärakademien). Diese Faktoren trugen dazu bei, dass das Hochschulwesen des Reiches aus ungarischer Sicht an Bedeutung gewann.

Die friedliche Entwicklung des 18. Jahrhunderts führte gleichfalls zu einer grundlegenden Veränderung in den Strukturen der ungarischen studentischen Peregrination. Das Interesse der Ungarn und Siebenbürger für die Universität der sich konsolidierenden und sichtbar prosperierenden Hauptstadt wuchs rasch. Der Hof versuchte mit eher sanften Mitteln, Einfluss auf den ausländischen Universitätsbesuch der Protestanten zu nehmen und diese – unter anderem – nach Wien zu lenken. Die in jüngster Zeit erschlossenen Daten bestätigen, dass der

Hof damit nicht geringe Erfolge erzielte. Die vor der Französischen Revolution, in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts erfolgten fast 2.400 Neuinskriptionen an Wiener Institutionen stellen für die ungarische Geschichtsforschung ein Novum dar. Sie belegen, dass die österreichische Hauptstadt beim Vergleich mit der Gesamtzahl der in Westeuropa studierenden Protestanten gut abschneidet.

Von den bedeutendsten Wissenschaftlern der Zeit studierten viele in dieser Epoche in Wien. Besonders bemerkenswert ist die Karriere des György Fekete, der als Jurist Statthaltereirat, ab 1773 Landesrichter (*Iudex Curiae*) war. Von 1770 an führte er 14 Jahre lang die Aufsicht über die ungarischen Universitäts- und Studienangelegenheiten. Die Aufbereitung solcher Daten und vergleichende Studien dieser Art stellen ein äußerst wichtiges Aufgabenfeld zukünftiger Forschungen dar.

Deutschland im 19. Jahrhundert

Bis 1796 ist die Zahl der Immatrikulierten in Deutschland noch größer als in den habsburgischen Erbländern. Erst später werden die deutschen und anderen Universitäten in den Hintergrund gedrückt. Die Auswirkung der Napoleonischen Kriege lässt sich genau beobachten. 1799 fanden nur 16 Immatrikulationen statt, während an den Universitäten und Hochschulen der Erbländer im gleichen Jahr 81 Personen sich in die Matrikel eintragen ließen. Dem kurzen Aufschwung folgte ein absoluter Tiefpunkt im Jahre 1809, worauf hauptsächlich zwischen 1813 und 1816 erneut eine Periode der Steigerung einsetzte. Die Karlsbader Beschlüsse, vor allem der Beschluss über die Einschränkung des Universitätsbesuchs aus dem Ausland, bereiteten aber der Konsolidierung und der sich bereits dynamisch entfaltenden Migration ein jähes Ende. Von 1819 bis 1827 wurde der Weg vor den ausländischen Studenten völlig versperrt, gleichzeitig gingen jährlich 31-40 ungarische Studenten auf die neu entstandene Protestantisch-Theologische Fakultät. Die Graphik der Immatrikulierten an den Universitäten der Monarchie zeigt in dieser Zeit eine stark steigende Linie. Ab 1828 öffnete sich erneut der Weg nach Deutschland, aber die internationale Politik und die große Choleraepidemie brachen ihn bald ab. Von 1831 bis 1833 stagnierte die Migration, Ursachen dafür waren unter anderem die Revolutionen in Europa, die aber auch in den Erbländern ihre Spuren hinterließen. Einen Wandel brachte der Vormärz mit sich, dessen wohltuende Wirkungen innerhalb der Monarchie ab 1833, in den übrigen Teilen des deutschsprachigen Raumes ab 1834 zu spüren waren. Von nun an zeigt sich eine steile Entwicklung, die bis

1846 dauerte und auf ihrem Höhepunkt den Stand des Jahres 1796 (101 Studenten) überschritt. Eine ähnliche Tendenz ist für die Erbländer nachweisbar. Dort wurde aber 1839 das Maximum erreicht, danach ist bis 1844 eine vorübergehende Abnahme zu vermerken. Auf deutschem Boden lässt sich erst 1847 Ähnliches beobachten, aber nach der Niederlage des ungarischen Freiheitskampfes begann ein rascher Aufschwung. 1863 wurde das Maximum des Jahres 1846 erneut überschritten, danach verminderte sich die Zahl vorübergehend, deren Erklärung sicherlich im Krieg zwischen Österreich und Preußen zu finden ist. Der darauffolgende Anstieg blieb bis 1872 ununterbrochen, nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich 1867 wurde er sogar stärker. Der Grund dafür lag wohl in der Einführung des Ungarischen als Unterrichtssprache, denn in den 1860er Jahren konnten diejenigen, die das Studium unbedingt deutsch absolvieren wollten, dies in immer weniger Institutionen tun. Nach 1873 zeigt sich ein Jahrzehnt lang ein abnehmendes Interesse für das Auslandsstudium, dies der Lage um 1846 ähnlich. Für 1879 sind nur 109 Neueingetragene nachweisbar. Die Erklärung dafür ist in der raschen und dynamischen Entwicklung des ungarischen Hochschulwesens und seines Institutionsnetzes zu suchen.

Um 1893 zeigt sich erneut ein dynamischer Anstieg in der Migration nach Deutschland, 173 neu immatrikulierte Studenten sind in den Matrikeln identifizierbar. Nach einem kleinen Rückfall finden wir 1898 241 Immatrikulationen, danach nahm deren Anteil bis zum Ersten Weltkrieg weiter zu. Den Gipfel erreichte die Migration mit 518 Studenten. Bis 1914 ist wieder eine bescheidene Verminderung wahrzunehmen. Erst jetzt begann das Zeitalter der Universitätsbesuche in modernem Sinne, vielfach in Form eines Teilstudiums oder eines postgraduierten Studiums. Während des Ersten Weltkrieges gab es kaum eine Unterbrechung, das Jahr 1916 zeigt sogar einen erneuten Aufschwung.

Bis 1819 zogen die traditionellen und in Ungarn in breiteren Kreisen bekannten Universitäten die Studenten an. Neben Jena, Göttingen und Tübingen spielte die später aufgelöste Wittenbergische Universität eine wichtige Rolle. In der zweiten Periode bildeten sich markante Prioritäten aus, wobei Berlin, Jena und Halle die ersten drei Plätze einnahmen. Berlin übernahm zwischen 1819 und 1849 die führende Rolle, während Jena und Halle weiterhin annähernd gleich viele Studenten aus Ungarn aufnahmen. Es fällt auf, dass gleichzeitig Göttingen allmählich nach hinten rückte, während zum Beispiel Hohenheim als Fachhochschule unter den ersten zehn Zielorten auftauchte.

In der Periode des Neoabsolutismus eroberte Jena seinen ersten Platz zurück, allerdings nur knapp vor Berlin. Ein gleich großes Interesse bestand für Halle und Tübingen an dritter und vierter Stelle. Zu dieser Zeit gab es schon neun Institu-

tionen, an denen jährlich mehr als 50 Studenten registriert wurden; in 21 Institutionen studierten mehr als zehn ungarische Studenten. Für Hohenheim, Karlsruhe und die Münchener Kunstakademie ist ein wachsendes Interesse belegbar.

Nach dem österreichisch-ungarischen Ausgleich veränderte sich die zuvor stabile Reihenfolge der Städte. Berlin gelangte wieder auf den ersten Platz, aber das größte Wachstum ist beim Münchener Polytechnikum zu beobachten, das vom fünfzehnten auf den zweiten Platz vorrückte. Die Leipziger Universität kam dank eines sehr starken Anstiegs der Besucherzahl auf den dritten Platz. Von Zeit zu Zeit erweiterte sich die Liste jener Institutionen, an denen mehr als zehn Studenten aus Ungarn erfasst waren. 1890 gab es schon 30 solche Bildungsanstalten in Deutschland.

In der letzten Periode ragt die Universität Berlin weit aus der Gruppe der Zielorte heraus. Mit 1914 Studenten vervierfachte sich hier die Zahl der Migranten. Ähnliches ist in Leipzig und Halle zu beobachten. Die Universität Jena fiel auf den neunten, Tübingen auf den achtzehnten Platz zurück. Dafür tauchten zwei technische Hochschulen, jene in München und in Berlin, als neue Adressen auf, während auch das Technikum in Mittweida ein beträchtliches Interesse weckte. Unter den ersten zehn beliebtesten Hochschulen befanden sich die Handelshochschule Leipzig und die Münchener Kunstakademie. Aus diesem Zeitraum sind schon 17 Hochschulen bekannt, an denen mehr als 100 Studenten immatrikuliert waren; an weiteren 42 Hochschulen studierten mehr als zehn Studenten.

Wenn wir die Migration in den größeren Städten im Überblick untersuchen, so ergibt sich folgendes Bild: Berlin und München übten eine bestimmte Rolle in der Migration der ungarischen Studenten aus. In den Matrikeln der sieben Hochschulen Berlins hat der Verfasser 3612 Immatrikulationen gefunden, die 25 Prozent der Gesamtzahl entsprechen. Damit eroberte Berlin im 19. Jahrhundert den absoluten ersten Platz.

In den fünf Lehranstalten Münchens wurden 1911 (13 Prozent) Immatrikulationen registriert, es folgten Leipzig (10,5 Prozent), Jena (10 Prozent) und Halle (7 Prozent). In Leipzig waren es die Kaufleute und Ökonomen, in Jena die Theologen, in Halle die Agrarwissenschaftler, die für die Zunahme der Studentenzahl sorgten. Mehr als 65 Prozent der Studenten studierte in diesen fünf, aus ungarischer Sicht bestimmenden Universitätsstädten.

Ein relativ konstantes Interesse zeigte sich im 19. Jahrhundert für das Studium an klassischen Orten wie Göttingen, Heidelberg und Tübingen. Stuttgart, Marburg, Karlsruhe und Erlangen empfingen je 2 Prozent der Studenten, sieben weitere Städte je 1 Prozent. Unter den Zentren, die mehr als 100 Personen aus Ungarn anzogen, finden wir 19 Städte.

Habsburgerreich im 19. Jahrhundert

Nach 1789 zeigte sich in bezug auf den Inhalt des Studiums und die Richtung der Migration eine langsame Modernisierung. Die konfessionelle Frage spielte immer weniger eine Rolle, obwohl das einheimische Judentum sich gerade in dieser Zeit an die Tendenz angeschlossen hat. Durch die modernen technischen und wirtschaftlichen Disziplinen wurde die Hochschullandschaft abwechslungsreicher, und dieser Umstand übte einen Einfluss auf die Migration aus. 1819 führte man in Ungarn ein Besuchsverbot für ausländische Universitäten ein, wodurch das Interesse für die Wiener Universität größer wurde.

In großem Maße wuchs die Hinwendung zur Technischen Universität und zu anderen Institutionen, Akademien, Lehranstalten. In den letzten drei Jahrzehnten vor dem ungarischen Freiheitskampf 1848/1849 immatrikulierten sich – die Militärakademien inbegriffen – mehr Studenten an verschiedenen Wiener Lehranstalten und Lehrgängen als an der Universität mit ihren traditionellen Fakultäten. In dieser Zeit zeigte sich das allgemeine Interesse auch für andere Universitäten des Reiches wie die Prager Universität und das dortige Polytechnikum, um nur das wichtigste Beispiel zu nennen.

Nach der Niederschlagung der ungarischen Revolution änderte sich die Lage kaum. Da das Deutsche zur Unterrichtssprache erklärt wurde, lohnte es sich, an den auf höherem Niveau tätigen Universitäten des Reiches zu studieren. Vor dem österreichisch-ungarischen Ausgleich kam es öfter vor, dass an einer medizinischen Fakultät die Studenten aus Ungarn die Mehrheit bildeten. Da nach 1867 in Ungarn eine immer bessere Universitäts- und Hochschulbildung geboten wurde, sank das Interesse für die Universitäten des Habsburgerreiches, aber die Zahl der Immatrikulierten blieb unverändert. Immer größer wurde die Zahl derjenigen, die auf deutsche Universitäten gingen; in vielen Fällen bevorzugten diese Migranten ein postgraduiertes Studium, zahlreiche wählten technische oder naturwissenschaftliche Disziplinen. Bedeutend nahm die Zahl der Studenten in der Schweiz zu. Die Peregrination an deutschsprachige Universitäten verzeichnete generell einen Aufschwung.

Die letzten drei Jahrzehnte des Dualismus bezeugen recht interessante Entwicklungen. An der Wiener Universität ging die Zahl der Ungarn zurück, an anderen Lehranstalten wuchs sie; dabei spielten die Militärakademien eine wichtige Rolle. Nicht ungarischsprachige Studenten zumeist aus der Reihe der Nationalitäten wählten mit Vorliebe die kleineren Universitäten, an denen also die Besucherzahl wieder zunahm. Aus ungarischer Sicht ist es ein bemerkenswertes Phänomen, dass die Zahl der „Ungarn“ in Deutschland und in der Schweiz zusammengerechnet größer war, als jene im ganzen Habsburgerreich.

Tabelle 3:
Ungarländische Studenten an den Universitäten und Akademien in Wien 1701–1919

Periode	Universität	Prot. Theologie	Veterinärmed. Institut	Technische Hochschule	Akademie der Bildenden Künste	Theresi- anum
1701–1750	1.435	–	–	–	71	18
1751–1789	1.487	–	–	–	175	156
1789–1818	1.862	–	58	27	249	122
1819–1848	2.740	595	397	1.423	614	107
1849–1866	4.057	327	237	1.198	221	–
1867–1889	6.866	234	287	1.251	290	–
1890–1918	2.761	90	145	732	97	–
Gesamt	21.208	1.246	1.124	4.631	1.717	403

Periode	Konsular- akademie	Kunstgewerbe- schule	Mariabrunn und Hochschule für Bodenkultur	Export Akademie	Musik- akademie	Augusti- neum
1789–1818	18	–	7	–	–	14
1819–1848	2	–	69	–	–	65
1849–1866	3	–	95	–	49	68
1867–1889	57	111	272	–	680	65
1890–1918	66	47	212	555	615	101
Gesamt	146	158	655	555	1.344	313

Tabelle 4:
Ungarländische Studenten an den militärischen Akademien 1751–1919

Periode	Militärakademie Wiener Neustadt	Technische Militärakademie	Marineakademie	Josephinum
1751–1789	259	228	–	259
1789–1818	239	269	–	374
1819–1848	303	254	–	52

Periode	Militärakademie Wiener Neustadt	Technische Militärakademie	Marineakademie	Josephinum
1849–1866	248	208	–	177
1867–1889	540	277	32	36
1890–1918	1.186	414	172	
Gesamt	2.775	1.650	204	898

*Tabelle 5: Ungarländische Studenten an der Universität Wien
nach Fakultäten bei Erstimmatrikulation 1800–1918*

Periode	Teol.	Jur.	Med.	Phil.	Phar.	Chir.	Hb.	Cam.
1800–1824	527	81	226	161	244	352	62	43
1825–1849	468	121	530	127	179	333	229	61
1850–1874	626	1.916	2.441	568	743	–	–	–
1875–1899	445	1.429	2.378	586	309	–	–	–
1900–1918	337	567	492	302	80	–	–	–
Gesamt	2.403	4.114	6.067	1.744	1.555	685	291	104

SZÖGI LÁSZLÓ

A magyarországi hallgatók 1526–1919 közötti peregrinációjának legújabb kutatási eredményei

Összefoglaló

A szerző által immár egy évtizede vezetett kutatás célja az 1526 és 1918 közötti külföldi magyar egyetemjárás teljes adattárának elkészítése, nagyobb részt az eredeti levéltári források alapján E munkálatok során eddig mintegy 80 ezer külföldi beiratkozás adatait gyűjtötték össze. Közeli céljuk egy olyan, mintegy 100 ezer beiratkozást tartalmazó számítógépes adatbázis létrehozása, amely alkalmas a legkülönbözőbb lekérdezésekre.

Eddigi ismereteink szerint a középkorban, tehát Mohácsig mintegy 13 ezer külföldön tanult magyarországi értelmiségivel számolhatunk. A peregrinusok száma a koraújkorban, 1526 és 1789 között 25 000 beiratkozával határozható meg. A hosszú 19. században, azaz 1789 és 1919 között pedig mintegy 55 000 külföldi beiratkozával számolhatunk, akiknek közel a fele 1890 után indult külföldre. A peregrináció számban és kiterjedésében legnagyobb méreteit a 19–20. század fordulóján érte el, több mint 17 ezer külföldi beiratkozával.

A külföldön tanultak száma azonban nem 93 ezer volt, ennek a felét sem érte el, hiszen egy személyre átlagban minimum két beiratkozást számíthatunk. Az egyetemjárás szokása Magyarországon minden korszakban meghaladta az európai átlagot, aminek legfőbb oka a hazai egyetemi rendszer igen késői kiépülése. Amikor 1635-ben az első tartós egyetemalapítás megtörtént Nagyszombatban, ez is egy meghatározott felekezethez, a római katolikushoz kötődött, ilyen értelemben nagyjából 1777-től, az egyetem Budára költözésétől beszélhetünk igazi hazai felsőoktatásról. Ezért a több felekezeti és soknemzetiségű Magyarországon és Erdélyben évszázadokon át Európában is egyedülállóan magas volt a külföldi tanulás utáni igény.

A külföldi egyetemjárás irányát és regionális tagolódását vizsgálva világosan látható a bécsi felsőoktatási intézmények rendkívüli dominanciája. Bécs tanintézeteteibe jelentkezett a külföldön beiratkozottak 43,7 százaléka, ami nagyobb, mint amit az eddigi szakirodalom ismeretében várhattunk volna. Ezt egészíti ki a Habsburg birodalom kisebb egyetemeire és akadémiáira beiratkozottak további, mintegy 11 ezer esete. Ezzel együtt a külföldi peregrináció 57 százaléka irányult a Habsburg birodalom tanintézeteteibe, ideszámítva az osztrák és a cseh tartományokat. A német tartományok egyetemeire és akadémiáira mintegy 23 ezer beiratkozással számolunk, ami a külföldi peregrinusok 28 százaléka. Hollandiába irányult az egyetemjárás 4, Itáliába kb. 3,7, Svájcba 3,3, a lengyel-balti térségbe 2, és a legkevésbé ismert francia-angol régióba valószínűleg szintén 2 százaléka. Az adatok véglegesítése, főleg francia viszonylatban még további jelentős kutatást igényel, de bizonyos új tapasztalatok már most körvonalazhatók.

A 16–17. században kiemelkedő volt a protestáns német egyetemek vonzereje, s ebben a korszakban az észak-német és baltikumi régió iránt is komoly érdeklődés mutatkozott. A 18. század második felében átmenetileg csökkent a német egyetemek iránti érdeklődés és a napóleoni háborúk, valamint a karlsbadi határozatok után mélypontra zuhant. Heidelberg elpusztítása után, 1623-tól nagyon megnőtt a holland egyetemek vonzereje amely a 18. század végéig változatlan maradt. Hollandiából a 17. században sokan utaztak át a brit szigetekre is, ahol ekkor relatíve sok magyarral találkozunk, de számuk a 18. század közepére

minimálisra csökkent. A magyar protestánsok a 18. században fedezték fel nagy számban a svájci egyetemeket, ahol a gályarab prédikátorok történetének megismerése után számos ösztöndíj nyílt meg számukra.

Fontos kérdés a katolikus peregrináció vizsgálata, hiszen értelemszerűen ez irányult elsősorban a Habsburg Birodalom, kisebb részben, pedig Itália és Lengyelország egyetemeire. A reformáció következtében a 16. század második és a 17. század első felében a katolikus peregrináció a külföldi tanulók 38–40 százalékát teszi csak ki, legalábbis a beiratkozók száma tekintetében. Ebben az időben a Bécs iránti érdeklődés is visszaszorult és a 17. század első felében többben jelentkeztek a birodalom kisebb egyetemeire, mint Bécsbe. Itália iránt stabil, de alacsony érdeklődés mutatkozott, a lengyel egyetemekről, pedig fokozatosan elmaradtak a magyarok.

1650 után alapvető fordulat kezdődött a magyarországi peregrinációban. Már a 17. század második felében nagyjából ugyanannyian indultak a Monarchia egyetemeire, mint Németországba. A protestáns peregrináció ekkor még jelentősebb a holland és angol egyetemek látogatottsága miatt. A 18. század második felében 54 százalékos túlsúlyba került a katolikus peregrináció és ekkor már a monarchia egyetemeire pontosan annyian jártak, mint az összes többi egyetemre együttvéve. Ha itt nem a beiratkozások számát, hanem a tényleges személyek számát vennénk, akkor már bizonyosan többen jártak a birodalom egyetemeire, mint máshová Európában. Ez a többlet valószínűleg már korábban is kimutatható lesz és ez az adat újdonság a magyar történetírás számára.

A bécsi egyetemen a 17. század második felében egyszerre megduplázódott a hallgatók száma a korábbi fél évszázadhoz képest. 1750-ig még nem csökkent a birodalom kisebb egyetemein tanulók száma és a 18. században új intézmények is nyíltak a császárvárosban. (Művészeti és katonai akadémiák stb.) Mindezen tényezők együttesen eredményezték a birodalmi felsőoktatás felértékelődését magyar szempontból.

1789 után fokozatosan modernizálódott a külföldi peregrináció tartalma és iránya. A felekezeti kérdés egyre inkább háttérbe szorult, bár a hazai zsidóság bekapcsolódása a migrációba még érdekesebbé tette a külföldi tanulás problémáját. A modern, technikai, közgazdasági tudományok megjelenése változatossá tette a tanulási irányokat és ez is befolyásolta a peregrinációt. Az 1819-ben bevezetett külföldi tanulási tilalom megnövelte a bécsi egyetem iránti érdeklődést, de a Műegyetem megnyitása után nagymértékben nőtt az egyetem melletti egyéb intézetekbe való jelentkezés. A katonai tanintézeteket is beleszámítva a szabadságharc előtti három évtizedben többen jelentkeztek a különféle bécsi tanintézetekbe és tanfolyamokra, mint az egyetem hagyományos fakultásaira. Ebben a

korszakban más birodalmi egyetemek iránt is nőtt az érdeklődés, közülük Prága egyeteme és politechnikuma a legfontosabb.

A magyar szabadságharc leverése után ez a helyzet nem változott, hiszen a kötelező német tannyelv miatt érdekesebb volt a birodalom színvonalasabb egyetemeire beiratkozni. A kiegyezés előtti időszakban a bécsi orvosi karon sokszor többségben voltak a magyarországi hallgatók. A kiegyezés után meginduló, egyre színvonalasabb hazai képzés csökkentette a birodalmi egyetemek iránti érdeklődést, de nem csökkentette a külföldön beiratkozók számát. Egyre többen indultak Németországba, gyakran már posztgraduális tanulmányokra, főleg műszaki és természettudományokat tanulmányozni. Jelentősen növekedett a Svájcban tanulók száma is. A német nyelvterületen kívüli államok egyetemeire indulók száma is nőtt, de jóval kisebb mértékben. A dualizmus utolsó három évtizedében igen érdekes fejleményeknek lehetünk tanúi. A bécsi egyetemen számottevően csökkent a magyarok száma, viszont más bécsi tanintézetekben kissé növekedett, de ebben a katonai tanintézetek játszottak fontos szerepet. A nemzetiségi, tehát nem magyar anyanyelvű diákok nagyobb számban iratkoztak be a birodalom kisebb egyetemeire, ott tehát növekedés tapasztalható. Magyar szempontból rendkívül érdekes adat, hogy 250 év után e korszakban először, a Németországban és Svájcban beiratkozott hallgatók száma együttesen már meghaladta a Habsburg birodalom valamennyi tanintézetében beiratkozottak számát.

A 19. századi történetírásnak azon állítása, hogy a peregrináció döntően a protestáns magyarokat és az erdélyi és felvidéki németiséget érintette, illetve, hogy ennek mértékét a Habsburg-uralom visszavetette, gyakorlatilag megdőlt. A kutatás jelenlegi helyzetében megállapítható, hogy a 16–18. század egészét vizsgálva nagyjából egyensúly volt a protestáns és katolikus peregrináció között, ami azért új adat, mert korábban a Habsburg Birodalmon belüli peregrináció alig volt ismert, és az adatok így természetesen a német, svájci és holland egyetemjárás dominanciáját mutatták. Hasonlóan új elem az is, hogy a protestáns, pl. az erdélyi peregrináció nem csökkent a 18. században, hanem fokozatosan utat talált a birodalmon belüli tanintézetekre.

BOGNÁR KRISZTINA

Magyarországi diákok bécsi tanintézetekben (1526–1789)

A magyarországi diákok külföldi tanulmányaival foglalkozó tudományos kutatómunka kezdetei a 19. század végére nyúlnak vissza, amikor Ábel Jenő szerkesztésében megindult a „Magyarországi tanulók külföldön” című sorozat kiadása. A történészek már ekkor felismerték az 1365-ben Közép-Európában másodikként megalakult bécsi egyetemnek a magyarországi peregrinációban betöltött kiemelkedő szerepét, nem véletlen tehát, hogy az első kötetek között Schrauf Károly bécsi levéltáros két munkája is megjelent, az egyik a legkorábbi időszakban Bécsben tanult magyar diákok adatait adta közre, míg a másik a magyar nemzet anyakönyvének 1630-ig terjedő kiadása volt.¹ Ezen kötetek megjelenését megelőzően Fraknói Vilmos egy rövid tanulmányában már az 1870-es évek közepén közölte a XIV. és XV. században a bécsi universitason működő magyarországi tanárok és ott tanult diákok jegyzékét.² A következő jelentősebb feldolgozás 1937-ben látott napvilágot: Barta István bécsi kutatásainak eredményeit az intézmény jezsuita korszakának magyarországi peregrinusairól készített átfogó tanulmányában ismertette.³ A 20. század végéig adattár jellegű kiadványok már nem készültek erről a témáról. 1994-ben az ELTE Levéltára Szögi László szerkesztésében új sorozatot indított útjára, amely a „Magyaror-

---

1 SCHRAUF Károly: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Magyarországi tanulók külföldön II.*, Budapest, 1892.

Uő: *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Magyarországi tanulók külföldön IV.* Budapest, 1902.

2 FRAKNÓI Vilmos: *Magyarországi tanárok és tanulók a bécsi egyetemen a XIV. és XV. Században.* Budapest, 1874.

3 BARTA, Stefan: Ungarn und die Wiener Universität des Jesuitenzeitalters. In: *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*. VII. évfolyam. Budapest, 1937.

szági diákok egyetemjárása az újkorban” címet viseli. 2007-ig 16 kötet ismertette a magyarországi egyetemjárás újkori sajátosságait, ezekből hat munka részben, vagy teljes egészében a bécsi intézmények jelentőségének bemutatásával foglalkozik.⁴ A császárvárosnak a magyar művelődésben 1526 és 1919 között betöltött szerepét rövidesen teljes egészében is megismerhetjük, mivel megjelenésre várnak a sorozat azon kötetei, amelyek az eddig hiányzó időszak (1867–1890), illetve iskola (a bécsi Josephinum) hallgatóinak adatait dolgozzák fel.⁵ Itt kell felhívni a figyelmet egy új sorozat első, már megjelent kiadványára. A 19. századi hagyományokat folytatva megkezdődött a magyarországi diákok középkori egyetemjárásának korszerű módszerekkel történő kutatása, amelynek első eredményeként 2008-ban megjelent az 1365 és 1526 között a bécsi egyetemen tanult magyarországi peregrinusok adatbázisa.⁶

Jelen tanulmány az újkori bécsi egyetemjárás korai időszakának bemutatására vállalkozik; a 16. század elejétől a 18. század végéig terjedő több mint 250 évről szolgáltat elemzésre és összevetésre alkalmas adatokat. A vizsgált korszakból öt intézmény magyarországi hallgatóinak adatait gyűjtöttem össze, eredeti levéltári és kiadott források alapján.

1. A kutatás és feldolgozás módszertani kérdései

1994-ben Szögi László azzal az elképzeléssel indította el a peregrináció történetét feltáró kutatásokat, hogy valamikor a kitartó munka eredményeként sikerül létrehozni egy olyan adatbázist, amely az összes fellelhető, külföldön tanult magyarországi származású hallgató adatait tartalmazza a középkortól 1919-ig. A

4 Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein 1790–1850. I.* Budapest-Szeged, 1994. Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789.* Budapest, 2000.

Szögi László – Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867.* Budapest, 2003.

Fazekas István: *A Bécsi Pázmáneum magyarországi hallgatói 1623–1918. (1951).* Budapest, 2003.

Patyi Gábor: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918.* Budapest, 2004.

Kissné Bognár Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789.* Budapest, 2004.

5 Mindkét esetben befejeződött az adatgyűjtés, az adatbázisok javítása, a statisztikák elkészítése és a kötetek összeállítása folyamatban van.

6 Tüskés Anna: *Magyarországi hallgatók a bécsi egyetemen 1365–1526.* Budapest, 2008.

kiadványsorozat első köteteiben rövidebb, egységesebb időszakok feldolgozására került sor. Az általam vizsgált sokkal hosszabb és történetében kevésbé egységes időszak a korábban követett alapelvek módosítását tette szükségessé.

A korábbi kutatásoktól eltérően a vizsgálandó terület határait tágabban értelmeztük. A „magyarországi” meghatározás a kialakult gyakorlatnak megfelelően a történelmi Magyarországon és Erdélyben születtek adatainak felvételét, míg a Duna – Dráva vonalán túli területekről érkezők kihagyását jelentette volna. Korszakunkban sok esetben azonban a pontos származási helyet nem, viszont a „nemzetiséget” (vagyis a hallgató által megadott „ungarus”, „pannonus”, „slavus”, „transylvanus”, „croata” kifejezéseket) rögzítették az egykorú források. Ezeket a diákokat joggal tekinthetjük magyarországinak, egyedül a „croata” megjelölés pontosítása okozott problémát a feldolgozásban. A horvát hallgatók korábban egyetlen elemzésben sem szerepeltek. Kutatásaim során nagy számban találkoztam velük, különösen a korai időszakokban. A bécsi peregrinációban való megjelenésük nem meglepő, hiszen szilárd katolikus hitük, valamint az intézmények viszonylagos földrajzi közelsége miatt számukra a birodalmi főváros mindig is a legfontosabb külföldi tanulmányi cél területek közé tartozott. Számos esetben a forrásokból nem derült ki, hogy a szűkebben értelmezett történelmi Magyarország vagy esetleg Horvátország területéről érkezett-e a magát „croata”-nak valló növendék. Úgy döntöttünk, hogy az eddigiektől eltérően a horvát hallgatókat is szerepeltetjük az adatbázisban, de hogy az eredeti elképzelésekhez a lehetőség szerint hűek maradjunk a statisztikákon alapuló elemzés fő részében csak a bizonyosan a Duna – Dráva vonalától északra eső területről érkezett horvátokat számítottuk be.

A földrajzi keretek tágításán túl a peregrináció fogalmát is bővebben értelmeztük, mint korábban. A kutatás elsősorban a felsőfokú tanulmányokat folytató hallgatók adatainak összegyűjtésére irányult, de már az előző kötetekben is szerepeltek olyan intézmények amelyeknek bizonyos évfolyamai inkább középiskolai szintnek feleltek meg. Mivel a kiemelkedő jelentőségű bécsi egyetem esetében amúgy sem hagyhattuk el a gimnáziumi osztályok adatainak közlését, így logikusnak tűnt a többi ilyen szintű iskola anyagának feldolgozása. Így került feldolgozásra a két katonai akadémia, valamint a Theresianum hallgatóinak listája. Az egyes országok műveltségi szintjének kialakításában a katonai és hivatalnoki elit is fontos szerepet játszik; a művelődéstörténet szempontjából ezeknek a rétegeknek a képzését jellemző információk számos tanulsággal szolgálnak. A speciális képzést nyújtó intézmények azért is érdekesek a számunkra, mivel a 18. század elején velük indult meg a szakirányú felsőoktatás kialakulása. Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy a valóban felsőfokú képzést nyújtó egyetemmel csak nagyon óvatosan vethetők össze az akadémiák adatai.

A kutatás során még egy kérdés merült fel a külföldi egyetemjárás fogalmának értelmezésével kapcsolatban: vajon peregrinációnak tekinthetjük-e a jezsuita rend tagjainak a birodalom különböző egyetemein folytatott tanulmányait? A kérdésre igennel válaszoltunk, mivel a jezsuita hallgatók különböző intézményekben megfordulva az egyetemjárás legfontosabb célját, a korszerű ismeretek megszerzését és továbbadását éppúgy megvalósították, mint világi társaik, függetlenül attól, hogy saját elhatározás helyett előljáróik utasítását végrehajtva indultak útnak. A nagyszombati egyetem alapításáig ráadásul nekik sem volt lehetőségük felsőfokú végzettséget, tudományos fokozatot szerezni Magyarországon. A magas szintű tudás közvetítését számos magyarországi származású rendtag vállalta, gondoljunk csak a nagyszombati egyetem Bécsben végzett tanárainak példájára.

2. A bécsi tanintézetek és a Habsburg birodalom oktatáspolitikája a 16–18. században

A Habsburg uralkodók a középkortól kezdődően Európa egyik jelentős kulturális központjává kívánták tenni országuk fővárosát, Bécset. A 14. század közepén tett egyetemalapítási kísérletük még nem hozott teljes sikert, hiszen a bécsi „studium generale” csupán három fakultással kezdte meg működését. 1384-ben a teológiai kar engedélyezésével a párizsi mintát követő klasszikus universitas született, amelynek tagjai négy nációba (Natio Austriaca, Natio Rhenensis, Natio Saxonica, Natio Hungarica) szerveződve folytatták tanulmányaikat, és azok befejezése után a többi középkori egyetem hallgatójához hasonlóan szerezhették meg a korabeli tudományosságban elismert fokozatokat. Az alapítást követő században az egyetem a 14. század végén hercegi engedéllyel kialakított státútumok alapján, autonóm közösségként működött.

A reformáció megjelenése új kihívások elé állította az évszázados hagyományaihoz ragaszkodó intézményt. Az uralkodó, I. Ferdinánd az egyetem ügyei-be való erőteljesebb beavatkozással igyekezett megerősíteni az iskola katolikus jellegét, és ezzel az új tanokkal szembeni harc egyik vezetőjévé tenni.⁷ A régi szokásokból, tanulmányi rendből nem engedő, annak átalakítására nem vállalkozó tanári kar vezetésével szemben az 1550-es években Bécsbe érkező jezsuiták

⁷ MÜHLBERGER, Kurt: *Die Universität Wien. Kurze Blicke auf eine lange Geschichte*. Wien. 1996. 23–25. Továbbiakban: MÜHLBERGER 1996.

saját intézményükben valósították meg a császár elképzeléseit. Az ellenreformáció győzelméért az oktatás területén is kiemelkedő jelentőségű szerepet vállaló jezsuita rend a főváros mellett a birodalom más városaiban is számos új gimnáziumot, egyetemet működtetett császári engedéllyel, támogatással. (Graz: 1586, Olmütz: 1573). A bécsi universitason 1558-tól kezdték meg munkájukat, 1623-ban pedig a bölcsészeti és teológiai fakultás vezetésének megszerzésével gyakorlatilag az egész intézmény irányításuk alá került és maradt is egészen a 18. század közepéig.

A felsőoktatás rendszerében történő változások a 16–17. században elsősorban politikai, vallási célkitűzések megvalósítását szolgálták. Az állam vezetése által kidolgozott tudatos oktatáspolitikai elvek megjelenésére a 18. század közepéig várni kellett. A felvilágosodás eszméinek fokozatos térnyerése az 1750-es évektől kezdődően a központi hatalomnak az oktatási intézmények életébe való egyre erőteljesebb beleszólását eredményezte. Mária Terézia a működő iskolák tanulmányi rendjének részletes szabályozását, a korszerű tananyag oktatásának bevezetését rendeletek útján valósította meg. A kor politikai és társadalmi igényeit felismerve új intézményeket hozott létre és erőteljesen támogatta működésüket. II. József uralkodása alatt ezen a területen is gyökeres változtatásokat igyekezett végrehajtani. A felsőoktatási rendszer szinte teljes átszervezése, a szakmai képzést nyújtó iskolák körének bővítése és ezzel a 19. században kiépülő, az állam által irányított és ellenőrzött modern felsőoktatás alapjainak megteremtése e két kiemelkedő uralkodó nevéhez köthető.

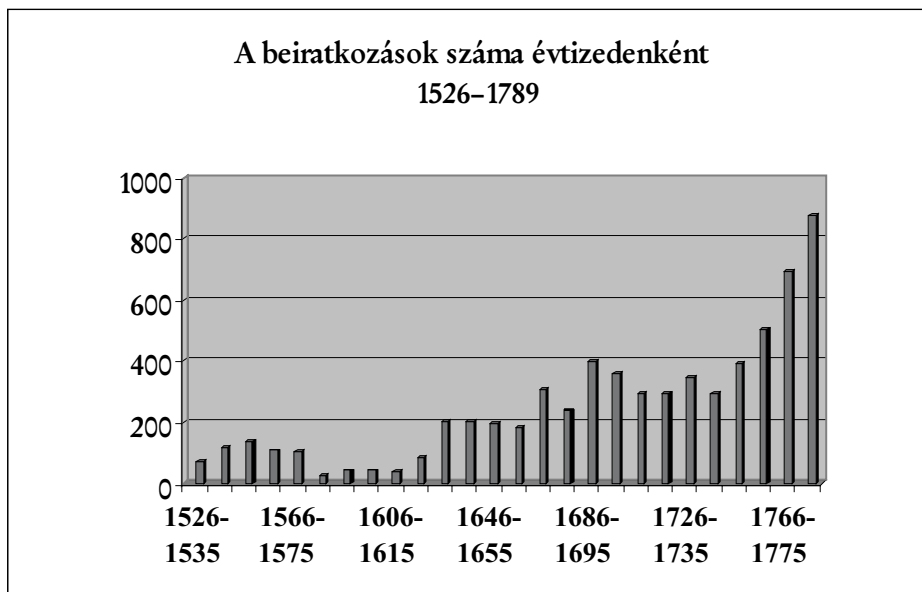
3. A magyarországiak bécsi egyetemjárásának jellemzői 1526–1789 között

3.1. A beiratkozások számának alakulása

Az 1526–1789 közötti 263 évben forrásaink alapján az öt bécsi tanintézetbe 7646 esetben iratkoztak be „magyarországi” peregrinusok. A beiratkozások száma gyakorlatilag megfelel a diákok számának, mivel adataink alapján összesen négyen voltak azok, akik Bécsben két intézményben is folytattak tanulmányokat. A szűken vett történeti Magyarország területéről, valamint Erdélyből 6547 alkalommal 6543 hallgatót jegyeztek be az intézetek nyilvántartásaiba.

A külföldi egyetemjárás egyik legfontosabb jellemzője a beiratkozások számának alakulása a vizsgált korszakban. Következő grafikonunk az intézményekbe történt első beiratkozások éve alapján készült, évtizedekre bontva mutatja a Bécsbe irányuló peregrináció változásait.

I. táblázat

A beiratkozások számának alakulását számos tényező befolyásolhatja. A külföldi egyetemjárásban részt vevők számát alapvetően meghatározza, hogy a küldő ország gazdasági, társadalmi, politikai viszonyai lehetővé teszik – e az erre vállalkozók számára az útnak indulást. A fogadó ország helyzete, belső viszonyai ugyanilyen fontosak és meghatározóak a peregrináció szempontjából. Végül, de nem utolsósorban a célul kitűzött intézmény működését befolyásoló hatások, tanulmányi rendszerének, színvonalának átalakulása is jól érzékelhető az éves beiratkozások mennyiségének csökkenésében vagy növekedésében. A felsorolt tényezők közül egyes korszakokban csak egy, míg más időszakokban több különböző elem együttes hatása mutatható ki adataink alapján.

A mohácsi vésztől a nagy francia forradalomig terjedő 263 évből öt (1584, 1585, 1596, 1602, 1619) volt olyan, amikor forrásaink egyetlen magyarországi származású diák beiratkozását sem rögzítették. A legkevesebben 1576 és 1585 között jelentkeztek az akkor még egyedüli felsőoktatási intézményként működő egyetemre, a 10 év alatt mindössze 28 új beiratkozásról van tudomásunk forrásaink alapján. A „legnépesebb” évtized nem meglepő módon a 18. század végéről való. Az 1776-tal kezdődő időszak ugyan 13 évet ölel fel, de az ekkor rögzített 875 inmatriculatio így is magasan kiemelkedik az adatsorból.

Az 1526–1789 közötti időszak korszakokra bontását többféle szempont alapján is el lehetne végezni. A több mint két és fél évszázadot feloszthatnánk

mechanikusan egyforma hosszú szakaszokra, az egyes korszakok határait köthetnénk a magyar köztörténet ismert évszámaihoz, vagy esetleg a bécsi intézmények történetének kiemelkedő fontosságú eseményeihez. Az összes magyarországi peregrinus beiratkozását rögzítő grafikonra tekintve azonban rögtön szembe tűnik, hogy a Bécsbe irányuló egyetemjárás folyamatában négy, belsőleg viszonylag egységes korszakot tudunk megkülönböztetni.

A vizsgált korszak elején 1526-tól 1575-ig egy olyan ötven éves időszak áll, amelyen belül a beiratkozások száma nagy állandóságot mutat. Az évenkénti beiratkozások száma átlagosan 10 körül mozgott ekkor, egyedül a legelső évtizedben kevesebb ennél.⁸ A bécsi egyetem alapításától 1526-ig eltelt időszakhoz képest ez az érték jelentős csökkenést mutat, Szögi László kutatásai alapján ugyanis 1377–1525 között évente átlagosan 31 új hallgató érkezett az intézménybe a korai időszakban.⁹ A visszaesés valószínűleg a középkori magyar állam hanyatlásának kezdetével, a török elleni harcok megindulásával magyarázható. A mohácsi vészt követő tíz esztendő adatai bizonyosan az országban uralkodó zűrzavaros helyzetnek az egyetemjárást is erősen befolyásoló hatásáról tanúskodnak.

Bécsi egyetemi tanulmányok folytatására a 18. század végéig talán az 1576-tal kezdődő és 1625-ig tartó fél évszázad volt a legalkalmatlanabb. Ez a periódus a birodalom fővárosába irányuló peregrináció abszolút mélypontja. A korábban már említett öt hiányzó év mindegyike, valamint a legalacsonyabb beiratkozási átlagot mutató évtized is ebben a korszakban található. 1586 és 1615 között az éves beiratkozási átlag 4 fő, és bár a 17. század második évtizedében a hallgatói létszám a duplájára emelkedik, de még így is elmarad a középkori időszakhoz képest hanyatlásnak tűnő első periódushoz viszonyítva.¹⁰ Ez volt az az időszak, amelynek során a fejezet elején felsorolt tényezők közül több együttes hatása a bécsi intézmény magyarországi egyetemjárásban betöltött jelentőségének átmeneti hanyatlását eredményezte. A Magyarországon állandósult háborús helyzet korlátozta a diákok anyagi lehetőségeit, nagymértékben megnehezítette, az ország egyes területeiről teljesen megakadályozta a vándorlást. A reformáció foko-

8 1526–1535 között összesen 70 (vagyis évente átlagosan 7) beiratkozásra került sor, a további négy évtizedben 119, 138, 107, 103 matriculációra találtunk adatot.

9 SZÖGI, László: Zur Rolle der Wiener Universität im ungarischen Hochschulwesen von den Anfängen bis zum ersten Weltkrieg. In: *Mensch-Wissenschaft-Magie. Mitteilungen* 20/2000 der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte. (Hrsg.: Helmuth GRÖSSING, Alois KERNBAUER, Kurt MÜHLBERGER, Karl KADLETZ) Wien 2000. 208. p.

10 Az évtizedenkénti beiratkozások abszolút száma: 1576–1585: 28, 1586–1595: 42, 1596–1605: 42, 1606–1615: 41, 1616–1625: 86.

zatos elterjedése új, elsősorban német egyetemek felé fordította az érdeklődőket, akiknek legnagyobb része továbbra is bölcsészeti és teológia tanulmányokat folytatott, csak most már a reformált tanok magyarázatát tanulta. A bécsi intézmény oktatási színvonala romlott, mivel tanulmányi rendjében mereven ragaszkodott a középkori hagyományokhoz. A 16. század közepétől működő és hamarosan erős konkurrenciát jelentő jezsuita kollégium életszerűbb tanítási módszereivel egyre több diákot vonzott.¹¹ Az egyetem hallgatói létszáma erőteljesen lecsökkent. Az iskola történetének egyik legkilátástalanabb korszaka tehát éppen egybeesett a küldő és fogadó ország történetileg viszontagságos időszakával.

1626-tól a bécsi egyetemjárás új korszaka kezdődik. A 16. század közepéig viszonylag alacsony szinten állandósuló, majd a következő ötven évben drasztikusan lecsökkenő hallgatói létszám a 17. század második évtizedétől kisebb megingásokkal, visszaesésekkel ugyan, de fokozatosan emelkedik. Az évenkénti beiratkozások száma átlagosan 20 és 40 között mozog.¹² Abban a két évtizedben, amelyekben a legkevesebb új növendék bejegyzésére került sor, többen jelentkeztek az egyetem hallgatóinak sorába, mint az első két periódus egyetlen igazán kiemelkedő időszakában. Figyelemre méltó az a tény, hogy ez a hullámvölgy a nagyszombati egyetem megalakítása utáni időszakra esik, ugyanakkor csupán kismértékű és rövid ideig tartó csökkenést jelentett. 1666-tól aztán ismét alaposan megemelkedik a peregrinusok száma, és bár a következő ötven esztendő alatt két kisebb megtorpanás figyelhető meg adataink alapján (valószínűleg ismét csak a háborús viszonyoknak köszönhetően), de igazán számottevő visszaesés nem tapasztalható, a Magyarország területén működő jezsuita felsőoktatási intézmények (Nagyszombat, Kassa) tanulóinak folyamatos létszám növekedését nem magyarázhatjuk a korábban kitüntetett központként működő iskolától való elfordulással.¹³ A magyarországi diákok bécsi peregrinációjának megélénkülése ebben a harmadik korszakban elsősorban az egyetem oktatási színvonalának emelkedésével, az intézmény tekintélyének megerősödésével magyarázható. Az ellenreformációban vezető szerepet vállaló jezsuita rend 1623-ban átvette a bölcsészeti és a teológiai fakultás vezetését.¹⁴ A rend által kidolgozott tanulmányi rendszer a legkorszerűbb nevelési elvekre épült, ez a század a jezsuita nevelés

11 MÜHLBERGER 1996. 26.

12 Az 1646–1655 között 19 fő/év, az 1656–1665 közötti évtizedben 18 fő/év az átlag, a 40 fő/éves arányt pedig 1686–1695 között éri el a beiratkozások száma.

13 A bécsi egyetemjárás ezen sajátosságára már Barta István is felhívta a figyelmet. BARTA, Stefan: Ungarn und die Wiener Universität des Jesuitenzeitalters. In: *A gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. VII. évfolyam. Budapest, 1937. 125. Továbbiakban: BARTA 1937.

14 BARTA 1937. 123.

csúcspontja. A magyar katolikus klérus, élén a jezsuita elveket valló primással, Pázmány Péterrel a katolikus megújulás legfőbb biztosítékát a megfelelően képzett papok számának növelésében látta. Ezt a célt szolgálta a nagyszombati egyetem alapítása, de még korábban a bécsi tanulmányokat lehetővé tevő *Pazmaneum* megszervezése is. A birodalomban sorra alakuló jezsuita kollégiumok növendékei mellett a rend Magyarországról származó novíciusai közül is sokan folytattak tanulmányokat rövidebb-hosszabb ideig a jelentőségét és a felsőoktatásban betöltött kiemelkedő szerepét visszanyerő iskola falai között. A 17. század második évtizedétől kezdődő száz esztendőre tehát egyértelműen a növekedés volt a jellemző, ez pedig elsősorban az ellenreformáció kiteljesedéséhez köthető.

A 18. század a magyarországiak bécsi egyetemjárásában jelentős változásokat eredményezett. A létszámok tekintetében a növekedés tovább folytatódott, a század elején kisebb visszaeséssel fokozatosan, míg az utolsó évtizedekben ugrásszerűen.¹⁵ Az éves beiratkozások számának átlaga kezdetben 30–40 között mozog, majd a korszak végére 50–80 közé emelkedik. A viszonylagos mélypontot az 1736–1745 közötti évtized jelenti, az egész vizsgált időszak abszolút csúcspontja pedig, mint már korábban jeleztük az utolsó 13 esztendő. Az előző században kezdődött növekedés kiteljesedését ismét több tényező tette lehetővé. A török kiűzése után megindult konszolidáció a 18. századra viszonylagos békét, gazdasági és politikai állandóságot teremtett Magyarországon. A felvilágosult abszolutizmus politikáját képviselő uralkodók a birodalom egészének gazdasági, kulturális megerősítését igyekeztek megvalósítani. A tudatos oktatáspolitikai részeként az uralkodó az egyetlen felsőoktatási intézmény mellett újakat alapított, megkezdve ezzel a szakoktatási rendszer kiépítését. Az egyetemen bevezetett reformok a korszerű ismeretek oktatásának lehetőségét biztosították.

Az évenkénti beiratkozások számai alapján összességében megállapítható, hogy a bécsi egyetem, amely alapításától kiemelkedő jelentőségű volt, a 16. század elejétől közel egy évszázadig veszített népszerűségéből, majd elsősorban az ellenreformáció megindulásának köszönhetően ismét a kitüntetett peregrinációs célpontok közé emelkedett. Bécs 18. századi ugrásszerű előretöréséhez az új típusú, korszerű szakoktatási intézmények megalakulása is hozzájárult.¹⁶

15 1726 és 1755 között az egyes évtizedekben a beiratkozások száma a következő: 344, 293, 393. 1756–1789 között: 505, 692, 875.

16 A 16. században, valamint 17. század első felében a németországi és a lengyel, baltikumi peregrinációs célpontok mellett a bécsi egyetem iránti érdeklődés visszaesett. A 17. század közepétől meginduló felzárkózást számokkal is érzékeltetni lehet, a német területekre érkező diákok számát ugyanis majdnem teljes pontossággal ismerjük. TAR Attila 31 intézmény forrásaiból gyűjtötte össze a magyarországi peregrinusok adatait. (*Magyarországi diákok németországi egye-*

3.2. Magyarországi hallgatók a különböző tanintézetekben

Az 1526 és 1789 közötti időszakban öt bécsi tanintézet magyarországi és erdélyi diákjainak adataiból készült a statisztikai elemzés. A beiratkozottak száma alapján megállapított sorrendet mutatja a következő táblázat, amely az egyes intézményeknek a peregrinációban betöltött szerepét is érzékelteti.

2. táblázat

A bécsi tanintézetek abszolút sorrendje a magyarországi beiratkozók száma szerint

Tanintézet	Beiratkozottak száma (fő)	Százalék
Bécsi Egyetem (1526–1745)	4015	61,33%
Bécsi Egyetem (1746–1789)	1610	24,6%
Bécsújhelyi Tereziánus Katonai Akadémia (1752–1789)	274	4,18%
Bécsi Képzőművészeti Akadémia (1726–1789)	246	3,76%
Bécsi Hadmérnöki Akadémia (1755–1789)	228	3,48%
Bécsi Theresianum (1746–1784)	174	2,66%
Összesen	6547	100%

A táblázat adatai alapján egyértelműen a bécsi egyetem mindent elsőprő népszerűségével találkozunk. Az egyetemre 263 év alatt összesen 5625 diák iratkozott be, ami a teljes időszak alatt rögzített beiratkozások közel 86%-a. A többi intézmény esetében az általunk vizsgált időszak általában fél évszázadot tesz ki, hiszen egy részük csupán a 18. század második felében kezdte meg működését. Az adatok reális összehasonlítása érdekében az egyetemi beiratkozások

---

temeken és főiskolákon 1694–1789. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11., Budapest, 2004.) Ez az adatbázis ugyan nem fedi le a teljes német területet, de korszakolása miatt a bécsi egyetemjárás adataival jól összevethető. A számadatok összevetése után megállapítható, hogy egyedül az 1715–1740 közötti időszakban több csak jelentősen a német beiratkozások száma (Németország: 1094, Bécs: 811). Az 1694–1714 közötti korszakban igen kicsi a különbség (Németország: 751, Bécs: 704), a 18. század közepén a számadat közel azonos (Németország: 1094, Bécs: 1098), az 1767-es évtől kezdődően pedig a főváros megelőzi a jóval több intézményt felvonultató területet. (Németország: 995, Bécs: 1515) Figyelemre méltó a statisztika azért is, mivel a 18. század második évtizedéig egy intézmény adatai állnak szemben 31 iskoláéval, és az új oktatási intézetek megalapítása után is sem javul jelentősen ez az arány.

abszolút értékét két időszakra bontva közöljük. Az 1746–1789 közötti években 1610 magyarországi peregrinus fordult meg a tanintézetben, amely szám az összes immatrikuláció 24,6%-át teszi ki. Azonos hosszúságú időszakot alapul véve a legrégebbi bécsi intézmény biztosan őrzi vezető helyét a magyarországi egyetemjárásban, hiszen hatszor annyi hallgatót vonzott a 18. század második felében is, mint a sorban utána következő bécsújhelyi akadémia. Az universitas kiemelkedő szerepét indokolja, hogy a 16–17. században más felsőfokú képzést nyújtó iskola nem működött a birodalmi fővárosban, illetve, hogy a felvilágosodás koráig a tudományt elsősorban a teológia, valamint a tanulmányozásához elengedhetetlenül szükséges bölcsészeti ismeretek képviselték. A magyarországi hallgatók között is ez a két kar volt a legnépszerűbb, bár a 18. század végén az orvosi tanulmányokat folytatók száma is emelkedett. A tudományok fejlődése, a modern felsőoktatás intézményeinek kialakulása a 18. század végétől kezdődően az egyetem jelentőségének csökkenéséhez vezetett, bár a változások vezető szerepét egyetlen későbbi korszakban sem veszélyeztették.¹⁷

A tudományegyetem mellett új, szakképzést nyújtó intézmények kezdték meg működésüket a 18. században. A vizsgált négy iskola adatai jól összevethetők, hiszen működésük többé-kevésbé azonos időszakot ölel fel. A vizsgált időszak magyarországi peregrinusainak közel 15%-át fogadó tanintézetekbe történő beiratkozások aránya nagyságrendileg azonos. A tanintézetek sorrendjében második helyen álló bécsújhelyi akadémia célja elsősorban a katonatiszti utánpótlás biztosítása volt, a többségében katonacsaládokból érkező hallgatók magyarországi iskola hiányában csupán itt szerezhettek megfelelő képesítést, ahhoz, hogy az egyre inkább speciális ismeretekkel rendelkező vezetőket váró hadsereg szolgálatába léphessenek. A bécsújhelyi intézet legközelebb az 1890–1918 közötti években örvendett hasonló mértékű népszerűségnek a magyarországi diákok körében.¹⁸

A legkorábban alakult szakképző iskola, a Képzőművészeti Akadémia a harmadik helyen áll az abszolút sorrendben. A 18. században a birodalom egyetlen művészeti képzést nyújtó intézményeként hallgatói között nagy volt a külföldiek aránya. Magyarországról és Erdélyből nem csupán képzőművészek érkeztek, hanem számos iparos, mesterlegény, aki szakmai ismereteit kívánta kiegészíteni,

17 Az eddig feldolgozott adatok alapján 1790–1850 között a Bécsben tanuló összes magyarországi hallgató 59,69%-a, 1848–1867 között 65,21%-a, 1890–1918 között pedig 46,5%-a volt a bécsi egyetem hallgatója. Mindhárom korszakban ez az intézmény szerepelt a tanintézetek sorában az első helyen. A hallgatói létszámról vonatkozóan lásd Szögi 1994. melléklet 4. ábra, Szögi–Kiss 16. o. 3. táblázat, Patyi 2004, 30. o. 3. táblázat.

18 1890–1918 között 1186 fő, az összes beiratkozott hallgató 18,98%-a tanult az intézetben. Lásd Patyi 2004, 30. o. 3. táblázat.

vagy magasabb, művészi szintre emelni. Az Akadémia növendékei az összes peregrinus 3,76%-át tették ki, ezzel alig maradtak el a katonai oktatásban résztvevők számától. Az iskola a magyarországi egyetemjárásban fénykorát az 1790 és 1850 közötti időszakban élte, a 19. század közepétől jelentősége fokozatosan csökkent, mivel a művészeti képzés iránt érdeklődők az egyre népszerűbb új központokban (Párizs, München) folytatták tanulmányaikat.

Az intézmények sorában a negyedik helyet a Hadmérnöki Akadémia foglalja el. Az 1717-ben alakult iskolában a bécsűjhelyi katonai akadémiával ellentétben nem kizárólag katonai szakképzés folyt, a matematika és geometria magas színvonalú oktatása miatt számos, később polgári pályán elhelyezkedő hallgató is tanult az Akadémián. A műszaki tudományok felsőszintű tanítására elsőként vállalkozó intézetbe beiratkozott hallgatók létszáma csupán 46 fővel kevesebb, mint a Tereziánus Akadémia növendékeinek száma. A hadmérnök képző intézmény látogatottsága alapján a 19. század közepéig megőrizte helyét a bécsi intézmények rangsorában, majd a század végéig szinte teljesen eltűnt a peregrinációs célok közül és csak a háború előtti években szerezte vissza viszonylagos népszerűségét.¹⁹

Az 1746-tól működő, Mária Terézia által meghatározott feltételekkel alapított bécsi Theresianum található a sor végén. Az adatgyűjtésre felhasznált kiadott forrás pontos származási helyet nem tartalmaz, így az intézményben tanulók listájának összeállítása a beiratkozottak neve alapján történt. Ez a módszer bizonyos hibalehetőséget rejt magában, mely azonban a statisztikai adatokat számottevően nem befolyásolja. A 174 beiratkozás, mely az összes peregrinus 2,66%-át jelenti, teljesen reális értéknek fogadható el, hiszen a Theresianum egy szűk társadalmi csoport, elsősorban a főnemesség gyermekeinek képzésére szolgáló intézmény volt.

A Bécsbe irányuló magyarországi egyetemjárás változásait eddig az intézményeknek a folyamatban betöltött szerepe alapján vizsgáltuk. Forrásaink a hallgatók személyére utaló számos adatot is tartalmaznak, igaz, a kutatott időszak nagysága, valamint az intézmények által vezetett nyilvántartások különbözősége miatt ezek rendkívüli változatosságot mutatnak.²⁰ A peregrinusokat jellemző adatokból azokat választottuk ki, amelyek a legtöbb iskola esetében megtalál-

19 1890–1918 között 414 fő jelentkezett a hadmérnöki akadémiára amely az összes beiratkozások 6,62%-át tette ki uő. PATYI 2004, 30. 3. táblázat.

20 A bécsi egyetem anyakönyveiben a vezeté- és keresztnév mellett a fakultásra, származási helyre, kollégiumra, társadalmi állásra utaló megjegyzéseket találtunk. A katonai intézmények esetében az életkor, apa foglalkozása, későbbi katonai pályafutásra vonatkozó bejegyzések is szerepelnek. A képzőművészeti akadémián a születési időt, a hallgató foglalkozását, egyéb tanulmányait is feljegyezték esetenként. A jezsuita források a küldő egyházmegyét, a rendbe lépés idejét, más felsőfokú intézetekben folytatott tanulmányok adatait is feltüntetik.

hatók. Ennek az elvnek alapján a tanulmány következő részeiben a diákok származási hely szerinti megoszlásának, nemzetiségi hovatartozásának és társadalmi állásának jellemzőit mutatjuk be.

3.3.A hallgatók származási hely szerinti megoszlása

A magyarországi hallgatókra jellemző adatok közül a legnagyobb számban a származási helyre vonatkozó bejegyzések találhatók meg. A statisztikáink alapján szolgáló adatokat foglaltuk össze a következő táblázatban, amely a települések megye szerinti tagozódását mutatja, az egyes közigazgatási egységekből érkezettek számának csökkenő sorrendjében.²¹

A 6547 beiratkozásból 4544 esetben tudtuk a helységet az egyes megyékhez besorolni. A táblázatból is jól látszik, hogy három közigazgatási egység magasan kiemelkedik a sorból: Pozsony megye (852), Sopron megye (602), valamint Nyitra megye (480). Az első három helyezettből kettő a Felvidék nyugati részén, míg egy a Dunántúlon található. A következő csoportot azok a megyék alkotják, amelyek 100-200 fő közötti hallgatót küldtek a bécsi tanintézetekbe. Itt két dunántúli terület áll az élen (Vas: 198, Győr: 186), majd az ország középső részét képviselő Pest megye (175), aztán a Felvidék nyugati feléhez tartozó három megye (Trencsén: 163, Bars: 123, Hont: 123) következik, a sort pedig a keleti Felvidéken található Szepes (115) zárja.

Forrásaink alapján 11 olyan nagy közigazgatási egységet tudunk felsorolni, amelyekből 50-100 hallgató iratkozott be a vizsgált iskolákba. Ezt a csoportot három Dunántúli megye vezeti (Moson: 98, Komárom: 96, Zala: 84). A felvidék keleti részét Heves (81), Sáros (65), valamint Abaúj (62), míg nyugati részét Zólyom (72), és Liptó (55) képviseli. Ebben a körben az első erdélyi területek is feltűnnek: Szeben szék (64) áll közülük az élen, de Temes (55) és Kolozs megye (51) is itt szerepel.

A beiratkozások száma alapján megállapított sorrendben a legnépesebb csoportot az a 27 magyarországi és erdélyi terület alkotja, amelyből 10-50 közötti peregrinus tanult Bécsben. Ide tartoznak az elsősorban a Dunántúl középső és déli területén található megyék²² mellett az eddig nem említett felvidékiek, az

21 A jelentőségük miatt kiemelt városok adatait annak a megyének számaihoz csatoltuk, amelynek területén a település megtalálható. Pl. Pozsony megye + Pozsony, Szepes megye + Lőcse, Zólyom megye + Besztercebánya, Hont megye + Selmecbánya.

22 Baranya: 48, Veszprém: 45, Esztergom: 34, Fejér: 29, Tolna: 17, Somogy: 14.

erdélyi közigazgatási egységek nagyobb része, végül néhány alföldi igazgatási egység.²³ A tíznél kevesebb peregrinust küldő területek között csak az alföldi és az erdélyi régió képviselőit találjuk.

3. táblázat
A hallgatók származási hely szerinti megoszlása
a megyék csökkenő sorrendjében

	Megye	Beiratkozás száma		Megye	Beiratkozás szám
1.	Pozsony megye	852	16.	Sáros megye	65
2.	Sopron megye	602	17.	Szeben szék	64
3.	Nyitra megye	480	18.	Abaúj megye	62
4.	Vas megye	198	19.	Liptó megye	55
5.	Győr megye	186	20.	Temes megye	55
6.	Pest megye	175	21.	Kolozs megye	51
7.	Trencsén megye	163	22.	Baranya megye	48
8.	Bars megye	123	23.	Veszprém megye	45
9.	Hont megye	123	24.	Bihar megye	39
10.	Szepes megye	115	25.	Nógrád megye	36
11.	Moson megye	98	26.	Esztergom megye	34
12.	Komárom megye	96	27.	Gömör megye	31
13.	Zala megye	84	28.	Túróc megye	30
14.	Heves megye	81	29.	Alsó-Fehér megye	29
15.	Zólyom megye	72	30.	Fejér megye	29

23 Csongrád: 26, Krassó: 15, Jászkun kerület: 13, Bács: 12.

	Megye	Beiratkozás száma		Megye	Beiratkozás szám
31.	Árva megye	28	52.	Bereg megye	7
32.	Zemplén megye	26	53.	Fogaras vidéke	7
33.	Csongrád megye	26	54.	Torda megye	7
34.	Csik szék	25	55.	Torontál megye	6
35.	Brassó vidéke	24	56.	Belső-Szolnok megye	6
36.	Háromszék	22	57.	Békés megye	5
37.	Küküllő megye	22	58.	Udvarhely szék	5
38.	Beszterce vidéke	17	59.	Közép-Szolnok megye	5
39.	Tolna megye	17	60.	Medgyes szék	4
40.	Krassó megye	15	61.	Szászváros szék	3
41.	Somogy megye	14	62.	Torna megye	3
42.	Borsod megye	14	63.	Máramaros megye	3
43.	Arad megye	14	64.	Hajdú Kerület	3
44.	Jászkun Kerület	13	65.	Kraszna megye	2
45.	Szatmár megye	13	66.	Oláh-Ilír bánsági ezred	2
46.	Hunyad megye	12	67.	Ugocsa megye	2
47.	Bács megye	12	68.	Csanád megye	2
48.	Ung megye	11	69.	Kóhalom szék	1
49.	Maros szék	9	70.	Aranyos szék	1
50.	Doboka megye	7	71.	Német bánsági ezred	1
51.	Szabolcs megye	7			

A szűken értelmezett történeti Magyarország és Erdély területén található ismert származási helyeket főbb földrajzi egységek, országrészek alapján is csoportosítottuk. A Felvidékhez a Duna vonalától északra eső területeket soroltuk, valamint ide számoltuk a Kárpátaljáról érkezetteket is. A második nagyobb egység a Dunántúl, Komárom és Esztergom megyével együtt. A következő területet az Alföld, valamint Bácska és Bánát alkotja (Pest megyével együtt). Külön régiót alkot Erdély és a Partium (ez utóbbihoz soroltuk Máramarost is). A megye kódok alapján történő besorolásból megállapított számadatot az erdélyi esetekben megnöveltük azoknak a hallgatóknak a számával, akik „*transylvanusnak*” vallották magukat, de származási helyük pontos meghatározására nem volt lehetőségünk. Az előzőekben vázolt beosztásnak megfelelően kialakított régiók sorrendjét következő táblázatunk mutatja.

4. táblázat
A hallgatók származási helyének nagyrégiók szerinti megoszlása

Régió	Fő	Összesből
Felvidék és Kárpátalja	2397	36,61 %
Dunántúl	1451	22,16 %
Erdély + Partium	610	9,31 %
Alföld + Bácska, Bánát	181	2,76 %
Buda, Pest, Óbuda	141	2,15 %
Nem meghatározható	1767	26,98 %
Összesen:	6547	100%

Forrásaink alapján a hallgató közel háromnegyedének ismerjük legalább a tágabb értelemben vett származási helyét. (4780 fő, 73,01%). A táblázatból kitűnik, hogy a bécsi tanintézetek magyarországi hallgatóinak többsége (közel 59%-a) a Felvidékről és a Dunántúlról érkezett, az erdélyiek jelentősen kisebb arányszámmal állnak a harmadik helyen. Az Alföldről, ideértve Pest és Buda városát is együttesen csupán az összes hallgató 5%-a származott.

A megyék és a nagy régiók esetében tett megállapításunkat ismételhetjük akkor is meg, amikor azoknak a településeknek a sorrendjét vizsgáljuk, amelyek 10-nél több diák jegyeztette be magát a bécsi intézetek nyilvántartásaiba. Következő táblázatunk ezeket a településeket az egyetemjárásban részt vevők számának csökkenő sorrendjében mutatja:

5. táblázat
Származási helyek gyakorisága csökkenő sorrendben
a tíz főnél több hallgatót küldő településekről

	Település	Fő		Település	Fő
1.	Pozsony	402	30.	Bazin	21
2.	Sopron	187	31.	Nagyvárad	21
3.	Győr	166	32.	Holics	21
4.	Nagyszombat	147	33.	Nagymarton	20
5.	Buda, Pest, Óbuda	141	34.	Székesfehérvár	20
6.	Kismarton	123	35.	Gyulafehérvár	18
7.	Selmecbánya	63	36.	Lőcse	16
8.	Szokolca	61	37.	Sasvár	16
9.	Komárom	61	38.	Stomfa	15
10.	Nagyszeben	58	39.	Debrecen	15
11.	Kassa	52	40.	Szarvaskő	14
12.	Besztecebánya	47	41.	Szenc	14
13.	Körmöcbánya	42	42.	Oszlop	13
14.	Kolozsvár	41	43.	Csejte	13
15.	Kőszeg	41	44.	Keszthely	13
16.	Temesvár	41	45.	Vágújhely	11
17.	Szombathely	39	46.	Érsekújvár	11
18.	Gyöngyös	38	47.	Lajtapordány	11
19.	Magyaróvár	35	48.	Nagytapolcsány	11
20.	Eger	31	49.	Zsolna	10
21.	Pécs	31	50.	Pándorfalu	10
22.	Nyitra	30	51.	Rozsnyó	10
23.	Eperjes	27	52.	Vác	10
24.	Pápa	26	53.	Vágbeszterce	10
25.	Trencsén	25	54.	Tata	10
26.	Brassó	24	55.	Arad	10
27.	Egbe	23	56.	Garamszentkereszt	10
28.	Esztergom	22	57.	Gajar	10
29.	Szeged	21			

A sorból arányait tekintve is magasan kiemelkedik Pozsony (402 fő). Nagyságrendekkel kevesebben, de egymáshoz viszonyítva közel azonos létszámban vettek részt a bécsi peregrinációban Sopron (187), Győr (166), Nagyszombat (147), valamint a táblázatban összevontan jelölt Buda, Pest és Óbuda (141) polgárai. A dunántúli és felvidéki városok vezető helye nem meglepő, hiszen földrajzi elhelyezkedésük, gazdasági fejlettségük, az ország életében betöltött szerepük jól indokolja az egyetemjárásban betöltött kiemelkedő szerepüket. Figyelemre méltó, hogy az ismert nagyvárosokat Bécshez való közelsége miatt egy kisváros követi (Kismarton: 123 fő), amely a felvidéki bányavárosokat, vagy az erdélyi gazdasági és kulturális központokat is megelőzi. A félszáznál több település többsége napjainkban is ismert, nagyobb város, természetesen elsősorban a Felvidéken és a Dunántúlon található, bár az Alföld képviselőjében Szeged és Debrecen is feltűnik a felsorolásban. A kutatásaink során kitüntetett figyelemmel kísért, külön kódszámmal ellátott települések közül csupán a két délvidéki helység (Újvidék és Szabadka) nem szerepel ebben a táblázatban. A kiemelkedő jelentőségű erdélyi városok mindegyikéből is érkezett több – kevesebb diák a távoli oktatási intézményekbe.²⁴ A települések sorában néhány olyan kisváros is feltűnik, amely napjainkban nem igazán ismert, de a vizsgált időszakban legalább az egyetemjárás területén a jelentősebbek közé emelkedett. (Egbell, Bazin, Holics, Sasvár, Stomfa, Szenc, Keszthely, Vágújhely, Tata, Garamszentkereszt.)

3.4.A peregrinusok „nemzetiségi” összetétele

A 6547 beiratkozás több mint felénél a peregrinus „nemzetiségét” is megjelölte. A megnevezések a vizsgált korszakban nem a mai értelemben vett nemzettséget jelentették, hanem elsősorban egyfajta regionális hovatartozás érzékeltetésére szolgáltak. Következő táblázatunkban a hallgatók által bevallott összes elnevezést közre adjuk, a számok csökkenő sorrendjében:

Adataink alapján az egyetemjárásban résztvevők döntő többsége „*ungarusnak*” vallotta magát. (2736 fő, a megjelölt esetek 76,12%-a). Az igen magas arányszám is jól mutatja, hogy ez a megnevezés a magyarországi, magyar királyságból származó személy megjelölésére szolgált, nem a diák anyanyelvi hovatartozását

24 A táblázat első felében szerepel Nagyszeben (58 fő), valamint Kolozsvár (41 fő) és Temesvár (41 fő), de Brassó (24 fő), Nagyvárad (21 fő) és Arad (10 fő) megtalálható a jelentősebb számú peregrinust küldő települések között.

határozta meg.²⁵ A külföldi tanintézetekben ez az összefoglaló kifejezés ugyanakkor a Magyarországról érkezettek összetartozását, közösségét igyekezett az intézmények többi hallgatójával szemben is éreztetni.²⁶ Az abszolút sorrendben második helyen álló „*slavus*” megjelölést elsősorban a Felvidékről származó, nagy valószínűséggel nem magyar anyanyelvű diákok használták. (252 fő, 7,01%).

6. táblázat

A hallgatók „nemzetiségi” megoszlása a forrásokban jelzett adatok alapján

Nemzetiség	Fő	Százalék
Ungarus	2736	76,12
Slavus	252	7,01
Transylvanus	240	6,67
Pannonus	193	5,37
Croata	115	3,19
Germanus	21	0,58
Siculus	13	0,36
Austriacus	9	0,25
Moravus	4	0,11
Valachus	3	0,08
Saxo	3	0,08
Polonus	1	0,02
Armenus, Transylvanus	1	0,02
Bohemus	1	0,02
Carniolus	1	0,02
Croata, Austriacus	1	0,02
Összes	3594	100

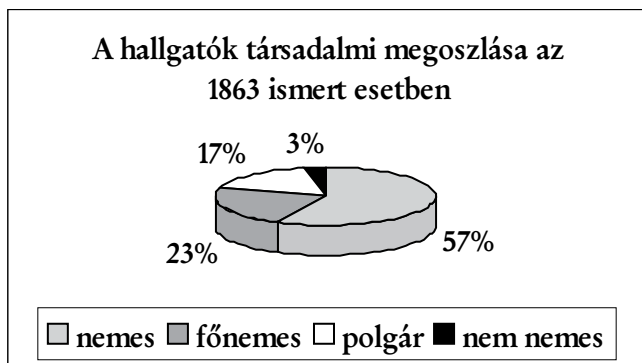
25 A *hungarus* – *ungarus* jelző értelmezésére, tartalmának változásaira lásd KLANICZAY Tibor: Hungária és Pannónia a reneszánsz korban című tanulmányát. In: KLANICZAY Tibor: *Stilus, nemzet és civilizáció*. Budapest, 2001. 70–89.

26 A „*hungarus*” hazafiság tartalmára lásd: TARNAI Andor: *Extra Hungariam non est vita...* (Egy szállóige történetéhez). *Modern Filológiai Füzetek*. Budapest, 1969.

Az erdélyiek többsége az *ungarus*hoz hasonlóan gyakorlatilag földrajzi egységet érzékeltető „*transylvanus*” kifejezéssel határozta meg magát (240 fő, 6,67%). A klaszszikus értelemben vett nemzetiség értelmezéshez már jóval közelebb álló, szűkebb népcsoport beazonosítását lehetővé tevő kifejezéseket az Erdélyből érkezettek közül összesen 20 peregrinus említett (Siculus: 13, Saxo: 3, Valachus: 3, Armenus: 1). A reneszánsz hagyományból tovább élő „*pannonus*” kifejezést 193 hallgató jegyeztette be a nyilvántartásokba, ők is elsősorban a Felvidékről érkeztek a bécsi intézetekbe.²⁷ A 115 esetben szereplő „*croata*” a szűken vett történeti Magyarország területén (elsősorban Burgenlandban) élő horvátokat jelentett. A „*germanus*” kifejezés a feltüntetett származási helyek alapján valószínűleg felvidéki szászokat takar, míg a 8 „*austriacus*” közül 6 kismartoni, egy pedig németújvári lakos volt. Az egy-egy „*polonus*”, „*bohemus*”, „*carniolus*”, valamint a négy „*moravus*” megjelölés statisztikailag jelentéktelen adatként zárja a nemzetiségi megoszlást szemléltető táblázatot.

3.5. Társadalmi megoszlás

A hallgatók társadalmi állásának megjelölésére feldolgozott forrásainkban viszonylag kevés esetben került sor. A 6547 immatriculatio 71,5%-ánál, vagyis 4684 esetben nem tudunk arról, hogy a diák melyik társadalmi csoport képviselője volt. A következő diagramm a társadalmi csoportok százalékos megoszlását mutatja az 1863 ismert eset alapján:

A magyarországi peregrinusok döntő többsége a jelölt eseteket alapul véve nemesi családból érkezett a bécsi tanintézetekbe. A társadalmi állását megemlítő

²⁷ A *pannonus* kifejezés a 16. század végétől általában a Magyarországon élő nem magyar anyanyelvű lakosokat jelentette. KLANICZAY 2001. 86.

diákok több, mint fele (1064 fő, 57%) köznemesi származású volt. A főnemesi családok gyermekei a legnépesebb csoport létszámának a felét sem érik el (421 fő, 23%). A harmadik helyen a polgári származású hallgatók állnak (319 fő, 17%), arányuk alig valamivel marad el a főrangú növendékek számától. A legkevesebben a társadalom legalsó rétegeiből érkezők voltak (59 fő, 3%).

A statisztikai adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a magyarországi köznemesi rétegnek igénye és lehetősége is volt arra, hogy fiait a birodalom fővárosában működő intézményekben taníttassa. Vizsgált korszakunk első felében magyarországi egyetem hiányában itthon erre nem is lett volna lehetőség, és mivel a katolikus nemesi családok gyermekei közül sokan választották a papi hivatást – különösen az ellenreformáció megindulása után – számukra főképpen a jezsuita irányítás idején a bécsi egyetem bölcsészettudományi és teológiai kara jelentette az elsődleges peregrinációs célpontot. A főnemesi származású hallgatók csoportjának második helyezése nem meglepő, hiszen számos főrangú család rendelkezett palotával Bécsben, töltötte az év jelentős részét a fővárosban. Forrásaink alapján a leghíresebb magyar arisztokrata családok mindegyike fontosnak tartotta, hogy gyermekei hosszabb – rövidebb ideig megforduljanak a bécsi egyetem előadásain. Érdemes ugyanakkor megemlítenünk, hogy a társadalom vezető rétegéből érkezett peregrinusok abszolút száma talán kicsit alacsonynak tűnik, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a 421 főből 145-en a *Theresianum* hallgatói voltak az 1746–1784 közötti években.

A jelölt esetek közül a polgári származású hallgatók aránya csupán 6%-al kevesebb, mint a főnemesi családokból érkezőké. Viszonylag magasabb létszámuk oka az lehet, hogy a 18. század második felétől az egyetemen belül, valamint az újonnan alapított intézményekben meginduló szakképzések iránt nagy érdeklődés mutatkozott ennek a társadalmi rétegnek a tagjai részéről.

A nem nemes, közrendű csoportból származó *peregrinusok* százalékban alig kimutatható arányban vettek részt a bécsi egyetemjárásban. Az összesen 59 hallgató számára valószínűleg gazdag pártfogók, illetve ösztöndíjak tették lehetővé, hogy tanulmányokat folytathassanak a birodalom fővárosában.

Adataink jól mutatják, hogy vizsgált korszakunkban elsősorban a vezető társadalmi csoportok tagjai számára volt igazán lehetőség a bécsi oktatási intézményekbe való beiratkozásra. A felvilágosult abszolútizmus oktatáspolitikája a szakképzési rendszer kiépítésének megkezdésével elindította azt a folyamatot, amelynek köszönhetően a következő században a társadalom alsóbb csoportjaiból érkezők közül is egyre többen folytathatták tanulmányaikat felsőoktatási intézményekben.

A Bécsbe irányuló kora újkori magyarországi *peregrinációról* a statisztikai adatok alapján összefoglalóan megállapítható, hogy a középkortól kiemelkedő

jelentőségű bécsi universitas közel egy évszázadig veszített népszerűségéből a magyarországi hallgatók körében, de a 17. század elejétől tekintélyét fokozatosan visszaszerezve ismét a kitüntetett célpontok közé emelkedett. A 18. századtól a bécsi egyetemjárás arányának ugrásszerű növekedését az új típusú, korszerű szakoktatási intézmények megalakulása segítette elő.

KRISZTINA BOGNÁR

Studenten aus Ungarn an Wiener Lehranstalten (1526–1789)

Zusammenfassung

Die Studie analysiert den Anteil der ungarischen Studenten an den Wiener Hochschuleinrichtungen (Universität Wien, Akademie der bildenden Künste, Ingenieurakademie, Theresianum beziehungsweise Theresianische Militärakademie in Wiener Neustadt).

Im Untersuchungszeitraum wurden aus dem Gebiet des historischen Ungarn und aus Siebenbürgen mehr als 6.500 Studenten an Wiener Hochschuleinrichtungen immatrikuliert; die meisten hielten sich in der Kaiserstadt auf. Zu dieser Zeit studierten hier bereits 50 bis 80 Personen. Der Großteil (5.625 Personen, wobei die hohe Zahl sich aus der Tatsache ergab, dass die anderen genannten Institute erst zu Beginn des 18. Jahrhunderts ihren Betrieb aufgenommen hatten), ließ sich an der Universität einschreiben, gefolgt von den Hochschuleinrichtungen in Wiener Neustadt (274 Personen), der Akademie der bildenden Künste (246 Personen), der Ingenieurakademie (228 Personen) sowie dem Theresianum (174 Personen). Die Studenten kamen in der Regel aus Oberungarn und aus Transdanubien (in erster Linie aus den westlichen Grenzgebieten mit überwiegend deutscher Muttersprache). Unter den Städten entsandte Preßburg (Pozsony, heute: Bratislava), gefolgt von Ödenburg (Sopron), Raab (Győr) und Tyrnau (Nagyszombat, heute: Trnava) die meisten Studenten, die heutige Hauptstadt Budapest, also Pest, Buda (Ofen) und Altofen (Óbuda) rangierte nur auf dem 5. Platz. Mehr als drei Viertel der Immatrikulierten wiesen sich als Hungarus aus. Dies bedeutete jedoch bei Weitem nicht, dass sie alle Ungarisch als Muttersprache hatten. Die gesellschaftliche Stellung konnte nur bei etwa einem Viertel der Studenten nachgewiesen werden. Sie waren zu 80% adliger (57%) oder aristokratischer (23%) und zu 17% bürgerlicher Herkunft.

HEILAUF ZSUZSANNA

Osztrák tartományok hallgatói magyarországi felsőoktatási intézményekben 1635–1919 között

A peregrinációkutatás nemcsak a peregrinusokat küldő, hanem a befogadó ország számára is fontos megállapításokkal szolgálhat. Az egyes felsőoktatási intézmények kapcsolatrendszere, vonzáskörzetének nagysága, hogy mely területek peregrinusai számára fontos célpont az intézmény, intézménytípus vagy -hálózat, az a tudományos, kulturális életben betöltött szerepüket is meghatározza, árnyalja. A vizsgált korszakban a magyar felsőoktatási intézményeket elsősorban a helyi, ország- és tartományhatárokon belüli igények kielégítésére hozták létre, mégis, tudománytörténeti szempontból is fontos megvizsgálni, hogy mennyire voltak képesek az egyes magyar intézmények a Habsburg Birodalmon belüli kulturális transzferben részesedni.

Ebben az időszakban végig Bécs, a birodalom fővárosa volt az első számú peregrinációs cél. Kevésbé ismert a magyar felsőoktatási intézmények peregrinációban betöltött szerepe, mely ugyan a Bécsinél nagyságrendjében kisebb, de a magyar tudomány- és felsőoktatástörténet szempontjából mindenképpen nagy jelentőségű. Ennek részletes vizsgálata nem könnyű feladat, mert a források részben hiányoznak, elpusztultak, (a Nagyszombati, későbbi Pesti egyetem esetében) illetve évtizedeken keresztül nehezen hozzáférhetőek voltak (több intézmény és anyaga a trianoni békeszerződést követő határmódosítások miatt Magyarországon kívülre került), az intézmények egy részében mai napig kiadatlanok.

A magyar peregrinációkutatás eddig elsősorban a magyar egyetemjárókra összpontosított, a Magyarországra irányuló egyetemjárás átfogó vizsgálatára sokáig nem került sor. A témában dr. Szögi László közölt rövidebb összefoglalást 1994-ben, „A magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein. I. 1790–1850” című adattár előszavában.¹

1 Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemein I. 1790–1850*. Budapest.–Szeged, 1994. 30–32 p. /*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban*. Szerk.: Szögi László/ – a továbbiakban Szögi Habsburg

Még két részletesebb elemzés: a budapesti orvosi kar 1790–1850 közötti, illetve a budapesti Műegyetem külföldi hallgatóinak vizsgálata készült el, az első Molnár László, a második Osváth Zsolt munkája. Ezek sajnos teljes egészében még nem jelentek meg. De az elmúlt évtizedben az egyetemi levéltárak munkatársai és dr. Szögi László doktorandusz hallgatói több magyar felsőoktatási intézmény hallgatói nyilvántartását kutatták és publikálták. Ez a munka megkönnyíti a hazánkba irányuló peregrináció vizsgálatát.²

A Szögi László vezetésével működő peregrinációkutató műhelyben már a 2000-es évek elején megindult egy átfogó, Magyarországon kívül született hallgatókat kereső anyaggyűjtés, mely a magyar peregrinusokról korábban a műhelyben készült adattárak gyűjtési, feldolgozási és publikálási módját vette át. A kutatócsoport több tagja által gyűjtött anyagból 2006-ban jelent meg az első adattár a „Külföldi hallgatók magyar felsőoktatási intézményekben. I. 1635–1919.” címmel. A kötetet én szerkesztettem.

A hallgatói névsorokból elsősorban a megadott születési hely alapján válogattuk ki a peregrinusokat. Külföldinek tekintettük egyrészt minden, a Habsburg Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia határain kívül született hallgatót, másrészt az egykori Monarchia területén belül, de a történeti Magyarország (a magyar tartományok) határain kívül született diákot, valamint a Drávántúli területekről, a klasszikus Horvátországból érkező hallgatókat.

A magyarországi felsőoktatási intézmények többségét kifejezetten a magyar királyságon belüli képzés biztosítására hozták létre, a birodalom egyes területein sokszor régebben alapított, nagyobb múltra visszatekintő, hasonló profilú intézmények működtek (Bécs, Prága). Az összegyűjtött adatok alapján azt elemeztük, hogy mennyiben vették fel ezekkel az intézményekkel a versenyt a hazaiak, azaz milyen vonzóerőt jelentettek az egyes képzések a más tartományokban születettek számára. A horvát adatok az összehasonlító vizsgálatokra is jó lehetőséget teremtettek, mivel a peregrinációkutatás korábbi eredményei alapján tudható,

2 *Matricula Universitatis Tyrnaviensis 1635–1701*. Sajtó alá rendezte: ZSOLDOS Attila, Budapest, 1990. 369 p. /*Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből*. 11. Szerk.: SZÖGI László./; – a továbbiakban ZSOLDOS *Matricula*. Valamint BOGNÁR Krisztina – KISS József Mihály – VARGA Júlia: *A Nagyszombat Egetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777* Budapest, 2002. 418 p. /*Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből*. 25. Szerk.: SZÖGI László./ – a továbbiakban BOGNÁR–KISS–VARGA. VARGA Júlia: *A Kolozsvári Királyi Líceum hallgatósága 1784–1848*. Budapest, 2000. 319 p.; BERZEVICZY Klára: *A magyar katolikus klérus elítjének képzése 1855–1918*. Budapest, 2000. 148 p.; VARGA Júlia: *A Nagyváradi Jogakadémia (1780–1848) és a püspöki szeminárium (1741–1818) hallgatósága*. Budapest, 2006. 327 p.; M. NOVÁK Veronika: *A Pozsonyi Jogakadémia hallgatósága, 1777–1849*. Budapest, 2007. 654 p.

hogy horvátországi diákok mekkora számban tanultak a közeli Grazban, illetve Bécsben, így a magyarországi adatokat egy azonos kutatási módszerrel összeállított statisztikai adatsorral vethettük össze.

A vizsgált intézmények többségéről viszonylag összefüggő anyakönyvi vagy egyéb forrásanyag, egyes esetekben kiadott vagy kiadás előtt álló adattárak, adatbázisok is rendelkezésünkre álltak. A közel 8000 fős adatbázist, mely a nagyszombati és a pesti egyetem (részlegesen), a pozsonyi, a kolozsvári, a nagyváradi királyi akadémiák, valamint a műszaki, mezőgazdasági, és a gazdasági-kereskedelmi felsőoktatás intézményeit látogató – első beiratkozásukkor rögzített – külföldi hallgatókat tartalmazza, még mindenképpen ki kell egészítenünk. A kassai jezsuita egyetem, majd királyi akadémia, a nagyszombati egyetem, a győri királyi akadémia, a jogakadémiák, a felekezeti akadémiai osztályok, a művészeti és katonai felsőoktatás intézményei, a budapesti, kolozsvári, debreceni, pozsonyi, szegedi és pécsi tudományegyetem névsorai, forrásai még feldolgozásra várnak. Természetesen a kutatás az elmúlt években, a kötet megjelenése után is tovább folyt, így a már megjelent adatsorokon túl még az időközben feldolgozott hazai intézményekből származó adatokat is fegyelembe vettem a mostani elemzés során.

A tanulmány további részében az eddigi kutatások alapján néhány általános megállapítást és a már összegyűjtött adatsorok egy részét, az ausztriai törzstartományokból érkező peregrinusok adatait kívánom elemezni a kutatócsoportunkban elfogadott periodizáció szerint.

I. korszak 1635–1789 között – A jezsuita egyetemek (Kassa, Nagyszombat)

A középkorban alapított magyarországi egyetemek nem bizonyultak hosszú életűnek. Olyan forrás, mely alapján adatolt hallgatói névsorokat lehetne összeállítani, nem maradt fenn egyikről sem. Így az anyaggyűjtést az első, tartósnak bizonyuló egyetemalapítástól (Nagyszombat, 1635) kezdtük. A két jezsuita egyetem, Nagyszombat és Kassa volt a korszak meghatározó és folyamatosan működő felsőoktatási intézménye. Ezeket kétkarú egyetemenként alapították (bölcészeti és teológiai képzés), de az ország első számú egyeteme 1773-ra már klasszikus 4 karú egyetemmé bővült Nagyszombaton.

Ebben az időszakban volt a legnehezebb összefüggő hallgatói adatsorokat összegyűjteni, mert viszonylag kevés primér forrás maradt fenn. A nagyszombati egyetem első rekonstruált anyakönyve 1701-ig tartalmaz hallgatói névsorokat, de a diákok nemzetiségét, származási helyét csak néha jegyezték fel. Ezt a forrást

kiegészítik a promóciós könyvek, melyek már kiadott formában is hozzáférhetőek.³ Ezek részletesebb adatsorokat közölnek, de csak a hallgatók közül fokozatot szerettek szerepelnek bennük.⁴

Ebben a korszakban a születési hely megnevezésén kívül a nemzetiséget is figyelembe vettük, mert az ismert nemzetiségű hallgatók (90%) között ez általában a regionális hovatartozást és nem a klasszikus értelemben vett nemzetiséget jelölte.⁵ (51 adatbázisunkba került hallgatónál csak ez utóbbról van információnk.) A vizsgált időszakban összesen 302 külföldi hallgatót találtunk. Közülük 279-en szerepeltek a promóciós könyvekben, az anyakönyvből az adatok hiánya miatt csak 23 főt tudtunk beazonosítani.

A Nagyszombati Egyetemen 1635–1777 között 4315 személy avatásáról vannak adataink. A promóciós könyvekben szereplők 7%-a született Magyarországon határain túl, a 6270 promóciós eljárás összesen 6%-át (376) szerezték más tartományok, országok hallgatói. A külföldi hallgatók csak 10%-a ausztriai (29 fő). A bécsi adatokkal összevetve egyértelmű a birodalom legrégibb és központi szerepet betöltő egyetemének fölénye az egész időszakra nézve: 1635–1789 között Bécsben 902 magyar és 178 horvátországi hallgató szerzett fokozatot, ez a szám sokszorosa a nagyszombati egyetem ausztriai fokozatszerzőinek. A grazi jezsuita egyetem esetében viszont már hasonló nagyságrendű adatokat találunk: itt ebben az időszakban 48 magyarországi és 83 horvátországi diák promoveált.

A 29 ismert ausztriai hallgató közül 21 az egyetemi tanulmányok megalapozásául szolgáló bölcsészkaron szerzett fokozatot, többségük kettőt: baccalaureátust és magiszterit.

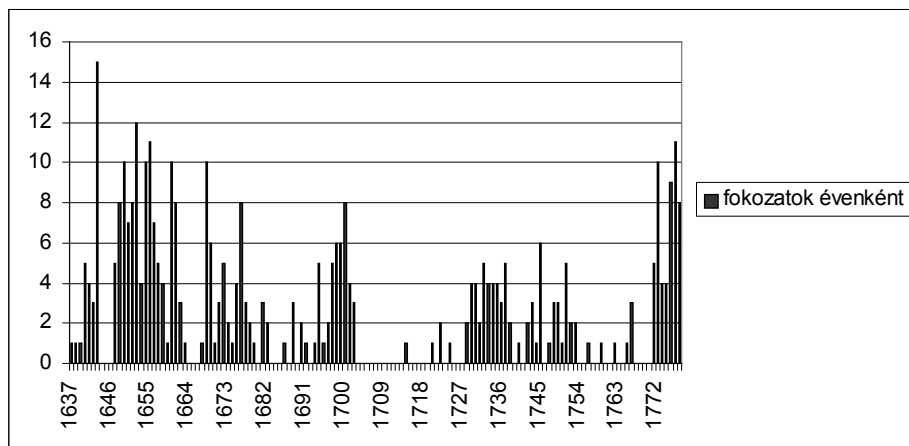
A külföldi fokozatszerzők nagy része még a Rákóczi szabadságharc előtt jutott el Nagyszombatra. Természetesen a hasonló képzést nyújtó, de már jóval régebben működő bécsi, valamint a helyi, ausztriai tartományokban működő kisebb egyetemek, és a 18. század elejének magyar politikai és háborús helyzete (a Rákóczi szabadságharc) sem tette túl vonzó fokozatszerző céllá általában az osztrák hallgatók szemében Nagyszombatot. Azt viszont hozzá kell tenni, hogy a 18. század közepén általános tendencia a promóciós eljárások számának jelentős csökkenése.

3 ZSOLDOS *Matricula és* BOGNÁR–KISS–VARGA

4 Az egyetem három karának maradtak csak fenn promóciós kötetek, a jogi karon zajlott fokozatszerzésekről nem rendelkezünk összefüggő adatokkal. Bognár Krisztina: *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói III. Károly és Mária Terézia uralkodása idején (1712–1777)*. In: BOGNÁR–KISS–VARGA. 81.p. – a továbbiakban BOGNÁR 1712–1777

5 BOGNÁR 1712–1777 104.p.

A külföldi hallgatók által a Nagyszombati Egyetemen szerzett fokozatok évi megoszlása
Der Anteil ausländischer Studenten nach akademischem Grad in Nagyszombat

Néhány adat rendelkezésünkre áll a nagyszombati és a kassai egyetem jezsuita rendtag hallgatóiról is. A nagyszombati egyetem esetében az 1/3-nál tartó feldolgozásban a fellelt külföldi születésűek (142 fő) közel fele (67 fő) származott valamelyik osztrák tartományból.⁶ A jezsuita rend képzési gyakorlatából következhet, hogy a promóciós adatoktól eltérően az egyetem alapításától egészen 1773-ig egyenletes számban érkeztek minden évben az osztrák-magyar provincia területéről, a nem magyar tartományokból hallgatók Nagyszombatra. (A rend utasítása alapján a rendtagok általában több felsőoktatási intézményben szerezték meg teljes képzettségüket.⁷)

A kassai egyetemen jóval kisebb számban tanultak más tartományokban (35 fő), s szinte elenyésző számban osztrák tartományokban született jezsuita rendtag hallgatók, eddig összesen 9 illet találtunk a 421 fő között. A kassai egyetem – az eddigi eredmények szerint – tehát a helyi, magyarországi igényeket elégítette ki a jezsuita rend intézményrendszerén belül is, viszont a nagyszombati esetében elmondható, hogy a rendtartomány egyik kiemeltebb képzési központja volt a teljes korszakon keresztül, ahová rendszeresen elküldték tanulni más területek szülötteit, jelentős számban ausztriai származású jezsuita hallgatókat is.

6 LUKÁCS, Ladislaus: *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae II. 1601–1640*. Romae, 1982; illetve *Catalogus Generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773)*. Pars I–III. Romae, 1987–1988.

7 A rendelkezésünkre álló adatok szerint Nagyszombaton a 142 külföldi jezsuita diák közül 104-en, míg a kassai 472 jezsuita rendtag hallgató közül 337-en tanultak más felsőoktatási intézményben is.

Korszakunk végén hozták létre Nagyszombaton az orvosi kart, ami tovább erősítette az egyetem szélesebb regionális központtá válását. Egyértelműen ez a fakultás az, melyen legnagyobb a külföldi származású végzettséget szerzők aránya: 8 év alatt a 201 fokozatból 51-et, azaz a promóciók 25%-át szerezték más tartományokból érkezők. Többségük nem az ausztriai törzstartományokból származott, csak 8 ausztriai születésűt találunk köztük. Viszont a birodalom más területein élők számára vonzó volt az itt nyújtott képzés: több mint felük (57%), alacsonyabb szintű sebész-mesteri, 25% pedig gyógyszerészeti oklevelet szerzett. (Az orvosi karon nem épültek egymásra a fokozatok, itt mindenki csak egyetlen oklevelet kaphatott, amelynek elsősorban a tanulmányok elvégzését igazoló szerepe volt).⁸

Az orvosi kar megalapítása már átvezet a következő korszakba, melyben több tényező mellett a szakoktatás fejlődése, az új intézmények a korábbinál jóval vonzóbb peregrinációs céllá tették a birodalmon belül Magyarországot.

II. korszak 1789–1850 között – a 19. század, az állami felsőoktatás és a szakoktatás kialakulása

A 18. század utolsó harmadában a birodalomban jelentős egyetemi reformok születtek. A Habsburg Birodalomba integrálódott Magyarországon az 1777-es Ratio Educationis kiadásával (és a jezsuita rend feloszlásával) alakították ki azt az állami irányítású, központosított oktatási rendszert, mely egészen a szabadságharcig meghatározó volt. Ennek a rendszernek az volt a célja, hogy biztosítsa azt a nagyobb számú és jobban képzett szakembert, mely egy korszerűbb, központosított államszervezet működéséhez szükséges.⁹

II. József az egyetemi hálózatot is átszervezte. Regionális alapon, de kevés helyen a korábbinál nagyságrendekkel nagyobb hallgatói létszámot vonzó egyetemi centrumok jöttek létre, s ezek között volt Pest is Bécs, Prága, illetve Lemberg mellett (Pestre került végül a Nagyszombatból az ország központjába, Budára helyezett egyetem). Csak 1826 után kapta vissza egyetemi rangját Olmütz, Graz, Innsbruck és csak 1846 után került a birodalmi felsőoktatási hálózatba Krakkó,

8 VARGA Júlia: *A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói a korai barokk időszakában (1635–1711)*, In: BOGNÁR–KISS–VARGA 42 p. – a továbbiakban VARGA 1635–1711; illetve BOGNÁR 1712–1777, 83. p.

9 A jezsuita rend vagyonának államosítása lehetővé tette az oktatás állami finanszírozására való zökkenőmentes áttérést – egyetemi és tanulmányi alap létrehozásával.

Pádua, Pavia.¹⁰ Tehát ennek a korszaknak nagy részére leszűkült a birodalmon belül választható felsőoktatási intézmények köre bizonyos képzési formákban. Viszont új társadalmi rétegek kapcsolódtak be a felsőoktatásba és megváltoztak az egyetemjárás tendenciái. Az állam és az állampolgár számára fontossá váltak a reál- és egyéb szaktudományok, ezért a birodalomban és azon belül Magyarországon is egyre több ilyen képzést nyújtó kar, szak, intézet, akadémia létesült, melyek még eléggé változó színvonalat képviseltek. 1735-ben alapították a selmebányai bányászati iskolát, ezt 1770-ben bányászati és kohászati akadémiává alakították. A mérnöki tudományok 1782-ben már a Nagyszombatról Budára, majd Pestre költöző egyetemen kaptak önálló intézetet Institutum Geometrico-Hydrotechnikum néven. 1769-ben kezdte meg működését Nagyszombaton az orvosi kar – melyben döntő szerepe volt Van Swieten-nek, az oktatáspolitikai egyik irányítójának.

Ebből a korszakból már jóval több forrás állt a rendelkezésünkre: a pesti egyetem orvosi és teológiai kari anyakönyvei, a selmebányai, keszthelyi és magyaróvári intézmények hallgatói névsorai, a Kolozsvári Királyi Líceum, a Pozsonyi és Nagyváradi Királyi Akadémia feldolgozott anyaga.¹¹ Egyes intézmények esetében nem maradtak fenn összefüggő adatsorok (pesti egyetem bölcsész hallgatói). S még vannak feldolgozatlan források: ilyenek a kassai, győri-pécsi királyi akadémiák; és az egri illetve pécsi püspöki (érseki) líceumok, valamint a református (Debrecen, Sárospatak, 1830-tól Kecskemét, Pápa, Máramarossziget) és az evangélikus (Pozsony, Eperjes, Sopron) líceumok akadémiai osztályainak névsorai.

Bár a régió közös tudományos nyelvén a német vált a korábbi latin helyett,¹² a vizsgált korszakban a magyarországi felsőoktatási intézményekben mindkét nyelvet használták. Az ország egyetlen egyetemén, Pesten, 1848-ig döntő többségében latin nyelven tanítottak, az orvosi karon német és magyar nyelven folyt a sebész, gyógyszerész és a szülésznői képzés.¹³ A felsőoktatás nemzetivé válása szempontjából döntő jelentőségű volt a magyar oktatási nyelv használata, amelyet

10 *Szögi Habsburg* 14 p.

11 A forrásokról részletesen a 2. jegyzetben, illetve a következő kötet egyes intézményi bevezetőiben – *Külföldi hallgatók magyar felsőoktatási intézményekben*. I. rész. 1635–1919. Szerk.: HEILAUF Zsuzsanna. Budapest 2006. 492. p.

12 *Szögi Habsburg* 16.p.

13 Az oktatás nyelve elsősorban a latin volt, ami az orvosképzésben 1860-ig nem is változott. A szülészetet, a sebészetet és az állatorvostant a főbb hazai nyelveken, magyarul és németül adták elő. A gyógyszerészeti előadások kezdetben latinul folytak, majd 1808-tól ugyancsak magyar és német nyelven. MOLNÁR László: A pesti orvostudományi kar hazai és külföldi hallgatói 1790–1850. In: *Tanulmányok az újkori külföldi magyar egyetemjárás történetéhez*, szerk.: HORVÁTH Ákos. Budapest, 1997. 336 p. /*Féjezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből* 15. Szerk.: SZÖGI László/ – a továbbiakban MOLNÁR

1842 májusában a jogi karokon, majd 1844-ben más fakultásokon is bevezettek. De részben a nagyszámú, nem magyar anyanyelvű egyetemi hallgató, illetve tanár miatt a legtöbb intézményben 1848-ig fennmaradt a kétnyelvű oktatás. S nem utolsósorban: „a magyar tudományos nyelv éppen ezekben az évtizedekben formálódott ki, tehát az egyetemen túlsúlyra még az 1844-es hivatalossá tétele után sem juthatott.” – írja Szögi László.¹⁴ A Selmecbányai Akadémián és Magyaróváron – magyar szaknyelv hiányában – még korszakunk után is sokáig a német volt a hivatalos nyelv. Természetesen a Magyarországon folytatott felsőfokú tanulmányokat a birodalom minden részén elfogadták. Mindez elősegítette, hogy a Habsburg birodalom más tartományaiból minden nehézség nélkül iratkozhattak be magyarországi felsőoktatási intézményekbe a „külföldi” diákok.

A 18. század végén, egészen a reformkor végéig az egyre bővülő magyar felsőoktatási intézményrendszerben a magyar hallgatóság létszáma mellett a külföldi hallgatók száma is jelentősen és folyamatosan emelkedett.

*Az egyes intézményekbe először beiratkozó külföldi hallgatók megoszlása
intézmények szerint 1777–1850 között*

*Erste Immatrikulationen ausländischer Studenten an ungarischen Hochschulen
und Universitäten 1777–1850*

<i>intézmény</i>	<i>külföldi hallgatók száma</i>
pesti egyetem	1959
selmecbányai ak.	20*+1612
pozsonyi kir. ak.	736
Magyaróvár	187
nagyvárad kir. ak.	86
Georgikon	43
kolozsvári ak. líc.	25
Összesen	4668

* a vizsgált korszak előtt 1771–1776-ban a Selmecbányai Akadémiára beiratkozott külföldi hallgatók.

14 SZÖGI László: A nemzet kertjének nevelő iskolái. A magyar felsőoktatás rövid története. 36. p. In.: Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái, szerk.: SZÖGI László. Budapest, 1994. – a továbbiakban *Hat évszázad*

Korszakunkban a birodalom más részeiből származó hallgatók kezdetben viszonylag alacsony, de egyenletes számban jöttek a vizsgált magyarországi felsőoktatási intézményekbe tanulni. Az 1820-as évektől jelentős emelkedés következik be, leglátványosabban az orvoseképzésben résztvevők száma nő – a napóleoni háborúk végétől a 30-as évek elejéig folyamatosan. A háborúk lezárultával egyenletes növekedés tapasztalható, melyben nyilván szerepe volt a megnövekedett szakemberigényen túl a bécsi kormányzat külföldi (birodalmon kívüli) egyetemjárást gátló törekvéseinek is.¹⁵ A kolera-járvány idején nemcsak az orvosi karon, hanem Selmecbányán is jelentősen visszaesik a külföldi hallgatók létszáma. De ezt az időszakot Selmecbányán radikális növekedés követi: évi 20–25 főről 1839-ben 87, 43-ban 79 főre nő az új külföldi beiratkozók száma. Ez a növekedés nemcsak a magyar intézményben tapasztalható, az egész Habsburg Birodalomban megnő az igény a műszaki képzés iránt, 1846-ban a selmeci hallgatók száma 279 fő, míg a Bécsi Polytechnikumban 1718 fő, Prágában pedig 853 fő tanult.¹⁶ Az orvosi karon a kolera-járvány után az 1838-as jeges árvíz hatása is negatívan érvényesült, ezután a 40-es évek elejéig újra emelkedett, majd ha mérsékelten is, de elkezdett csökkenni a külföldiek száma. A többi vizsgált intézményben nem következett be hasonlóan látványos emelkedés, az első beiratkozók száma nem haladja meg egyik intézmény esetében sem az 50-et, mint a húszas években a pesti egyetem orvosi karán, a harmincas évek közepétől pedig a Selmecbányai Akadémián. Ha kisebb léptékben is, de a 30-as évek közepétől a magyaróvári intézetben is növekedik a külföldi hallgatók száma. A Pozsonyi Királyi Akadémiára beiratkozók száma a 20-as, 30-as évek mérsékelt emelkedése után a 40-es évek elején elkezdi csökkenni, de ez nemcsak a külföldi hallgatók, hanem az összes hallgató körében tapasztalható.

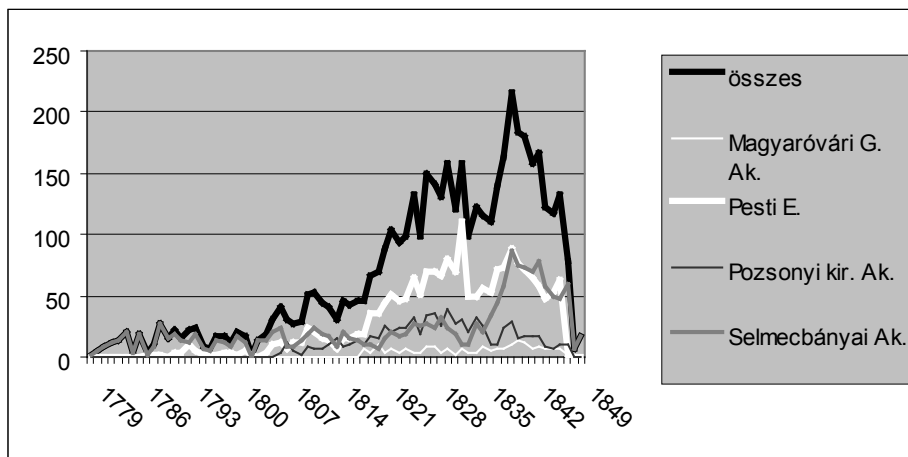
A már feldolgozott anyagot figyelembe véve több fontos tendencia mutatható ki. Az egyik, hogy a birodalmon belül monopóliummal rendelkező szakképzési formák, illetve a máshol is jól hasznosítható reáltudományok voltak a legvonzóbbak a peregrinusok számára. De egyes intézményeknél a határ közelsége is befolyásoló tényező lehetett. Igazán jelentős számban három intézményben találtunk külföldi születésű hallgatókat – a pesti egyetem orvosi karán 1784 főt; a Selmecbányai Akadémián 1632 főt; a Pozsonyi Királyi Akadémián 736 főt. Az egyes szakok közül a műszaki, természettudományos, orvosi képzések mellett a minden további egyetemi tanulmányhoz elengedhetetlen bölcsészeti alapkép-

¹⁵ MOLNÁR 337. p.

¹⁶ SZÖGI *Habsburg* 23, 29 p.

zésben is jelentős számú külföldi származású diák vett részt, ezek az ismeretek a határokon túl is jól hasznosíthatóak voltak. Legnépszerűbb a külföldi hallgatók körében a bányászati képzés, (1448 fő), majd a sebészeti bizonyult (824 fő). 664-en vettek részt a bölcsészeti alapképzésben, 369-en orvosi képzésben, 276-an gyógyszerészeti képzésben, 230 fő pedig a mezőgazdasági képzésben. Az orvosi karon nemcsak egyetemi szintű képzés folyt, a szülészeti tanfolyamon 316 külföldi születésű hallgatót találtunk. A beazonosítható származási helyű külföldi diákok közül 290 fő jogi tanulmányokat folytatott Magyarországon. A pesti egyetem teológiai karán, az állatorvosi, és az erdészeti képzésben is részt vettek külföldi hallgatók.

*Az először beiratkozó külföldi hallgatók száma intézményenként és évenként 1777–1850 között
Erste Immatrikulationen ausländischer Studenten an ungarischen Hochschulen und Universitäten
1777–1850*

A korszakban a magyar felsőoktatási intézmények a legnagyobb vonzóerőt a cseh tartományokra gyakorolták (1451 fő mellett ide számoltunk még 151 sziléziait is). Ha az egyes szakképzéseket vesszük alapul, akkor egyértelmű, hogy a már átnézett forrásokban nagyságrendekkel több a cseh tartományokból érkező hallgató, mint ahány magyart találunk a cseh felsőoktatási intézmények hasonló szakjain (Például a magyar orvosi karon 634 fő a cseh tartományból érkező, míg ott 200-nál kevesebb a magyar hallgatók száma).

Az ún. osztrák tartományokból a csehekénél alig kevesebbbről, 1397 főről vannak adataink magyarországi intézményekben. Ha képzési csoportonként hasonlítjuk össze a számokat, akkor a következő eredményre jutunk: az orvostudományi képzésekben az ausztriai tartományokban tanuló magyarok száma a sokszorosa a

Magyarországon tanuló osztrákokénak (előbbi 2000 feletti, míg utóbbi alig 245 fő). Viszont a mezőgazdasági képzésben a magyarországi osztrák peregrinusok száma a nagyobb (67 fő 11-el szemben) és a mérnökképzésben résztvevők száma hasonló nagyságrendű (Ausztriában 975 magyar, Selmechányán 750 osztrák hallgató van ebben az időszakban).¹⁷

Az 1397 ausztriai születésű hallgató több mint fele (750 fő) a Selmechányai Akadémiára iratkozott be. 18%-uk a pesti egyetem orvosi karán (245 fő), 21%-uk a Pozsonyi Királyi Akadémián (301 fő) tanult. Az ausztriai orvosi fakultások magasabb szintű képzést adhattak, mint a pesti intézmény, Selmechánya viszont korszakunkban még monopólium-jogokkal rendelkezett a bánya- és erdőmérnökképzés területén.¹⁸ A pozsonyi akadémián elsősorban a közeli osztrák területekről származó, bölcsészeti képzésben résztvevők száma volt magas (a 301 ausztriai hallgatóból 254).

Az 1735-ben Selmechányán alapított bányatisztképző iskola feladata volt bánya-, kohó- és pénzverő tisztek, tehát vezető műszaki, jogi és igazgatási szakemberek képzése az egész Habsburg birodalom bányászata – kohászata számára. A Habsburg Birodalom területén a selmeci iskola volt az első állami alapítású, nem egyházi irányítás alatt működő oktatási intézmény. Az intézmény összbirodalmi jelentőségét mutatja, hogy a vizsgált intézmények közül itt volt a legmagasabb a külföldi hallgatók aránya – 1770 között 1850-ig összesen 3870 fő tanult itt, és a hallgatók majdnem fele, 42%-a származott külföldről (1632 fő). A 18. században a Habsburg Birodalom egyetlen műszaki felsőoktatási intézménye, a Selmechányai Akadémia jelentősége a 19. század folyamán egyre csökkent az 1806-ban alapított Prágai és 1815-ben alapított Bécsi Polytechnikum mellett. A hallgatók számának folyamatos emelkedése ellenére 1846-ban Selmechányát a monarchia műszaki és kereskedelmi főiskoláin – akadémiáin tanulók már alig 6%-a választotta.¹⁹

Selmechánya vonzáskörzete jóval túlnyúlt a magyar korona országain, az osztrák területekről érkezett a külföldi hallgatók 45,5%-a, és a cseh tartományokból, elsősorban Csehországból további 38%-uk. Nem a földrajzi közelség számított, mivel ekkor az intézménynek a bányamérnök-képzésben még monopóliuma volt a birodalomban. Ezért nagy számú hallgató (153 fő) érkezett Tirolból, a monarchia távolabbi bányászati-kohászati központjából is.

---

¹⁷ *SZÖGI Habsburg* 31. p.

¹⁸ *SZÖGI Habsburg* 31. p.

¹⁹ *SZÖGI Habsburg* 37.p.

„A tisztviselői kar, a közigazgatás alsóbb szintjein dolgozók részére a királyi jogakadémiák rendszere nyújtott képzési lehetőséget.”²⁰ A királyi akadémiák olyan két karral, egy előkészítő bölcsészeti és egy jogi karral rendelkező felsőoktatási intézmények voltak, ahol a hallgatók a bölcsészeti és jogi ismereteket az egyeteminél alacsonyabb fokon és nem tudományos céllal, hanem a gyakorlati életben felhasználható, hasznosítható módon sajátíthatták el. Az intézmény alapos előképzettséget nyújtott a tanulmányaikat egyetemen, vagy más felsőfokú szakoktatási intézményben folytatni szándékozók számára is. A Selmezbányai Akadémián és Magyaróváron a felvétel előfeltétele volt a bölcsészeti alapképzés. 16 olyan magyaróvári külföldi hallgatót találtunk, akik valamelyik királyi akadémián tanultak korábban.

Az első, 1776-os alapítású akadémiát Nagyszombatból 1783-ban II. József helyeztette át Pozsonyba. Az 1777–1806 közötti anyakönyvekben szereplő 6731 hallgatóból csak 72-nek van megjelölve születési helye, viszont az 1806 és 1848 között beiratkozó 7233 fő adatsorai szinte teljesnek tekinthetők.²¹ Ebben az időszakban 736 külföldi hallgatója volt az akadémiának, azaz a hallgatók valamivel több, mint 10%-a. Közülük 465 (63,2%) bölcsészeti, 106 (14,4%) bölcsészeti és jogi; 165 fő (22,4%) csak jogi tanulmányokat folytatott az intézményben, a hallgatók majdnem fele csak egyetlen évet töltött itt (340 fő). A Pozsonyi Királyi Akadémia vonzáskörzete túlnyúlt az országhatáron, ez volt az osztrák területekhez és Bécshez legközelebb fekvő ilyen típusú intézmény, ráadásként a korabeli magyar fővárosban. A külföldi születésű hallgatók többsége a közeli osztrák tartományokból (87 Alsó-Ausztriából, 20 Stájerországból, azaz összesen 16%) és elsősorban Bécsből (167 fő – 22%) érkezett. Viszont a Birodalom fővárosában nemcsak osztrák lakosság élt, az itt született hallgatók feléről kiderült, hogy magyar nemzetiségűek, részben az udvari nemességhez, esetleg főnemességhez, az udvartartáshoz tartoztak.

A gazdálkodás korszerűsítése, a szakismeretek elsajátításának, illetve szakemberek alkalmazásának igénye nemcsak Magyarországon, hanem egész Közép-Európában a mezőgazdasági szakoktatás fejlődését idézte elő. Ebbe a sorba illik bele az 1808-ban Selmezbányán létrehozott Erdészeti Intézet, de idetartozik az Albert Kázmér herceg által 1818-ban életre hívott Magyaróvári Gazdasági

20 *Hat évszázad* 31. p.

21 A Pozsonyi anyakönyveket Novák Veronika dolgozta fel, köszönöm, hogy az összegyűjtött anyagba – a kézirat készülése közben – betekinthessem és adatait felhasználhattam.

Tanintézet is.²² Az osztrák határral szomszédos, az uralkodó családhoz tartozó Albert Kázmér herceg birtokán létrehozott magyaróvári intézet vonzónak bizonyult a külföldi hallgatók számára, illetve a tanárok nagy része is osztrák és cseh származású volt.²³ A magyaróvári tanintézetben a kezdeti latin, később német nyelvű oktatás két évig tartott, évente 20–30 hallgatóval. Az anyakönyvek adatai szerint 30 év alatt – 1818 és 1848 között²⁴ Magyaróváron az összes ott tanuló egynegyede volt külföldi hallgató: 187 fő. A diákok többsége a szomszédos ausztriai és cseh tartományokból érkezett. 67-en osztrák tartományokból, kiugróan sok diák származott a közeli Bécsből (47 fő), ahol ekkor még nem volt felsőfokú mezőgazdasági szakképző intézet.

A Selmecbányai Akadémia mellett, 1808-ban alapított Erdészeti Tanintézetben 67-en képezték magukat – ez a bányászati képzés látogatottságához képest nagyságrendekkel kisebb – az itt tanuló összes külföldi hallgató alig 4%-a folytatott erdészeti tanulmányokat. A többi mezőgazdasági szakoktatási intézményhez hasonlóan a cseh tartományokból (23 cseh, 6 morva), illetve az osztrák tartományokból (23 fő) volt a legnagyobb az érdeklődés.

22 A szakiskola, 1818-ban, mint önálló, világi oktatási intézmény nyitotta meg kapuit, majd 1819-ben az alapítólevelet az uralkodó is megerősítette. A magyaróvári és keszthelyi mezőgazdasági tanintézet működése a 48-as események után időlegesen szünetelt, nemcsak a harci események miatt, hanem mert a jobbágyfelszabadítás elsöpörte a magánintézetek anyagi alapját. In: VÖRÖS Antal: *Óvár, Óvár... A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve*. Budapest, 1968. 9–25. p. – a továbbiakban *Óvár*

23 *Óvár* 33. p.

24 1848 nyaráig az intézetnek 782 tanulója volt, ezek közül 514 mo.-i vagy erdélyi születésű. *Óvár* 35. p.

A külföldi hallgatók megoszlása tartományonként 1777–1850 között (Osztrák Császárság)

Der Anteil ausländischer Studenten nach Heimatsland

	TART.	össz	Pesti E.	Georgikon	Pozsony Kir. Ak.	Nagyvárad Kir. Ak.	Kolozsvári Ak. Lic.	Magyaróvári G. Ak.	Selmecbányai Ak.
Osztr.	Österreich	391	54 (47M+9Vet)	1	11		1	12	312
	Nieder-Österreich	105	8	1	87		1	2	6
	Ober-Österreich	33	12		7				14
	Kärnten	98	10		2			1	85
	Krain	35	6		3				26
	Küstenland	8	2					2	4
	Steiermark	180	46 (45M+1Vet)		20	3		3	108
	Tirol	188	24		4	1			153+6
	Salzburg	48	5						42+1
	Wien	311	89 (1J+88M)	3	167	3	2	47	
		1397	256 (10 Vet+1J+245M)		301	7		67	750+7
	Dalmatien	5	4 (1J+3M)	1					
	Illyrien	35	3	3	3			1	25
Osztr. olasz	Italien	26	12 (11M+1Vet)		1	1		1	11
	Lombardien	10	6 (5M+1Vet)	1	1				2
Osztr. cseh	Böhmen	846	320 (307M+13Vet)		52	4	1	20	439+10
	Mähren	604	338 (327M+1Th+10Vet)	6	81	8	2	22	147
	Öst. Schlesien	1							1
	Schlesien	151	45 (39M+6Vet)		12	3	1	49	41
Osztr. Lengy.		1602	703(1Th+29Vet+ 673M)	6	145	15	4	91	628+10
	Galizien	671	350 (345M+1Th+4Vet)	2	129	42	3	14	130+1
	Bukowina	32	17 (16M+1Vet)	1			3		11

*

„Elmondható, hogy 1777 és 1850 között az elsősorban a Habsburg birodalmon belüli magyarországi peregrináció még nem volt egyoldalú. Pest és Selmecbánya a bi-

rodalom olyan egyetemi, főiskolai centrumának számított, ahová a Monarchia bármely részéből szívesen jelentkeztek a hallgatók. Selmezbányán, Mosonmagyaróváron a hallgatók fele-negyede érkezett már a 18–19. század fordulóján külföldről.²⁵ Népszerű volt a pesti orvoskar német nyelvű képzése, a Pozsonyi Királyi Akadémia pedig az országhatáron kívül, a közeli osztrák területeken élő magyar hallgatókra gyakorolt viszonylag nagy vonzóerőt.

Adataink éppen a modern szaktudományok, az orvosi, mérnöki és agrár pályák frekvenciáját mutatják. Ezeket a diplomákat lehetett legkönnyebben konvertálni a birodalom egész területén, így nyilván ezek iránt mutatkozott nagyobb érdeklődés. Kérdés, hogy mennyiben beszélhetünk peregrinációról, és mennyiben lehet szó bevándorlásról. Éppen ezért lenne fontos a későbbiekben a hallgatók karrierpályáinak megrajzolása, illetve a birodalom más, (nemcsak magyar) főbb peregrinációs irányainak felvázolása. Ehhez szükség van a monarchia – esetleg azon túl is – azonos profilú tanintézteiben található adatsorok összevetésére.

III. korszak 1850–1867 között – a modernizáció és a peregrináció második kiemelkedő időszaka

A forradalom és szabadságharc eseményei 1848 őszén nem tették lehetővé a hazai felsőoktatási intézmények működését. „A világsi fegyverletétel után a bécsi kormányzat egy évtizedre meg tudta akadályozni, hogy a felsőoktatás magyar nemzeti jellegűvé váljék.”²⁶ A hazai felsőoktatásban az összbirodalmi reformokat és modernizációt érvényesítették; az oktatás nyelve a német lett. Az 1860-as évek elején a bécsi kormányzat engedményekre kényszerült, így az október 20-i diplomával egyidőben kiadott rendeletben az uralkodó visszaállította a felsőoktatási intézményekben a magyar tannyelvet, az oktatásügy pedig ismét a magyar törvényhozás hatáskörébe került. Ez a korszak is elég gazdag forrásokban, így viszonylag pontos adatsorokat kaphatunk.

A korszakban nagyon jelentős – éppen a német tannyelv és a modernizáció miatt – a befelé irányuló peregrináció. A vizsgált 1996 fő 3 intézmény hallgatóságából került ki, 17 év alatt évente átlagosan 117 külföldi diák tanult ezekben a felsőoktatási intézményekben. A 3 intézmény között szinte egyformán oszlott meg a külföldi hallgatók száma. 737-en a Magyaróvári Mezőgazdasági Felsőbb Tanintézet, 692-en a Selmezbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia, 567-en

25 Szögi Habsburg 31. p.

26 Hat évszázad 39. p.

a pesti egyetem diákjai voltak. A peregrinációban résztvevő magyar diákok száma sokszorosa volt a hazánkban tanuló külföldieknek, de a monarchián belül, a német oktatási nyelv fenntartásáig mindenképpen egy másodlagos (a bécsivel ugyan nem vetekedhető), de mégis jelentős peregrinációs célnak számított ez a három település, ez a három intézmény.

A korábbi időszakhoz képest tovább nőtt az érdeklődés a mezőgazdasági szakképzés iránt. Népszerű volt a Selmezbányai Akadémia bányamérnök-képzése (30%), és egyre nagyobb számban keresték fel az 1846-tól akadémiai rangú erdészeti képzést is (4%). Csökkent az orvosi kart látogatók aránya (17%), a német nyelvű jogi képzés viszont meglepően sok diákot vonzott (9%), csak későbbi vizsgálatokkal igazolhatjuk, hogy ők milyen arányban segíthették a magyarországi udvarhű tisztviselői kar bővítését.

A külföldi hallgatók számának változása nagy eltéréseket mutat korszakunkon belül. A szabadságharc leverése után az 1860-as évek elejéig egyre növekvő számban keresték fel a magyar intézményeket a bécsi kormányzat egységesítő és modernizáló törekvéseinek, a német tannyelv bevezetésének köszönhetően. A nemzeti törekvések sikere, a magyar tannyelv bevezetése minimálisra mérsékelte az ide irányuló peregrinációt. A 19. század első feléhez hasonlóan továbbra is a cseh tartományokból érkezett a legtöbb hallgató (988 fő). Az osztrák tartományokban a hallgatók egynegyede született, nagyon sokan, az összes külföldi diák 7%-a a monarchia legnagyobb peregrinációs központjából, Bécsből származott. Természetesen magyar hallgatók nagyságrendekkel nagyobb számban tanultak bécsi intézményekben a Pesten tanuló külföldieknél, elsősorban az egyetemen és a polytechnikumban.

A már állami intézményként működő Magyaróvári Gazdasági Akadémia összbirodalmi érdekeket szolgált – hallgatóinak fele nem Magyarországról, hanem elsősorban a monarchia más területeiről származott. Sokan jöttek az osztrák tartományokból (26%), elsősorban Bécsből (az osztrák diákok fele), ahol majd csak a kiegészítés után létesül mezőgazdasági főiskola.

A Selmezbányai Akadémia még mindig népszerű volt az egyre szaporodó monarchiabeli műszaki tanintézetek között is (1849-ben a stájerországi Leobenben és a csehországi Příbramban jött létre bányászati akadémia)²⁷ A 20%-nyi (144 fő) osztrák hallgató nagyobb része hagyományosan a távolabbi tartományokból származott, legtöbbször Tirolból, de szép számban jöttek Karinthiából, Salzburg-

27 SZÖGI László – KISS József Mihály: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon. 1849–1867.* Budapest, 2003. 12. p.

ból is. A két legközelebbi tartományból, Alsó-Ausztriából és Stájerországból csak összesen 33-an érkeztek, és nem találunk egyetlen bécsi születésűt sem.

*Az először beiratkozó hallgatók tartományi megoszlása intézmények szerint 1850–1867 között
(Osztrák Császárság)*

Der Anteil ausländischer Studenten nach Heimatsland

	TARTOMÁNY	összesen	Magyaróvári G.Ak.	Pesti E.	Selmecbányai Ak.
Osztrák	Österreich	60	28	17	15
	Nieder-Österreich	43	15	5	23
	Ober-Österreich	33	10	7	16
	Kärnthen	29	1	5	23
	Krain	26	11	3	12
	Küstenland	6	4	1	1
	Salzburg	20	5	1	14
	Steiermark	40	22	8	10
	Tirol	38	3	5	30
	Vorarlberg	1	1		
	Wien	137	94	43	
		433	194	95	144
	Dalmatien	6		4	2
	Illyrien	1	1		
Osztrák olasz	Italien!	14	3	4	7
	Lombardien	8	4	4	
Osztrák cseh	Böhmen	584	214	130	240
	Mähren	285	102	82	101
	Öst. Schlesien	2	2		
	Schlesien	117	51	13	53
		988	369	225	394
Osztrák lengyel	Bukowina	15	5	7	3
	Galizien	224	62	62	100

IV. korszak 1867–1918 között – a magyar nemzeti nyelvű felsőoktatási rendszer kiteljesedése

A 19. század második felében a birodalom egyetemei két csoportra oszlottak, míg a német tannyelvű egyetemek közül többen (főképp a Bécsi egyetem) megőrizték multinacionális karakterüket, régióhatáraikon túlról, többféle nyelvterületről vonzották hallgatóikat, a nem német tannyelvű egyetemek elsősorban csak a régiójukból érkezők, illetve a tannyelvet anyanyelvként használó diákságot oktatták.²⁸

A kiegyezés utáni fél évszázad, a dualizmus időszaka, s különösen annak a századfordulóig terjedő szakasza a magyar felsőoktatásnak kétségtelenül egyik aranykora.²⁹ A diákok száma tekintetében Európa, sőt a világ legnagyobb egyetemei közé tartozott a budapesti műegyetem és a tudományegyetem is.

A dualizmus korából a műszaki, a mezőgazdasági, és a közgazdasági felsőoktatásról vannak a peregrinációra vonatkozó adataink. A kir. József Műegyetem, a Selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia, a Magyaróvári Gazdasági Akadémia, az Állatorvosi Akadémia (Főiskola), a Keleti Kereskedelmi Tanfolyam (Akadémia), a Kassai Mezőgazdasági Akadémia névsorainak áttekintése után 940 külföldi egyetemjárót találtunk. Ez a legtöbb intézményben az ott beiratkozó összhallgatóság alig 1–2%-át tette ki.

Külföldi hallgatók legnagyobb számban a Magyaróvári Gazdasági Akadémián tanultak (405 fő), itt 1884-ig nem magyarul, hanem német nyelven folyt a képzés. De hasonló számú peregrinust találtunk összességében a már teljesen magyar tannyelvű műszaki felsőoktatás két intézményében, a Műegyetemen és a Selmecbányai Akadémián (456 fő). Kisebb számban (19 fő) voltak egyetemjárók az Állatorvosi Akadémia és a Keleti Kereskedelmi Akadémia, és a korszakunk végén alapított Kassai Mezőgazdasági Akadémia (12 fő) hallgatói között.

A korábbiakhoz képest tehát mind az abszolút számokban, mind az oktatási intézmények összhallgatóságához képest nagyságrendekkel csökkent a peregrináció. Ugyan még számos intézmény anyaga felderítésre vár, de ez az intézmények által készített statisztikai adatokból is egyértelmű. Továbbra is elsősorban az örökös tartományokból érkeztek egyetemjárók Magyarországra – összesen 536 fő – 310 fő az osztrák, 226 fő a cseh tartományokból. Tehát ebben az időszakban közel 10%-al több ausztriai születésű, származású hallgatót találtunk a cseheknel a gazdasági-műszaki felsőoktatás intézményeiben. Viszont a monar-

28 PATYI Gábor: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon. 1890–1918*. Budapest, 2004. 12. p.

29 *Hat évszázad* 41.p.

chia határain túlról is a korábbinál jóval többen tanultak ezekben a magyar felsőoktatási intézményekben (279 fő). Átalakult a monarchián kívüli peregrináció szerkezete, a korábbiaknál jóval magasabb arányban érkeztek Közép-Kelet-Európából, valamint a Balkán államaiból.

Külföldi hallgatók területi megoszlása első beiratkozáskor tartományonként egyes magyarországi felsőoktatási intézményekben 1868–1919 (Osztrák Cászárság)

Der Anteil ausländischer Studenten nach Heimatsland an den ungarische technische und wirtschaftliche Hochschulbildung

	Tartomány	Ö.	Állorv. Ak.	Keszthelyi, Kassai, Kolozsvári G. Ak.	Keleti Ker. Ak.	Magyaróvári G. Ak.	Műegyetem	Pesti E.I.	Selmecbányai Ak.
Ismeretlen		28			1	2		2	23
Osztrák	Österreich	3		2		1			
	Nieder-Österreich	36		2+ +3		19	6	2	4
	Ober-Österreich	15				10	3		2
	Kärnthen	3				1			2
	Krain	15				11	1		3
	Küstenland	14			1	4	8		1
	Salzburg	3					2	1	
	Steiermark	31		+1		16	10	1	3
	Tirol	10				5	1	1	3
	Wien	186	2	1	3	67	95	1	17
		316		9		134	126		35
	Dalmatien	4				1	1		2
Osztrák cseh	Böhmen	88				48	27		13
	Mähren	93	1	1+		65	13	5	8
	Öst. Schlesien	1				1			
	Schlesien	45				26	14	1	4
		227				140	54		25
Osztrák lengyel	Bukowina	15		1+	1	8	2	2	1
	Galizien	56			1	22	20	3	10

Az eddigi kutatások alapján megállapítható, hogy a magyarországi felsőoktatási intézményekben legnagyobb számban és arányban a 19. században, a magyar oktatási nyelv általánossá válásáig tanultak külföldi hallgatók. Ugyanez jellemző az osztrák tartományokból származó diákokra is. Ebben az időszakban a magyar felsőoktatási hálózat nagy része a birodalmi állami irányítású felsőoktatás egységes rendszerének szerves eleme volt, sőt a szakoktatásban olyan képzési formákat is nyújtott (bányatisztképzés, mezőgazdasági szakemberképzés) a hallgatók számára, melyre a birodalom más területein nem volt lehetőség. A monopóliummal rendelkező intézmények esetében – itt a képzés is német nyelven folyt – nagyon magas volt az osztrák hallgatók aránya és száma. Így elmondható, hogy az összbirodalmi felsőoktatási rendszerben – elsősorban a szakoktatás terén – mindenképpen komoly tényezők voltak a magyar intézmények.

ZSUZSANNA HEILAUFG

Studenten aus österreichischen Ländern an Hochschuleinrichtungen in Ungarn 1635–1919

Zusammenfassung

Die Peregrinationsforschung kann nicht nur für jene Länder, die Studenten entsandten, sondern auch für die Empfängerstaaten wichtige Aussagen treffen. Die ungarischen Hochschuleinrichtungen wurden in erster Linie für den innerstaatlichen Bedarf ins Leben gerufen. Trotzdem ist es wichtig zu analysieren, inwiefern sie in der Lage waren, innerhalb des Habsburgerreiches Epoche für Epoche am kulturellen Transfer teilzunehmen. In der untersuchten Periode war die Reichshauptstadt Wien wichtigster Zielort der Peregrinanten. Weniger bekannt ist die Rolle der ungarländischen Hochschulbildungsstätten in der Peregrination, die zwar in der Größenordnung weniger bedeutsam waren als die Wiener Hochschuleinrichtungen, dennoch eine wichtige Rolle für die ungarische Wissenschafts- und Bildungsgeschichte spielten. Die Bearbeitung dieses Themas stellt eine schwierige Aufgabe dar, da die historischen Quellen zum Teil fehlen oder vernichtet wurden (wie im Fall der Universitäten von Nagyszombat/Tyrnau und Pest) beziehungsweise lange Zeit nur schwer zugänglich waren (wenn die Unterlagen in Archive außerhalb der ungarischen Staatsgrenzen gelangten).

In einer von László Szögi geleiteten Arbeitsgruppe werden seit Anfang 2000 umfangreiche Recherchen zur Erfassung ausländischer Studenten durchgeführt, die bereits angewandte Forschungs- und Publikationsmethoden der ungarischen Peregrinationsforschung verwerten. 2005 haben mehrere ihrer Mitglieder auf der Grundlage des gesammelten Archivmaterials die erste Datenbank unter dem Titel „Ausländische Studenten an ungarischen Universitäten und Hochschulen, 1635–1919“ veröffentlicht.

Die einzelnen Studenten haben wir nicht etwa nach ihrer Nationalität oder Muttersprache, sondern nach ihren in den Namenslisten angeführten Geburtsorten ausgewählt. Wir betrachten jene Peregrinanten als ausländische Studenten, die einerseits außerhalb der Grenzen des Habsburgerreiches beziehungsweise der Österreich-Ungarischen Monarchie auf die Welt kamen, andererseits jene, die zwar innerhalb der ehemaligen Monarchie, aber außerhalb des historischen Ungarn geboren wurden, sowie Studenten aus den Gebieten südlich der Drau, das heißt, des eigentlichen Kroatien.

In der vorliegenden Abhandlung werden die bereits veröffentlichten Verzeichnisse um die mittlerweile neu erschlossenen Daten der ungarischen Bildungsanstalten ergänzt. Diese sind in Bezug auf die Studenten aus österreichischen Ländern im Sinne der in unserer Forschungsgruppe praktizierten Periodisierung zeitlich wie folgt einzuteilen:

- I. 1635–1773: die jesuitischen Universitäten (Kaschau, Tyrnau);
- II. 1773–1850: die Entstehung des staatlichen Hochschulwesens und der Fachausbildung;
- III. 1850–1867: die zweite bedeutsame Periode der Modernisierung und der Peregrination;
- IV. 1867–1918: die Konsolidierung des ungarischsprachigen Hochschulbildungssystems.

Im 19. Jahrhundert besuchten bis zur allgemeinen Durchsetzung des Ungarischen als Unterrichtsprache die meisten ausländischen Studenten die ungarischen Hochschuleinrichtungen; dies gilt auch für die Immatrikulierten aus der österreichischen Reichshälfte. In diesem Zeitraum zählte das ungarische Bildungsnetzwerk größtenteils zur organischen Einheit des im Habsburgerreich betriebenen Hochschulsystems. In manchen Fällen der Fachausbildung bot es sogar Ausbildungsgänge an (wie zum Bergbeamten oder zum Gutsverwalter), die in anderen Teilen des Reiches nicht angeboten wurden. In den Bildungsstätten mit Monopolstellung wurde auch auf Deutsch unterrichtet, wobei der Anteil der österreichischen Studenten sehr hoch war.

KEREKES DÓRA

Az első „Keleti Nyelvek Kollégiuma” Bécsben – A császári tolmácsok képzése a 17. század végén

A ma társadalmának a kommunikáció fogalma elsődlegesen egyet jelent az önmagam megértésével, ugyanakkor teljesen természetes számunkra, hogy e kifejezés mögött ennél sokkal szélesebb körű értelmezés bújik meg. A modern korban immár kommunikációs rendszerekről beszélünk, amelyek lehetővé teszik, hogy a másodperc tört része alatt beszélgetés kezdődjön Tokió és Párizs vagy Stockholm és Pretoria között. Sőt, már nemcsak a hang, de a kép átvitele is széles társadalmi csoportok számára elérhető. Képesek vagyunk – műholdak segítségével – a sivatag közepéről is telefonos kapcsolatot létesíteni az otthonunkkal és az óceán mélyén megbúvó tengeralattjárók a teljes felszíni kommunikáció részesei lehetnek.

Ezzel egyidejűleg azonban még mindig fennáll az a probléma, amelyet a különféle nyelveket beszélők közötti tárgyalás, társalgás lehetségessé tétele jelent. Ma is – akárcsak az elmúlt korokban – nem képzelhető el a pontos kommunikáció olyan emberek nélkül, akik az anyanyelvükön kívül egy vagy több nyelvet, az azt beszélő népek kultúráját, szokásait, tradícióit ismerik. Az ő hatékony közreműködésük nélkül nem képzelhető el egy határokon túlnyúló kormányzati vagy üzleti megbeszélés, nem tudnának működni a nemzetközi szervezetek, sőt, az Európai Unió funkcionálásának is egyik alappillére képezik. Feladatuk azonban nemcsak az ismeretekről vagy a képességekről szól, sokat nyom a latban emberi kvalitásuk is. Mi történik ugyanis akkor, ha szándékosan nem pontosan fordítanak? Ha lojalitásuk esetleg megkérdőjelezhető?

A középkor végén megkezdődött a modern diplomáciai struktúrák kialakulása, amelyek keretében a kezdetektől alkalmaztak tolmácsokat. A modern diplomácia a középkori egyházi rendszert vette ugyan alapul, elsősorban mégis az itáliai kereskedő városállamok jártak élen ebben a folyamatban. A 15. században

az itáliai városállamok közül Velence Franciaországba, majd a 16. századtól Párizson kívül Madridba, Bécsbe és Konstantinápolyba is küldött követeket, akiknek a munkáját tolmácsok segítették. Amikor az Oszmán Birodalom mindinkább a Mediterráneumban, illetve a közép-európai térségben hódított, a tolmácsok egyre fontosabb szerepet kaptak az európai államok külpolitikájában. A kontinens államai ugyanis kénytelenek voltak valamiféle diplomáciai kapcsolatot kialakítani a gyorsan előrenyomuló birodalommal és ezen a területen – ellentétben az európai uralkodói udvarokkal – a diplomaták semmilyen nyelvismerettel nem rendelkeztek.

Az európaiak első állandó konstantinápolyi követségét is a velenceiek alapították az oszmán fővárosban 1265-ban, azaz még jóval az oszmán hódítás előtt. Amikor II. Mehmed szultán (1451–1481) seregei 1453-ban bevették a várost, a velencei követség működése is szünetelt átmenetileg, de már 1454-ben újra elfoglalta állomáshelyét a *bailo* – ahogyan az állandó követet nevezték.¹ A velenceiek után, a 16. század elején, 1525-ben a francia király, I. Ferenc (1515–1547) is felvette a diplomáciai kapcsolatokat I. Szulejmán szultánnal (1520–1566),² állandó követsége azonban 1536-tól működött.³ Az angolok 1583-ban,⁴ a hollandok 1612-től küldtek állandó követet az Oszmán Birodalomba.⁵

A Habsburgok igen korán, a 16. század első felében kapcsolatba kerültek az oszmánokkal. Míg V. Károly német-római császár (1519–1556) elsősorban a Mediterráneumban harcolt ellenük, addig öccse, I. Ferdinánd magyar és cseh

- 1 ÁGOSTON Gábor: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században. In: *Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben*. Szerk.: PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás. Eger, 1999. (*Studia Agriensia* 20.) 132.
- 2 CHARRIÈRE, Ernest: *Négociations de la France dans le Levant*. New York, é. n. I. 116.; UZUNÇARŞILI, İsmail Hakki: *Osmanlı Tarihi II: İstanbul'un Fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın Ölümüne Kadar*. Ankara, 1983. 495.; TESTA, Ignace baron de: *Recueil des traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères*. Paris, 1864. I. 6.
- 3 Noradounghian, Gabriel effendi: *Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*. Paris–Leipzig–Neuchâtel, 1897. I. 83–87.; Testa, 1864. I. 15–21.; Erről bővebben ld. *Mémoires sur l'Empire ottoman* par Pierre de Girardin, ambassadeur français à Constantinople 1685–1689. S.a.r. és a bevezetőt írta: Kerekes Dóra. Paris–Budapest–Szeged, 2007. 9–15. (*Documenta Hungarorum in Gallia*, III.)
- 4 ÁGOSTON Gábor: Kora újkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: az oszmánok és Anglia. In: *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk.: LENGVÁRI István. Pécs, 1996. 183–194.; Uő: Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton. In: *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Főszerk.: HANÁK Péter, szerk.: NAGY Mariann. Pécs, 1997. 83–99.; ZINKEISEN, Johann Wilhelm: *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. V. Gotha, 1857. III. 426.
- 5 Erről ld. GROOT, A. H. de: *The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610–1630*. Leiden–Istanbul, 1978.

király (1526–1564) a Kárpát-medencében csapott össze velük újra és újra. A Habsburgok az állandó fegyveres küzdelmek ellenére már a kezdeti szakaszban törekedtek a diplomáciai kapcsolatfelvételre, folyamatosan küldték újabb és újabb alkalmi követeiket Konstantinápolyba.⁶ Az állandó diplomáciai képviselő felállítására 1547-ben került sor, az első követ, Johann Maria Malvezzi azonban szolgálati idejéből két évet – a felek között kialakult háborús konfliktus miatt – a Héttoronyban töltött.⁷ Utódja, a németalföldi Oghier Ghiselain de Busbecq, aki 1556-ban foglalta el álláshelyét, kezdettől fogva egészen a hosszú török háborúig folyamatosan volt császári állandó követ az oszmán fővárosban.

Konstantinápoly sajátos mikroklimát jelentett az európai diplomaták számára. Követnek lenni nemcsak az eltérő politikai módszerek és szokások miatt volt nehéz feladat, de jó fizikai állapotot is igényelt. Nem véletlen, hogy például a velenceiek mindig a köztársaságbeli neves családok ifjú, tehetséges tagjait küldték ide. A követek általában szenvedtek az elszigeteltségtől és az otthon, vagy Európa egyéb részein megszokott társadalmi élet hiányától. Társaság gyanánt meg kellett elégedniük saját személyzetükkel. A ház körüli szolgálatot ellátókon – pl. gondnok, inas, szakács stb. – mellett ide tartoztak a tolmácsok és a futárok is, akik ugyan nem mindig laktak a követ házában, de állandó kapcsolatban álltak velük. Magányának enyhítésére az 1685 és 1689 között a Portán tartózkodó francia követ, Pierre de Girardin kísérte például igen jelentékeny volt. Feleségén és fivéréen kívül *„egy intendánst, két titkárt, egy társalkodónőt, két fegyvernököt, három szobalányt, három konyhai munkást, három inast, két szolgát, 16 lakójt, egy kertészt és 15 nemesembert vitt magával; s mihelyt megérkezett szerződöttetett még két ajtónállót és három lovászt.”*⁸

A szultán szerájában az elszigeteltség és a megszokottól eltérő hagyományrendszer mellett egy követnek az is gondot okozott, hogy itt a kontinens udvariban elegendőnek bizonyuló képzettség birtokában sem tudta feladatait ellátni. Az oszmánli (arab, perzsa és török) nyelv szükségessé tette, hogy az oszmán

6 Erről ld. Török Pál: *I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai, 1527–1547.* (Értekezések a Történettudomány Köréből XXIV/12.) Budapest, 1930.

7 Malvezzi követségére ld. PETRITSCH, Ernst Dieter: Der Habsburg-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 38 (1985); Török Pál: A Habsburgok első sztabuli rezidense (Malvezzi János Mária). In: *Budapesti Szemle* 1929/214. köt./622. sz. 413–436. és 1929/215. köt./623. sz. 87–105.; ROSENBERG, Manfred: *Gerhard Veltwyck. Orientalist, Theolog und Staatsmann.* Phil. Diss. Göttingen, 1935.; KROPP Lajos: Malvezzi elfogatása. In: *Századok* 30 (1896) 389–394.

8 DUPARC, Pierre: *Recueil des Instructions données aux ambassadeurs et ministres de France depuis les traités de Westphalie jusqu'à la révolution Française.* XXXIX (Turquie). Paris, 1969. XLI–XLII.

fővárosban működő európai követek tolmácsokat alkalmazzanak. Ezen utóbbiak szerepe akkor kezdődött, amikor az európai követek először a Galatában és Perában lakó latin keresztényeket kezdték használni nyelvi nehézségeik leküzdésére, például a Navonikat, a Grillókat, az Oliveriket és a Fornettiket.⁹ A Fornetti család tagjai több generáción keresztül álltak a mindenkori francia követ szolgálatában.¹⁰ A Grillók Velence portai tárgyalásait segítették. Ezek a tolmácsok (*dragomán, terdzsumán*) a szultán alattvalói voltak és hivatásukat csak a szultáni kancellária hivatalos levelének (*berát*) birtokában gyakorolhatták.

A tolmácsok szerepét a 16. század első felében a keresztény diplomaták erősen túlértékelték, mivel Európában kevés olyan ember élt, aki valamely keleti nyelvben jártas lett volna. Tudjuk azt, hogy a legtöbb tolmács több államtól is kapott fizetséget szolgálataiért, megvesztegethetőségük közismert volt.¹¹ Ennek következtében a követek is tisztában voltak azzal, hogy az általuk szolgáltatott információkat nem lehetett teljes mértékben tényként kezelni, azt minimum egy forrásból még érdemes volt ellenőrizni. Az évszázad első felében a követségek még nem rendelkeztek saját tolmácsokkal, hanem a szultáni szeráj alkalmazottaival dolgoztak együtt. Fontos volt, hogy olyanokat alkalmazzanak erre a posztra, akik – a nyelvtudáson túl – helyismerettel is rendelkeztek, valamint az Oszmán Birodalom szokásai, tárgyalási módszerei terén is jártassággal bírtak. Ahogy az európaiak egyre jobban meg-, illetve kiismerték a szultáni szerájt, rájöttek, hogy a tolmácsok alkalmatlansága, nyelvismeretük és/vagy lojalitásuk hiánya jelentős problémákat okoz a követeknek. Így a kontinens országai egymás után határozták el, hogy országuk ifjúsága számára tolmácsok képzésére alkalmas iskolákat nyitnak Konstantinápolyban. Elsőként Velence hozott létre ilyen jellegű intézményt 1551 februárjában *giovani della lingua* névvel.¹² A 16. század második

9 ÁGOSTON, 1997. 94.

10 Egy Fornetti a visszafoglaló háborúk idején Konstantinápolyban tevékenykedő két állandó francia követnek, Pierre de Girardinnek és Antoine de Castagnère-nek, Châteauneuf márkijának is szolgált. Egy görögnek születetett tolmács, akit „Furnettinek neveznek [...], de mivel Franciaország tolmácsa, joga van sárga és kerek fejfedőt viselni, amit a többi görög nem tehet meg.” AMBASSADE du M. le Comte de Guilleragues et de M. Girardin auprès du Grand Seigneur, à Paris, chez G. de Luines, au Palais, dans la salle des Merciers, à la Justice; T. Girard, au Palais, dans la Grande Salle, à l'Envie; et Michel Guerout, Court-neuve du palais, au Dauphin. MDCLXXXVII. 171.

11 ÁGOSTON, Gábor: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században. In: *Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben*. Szerk.: PETERCSÁK Tivadar–BERECZ Mátyás. Eger, 1999. 141. (*Studia Agriensia* 20.)

12 PRETO, Paolo: *Venezia e i Turchi*. Firenze, Pubblicazioni della Facoltà di Magistero dell'Università di Padova 20., 1975. 104.

felében minden bizonnyal a konstantinápolyi császári követségen is kísérletet tettek arra, hogy tolmácsokat képezzenek, ez azonban a bizonytalanság, a még kialakulóban lévő struktúrák, valamint a század végi háború miatt csak részben járhatott sikerrel. A marseilles-i kereskedelmi kamara kérésére és Jean-Baptiste Colbert közbenjárására 1669 novemberében Franciaország is létrehozta a velencei példa nyomán *enfants de langue, jeunes de langues*-nak nevezett iskoláját Perában.¹³ Itt képezték a követség tisztviselőit, de az Oszmán Birodalom kereskedelmi konzulátusainak embereit is, ami lehetővé tette, hogy a közel-keleti kereskedelem felett növekedjen az állami ellenőrzés. 1700-ban XIV. Lajos francia király (1645–1715) ösztöndíjat hozott létre a párizsi Louis-le-Grand Kollégiumban, ahová minden évben tizenkét keleti fiataalt vártak, hogy vallástudományra és latin, arab, török stb. nyelvekre oktassák őket. Országukba való visszatérésük után tolmácsokként vagy misszionáriusokként alkalmazták őket. 1721-ben módosították az ösztöndíjat és a párizsi tanulmányok után az ifjakat kötelezték, hogy Konstantinápolyban, a kapucinus Szent Lajos Kollégiumban folytassák tanulmányaikat.¹⁴ A Portával igen korán kapcsolatba kerülő Lengyel Királyságban is hamar felismerték, hogy szükség van megbízható, a nyelvet jól ismerő alattvalókra. Már az I. (Jagelló) Zsigmond lengyel király (1506–1548) és Szulejmán szultán közötti békekötést követően egészen az 1621. évi, hotini háborúig a lengyel nemesek egy része rövidebb vagy hosszabb ideig Konstantinápolyban tanult, ahol a keleti nyelveket sajátította el. Az 1622. évi békekötés egyik pontja lehetővé tette, hogy Hotinban (ma: Ukrajna) keleti nyelveket tanító iskola nyíljon, amelyben Konstantinápolyból érkezett tanárok oktattak. Itt nyert képzést Markus és Jan Sobieski is, utóbbi később lengyel király (1674–1696) lett.¹⁵

Egy jó tolmácsnak, ahogyan azt Jean-Michel de Venture de Paradis (tuniszi tolmács) a 18. század végén megfogalmazta, ismernie kellett saját anyanyelvét, a latint és a keleti nyelveket, de az olaszt és a görögöt is, a kereskedelmi törvényeket, az ország történetét és földrajzát, a muszlim vallásjogot (*saria*), a birodalom szokásait, az oszmán adminisztráció mechanizmusát. Jóindulatúnak, hidegvérűnek, megbízhatónak, tisztességesnek és olyan bábornak kellett lennie, hogy nem félhetett még a pestistől sem.¹⁶

13 ÁGOSTON, 1997. 94.

14 HITZEL, *Enfants de langue et Drogmans-dil oglanlari ve Tercü-manlar*. Ed. HITZEL, Frédéric. Istanbul, 1995. 17–19., 25.; ÁGOSTON, 1997. 94–95.

15 STARKENFELS, Viktor Weiß, Edler von: *Die kaiserlich-königliche orientalische Akademie zu Wien, ihre Gründung, Fortbildung und gegenwärtige Einrichtung*. Wien, Carl Gerold, 1839. 4.

16 HITZEL, 1995. 82.; ÁGOSTON, 1997. 95.

A tolmácsok esetében az európaiak számára nem csak azok nyelvtudása, de helyismerete, főleg pedig rokoni és egyéb kapcsolati hálói bírtak nagy jelentőséggel. Ennek megfelelően a tolmácsok a hivatalos és a nem hivatalos információszerzésben egyaránt szerepet játszottak, hiszen általában a városban vagy az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt álló, de korábban a velenceiek kezén lévő szigetek valamelyikén születtek. Ezáltal már születésük pillanatában két világ hagyományaival ismerkedtek meg, ez a kettősség életüket, tevékenységüket is jellemezte. Mindkét világban otthonosan mozogtak és a nyelvtudást általában már gyermek- vagy ifjúkorukból magukkal hozták. Vallásukat tekintve a katolikus, a görög katolikus vagy a görög keleti felekezethez tartoztak, így ezen közösség tagjain keresztül is tudtak hírekhez jutni. Családjuk gyakran folytatott kereskedelmi tevékenységet, amely háló ismét lehetőséget adott nekik más típusú információk beszerzésére. Ráadásul a mindennapi életben a szeráj sem tudott a tolmácsok segítségével nélkül érintkezni az alkalmilag vagy hosszabb időn keresztül Konstantinápolyban tartózkodó európaiakkal.

A bécsi Udvari Haditanács a keleti ügyekkel kapcsolatban hamar felismerte a jó és megbízható tolmácsok jelentőségét. A 16. században a császári adminisztráció is a Konstantinápolyban található keresztény tolmácsokkal dolgoztatott, de – amint már említettem – ebben az időben kísérletet tettek arra, hogy megbízható, a nyelvben jártas ifjakat képezzenek. Carl Rhym de Estebeck 1569-ben érkezett Konstantinápolyba, ahol 1573-ig az állandó követ posztját töltött be. Követi ideje kezdetén világossá vált számára, hogy az őt szolgáló tolmácsok lojalitása megkérdőjelezhető, ezért jelezte az udvarnak, hogy helyesebbnek tartaná, ha császári alattvalókat képeznének a keleti nyelvek ismeretére. A Haditanács ezt követően tett kísérletet arra, hogy a mindenkori állandó követtel olyan tehetséges fiatalembereket küldjön az Oszmán Birodalomba,¹⁷ akik Konstantinápolyban a nyelv tanulásával foglalkoznak. A hosszú török háború miatt a törekvés nem hozott átütő sikert.

A Haditanácsban ugyanakkor az ötlet nem merült feledésbe és a 17. század első felében újra küldtek a mindenkori állandó követhoz olyan ifjakat, akik a török nyelv és kultúra megtanulásának, megismerésének szentelték idejüket. Az 1610-es évektől újraélesztett elképzelés eleinte nem működött rendszerbe foglalva. A képzés újbóli megindítása csak Johann Rudolf Schmid, konstantinápolyi állandó követ (1629–1643) idején merült fel ismét, de még ekkor sem beszélhetünk teljesen kialakult struktúrákról.¹⁸ Ugyanakkor az ő – igen hosszú – követ-

17 Sinzendorf követtel Peter von Wolzogen, egy árva fiú indult az Oszmán Birodalomba, hogy a keleti nyelvek tolmácsaként majd karriert csinálhasson. STARKENFELS, 1839. 3.

18 MEIENBERGER, Peter: *Johann Rudolf Schmid zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in*

sége alatt megkezdődött a képzési forma kialakítása, illetve stabilizálása. Schmid hazatérte, 1644 után egyre sűrűsödnek a feljegyzések a császári portai tolmácsképzésről, mígnem egy 1652. évi annotából már egyértelműen tudjuk: a császári diplomácia Konstantinápolyban elkezdte a megbízható ifjak, a *Sprachknabek* (tolmáccstanoncok) taníttatását. Ebben az évben ugyanis a Magyar Kamara rendelkezett a volt *Sprachknabe*, Ferdinand Heinrich Julius Wogin tartásáról, akit ekkor a Haditanács keleti ügyekben illetékes tolmácsa mellé rendeltek. Fizetésére a Magyar Kamara utalt ki 30 német tallért.¹⁹ Wogin – a feljegyzések tanúsága szerint – 1644-ben Hermann Czernin von Chudenitz rendkívüli császári követtel érkezett az oszmán fővárosba, és az akkori rezidens, Alexander Greiffenklau von Vollrats házában részesült nyelvi képzésben. Egy török hodzsza, azaz tanító oktatta.²⁰ A *Sprachknabe* képzésére átlagosan 100 dukátot számoltak.²¹

A század folyamán a tolmáccstanoncokat folyamatosan képezték, egyszerre általában két-három ifjú tartózkodott a mindenkori állandó követ mellett, és az ő asztalánál étkeztek,²² így bérükből saját ellátásukra (élelem, lakhatás) nem kellett feltétlenül fordítaniuk. Azok, akiknek volt családjuk Konstantinápolyban, ott, akiknek nem, azok a követ házában laktak. Azt, hogy a képzési forma kialakításának volt köze a velencei, illetve a majd hamarosan kialakuló francia rendszerhez, jól szemlélteti az a tény, hogy Marc’Antonio Mamucca della Torre, Konstantinápolyban működő császári tolmács, amikor 1685. január 15-én kérvényezte, hogy fiát, Leopoldot vegyék fel a tolmáccstanoncok közé, a következőkkel érvelt:

*„Azoknál a keresztény hercegeknél, akik szövetségben vannak a Portával – amint azt a velenceiek és a franciák teszik – úgy szokás, hogy tolmácsaik fiait giovani della lingua-ként [„a nyelv fiataljai”] igen zsenye korban felveszik annak érdekében, hogy azok ne szolgáljanak más herceget.”*²³ Fia képzését azonban nemcsak annak nyelvérzéke és -tudása (a büszke apa szerint tíz éves korára a fiú már négy nyelvet

---

Konstantinopel in den Jahren 1629–1643. Ein Beitrag zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Türkei in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bern–Frankfurt am Main, Herbert Lang–Peter Lang, 1973. 95.

19 *„ante hac Constantinopoli ad addiscendas linguas Orientales per aliquot annos intertenuimus, nuper vero exinde revocavimus et deinceps Viennae sub disciplina nostrorum turcorum interpretum ad faciendum ulteriorem progressum intertenuerimus”* Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (= ÖStA FHKA HKA HFU) r. Nr. 196. 1652. III. fol. 74–79. (1652. március 13.)

20 ÖStA FHKA HKA Reichsakten (= RA) Fasc. 187/B fol. 777, 781. Wogin szupplikációja 1663-ból.

21 ÖStA FHKA HKA RA Fasc. 187/A fol. 278–280.

22 ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 339. 1691. I–II. fol. 105v (1691. január 10.)

23 ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 305. 1685. III–IV. fol. 290r (1685. január 15.)

tudott), hanem olyan okból is ajánlotta Mamucca, hogy így egy jól képzett, hű, katolikus tolmáccsal rendelkezik majd a császár.²⁴

Miután a tolmáctanoncok képesítést szereztek, néhányan közülük Konstantinápolyban maradtak, míg mások – így például Wogin is – hazatértek és a Haditanácsban kamatoztatták tudásukat, vagy valamely fontosabb végvárbán tevékenykedtek. A Haditanácsban elsősorban a főtolmács munkáját segítették. Itt tevékenykedett a fentebb már említett Ferdinand Heinrich Julius Wogin egészen 1694 novemberében bekövetkezett haláláig.

A végvárat tekintve csak a jelentősebbeknek volt az Udvari Kamara által fizetett és a Haditanács felügyelete alá tartozó tolmácsa. Ilyen volt Győr, ahol Zemper 1678. évi leváltását követően a konstantinápolyi képzésben részesült Johann Heinrich Boringert vették fel.²⁵

A konstantinápolyi követség tolmácsait – akárcsak a raguzaiakat – ebben az időszakban a követ házában, egy jól tudó tolmács és/vagy egy török tanító (*bodzsa*) képezte. Miután tanoncként bizonyították rátermettségüket, vagy a császárvárosba kerültek, vagy megmaradtak a követségen. Ebben a rendszerben már alapvetően az udvarhoz lojális fiatalokat képeztek, ugyanakkor problémát jelentett, hogy csak akkor derült ki, alkalmas-e a jelölt a feladat ellátására, amikor már Konstantinápolyban volt és szerepelt az udvari zsoldlistán. Ez pedig gyakran komoly „ráfizetést” jelentett a császári adminisztrációnak, ráadásul nem lehetett egyszerűen valaki mást küldeni az alkalmatlan tolmács helyett, mivel annak képzése újabb éveket vett volna igénybe.

Ennek a problémának a leküzdésére már 1637-ben javaslatot tett az állandó követ, Johann Rudolf Schmid és a bécsi császári keleti nyelvek főtolmácsa, Michel d’Asquier. Rámutattak arra, hogy az ifjakat Bécsben kellene képezni és erre a célra szerintük alkalmas lett volna a német származású, gyermekként fogságba került Ibrahim efendi. Azt is javasolták, hogy a császárvárosban állítsanak fel olyan akadémiát, amelyben tehetséges gyerekeket tanítanak keleti nyelvekre. Elképzelésük az volt, hogy a tanoncok csak a honi képzés lezárása után kerültek volna Konstantinápolyba, a követ házába, ahol annak első tolmácsa (akkoriban ezt a posztot a kopt származású Josephus Barbatus²⁶ töltötte be) képezte volna tovább őket.²⁷ Bár az elképzelés ebben az időszakban nem valósult meg, nem merült feledésbe sem.

24 ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 305. 1685. III–IV. fol. 290r (1685. január 15.)

25 ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= HHStA) Staatenabteilungen Türkei I. Kt. 164. Konv. 5. fol. 169v–170r

26 HILLER, István: A „Titkos Levelezők” intézménye. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyve*. Szerk.: TUSOR Péter, Budapest, 1998. 207.

27 MEIENBERGER, 1973. 95.

Ezt tanúsítja, hogy 1674. október 18-án I. Lipót császár (a tolmács saját kérésére) engedélyt adott Johann Baptist Podestának (kb. 1625–1703),²⁸ a keleti nyelvek titkárának²⁹: szervezze meg a Keleti Nyelvek Kollégiumát Bécsben.³⁰

A mai Horvátország területén, az Isztriai-félszigeten található, olasz nevén Fasana tartományból származó Podestà Rómában, a Római Egyetemen, illetve a *Sacra Congregatione de Propaganda Fide* (a Hitterjesztés Szent Kongregációja) Kollégiumában végezte tanulmányait, ahol a kor nagy keleti nyelvek professzorától, Lodovico Maccaritól tanult. Megszerzett nyelvtudását Konstantinápolyban tökéletesítette, járt a Szentföldön és tagja lett a Jeruzsálemi Szent Sír Lovagrendnek. 1669. május 21-én az udvar, illetve a Haditanács szolgálatába állt. 1674-ben – a parancsnak megfelelően – létrehozta az első keleti nyelvek kollégiumot,³¹ ahol a magyarországi visszafoglaló háborúk idejében (1684–1699) tevékenykedő tolmácsok közül hárman is tanultak: Johann Adam Lachewiz, Bartholomeus Huber és Heinrich Christoph Schwegler.³² Podestà tanítványaival tartott akkor, amikor azok Johann Peter Hoffmann von Ankerskron rendkívüli császári követtel 1678 tavaszán Konstantinápolyba mentek, hogy Bécsben megszerzett, négy éven át csiszolt elméleti tudásukat a gyakorlatban is kipróbálhassák. Az akkori állandó követ, Johann Christoph von Kindsberg házában éltek, ahol nemcsak a tanítványok, de maga Podestà is tökéletesítette ismereteit. A császári rezidens szerint „neki és a vele jövő tanítványoknak naponta van órájuk, amelyeken a tanulnivalókat mindinkább megértik, sőt, egy előkelő török hodzsát is bevontak, aki rendes órákat tart nekik, és igen nagy szorgalmat mutatnak, nem lehet kétséges, hogy rövidesen tökéletesítik tudásukat és a jövőben jó szolgálatot tesznek”.

Podestà később hazatért és 1681-ben még mindig kérte az első kollégium megtartását követően neki járó pénzösszeget, 442 forintot és 30 krajcárt,³³ amely követelés jogosságát az Udvari Hadi Fizetőmesteri Hivatal (*Hofkriegszahlamt*) is elismerte.³⁴

28 SCHEITHAUER, Walter: *Islamische Schriftdenkmäler in Österreich. Überlegung zu ihrer Erfassung und Erschließung*. Krems, 2006. 10. (Manuskript)

29 ÖStA HHSa Staatenabteilungen I. Türkei, Kt. 149. Konv. 1. fol. 165r

30 ÖStA FHKA HKA Hoffnanz (= HF) Protokollband 943. Exp. 1681. január fol. 11r

31 ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 310. 1686. IX–X. fol. 57r (1674. október 18.)

32 Ezt bizonyítja az is, hogy Bartholomeus Huber azt írta 1685. évi beadványában, amelyben az Udvari Kamarától bére emelését kérte, hogy akkor került az Oszmán Birodalomba először, amikor „a bécsi keleti stúdiumok kollégiumában” befejezte tanulmányait. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 302. 1684. III–IV. fol. 288r (1685. január 15.) Róluk bővebben ld. KERÉKES Dóra: Császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háborúk idején. In: *Századok* (2005) 5. sz. 327–368.

33 ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 291. 1683. II. fol. 158–159. (1682. december 24.)

34 ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 291. 1683. II. fol. 160r (1683. január 8.)

1686. április 22-én Podestà azzal a kéréssel és egyben javaslattal fordult a császárhoz, hogy újra szeretne egy keleti nyelvek kollégiumot szervezni.³⁵ Beadványában részletesen leírta, miért is tartja fontosnak, hogy a tolmácsokat azt megelőzően már keleti nyelvek oktatásában részesítsék, mielőtt azok kikerül-
nének Konstantinápolyba, a követ házába. Elsőként azt javasolta, hogy olyan diákok kerüljenek a kurzusra, akik már valamely egyetemen más fakultáson vagy kollégiumban folytattak tanulmányokat, és így az egyéb tudományterületek va-
lamilyikén bizonyos jártasságot szereztek. Ennek az az előnye is meglett volna, hogy a leendő tolmácsok a Habsburg-ház uralma alatt álló területek valame-
lyikéről származtak volna, így minden bizonnyal nagyobb hűséggel viseltetnek az udvar iránt, mint a Konstantinápolyban szerződtetett, keresztény, de oszmán alattvalók. Ráadásul ebben Podestà olyan hasznót is látni vél, hogy addig, amíg a tanoncok a kollégiumba járnak, nem kell nekik bért fizetni. Amikor pedig már kiderült róluk, hogy melyikőjük tehetséges és ki képes a szolgálat ellátására, csak akkor kell eldönteni, hogy fizetnek-e nekik vagy sem. Így kiküszöbölhető lenne az, hogy olyan tolmácsstanoncokat vegyen fel a Haditanács, akikről később kide-
rül, hogy nem alkalmasak e nehéz és fárasztó feladatkörre.³⁶

Podestà azt is bemutatta, hogy miért tartja fontosnak ezt az előzetes képzést. Nagyon pontosan leírja, hogy az (arab, perzsa és török nyelvi elemekből felépülő) oszmánli nyelv elsajátítása egyáltalán nem tartozik az egyszerű feladatok közé. Ennek elsődleges okát abban látja, hogy esetleges a magánhangzók jelölése, így egy-egy szó olvasatában a jelölt nem lehet biztos, csak ha már hallotta azt a szót, illetve sokat segít a szövegkörnyezet is ebben.³⁷ Mindehhez járul, hogy az irodal-
mi nyelv ismerete szükséges ahhoz, hogy erre a tanonc egyáltalán képes lehessen, amely tudás megszerzéséhez azonban három, az arab, a perzsa és a török nyelv-
ben is jártasságot kell szereznie.³⁸ A három nyelv ismeretének szükségessége, de

35 ÖStA FHKA HKA HF Protokollband 967. Exp. 1686. szeptember 7. fol. 516v

36 A 17. század végén, a konstantinápolyi követségen szolgáló testvérpár, Giorgio és Pantaleone Cleorome közül Giorgio igen tehetséges, Pantaleone azonban nem kellően rátermett tolmács volt. Az utóbbi nyelvtudásának, főleg azonban habitusának problémájáról több feljegyzés is született, legmarkánsabban ugyanakkor az 1682–1683-ban az oszmán fővárosban tartózkodó rendkívüli követ, Alberto Caprara fogalmazta meg naplójában: „*Pandolino Interprete, mà huomo non attivo, e senza parole, incapace assolutamente di simil mestiere.*” Österreichische Nationalbibliothek, Handschriften-, Autographen- und Nachlasssammlung, Cod. 8717. fol. 101r

37 „*Zumahlen die grammatiquen uber dises daß sye die vocalization durch die regel eröffnen, so führen sie zu dem verstandt der sachen sehr sicher, weilen sie ain worth so auf unterschiedliche maner wegen abgang der vocalen gelesen werden kann, dem verstandt auch von welchen die materi handelt lesen lehrnen.*” ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 310. 1686. IX–X. fol. 62v (1686. április 22.)

38 „*erstlich wegen der qualität der sprach desen lesung wegen abgang der vocalen wegen starker ver-*

ennél is inkább az a tény, hogy egy szó jelentését sokszor csak a szöveggörnyezet adja meg arra engedték következtetni Podestàt, hogy nem lehet sikeres annak a tolmáccstanoncnak a nevelése, akit nyelvismeret nélkül a Habsburg-ház uralma alatt álló területek valamelyikéről kiküldenek a konstantinápolyi császári követ házába. Saját kollégiumának fontosságát hangoztatandó, Podestà azzal indokolta kijelentését, hogy a török *hodzsa* nem lehet képes arra, hogy az egyes szavak, illetve a szavak jelentésárnyalatai közötti különbségeket elmagyarázza.³⁹

A tanító rámutatott arra is, hogy az 1674-ben indított szemináriumában tanuló diákok közül a Haditanács hármát is alkalmazásába vett. Közülük Johann Adam Lachewiz esetében azt is megadta Podestà, hogy négy éven keresztül, tehát 1674 és 1678 között tanult nála, és ezt követően küldték csak el Konstantinápolyba, a császári rezidens mellé, hogy az addig könyvekből tanult nyelvet a gyakorlatban csiszolgathassa.⁴⁰

Podestà azzal is teljes mértékben tisztában volt, hogy nem elegendő, ha a diákok sokat tesznek saját képzésük érdekében, de a tanárnak is segítséget kell ehhez nyújtania tanulóinak számára. Elengedhetetlennek tartotta, hogy a szükséges nyelvtani gyakorlókönyvek és lexikonok hiányában az oktató a maga könyvtárát megnyissa a diákok számára, sőt azt is, hogy – amíg nem talál gazdag támogatókra – valamiféle kisebb, kevésbé díszes kivitelezésben, de minden tanuló számára nyomtatott segédletet készíttessen.⁴¹ Ennek érdekében szerződést is kötött Leopold Voigt egyetemi nyomdásszal egy török és perzsa nyelvtan kiadására.⁴²

---

mischung dreyer sprachen in der literal sprach (deren man sich am maisten in denen daß allgemeine weesen betrefendt geschäftten gebraucht) ohne gründtliche wissenschaft der arabisch[en], persischen und türckischen grammatiquen nicht ins werck gerichtet werden kan. ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 310. 1686. IX–X. fol. 62r–v (1686. április 22.)

39 *„Dahero dan and[er]stens herkommet daß die sprachknaben so man in Türckey zu lehrnen dem kay[serlich]en residenten übergeben zu dem begehrtten zweck nie kommen mögen, dan kein türckischer magister ihnen solche sachen tradiren [...] können.* ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 310. 1686. IX–X. fol. 62v (1686. április 22.)

40 *„Johann Adam Lacheviz so nach vier jähriger praxim auf meine fundamenta bey der kay[serlichen] resident solche wissenschaft erhalten* ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 310. 1686. IX–X. fol. 62v (1686. április 22.)

41 *„bekant ist es, daß in disen studio die mänge der ad praxim nötigen büechern alß grammaticarum und lexicorum nicht verhandten seynd, so kan es ia nicht weniger seyn, alß d[a]ß der professor in denen ad praxim nötigen sachen ein sorg trage und denen auditoribus sein eigene bibliothec eröffene oder nuzbarkeit halber ein geringer sach drucken lasse, biß sich patronem, welche solchen abgang in sachen so etwan grössere uncosten erfordern finden und anpraesentiren, ein kräftiges motivum warumb man einem ein neues studium einführenden professori in etwas mehr alß einem and[er]en wiblfähigen solle.”* ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 310. 1686. IX–X. fol. 62v (1686. április 22.)

42 ÖStA FHKA HKA HF Protokollband 1005. Exp. 1696. február 20. fol. 127v

Az udvar felismerte a Podestà javaslatában, illetve kísérletében rejlő lehetőségeket, így 1689. február 25-én a második szeminárium is elindulhatott, húsz fővel.⁴³ Tanítványai között volt olyan, aki több európai nyelvet is beszélt, valamint a *iuris utriusque doctor* címmel is rendelkezett. A legtöbben azonban teológiai, jogi vagy filozófiai képzésben vettek részt a Bécsi Egyetemen. Minden délelőtt 10 és 11 óra között volt órájuk egy Podestà által évi 100 forintért bérelt szobában. Az intenzív kurzusnak köszönhetően a diákok négy hónap alatt olyan szintre jutottak, hogy képesek voltak már arab nyelvű szöveg olvasására és latinra is le tudták fordítani.⁴⁴

Ebben a szemináriumban tanult Wolfgang Zacharias Cantig és Lukas Franz Jagelsky, akik 1693. június 4-én tolmácsi rangot nyertek. Felvételüknél szerepet játszott az Udvari Kamara 1693. június 22-i javaslata, amelynek értelmében az örökös tartományok fiataljaiból kell tolmácsokat képezni.⁴⁵ Ennél is többet nyomhatott azonban a latban, hogy Cantigot és Jagelskyt már – Podestà javaslatára és módszereivel – le is vizsgáztatták. A 18. századtól a hivatalok elnyerésénél teljesen bevettnek számító gyakorlat a 17. század végén még nem volt szokás. Így Cantig és Jagelsky vizsgáztatását igen előremutató jelenséggént értékelhetjük. Képességeik kipróbálására olyan török leveleket kaptak, amelyeket az Udvari Haditanács kancelláriájában a tapasztalt tolmácsok már lefordítottak. Jagelskynek tilos volt segédkönyveket használni, Cantig engedélyt kapott erre. A Magyar Kamara iratai között fennmaradt feljegyzés szerint, a fordítás jól sikerült, „a mondott leveleket lefordították, és azok fordítása az eredetivel [ti. a tapasztalt tolmácsok fordításával] nagymértékben egyezett.”⁴⁶ Mindkét Podestà-tanítványt négy év tanulás után felvették a tolmácstanoncok közé, Jagelskyt, akinek képességei jobbak voltak és vizsgája is jobban sikerült évi 200, Cantigot évi 150 forintos bérrel.⁴⁷

Podestà 1691-től a keleti nyelvek professzora (*Professor der orientalischen Sprachen*) címezést viselte, majd udvari haditanácsosi rangot kapott. 1694-ben a

43 ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 330. 1689. VI–VIII. fol. 417v (1689. július 24.)

44 ÖStA FHKA HKA HFU r. Nr. 310. 1686. IX–X. fol. 62v (1686. április 22.)

45 [a lapszálon]: Hoffcammer – „*Sub dato Wienn 22. Junii 693. erachtet unnötig zu sein, das noch einiger der oriental[ischen] sprachen erfahrne subiecta aufgenohmen werden, zu mahlen dergleichen leuthe auf erforderenter fahl schonn zu bekhomen, auch mehres auf össterreich[ische] landts kindter, alß außländ[er] zu reflectirn seye.*” ÖStA Kriegsarchiv Hofkriegsrat (= KA HKR) Protokollband 391. Exp. 1693. július fol. 335v

46 ÖStA FHKA HKA HFU r. nr. 356. 1693. VI. fol. 717v (1693. június 22.)

47 ÖStA KA HKR Protokollband 392. Reg. 1693. július 4. fol. 224r

harmadik kurzusa megindítására kért engedélyt, amelyet el is nyert.⁴⁸ Ennek kapcsán már felmerült, hogy – a megfelelő minőségű képzés biztosítása érdekében – a keleti nyelvek szemináriumának struktúráját pontosan meg kell határozni, a végigvitelhez szükséges anyagi eszközöket pedig mindenkoron rendelkezésre kell bocsátani. Sőt – Podestà ötletére alapozva – az Udvari Haditanács 1696-ban parancsot adott a magyarországi visszafoglaló háborúban szolgáló katonaságnak, hogy a zsákmányuk részeként fellelt török könyveket szolgáltatassák be Bécsbe, amelyekből Podestà egy keleti nyelvek könyvtárát kívánt létrehozni.⁴⁹ A professzor a Kamara támogatásával 1697-ben javaslatot tett arra, hogy rajta kívül más tanárok, illetve a keleti nyelvek tolmácsai is vegyenek részt a diákok oktatásában.⁵⁰ Erre azonban a régi struktúrák megváltoztatásától való félelem miatt a Haditanács nem adott engedélyt.⁵¹ A keleti nyelvek szemináriumára továbbra is egyszemélyes vállalkozás maradt.

A volt tolmács és professzor több, keleti nyelvekkel, illetve történelemmel foglalkozó munkát hagyott hátra.⁵² Podestà kísérletét követően folyamatosan képezték a keleti nyelvek tolmácsait Bécsben, akik ezt követően az Oszmán Birodalomban

48 ÖStA KA HKR Protokollband 393. Exp. 1694. XII. fol. 570r

49 ÖStA KA HKR Protokollband 397. Exp. 1696. VII. fol. 417v

50 ÖStA FHKA HKA HF Protokollband 1011. Reg. 1697. V. 14. fol. 294r–v

51 ÖStA KA HKR Protokollband 401. Reg. 1697. VII. 21. fol. 311r

52 Az Osztrák Nemzeti Könyvtár katalógusában jelenleg a következő munkákat találhatjuk meg tőle: *Cursus grammaticalis linguam orientalium, arabicae scilicet, persicae et turcicae. Viennae Austriae, Voigt, (1691–1703)*; *Dissertatio academica, continens specimen triennialis profectus in linguis orientalibus etc. Viennae Austriae, Voigt, 1677*; *Divino favente numine assertiones de principiiis substantialibus [...] diversisque differentiis linguarum: de turcica, arabica et persica in communi et particulari etc. Viennae, Hacque, 1669*; *Elementa calligraphiae arabico-persico-turcicae, regulas scribendi [et] scripta vocalizata legendi exhibentia. Ad amicorum quorundam instantiam in lucem data. Viennae, Voigt, 1678*; *Epistola dedicatoria historico-politica ad [...] Romanorum et Hungarorum Regem Josephum I. nec non praefatio philologica [...] in linguam Persicam etc. Viennae Austriae, Voigt, 1692*; *Fax reminiscetiae ad accessum practicum in lectionesscripturarum Arabicarum vocalibus destutarum, praepositia scientia grammaticali. Vienne Austriae, Voigt, 1689*; *Mustaphae filii Hussein Algenabii de gestis Timurlenku Teu Tamerlanis opusculum Turc. Arab. Persicum extractum e cod. manuscr. bibliothecae Caesariae Vindobonensis, latine redditum. Viennae Austriae, 1680*; *Prodromus novi linguarum orientalium collegii [...] erigendi in [...] universitate Viennensi. Accessit discursus de requisitis in interprete ad servitium principis alicuius adspirante. Viennae Austriae, Leopoldus Voigt, (1674)*; *Tabella turcicae linguae ad intelligendum lexicon heptaglotton Edmundi Castelli et ejusdem nec non Jacobi Golii dictionarium persicum. Lipsiae, Hahnus, 1672*; *Theriaca contra [...] invidiae morsus, sive dissertatio academica collegii linguarum orientalium de Meninskiano scommatum [...] orco, ter victrix, terque triumphans. Viennae Austriae, Voigt 1677*; *Verdolmetschte türckische Chronik [...] aus dem türckischen Original in die deutsche, lateinische und italienische Sprachen übersetzt. Nürnberg, 1671. Thl. 1.; Annali Ottomanici [...] trad. dall'Originale Turchesco in Italiano. Vienna, 1672. Vol. I.*

és a Haditanács mellett teljesítették szolgálatot. A Podestà által létrehozott kollégiumok, illetve az ő halálát követően is megmaradó, de nem állandó képzés szolgált alapul az 1754-ben Mária Terézia által kezdeményezett „*Kaiserlich-königliche Akademie der Orientalischen Sprachen*” megalapításához, amely hosszú évtizedeken keresztül képezte és képezi a tolmácsokat. Igaz, a *Diplomatische Akademie in Wien* ma már ennél szélesebb körű ismereteket ad az ott tanulóknak.

DÓRA KEREKES

**Das erste Seminar für Orientalische Sprachen in Wien
– die Ausbildung der kaiserlichen Dolmetscher
am Ende des 17. Jahrhunderts**

Zusammenfassung

Heute ist es selbstverständlich, dass die bi- und multilaterale Kommunikation zwischen Staaten und Organisationen mit Hilfe von Menschen geschieht, die – außer ihrer Muttersprache – eine oder mehrere Sprachen beherrschen, also sprechen, lesen und schreiben können und auch mit den Sitten und Gebräuchen der betreffenden Länder vertraut sind. Das war aber nicht immer so. Das 15–17. Jahrhundert gilt in der Geschichte der europäischen Diplomatie als das Zeitalter der Herausbildung der modernen Diplomatie, deren Strukturen im Westfälischen Frieden festgelegt wurden. Das Problem, wie man Menschen fand, die die Aufgabe eines Dolmetschers erfüllen konnten, war aber damit noch nicht gelöst.

Hier schuf jeder Staat Abhilfe auf seine Weise, insbesondere was das Osmanische Reich anging. Wo sollte man Menschen finden, die Osmanisch (Osmanlı) konnten, zugleich mindestens Deutsch oder Italienisch sprachen und überdies den Habsburgern (oder anderen europäischen Mächten) gegenüber loyal waren? Es gab eine einfache Lösung: Man gründete in Wien das erste Seminar für Orientalische Sprachen. Der Weg zu dieser Lösung war aber alles andere als einfach.

OLGA KHAVANOVA

Der ungarische Adel am Wiener Theresianum im 18. Jahrhundert: die sozialen und kulturellen Grenzen einer politischen Nation

Das Wiener Theresianum (Collegium Nobilium thesianum Societatis Jesu)¹ war eine privilegierte Erziehungsanstalt für die Adligen aus den Ländern der Habsburgermonarchie (und aus dem Heiligen Römischen Reich), gegründet 1746 auf Anordnung der Kaiserin Maria Theresia (1740–1780), den Jesuiten anvertraut, denen 1773, nach Aufhebung ihres Ordens, der Piaristenorden nachfolgte. Es war die erste vollwertige² adlige Akademie in der Monarchie,³ wo der Unterricht in den für zukünftige Staatsmänner notwendigen Wissenschaften (Jura, Mathematik und Physik, fremden Sprachen, Ingenieurkunst) mit der Ausbildung in den adligen Übungen (Tanzen, Reiten, Fechten), die für die Höflinge notwendig wa-

---

1 Theodor CICAŁEK: *Beiträge zur Geschichte des Theresianums*. Wien 1872; Johann SCHWARZ: *Geschichte der k. k. Theresianischen Akademie von ihrer Gründung bis zum Curatorium Sr Excellenz Anton Ritter von Schmerling, 1746–1865*. Wien 1890; Ders.: Die niederen und höheren Studien an der k. k. Theresianischen Akademie in Wien. In: *Jahresbericht über das Gymnasium an der k. k. Theresianischen Akademie 1903–1904*; Eugen GUGLIA: *Das Theresianum in Wien*. Wien 1912; Olga KHAVANOVA: *Zaslugi otcov i talanty synovej: vengerskie dvorjane v učebnych zavedenijach monarchii Gabsburgov, 1746–1784*. St. Petersburg 2006.

2 Zu den früheren Versuchen zur Gründung einer solchen Bildungsanstalt Anton MAYER: Die ständische Akademie in Wien. In: *Blätter des Vereins für Landeskunde von Nieder Österreich* 22. Wien 1888, 317–352; Georg WENDT: *Geschichte der Königlichen Ritter-Akademie zu Liegnitz 1708–1840*. Liegnitz 1893; Otto KAIL: Ritterakademien in Rahmen adeliger Standeserziehung. Ein Aufriß ihrer Entwicklungs- und Bildungsgeschichte unter besonderer Berücksichtigung der benediktinischen Ritterakademie im Stift Kremsmünster. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Salzburg. [Typoskript 1990.]

3 Über diesen Typ der Bildungsanstalt Norbert CONRADS: *Ritterakademien der frühen Neuzeit. Bildung als Standesprivileg im 16. und 17. Jahrhundert*. Göttingen 1982.

ren, kombiniert wurde.⁴ Bevor Kaiser Joseph II. (1780–1790) die Theresianische Akademie (wie man das Theresianum seit 1773 nannte), zusammen mit allen anderen exklusiv adligen Kollegien, Konvikten und Akademien der Monarchie, 1784 schloss,⁵ wurden in dieser Schule 1.128 Zöglinge von niederem und höherem Adel aus verschiedenen Nationen, aus dem Erzherzogtum Österreich, den Ländern der böhmischen und ungarischen Krone, den italienischen Provinzen des Hauses Habsburg und den Österreichischen Niederlanden erzogen.⁶

Mit dem Begriff *Nation* bezeichnete man im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa unter anderem die studentischen Landsmannschaften, also die Gemeinschaften der Studenten, die aus dem selben Land stammten. Jene, die aus dem Königreich Ungarn oder dem Fürstentum Siebenbürgen nach ausländischen Universitäten fuhren, war auch ihre Muttersprache und ihr kulturelles Milieu ungarisch, deutsch oder slawisch, ließen sich als „(H)Ungari“ und „Transylvani“ immatrikulieren.⁷ Die andere Konnotation, in der es üblich war, den Begriff *Nation* anzuwenden, gehört zur politisch-rechtlichen Sphäre, weil der Adelsstand in der frühen Neuzeit, in Ungarn und Polen, aber auch in Frankreich, sich politisch als „Nation“ nannte, und sich das Recht anmaßte, seine Uneinigkeit mit dem König zu äußern und diesem den „nationalen“ Willen deklarierte.⁸ Im Falle des Theresianum bedeutete die *Nationalität* der Zöglinge gleichzeitig ihre Angehörigkeit zu einer Gruppe von Landsleuten und die Mitgliedschaft im Adelsstand.

Es entsprach vollständig den Absichten des Hofes, wenn im Kollegium die Aristokraten und die Adligen aus Niederösterreich und Mailand, Mähren und

4 Über die Bildungsgeschichte in der Habsburgermonarchie des 18. Jahrhunderts Helmut ENGELBRECHT: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. III: Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz*. Wien 1984.

5 Die Akademie wurde 1797 von Kaiser Franz II. neu eröffnet und war bis 1849 eine ausschließlich adlige Erziehungsanstalt.

6 Vgl. Max Freiherr von GEMMELL-FLISCHBACH: *Album der k. k. Theresianischen Akademie (1746–1913)*. Verzeichnis sämtlicher Angehörigen der k. k. Theresianischen Akademie (ehemals k. k. Theresianische Ritterakademie) [...] mit kurzen biographischen Daten. Wien 1913.

7 Über die ausländischen Peregrinationen der Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen liegt eine reichhaltige Literatur vor. Siehe etwa Mihály SZABÓ – László SZÖGI: *Erdélyi peregrinusok, erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely 1998; József Mihály KISS: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen, 1715–1789*. Budapest 2000; László SZÖGI: *Magyarországi diákok lengyelországi és baltikumi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1788*. Budapest 2003; Ders.: *Magyarországi diákok a középkori egyetemeken*. Budapest 2008.

8 Vgl. Jenő SZÚCS: *Nemzet és történelem*. Tanulmányok. Budapest 1974; László PÉTER: The antecedents of the XIX. century Hungarian state concept. An historical analysis. The background and the creation of the doctrine of the holy crown [Typoskript 1965]; David A. BELL: *The Cult of Nation in France: Inventing Nationalism, 1680–1800*. Cambridge, MA/London 2001.

Steiermark, Schlesien und Siebenbürgen zusammen in einem „Schmelztiegel“ ausgebildet wurden. Aber der Fiskus empfand einen Mangel an finanziellen Mitteln und administrativen Mechanismen, um die soziale und „nationale“ Zusammensetzung der Studierenden zu beeinflussen. In den 1750er–1780er Jahren suchte der Hof nach Wegen, den Zugang zum Theresianum jenen dynastietreuen Aristokraten und Adligen zu erleichtern, die nicht in der Lage waren, den Aufenthalt ihrer Kinder im Kollegium zu bezahlen. Die Kooperation des Wiener Hofes mit den Eliten bietet mehrere Beispiele dafür, wie sich im damaligen Diskurs die nationale Zugehörigkeit definierte. In diesem Zusammenhang stellt sich die Frage, ob es möglich ist, zu klären, wie sich die ethnische Komponente bemerkbar machte, als der Begriff „Nation“ ein Synonym für die politische Elite des Landes war, und die Ethnie selbst – hinsichtlich der Konfession, dynastischen Treue oder ständischen Solidarität – eine untergeordnete Rolle spielte. Außerdem untersucht dieser Beitrag, welchen Platz in dieser Konstellation der ungarische Adel einnahm, nach welchen Kriterien man im 18. Jahrhundert die „nationale“ Zugehörigkeit der Zöglinge definierte und wie diese Vorstellungen von der politischen „Nation“ als einer ständischen Korporation mit den modernen Theorien korrelieren, welche die Nation als ein Ethnos betrachten, das durch seine staatlich-politischen Grenzen definiert sei und über die „hohe Kultur“ (Ernst Gellner) verfüge.⁹

Bevor 1751 auf Anordnung der Kaiserin die Báticaszéker Probstei in Südungarn dem Wiener Theresianum zugeschrieben und ein Teil ihres jährlichen Einkommens für zehn Stipendien aufgewandt wurde, hatte Maria Theresia keine anderen Finanzierungsquellen außer einer für vielfältige karitative Zwecke bestimmten Summe, die aus dem Geheimen Kameralzahlamt bezahlt wurde, unter anderem für die Deckung der Ausbildungskosten der Kinder von Höflingen und Personen, die die besondere Neigung des Hofes genossen.¹⁰ Unter den nicht zahlreichen ungarischen Zöglingen des Theresianum waren der Konvertit

9 Vgl. Ernst GELLNER: *Nations and Nationalism*. Oxford 1983; Anthony D. SMITH: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford 1988.

10 Zu den Auszahlungen aus dem „Geheimen Kameral-Zahlamt“ für 1749–1759: Österreichisches Staatsarchiv, Wien [im folgenden: ÖStA]. Allgemeines Verwaltungs-, Finanz- und Hofkammerarchiv [im folgenden: FHKA]. Geheimes Kameralzahlamt, Hofzahlamtsbücher [im folgenden: HZAB]. Bd. 234–244. Für 1763–1769: Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien [im folgenden: HHStA]. Oberstkämmereramt, HZAB, Bd. 3–4. Für 1774–1781: ÖStA FHKA, Geheimes Kameralzahlamt, Kammerzahlamtsbücher, Bd. 261–262. Vgl. Hans WAGNER: *Royal Graces and Legal Claims: the Pension Payments of Maria Theresa and Their Withdrawal by Joseph II.* In: *Intellectual and Social Developments in the Habsburg Empire from Maria Theresa to World War I*. Hg. Stanley B. WINTERS, Joseph HELD. London/New York 1975, 5–29.

und Patenkind der Kaiserin Stephan Freiherr von Vay (1749–1752); die Söhne der Staatshaltereiräte Ladislaus von Barinay (1752–1755) und Karl von Herlein (1773); der Verwandte des königlichen Geheimrates und Obermundschenken Paul Graf von Balassa und der zukünftig einflussreiche ungarische Politiker Franz Freiherr (später Graf) von Balassa (1755); drei Söhne des berühmten Generals Gabriel Anton Freiherr von Splény, Johann (1753–1755), Michael (1753–1755) und Joseph (1756), zwei Söhne eines anderen berühmten Feldherrn, General Anton Graf von Hadik, Johann (1768–1774) und Andreas (1773–1776), der Sohn des Generalmajors Karl Freiherr von Eötvös (1773–1776) und der Sohn des Báticaszer Arendators Ignaz von Kliegl (1776–1779).

Die ungarische Gesetzgebung (Gesetzartikel XII/1548) gewährte den Königen das Recht, die hinterlassenen kirchlichen Benefizien für Ausbildungszwecke zu verwenden. Dieses Recht nutzten die ungarischen Könige zum ersten Mal, als Maria Theresia die Báticaszer Probstei 1751 (nach dem Tod des Probstes, des Kardinals Sigismund Graf von Kollonitz) dem Theresianum in Wien zuschrieb. Die Summe des Jahreseinkommens verteilte sich auf die Bezahlung des Lohnes einiger Professoren, den Unterhalt einer Reitschule und die Finanzierung des Aufenthalts von zehn Zöglingen im Kollegium, von denen zumindest fünf zur *natio Hungarica* gehören sollten. Offensichtlich ahnte der Wiener Hof nicht, dass er mit diesen zehn Stipendien gleichzeitig den Grundstein von politischen Konflikten mit ethnisch-kulturellen Hintergründen legte. Er teilte die zehn Stipendien gerecht zwischen dem Gebiet, wo sich die Bildungsanstalt befand (die Böhmisches-Österreichischen Erbländer), und der Heimat des Kapitals (das Königreich Ungarn) auf. In ähnlicher Weise wurden die übrigen zum Wiener Theresianum gehörenden Stiftungen verteilt. So wurde aus den Mitteln der Schellenburgischen Stiftung das Studium der Adligen aus Kärnten, und aus jenen der Kirchenbachischen Stiftung das der Adligen aus Niederösterreich finanziert.

Die Ungarische Hofkanzlei, die beauftragt wurde, die würdigen Kandidaten an- und aufzunehmen und sie der Monarchin zur Genehmigung vorzustellen, meinte als beratende Behörde beim König nicht grundlos, unmittelbar berechtigt zu sein, an der Verteilung der Stipendien teilzunehmen. Doch die Kaiserin wünschte, die Leitung der elitären Schule in ihren Händen zu behalten. Sie nahm alle Fragen der wirtschaftlichen Verwaltung des Báticaszer Stiftes aus dem Kompetenzbereich der Ungarischen Hofkammer zu Preßburg heraus.¹¹

11 „[...] jene Nützlichkeiten [...] mit denen übrigen Ungarischen Kammergefallen keinerdings vermischt, sondern um so gewisser von solchen ganz abgesondert administriert, und verrechnet werden sollen.“ ÖStA FHKA, Hoffinanz Ungarn, Fasz. r. Nr. 831, 14. Oktober 1751, fol. 273v.

Auch drängte sie die ungarische Seite ziemlich schnell bei der Zuweisung der ungarischen Stipendiaten zurück: während 1751 die Bedingung, dass die Zahl der ungarischen Stipendiaten ad minimum 5 sein sollte, beachtet wurde, blieb es im Theresianum 1757 bei nur drei „Ungarn“.

Ein solcher Konflikt wurde in den Akten der Ungarischen Hofkanzlei ausführlich protokolliert. Diese Hofstelle, die dadurch beunruhigt wurde, dass der „ungarischen Nation“ die ihr nach dem Recht zugehörigen Stipendien abgenommen worden waren, richtete Anfang 1757 eine Note an die Kaiserin. Darin hieß es insbesondere: „Es wäre nur notwendig, Ihre Majestät den Wunsch zu äußern, dem Rektor des Kollegiums zu befehlen, damit jener Ihre Majestät die Nachricht über die Vor- und Nachnamen der ungarischen jungen Männer vorstellte, woher würde klar folgen, ob sich in der Tat in der benannten Stiftung fünf junge Ungarn befindet, wie in allermildesten Anordnung Ihrer Majestät gesagt wurde, oder zufällig eine von der ungarischen Nation angehörigen Plätzen unbesetzt blieb.“¹² Aber hierauf entgegnete das *Directorium in publicis et cameralibus* eindeutig: „Betreffs der Forderung über die An- und Aufnahme des fünften Zögling von der ungarischen Nation in die Báticaszer Stiftung soll es der Ungarischen Hofkanzlei nicht unbekannt sein, dass es zur Zeit im Theresianischen Kolleg keinen anderen Stiftplatz gibt, deswegen würde eine Vakanz nicht früher als Ende des Lehrjahrs entstehen.“¹³ Mit anderen Worten, man wollte die Plätze, die aus der „ungarischen Quote“ entlehnt wurden, nicht zurückgeben, und versprach nicht, solche „Ungechtigkeiten“ in der Zukunft zu vermeiden.

Der Wiener Hof hatte eine paradoxe Situation geschaffen. Einerseits rechneten die Ideologen des aufgeklärten Absolutismus damit, dass der Großteil des ungarischen Adels schlecht ausgebildet, hochmütig, in der Tiefe der Seele Wien nicht treu war, und sich dabei die Zentral- und Lokalverwaltung wohl vollständig in den Händen dieses Standes befand.¹⁴ Die Ausbildung der Kinder der provinziellen Elite in Wien im Geist der persönlichen Loyalität dem Mon-

12 Magyar Országos Levéltár, Budapest [im folgenden: MOL]. A 34, Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Conceptus referendarum 35/1757.

13 MOL A 7, Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Insinuata Directioni in Publicis et Cameralibus 42/1757.

14 Zu dem in der Historiographie oft zitierten Votum aus dem Jahre 1761, mit dem Staatskanzler Wenzel Anton Graf von Kaunitz die Zubilligung der landesfürstlichen Gnaden in direkte Abhängigkeit von der politischen Loyalität des ungarischen Adels stellte: Győző EMBER: Magyarország és az Államtanács első tagjai. In: *Századok* 69 (1935) 663; Éva H. BALÁZS: Hungary and the Habsburgs, 1765–1800: an *Experiment in Enlightened Absolutism*. Budapest 1997, 59–60; Franz A. SZABO: *Kaunitz and Enlightened Absolutism, 1753–1780*. Cambridge 1994, 313.

archen und dem Allgemeinwohl gegenüber schien die einfachste Weise, den Adel zu zwingen, das Programm der Reformen des aufgeklärten Absolutismus zu rezipieren und zu erfüllen.¹⁵ Andererseits gab der Hof ohne deren besonderen Wunsch den jungen ungarischen Adligen die königlichen Stipendien, mit denen man einen loyalen österreichischen, böhmischen oder italienischen Adligen hätte belohnen können. Es zeigte sich, dass es dem aufgeklärten Absolutismus einfacher und gewohnter war, für schon geleistete Dienste diejenigen zu belohnen, die dem Hof lieb waren, als aus demselben ungarischen Adel gehorsame Staatsangehörige auszubilden, deren Manieren die Bátaszéker Stiftung veredeln sollte.¹⁶

Eine besondere Schwierigkeit stellten jene Fälle dar, bei denen die Stipendienten Ausländern mit ungarischem Indigenat zugeschrieben wurden – den Vertretern anderer politischen Nationen (des Adelsstandes anderer Länder), die durch die offizielle juristische Prozedur in die Reihen des ungarischen Adels aufgenommen worden waren. Der ungarische Adelstitel gab dem Besitzer Steuerimmunität auf alle seine Grundbesitztümer im Königreich Ungarn, das Recht, an der Arbeit der adligen Versammlungen „seines“ Komitats und den Landtagen (Diäten) des Königreiches teilzunehmen,¹⁷ und schließlich das Recht, Ämter in der königlichen Verwaltung einzunehmen. Zu einem beliebten Topos der ungarischen Stände wurde die Forderung, die Ausländer aus der Verwaltung des Landes zu entfernen, weil sie die ungarischen Gesetze nicht kennen, somit nicht für das Wohl des ihnen fremd bleibenden Landes eintreten würden.¹⁸

Erhielten österreichische, böhmische oder niederländische Adlige dennoch das ungarische Indigenat, durften sie vom formalen Standpunkt aus nicht zu den

15 Olga KHAVANOVA: Hazafiság a lojalitás jegyében: A Theresianum magyar növendékei és a bécsi udvar. In: *Századok* 140 (2006) 1503–1518.

16 Olga KHAVANOVA: Official Policies and Parental Strategies of Educating Hungarian Noblemen in the Age of Maria Theresa. In: *Adelige Ausbildung. Die Herausforderung der Aufklärung und die Folgen*. Hgg. Ivo CERMÁN, Luboš VELEK. München 2006, 95–116.

17 Carl Graf Schaffgotsch nahm in seinem Antrag auf Verleihung des nach dem ersten ungarischen König benannten St.-Stephans-Ordens an, dass seine aktive Teilnahme am politischen Leben Ungarns ihm als beste Empfehlung diene. Er schrieb unter anderem: „[dass] meine Familie schon mehr als hundert Jahre das Glück genüßet, das Indigenat im Königreich Ungarn zu haben, auch meine verstorbene Mutter aus der hungarischen gräflichen Familie von Serény ware, mithin ich auch entweder persönlich, oder per Mandatarium bei allen Landttägen gehorsambst erschienen.“ MOL P 1058. Kisebb testületi, egyesületi és intézményi fondok. Szent István Rend [im folgenden: P 1058]. Lajstromozott kérvények, 29. cs., Nr. 40.

18 Vgl. die Gesetzartikel LXX/1550, XXX/1630, CXXXI/1659, LXXXII/1681; XXIX/1689 in: *Magyar Törvénytár / Corpus Juris Hungarici*. 1000–1895. Budapest 1899.

Ausländern gerechnet werden. Der Wiener Hof vergab gerade solchen formalen Mitgliedern der ungarischen Nation bei passenden Gelegenheiten die den ungarischen Adligen vorbestimmten Stipendien. Zum Beispiel wurde die Erziehung des österreichischen Aristokraten mit ungarischem Indigenat Franz Freiherr von Petrasch von 1755 bis 1758 im Theresianum aus dem Geheimen Kameralzahlamt bezahlt, damals „galt“ der Zögling aber als „Österreicher“.¹⁹ Nachdem sich in der Bátaszéker Stiftung eine ungarische Vakanz gebildet hatte, wurde sie Petrasch gegeben, der formell das Recht auf die ungarische Quote hatte.²⁰

Demnach erwies sich die Verteilung der Bátaszéker Stiftplätze nur als teilweiser Erfolg. Aufgrund ungefährender Zählungen der unvollständigen Daten werden in den Beständen der Ungarischen Hofkanzlei 38 Stipendiaten erwähnt, von denen wenigstens sieben in fast keiner Beziehung zur ungarischen Nation standen – unter ihnen zum Beispiel der ziemlich lang im Kollegium verbliebene Joseph Graf von Welsersheim (1761–1772), Franz Xavier Vicomte von Neulandt (1763–1777) und der Sohn des Leibarztes von Erzherzog Peter Leopold, Leopold Lagusius (1775–1784).

Man hat nie ernsthaft versucht, zu zählen, wie viele Adlige aus Ungarn und Siebenbürgen das Theresianum in der ersten Periode seiner Existenz (1746–1784) besuchten. Die Matrikeln und die meisten Teile des Kollegiumsarchivs gelten als im Zweiten Weltkrieg verloren. Das „Album“ von Max Freiherr Gemmell-Flischbach enthält keine Daten zur Nationalität der Zöglinge. In Bibliotheken und Archiven sind einige Broschüren und Blätter mit den Namen der Zöglinge aller Klassen für einige Lehrjahre erhalten geblieben.²¹ Dort findet man manchmal wertvolle Informationen. Zum Beispiel wurden 1747 ins Theresianum vier Brüder – vier Grafen von Kollonicz – aufgenommen, die Verwandte des verstorbenen Wiener Erzbischofes und Bátaszéker Probstes Sigismund Graf von Kollonicz waren. Die jungen Kavaliere hatten ungarische Wurzeln und gehörten zweifelsohne der ungarischen politischen Nation an, wurden aber (wohl auch mit vollem Recht) als österreichische Adlige immatrikuliert. Unter den Zöglingen aus Siebenbürgen wurde in den Jahren 1752–1765 der Adlige Matthias von Beckers immatrikuliert. Möglicherweise gehörte er zur Familie

19 ÖStA FHKA HZAB, Bd. 240 (1755) 496; Bd. 241 (1756) 399; Bd. 242 (1757) 534; Bd. 243 (1758) 730.

20 MOL A 6, Magyar Királyi Kancellária Levéltára, Insinuata Cancellariae Bohemicae et Cancellariae Bohemico-Austriacae 1/1765; Conceptus expeditionum A 35, Nr. 66 ex Jan. 1765.

21 MOL P 86, Dessewffy család levéltára, 16. cs., D. I. 101; Nomina nobilium Regii Theresiani Collegii soc. Jesu Viennae Austriae. Viennae 1755; Regium Theresianum Collegium Nobilium. Anno 1770. Viennae 1770.

von Beckers, die aus Westfalen stammte, zur Mitte des 18. Jahrhunderts den Titel *Reichsfreiherr* trug und das ungarische Indigenat besaß.

Der ungarische Historiker Vilmos Fraknói (1843–1924) hatte während seiner Arbeit an der Biografie des Theresianum-Zöglings und bedeutenden Vertreters der ungarischen Aufklärung Franz Graf von Széchényi (1754–1820) die Möglichkeit, die originalen Matrikeln heranzuziehen. Nach seinen Zählungen war der junge Aristokrat 1772, als er als der 727. Zögling dieser Schule immatrikuliert wurde, gleichzeitig der 117. Ungar.²² Es lässt sich nicht rekonstruieren, wie Fraknói seine Zählungen erstellte. Folgte Fraknói der formalen Logik und schloss in die Zahl der Ungarn nur diejenigen ein, bei deren Namen in der Rubrik „Nationalität“ „Ungarus“ stand, oder orientierte er sich am Prinzip der tatsächlichen Partizipation am politischen Leben des Königreiches, und wenn ja, wie definierte er diese Partizipation, wem gestand er dieses Recht nicht zu?

Wenn der moderne Historiker versucht, das „Album“ von Gemmell-Flischbachsche „teleologisch“ zu interpretieren, das heißt, unter dem Gesichtspunkt unseres heutigen Wissens darüber, welche Gestalt die ungarische Nation und ihre politische Elite im 19. Jahrhundert annahm, so wird es möglich, die Zahl der Zöglinge aus dem Königreich Ungarn und dem Fürstentum Siebenbürgen insgesamt mit rund 190–195 Personen,²³ den Anteil der Siebenbürger mit 25 Personen²⁴ vorsichtig anzugeben. Dies ergibt einen Anteil von 17 Prozent aller 1.128 Zöglinge. Wer waren diese fast zweihundert Adligen?

Das Wiener Theresianum ist in erster Linie dadurch berühmt geworden, dass dort die Sprösslinge der einflussreichen und habsburgtreuen (alten und neuen)

22 Vilmos FRAKNÓI: *Gróf Széchényi Ferenc, 1754–1820*. Budapest 1902, 68. Dieselbe Zahl (ohne Erwähnung von Fraknói) bei Domokos KOSÁRY: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest 1980, 107.

23 In diese Zahl ist zum Beispiel Joseph Freiherr von Pfeffershoven nur mit Vorbehalten aufgenommen: Einerseits war er der Enkel des Wiener Hofkammer-Vizepräsidenten, andererseits erhielt sein Vater Johann Georg 1715 das ungarische Indigenat; einerseits wurde der Junge im Theresianum 1746–1748 wie ein Österreicher ausgebildet, andererseits diente er an der Ungarischen Hofkammer zu Preßburg. Die Geschichte seiner Familie findet sich in den Gesuchen um die Verleihung des St.-Stephans-Ordens: MOL P 1058, 29. cs., Nr. 209.

24 Wegen Quellenmangel ist es im Falle von Familien, die zugleich den Eliten Ungarns und Siebenbürgens angehörten, etwa bei den Grafen und Freiherren von Haller, heute nicht feststellbar, welches ihrer zwei Vaterländer sie in Wien formal vertraten. Zum Beispiel schrieb 1764 der siebenbürgische Gouverneur Dionisius Graf von Bánffy, dessen Söhne Georg und Dionisius als Transylvani im Theresianum studierten: „Ich schätze zugleich auch mich glücklich, indeme meine Familie bereits von sechs saeculis her, sich unter dem Stand derer Ungarischen Magnaten zählt.“ MOL P 1058, 29. cs., Nr. 147.

aristokratischen Familien erzogen und ausgebildet wurden.²⁵ Es ist kein Zufall, dass zwei ungarische Kanzler, Leopold Graf von Nádasdy und Franz Graf von Esterházy, die Ehre erhielten, ihre Söhne, Michael Graf von Nádasdy (1755–1766) und Ladislaus Graf von Esterházy (1777–1784), ziemlich lange im Theresianum erziehen zu lassen. Unter den ungarischen Zöglingen finden sich auch der Sohn des ungarischen Vizekanzlers Georg (seit 1758 Graf) von Fekete, der zukünftige Offizier und Dichter Johann (Graf) von Fekete (1754–1757),²⁶ außerdem – unter anderen – der Enkelsohn des Präsidenten der Ungarischen Hofkammer, Anton Graf von Grassalkovics (1780–1784),²⁷ der Sohn des ungarischen Landesrichters Johann Graf von Csáky und der zukünftige ungarische Vizekanzler Joseph Graf von Csáky (1760–1764). Im Theresianum wurden drei Grafen von Hadik, fünf Grafen von Draskovics, sechs Grafen von Batthyány, genau so viel Grafen von Csáky und von Zichy, sieben Grafen von Festetics,²⁸ acht Grafen von Erdödy und neun Grafen von Esterházy²⁹ ausgebildet. In der Regel bezahlten sie das Studium ihrer Kinder aus der eigenen Tasche, ausgenommen die Fälle, in denen ein entsprechendes Stipendium das Mittel war, ihnen und ihren Familien für die Treue zu danken. Die zahlreichen Vertreter einer Familie waren nur ausnahmsweise Brüder, viel öfter Cousins oder noch entferntere Verwandte. Das Theresianum war wohl für keine ungarische Aristokratenfamilie eine „Stammschule“ ihrer Kinder. Dasselbe dürfte in bezug auf Siebenbürgen gelten: Man begegnet im Kollegium den Vertretern der verschiedenen (aber unbedingt katholischen oder rekatholisierten) Zweige der gräflichen und freiherrlichen Familien. Das Kollegium wurde zur Stammschule für die herrschende Elite (mit den Grafen von Bánffy, von Bethlen, von Mikes, von Teleki oder von Kornis) insgesamt,³⁰ nicht aber speziell für eine der Familien.

25 Über die soziale Funktion der aristokratischen Bildung am Beispiel des frühneuzeitlichen Frankreich Marc MOTLEY: *Becoming a French Aristocrat. The Education of the Court Nobility 1580–1715*. Princeton, New Jersey 1990.

26 Vgl. Győző MORVAY: *Galánthai gróf Fekete János, 1741–1803*. Budapest 1903; Claude Michaud: Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén. Fekete János gróf levelezése. In: *Századok* 117 (1983) 558–599.

27 Der ungarische Historiker Zoltán Fallenbüchl nahm irrtümlich an, dass er der Sohn des Hofkammerpräsidenten war: Zoltán FALLENBÜCHL: *Grassalkovics Antal hivatalnok és főnemes a XVIII. században*. Gödöllő 1996 [deutsch: Anton Grassalkovich, Beamter und Hochadeliger in Ungarn im 18. Jahrhundert. Gödöllő 2003].

28 Dezső SZABÓ: *A herceg Festetics-család története*. Budapest 1928.

29 János ESTERHÁZY: *Esterházy család*. Budapest 1912.

30 Siehe die zeitgenössischen Erinnerungen an das politische und gesellschaftliche Leben in Siebenbürgen: György RETTEGI: *Emlékezetre méltó dolgok, 1718–1784*. Hg. Zsigmond JAKÓ. Bukarest 1970.

In der Tat zeigt das imaginative Gruppenporträt der ungarischen Zöglinge des Wiener Theresianum überwiegend die Bildnisse der Söhne jener Väter, die sich dem königlichen Militär- oder Zivildienst gewidmet hatten. Mehr als ein Obergespan ließ seine Söhne im Theresianum erziehen. Der Vater von Johann Graf von Keglevics (1848–1849) war Obergespan des Tordaer Komitats Torda (Thorenburg); der Vater von Stephan von Dessewffy (1754–1756) nahm die Position des Sároser Obergespans ein; der Vater der Brüder Joseph (1762–1766) und Ladislaus (1765–1767) Freiherr von Orczy, der Regimentsinhaber und Dichter Lorenz Freiherr von Orczy, war der Abaújer Obergespan; die Brüder Joseph (1768–1770) und Vinzenz (1768–1770) Graf von Serény waren Söhne des Gömörer Obergespans; der General-Feldmarschall und kroatische Ban Franz Graf von Nádasdy, dessen Sohn Franz 1783–1784 im Theresianum studierte, hatte den Posten des Fejérer Erbobergespans inne.

Die adligen Eltern aus der Schicht der königlichen oder Komitatsbeamten waren auch Empfänger der landesfürstlichen Gnade. Der Vater von Adalbert Nedeczky (1751–1755) war Hofkanzleirat, derjenige von Michael von Bobok (1757–1762) Statthaltereirat, die Väter von Franz von Redl (1763–1767)³¹ und von Ignaz Freiherr von Vécsey (1773–1774) waren Hofkammerräte. Der Vater von Andreas Graf von Berényi (1746–1752) stand der Septemviral-Gerichtstafel als deren Präsident vor, während die Väter von Joseph von Niczky (1746–1749) und Sigismund von Dobay (1752–1755) die Präsidenten der Distrikt-Gerichtstafel zu Güns (Kőszeg) und der Distrikt-Gerichtstafel zu Eperjes (Eperjes, Prešov) waren. Einigen Vizegespanen war es gelungen, ihre Söhne – beispielsweise Franz von Abaffy (1751–1753) aus dem Komitat Árva und Paul von Zoltán aus dem Komitat Szabolcs – ins Theresianum zu schicken und dadurch besser darauf vorzubereiten, das quasi-erbliche Amt in der Komitatsverwaltung auszuüben.

Historiker und Kulturanthropologen bedienen sich bildlicher Vergleiche, um zu betonen, dass man mehrere, nicht unbedingt konkurrierende Identitäten haben kann.³² Eric Hobsbawm spricht davon, dass Identitäten nicht wie Schuhe seien, von denen man nur ein Paar gleichzeitig tragen könne; Linda Colley erinnert daran,

31 Diese Familie ist nicht verwandt mit jener des Obersten Alfons von Redl, des Generalstabs-offiziers und russischen Spions im Ersten Weltkrieg.

32 Zum Beispiel bezeichnete sich Johann Franz Ottmayer, der 30 Jahre in Szeged diente, als einen „durch so vielfältige Dienstjahre naturalisierten filium patriae, von der Geburt aber österreichischen Wiener und Wienerischen Untertan“. ÖStA FHKA HFU, Fasz. r. Nr. 825, 15. August 1750, fol. 227r-v.

dass Identitäten nicht Hüten ähnlich seien, von denen man nur einen auf einmal aufsetzen dürfe.³³ Das Wiener Theresianum ist für diese Theorien ein guter Beweis, denn seine Zöglinge besaßen eine mehrschichtige „nationale“ Identität oder sogar mehrere konfessionelle, ständische, sprachliche Identitäten. Es sei betont, dass ihre Loyalität gegenüber dem Haus Österreich zu ihrer Mitgliedschaft in der *natio Hungarica* überhaupt nicht im Widerspruch stand. Dieser Hinweis ist um so wichtiger, als in der ungarischen Geschichtswissenschaft lange Zeit Vorurteile gegenüber jenen historischen Persönlichkeiten vorherrschten, die das Deutsche in Wort und Schrift mitunter besser beherrscht hatten als das Ungarische. Doch zeigt gerade die vergleichende Analyse der Karrieren der Zöglinge dieser Schule auf, dass die ungarische politische Nation ihren Mitgliedern genügend Raum ließ für jede Menge an Loyalitäten.

Man weiß leider nichts über die Immatrikulation der Brüder Anton (1764–1765) und Joseph (1764–1765) von Ribics im Theresianum, der Söhne des Direktors des Ungarischen Hofkammerarchivs zu Preßburg, Georg Rudolph von Ribics (eines Österreichers mit ungarischem Indigenat). Nach dem Abschluss des Studiums wurden jedenfalls beide Brüder in die Ungarische Hofkammer aufgenommen. Am Ende des 18. Jahrhunderts taucht die dritte Generation dieser Beamtenfamilie, Anton von Ribics, in der Ungarischen Hofkanzlei auf. Ein weiteres Beispiel sind Anton (1760–1766) und Joseph (1764–1770) von Brunswick, die Söhne eines anderen hohen Beamten des maria-theresianischen Zeitalters und „ergebenen Dieners“ des aufgeklärten Absolutismus, Anton von Brunswick; sie waren von ihrer Kindheit an vollständig im Wiener Milieu integriert. Anlässlich der öffentlichen Prüfung Anton von Brunswicks im allgemeinen Staats- und Völkerrecht berichtete 1766 die offizielle Zeitung des Hofes: „Die Fertigkeit und der bey einem gebornen Hungar nicht gemeine gute Ausdruck der deutschen Sprache, wie auch die Gründlichkeit in dem Antworten wurden von den zahlreichen Zuhörern an dem Herrn Respondenten ganz sonderbar gerühmet.“³⁴ Der junge Mann hatte jedoch keine Zweifel, dass er Ungar war. In einem lateinischsprachigen Brief an seinen Vater schrieb er über die neue Theorie des Astronomen und Sprachwissenschaftlers Joseph Sajnovics, nach der die ungarische Sprache der lappländischen Sprache sehr ähnlich sei, und nannte das Ungarische „unsere“ („nostra“) Sprache.³⁵

33 Eric J. HOBBSBAWM: *Nation and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge 1992; Colley Linda BRITONS: *Forging a Nation, 1707–1837*. Yale University Press 1992.

34 *Wienerisches Diarium* 73, 10. Oktober 1766.

35 MOL P 68, Brunszvik család, 2. cs. Anton Brunswick jr. – Anton Brunswick, 8. Juli 1770.

Der ungarische Historiker Zoltán Fallenbüchl, der die Verwaltungsgeschichte Ungarns in der frühen Neuzeit ausführlich recherchierte, betont oft, dass die ethnischen Ungarn mit den ethnischen Deutschen oder Slawen friedlich im Rahmen der politischen Nation koexistierten.³⁶ Dem expliziten Anspruch, seine Zugehörigkeit zur ungarischen Nation zu beweisen, begegnet man im Brief des Hofkriegsratsreferendärs Joseph von Gold (dessen Sohn Leopold 1767–1773 am Theresianum studierte) an den ungarischen Vizekanzler Georg Graf von Fekete. Mit dem Wunsch, sich die Protektion des allmächtigen Grafen für seinen Sohn, den Konzipisten an der Ungarischen Hofkammer zu sichern, erinnerte von Gold daran, dass: „Ich und mein Sohn sind gebürtige Ungarn.“ Wenn dem Bittsteller zu glauben ist, wurden sogar die Jahre, die der junge Gold im Theresianum verbrachte, darauf verwendet, die ungarischen Gesetze ausführlich zu studieren und sich in der ungarischen Sprache zu perfektionieren.³⁷

Bei der Verteilung der Stipendien war in den Augen der ungarischen Hofstellen der Umstand, ob der eine oder der andere Zögling der *natio Hungarica* tatsächlich angehörte, nur dann relevant, wenn es sich um Konkurrenz um die beschränkte Anzahl an königlichen Stipendien handelte.³⁸ In diesem Sinne blieb die Erläuterung des Begriffes *ungarische Nation* häufig subjektiv und hing von der Bereitschaft oder der Unlust derjenigen ab, die beauftragt waren, die Entscheidung zu treffen.³⁹

1782 wandte sich der Krainer Aristokrat Johann Nepomuk Graf von Auerperg an Kaiser Joseph II. und ersuchte um Aufnahme seines elfjährigen Sohnes zu den Stiftszöglingen der 1777 gegründeten Theresianischen Akademie zu Ofen (Buda), wo jener schon das ganze Schuljahr hindurch als zahlender

36 Zoltán FALLENBÜCHL: A Magyar Kamara tisztviselői a XVIII. században. In: *Levéltári Közlemények* 41 (1970) 297.

37 „In Collegio Theresiano jure quoque Hungarico tantisper initiatus jam tunc summo rerum Hungaricarum desiderio tenebatur, nec non idiomati patrio, quantum per negotia licitum animum et operam admovit.” MOL E 584, Gr. Fekete család levéltára, II. Gr. Fekete György iratai. 16. cs., Személyes irományok. Joseph Gold – Georg Fekete, 9. Juli 1782.

38 Über den Konkurrenzkampf um begrenzte Ressourcen als einen Grund für nationale Resentiments Thomas H. ERIKSEN: *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*. London/East Haven, Ct. 1993.

39 Zu dem Fall, wie 1765 ein ungarisches Stipendium beim Löwenburgischen Konvikt in der Josefstadt einem Waisen des verstorbenen ungarischen Hofkammerrates Felix von Mohr (eines Österreicherers mit ungarischem Indigenat) verwehrt wurde: Olga KHAVANOVA: Longing for Modern Education or Desire of Social Prestige? Hungarian Nobles in Vienna, 1750s–1780s. In: *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*. Hgg. József JANKOVICS, Judit NYERGES. II. Budapest 2004, 918–925.

Zögling ausgebildet wurde. Die Beweggründe waren unter anderem, dass der Großvater des Jungen vierzig Jahre lang dem allgemeinen Wohl gedient habe, und die Familie Auersperg über das ungarische Indigenat verfüge.⁴⁰ Der im Gesuch erwähnte Großvater Joseph Graf von Auersperg wurde 1771 zum Gouverneur in Siebenbürgen ernannt und bekam im selben Jahr den ungarischen Grafentitel. Der Wiener Hof hatte offensichtlich genügend Möglichkeiten, den ungarischen Behörden eine solche Kandidatur aufzudrängen, aber man muss die Zuerkennung eines (für den ungarischen Adel reservierten) Stipendiums an den Enkel des ehemaligen siebenbürgischen Gouverneurs als eine Anerkennung des großväterlichen Beitrags zum Wohl des Landes werten.

In diesem Kontext ist die Geschichte des Sohnes des Innerösterreichischen Regierungsrates Karl von Geramb interessant. Obwohl ein Zweig der Gerambschen Familie schon seit 1647 über den ungarischen Adelstitel verfügte, und der Namensvetter des erwähnten Vaters, der verstorbene Karl von Geramb, lange Jahre an der Ungarischen Hofkammer zu Preßburg gedient hatte, blieb der innerösterreichische Zweig dieser Familie in Ungarn fremd und völlig unbekannt. 1783 versagte die Ungarische Hofkanzlei dem jungen Franz von Geramb die Aufnahme in die Theresianische Akademie zu Ofen, und zwar unter dem Vorwand, dass „es beim Supplikanten keine gewissen Verdienste in Bezug auf Ungarn gibt“.⁴¹ Der Vorschlag der Ungarischen Hofkanzlei war, für den Jungen einen Stiftplatz im Wiener Theresianum zu reservieren. Dementsprechende sollte für den Adel aus den Erbländern der Wiener Hof selbst sorgen, während die Ungarische Hofkanzlei genügend würdige Kandidaten aus dem Königreich Ungarn habe. Erst als Franz Graf von Nádasdy den Stiftplatz in Wien für seinen Sohn benötigte, wurde der junge Geramb trotzdem in die Theresianische Akademie zu Ofen aufgenommen. Die kurze Auskunft über den ungarischen Zweig der Familie Geramb in Iván Nagys klassischem Werk „Die Familien Ungarns“ beginnt bezeichnenderweise mit den Worten: „Wie aus dem Klang des Namens folgt, ist es fremdes Blut.“⁴²

Bei der Verteilung der Stipendien für das Wiener Theresianum ist zu beobachten, wie zwei entgegengesetzte Konzeptionen über den Aufbau der Habsburgermonarchie zusammentrafen. Der Wiener Hof respektierte im Prinzip die ständischen Verfassungen der einzelnen Länder, wollte aber gleichzeitig

40 MOL A 39, 1452/1782.

41 „[...] sibi quidem nulla pecularia merita in sphaera Hungarica per supplicantem praestita nota esse [...]“ MOL A 39, 9774/1783.

42 Iván NAGY: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal. IV.* Pest 1858, 365.

die Monarchie als einen einheitlichen kulturellen Raum betrachten, wo die Studierenden die Erziehungsanstalt idealerweise ungeachtet ihrer territorialen Zugehörigkeit auswählen und besuchen durften. Die ungarischen Hofstellen hingegen betrachteten die Stipendialquoten und das Recht, sie zu verteilen, als ein unveräußerliches Merkmal der (beschränkten) Souveränität des Königreiches.

Sollten sich die ungarischen Behörden bei der Verteilung der Stipendialquoten nicht einmal überlegen können, wer Ungar war? Insgesamt kam die Idee der ungarischen Nation über die Grenzen der vormodernen Vorstellungen einer Nation als eine ständische Korporation nicht hinaus. Gleichzeitig zwang aber die Konkurrenz um die begrenzten Ressourcen dazu, nach anderen als formaljuristischen Kriterien für die Zugehörigkeit zur Nation zu suchen. Häufig interpretierte man die Mitgliedschaft in der ungarischen Nation als Ergebnis einer Inkorporation in die lokalen ständischen Institutionen, der Verbindung mit den lokalen Eliten (dies auch durch Eheschließungen), der Teilnahme am Leben des Landes durch Zivil- oder Militärdienst. In diesem Sinne war die Mitgliedschaft in der *natio Hungarica* der modernen Staatsbürgerschaft ähnlich. Die ethnische Komponente entstand in solchen Fällen spontan: Wenn Unlust herrschte, das Stipendium einem oder dem anderen „fremden“ Bewerber zuzuerkennen, regte die ungarische Hofstelle an, ungeachtet des *politischen* Rechtes die noch nicht klar erfassten *sprachlichen* und *kulturellen* Unterschiede zu betonen. (Es ist bemerkenswert, dass die rechtmäßige Vertretung der „nationalen“ Interessen ausgerechnet von der Ungarische Hofkanzlei gefordert wurde, welche die alte Historiographie lange Zeit für eine entnationalisierte und blind habsburgtreue Hofstelle hielt.)

Vielleicht ist es keine Übertreibung, zu behaupten, dass das Theresianum in Wien eine wichtige Rolle bei der Veränderung der Gestalt der ungarischen Nation (ob wir darunter den Adelsstand oder die Gesellschaft insgesamt verstehen) gespielt hat. Gegründet, um den jungen Adligen eine verbesserte Ausbildung und damit bessere Karrierechancen am Hof und im landesfürstlichen Dienst zu ermöglichen, war das Kollegium nicht nur eine Art Belohnung für die Verdienste der Eltern, sondern auch eine Ermutigung für deren Söhne, dem Hof ihre Treue zu bezeugen, um das symbolische Familienkapital zu vermehren. Entfernt vom gewöhnlichen, heimischen Milieu, lernten die jungen Kavaliere, sich als Ungarn zu präsentieren und als organischer Teil der heterogenen Hofgesellschaft zu fühlen. Am Kreuzungspunkt der Vektoren, die gleichzeitig in Richtung Staatsnation (mit allen Untertanen des ungarischen Königs) und Kulturnation (mit ihren nur in der ständischen Gesellschaft vollintegrierten Mitgliedern) führten, stieg – nicht zuletzt im Theresianum – die moderne ungarische Nation auf.

OLGA KHAVANOVA

A Magyar nemesség a 18. századi bécsi Theresianumban: egy politikai nemzet társadalmi és kulturális határai

Összefoglaló

A középkori és korai újkor Európában a „nemzet” („natio”) alatt elsősorban a honfitársakat egyesítő egyetemista-társaságokat, illetve a privilégiumokkal rendelkező társadalmi rétegeket, azaz a nemességet értették. A Bécsben 1746-ban alapított, Mária Teréziáról elnevezett jezsuita kollégiumban (Collegium Theresianum Nobilium Societatis Jesu) tanuló nemes ifjúság mindkét szempontból képviselte a „nemzetet”. A bécsi udvar gondolatmenete szerint az anyaországuk nemesi közösségeit (azaz a politikai nemzeteket) képviselő növendékekben a közös oktatás és nevelés útján kellett felébreszteni a valóságban még nem létező, egységes Habsburg Monarchia iránti szeretetet. Mária Terézia az uralkodói különleges kegyelem jeleként számos növendék (többek között magyarok) kollégiumi tartózkodását fedezte az ún. Titkos Pénztárából, 1751-ben pedig létrehozta a Bátaszéki tanulmányi alapot, amelyből évente tíz ifjú nemesnek biztosította az oktatást.

Az 1913-ban publikált „Album der Theresianischen Akademie” szerint az iskolában 1746 és 1784 között 1128 ifjú nemes tanult. (A bécsi Theresianum működését 1784-ben felfüggesztették, és kapuit csak 1797-ben nyitotta meg újra.) Az ezen időszakban végzetek 17%-a (mintegy 190–195 fő) volt magyar, közülük kb. 20–25 diák az erdélyi politikai elitet képviselte. A magyar növendékek a régi tekintélyes arisztokrata családok gyermekei (az Esterházyak, Erdődyek, Draskovicsok, vagy Nádasdyak), a Mária Terézia alatt felemelkedett udvaroncok sarjai (a Festeticsek, Splények, Hadikok) és a központi hivatalokban (a Magyar Királyi Kancelláriában, vagy a Magyar Királyi Helytartótanácsnál) szolgáló, illetve megyei közigazgatásban állásokat betöltő kisnemes származású hivatalnokok fiai közül kerültek ki.

A bécsi udvarnak távoli célja az volt, hogy a hivatalnoki vagy katonai pályájára készülő magyar nemesek a más tartományokból származó nemesekkel együtt beilleszkedjenek a többnyelvű, tarka kulturális udvari miliőbe. Ugyanakkor számosan közülük a császár(nő) iránti lojalitás mellett megőrizték a magyar nemzet iránti hűséget is. Akik azonban csak formális közjogi kritériumok szerint, például az indigenat (honosítás) alapján tartoztak a magyar nemességhez, gyakran idegenek maradtak az országbeli nemesség szemében.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a bécsi Theresianum fontos szerepet játszott a magyar nemzet (értsük alatta akár a nemesi közösséget, akár az egész társadalmat) (át)alakításában. A modern magyar nemzet, amelyben az államnemzet kritériumai (az uralkodó valamennyi alattvalója) a kultúrnemzet jellegzetességeivel (a – rendi – társadalomba a közös kultúra és a nyelv révén beilleszkedett tagok) keveredtek, nem utolsó sorban a Theresianumban és az ennek példájára alapított nemesi iskolákban jött létre.

KISS JÓZSEF MIHÁLY

A méltatlanul elfeledett magyar mérnökképző intézet és osztrák kapcsolatai

A címben szerepelhetne évszám is, könnyen adná magát az alapítás (1782) és a megszűnés éve (1850). Mi mégsem éltünk ezzel a lehetőséggel, hiszen a cím második felében szereplő osztrák kapcsolat nem egy esetben csak az intézmény elhalála után teljesedik ki. Osztrák kapcsolat alatt nem intézményi, hanem elsősorban személyi vonatkozású kapcsolatot értünk. Itt arra is találunk példákat, hogy osztrák születésű oktató, vagy hallgató kerül az intézménybe, magyarországi diák tanul nálunk és Ausztriában, vagy például intézményünk egykori oktatójának személyes karrierje teljesedik ki a Lajtán túl.

Miért nem foglalkozunk az esetleges intézményi kapcsolatokkal? A mérnökképző intézet iratanyagának sorsa kicsiben a magyar történelmet is példázza. Az *Institutum Geometrico-Hyrotechnicum* iratanyaga ugyanis az 1956-os forradalom idején a Magyar Országos Levéltár égése során oly sok más fontos forrással együtt megsemmisült. Még azonban ez a tény sem jelent teljes forráshiányt. A teljesség igénye nélkül szeretnénk néhány lelőhelyet felsorolni. Az országos levéltár Helytartótanácsi Levéltár C 141 (*Consistorium regiae universitatis Tyrnaviensis, Senatus regiae universitatis Budensis 1770–1784*) elsősorban az alapítás körüli időszak eseményeinek megvilágítását teszi lehetővé, de a C 67, a *Departamentum litterario-oeconomicum (1783–1826)*, vagy a Magyar Királyi Kancellária regisztratúrájában az *Acta Generalia (1770–1848)* sorozat egyes darabjai is fontos adatokat tartalmaznak¹. Mivel intézményünket a bölcsész kar

---

1 FODOR Ferenc : *Az Institutum Geometricum Az egyetem bölcsészeti karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet* Budapest, é. n. Fodor még az eredeti források ismeretében írta meg munkáját. A 179–81. oldalon felsorolja a levéltári forrásokat. A felsorolásból kitűnik, hogy ezek – nem meglepő módon – nagy hasonlóságot mutatnak pl. a bécsi egyetem levéltárában fennmaradt forrásokkal. Továbbiakban: FODOR, i. m.

keretei között hozták létre, jelentős forrásunk a *Diarium Rerum Notabiliorum Facultatis Philosophicae (1773–1837)*². A mérnökképző intézet által kiállított diplomák közül tíznél többet őriznek közgyűjteményeink.³ A legtöbb az Országos Műszaki Múzeum Kézirattárában található. A kézirattár más szempontból is érdekes számunkra, hiszen a továbbiakban még említésre kerülő Kruspér István irathagyatékát is itt őrzik. Az egyes személyekre, vagy működésükre vonatkozó fellelhető forrásokat a tevékenységüket tárgyaló rész végén közöljük.⁴

Mindannyian emlékszünk még tanulmányainkból; a felvilágosult abszolutizmus egyik célkitűzése az állam számára hasznos alattvalók kiművelése. A 18. század a magyar felsőoktatásban a szakintézmények létesítésének a kora. Mint ahogyan a tudomány fejlődése, az ismeretanyag robbanásszerűen bekövetkező növekedése, a specializálódás szükségszerűen a nagy polihisztor egyéniségek számának csökkenését vonja maga után, úgy nő jelentőségében és mennyiségében az egy-egy szakterülethez kiválóan értő tudósok száma.

A magyarországi oktatásügy szakintézményei

Rövid áttekintésünkben nem térünk ki az állami és felekezeti jogakadémiák alapítására, hiszen a jog oktatása már 1667 óta egyetemi keretek között folyt hazánkban. Időrendben haladva az európai viszonylatban is az első ilyen jellegű szakintézmény, az 1735-ben Selmezbányán alapított *bányatisztképző intézet*, amely 1770-ben akadémiai rangot kapott.

1763-ban Szencen nyitotta meg kapuit a piaristák vezette Collegium *Oeconomicum*, mely 1776-tól a II. József által történt bezárásáig (1780) Tatán működött. A képzési idő három éves volt, s ide már csak a filozófiai tanfolyamot végzett jelentkezők nyertek felvételt. Ebből következően, az oktatás kifejezetten reál jellegű volt. Ez a rövid életű intézmény közvetlen elődje a mérnökképzőnek. Állami gondoskodás révén, 1769-ben az *orvosi kar* alapításával teljessé (négy karúvá) vált az egykor Pázmány Péter által 1635-ben Nagyszombatban életre hívott, s azóta is folyamatosan működő egyetemünk. Ezt működésében előzte

2 ELTE Levéltára 8/m Bölcsészettudományi kar vegyes iratok 1. kötet

3 FODOR, i. m. 64–67. p. foglalkozik a diplomák kérdésével, és említi egy magyar nyelven kiállított oklevél meglétét. Ma a műgyűjtemen egy darab latin nyelvű diplomát őriznek, a magyar nyelvű meglétéről nincs tudomása senkinek.

4 Pontosabb hivatkozást katalógus hiányában nem tudunk megadni.

meg az Egerben 1769-ben megindított *Schola Medicinae*, a rövid életű első hazai felsőfokú orvosképző intézmény.

Mielőtt rátérnénk az *Institutum Geometrico-Hydrotechnicum* tárgyalására, az időrendet elhagyva még meg kell emlékeznünk az állatorvosi intézet – *Institutum Veterinarium* – létrejöttéről (1787). Mindkét intézetet a bölcsész kar keretein belül hozták létre, de nem csak ez a hasonlóság közöttük. Az állatorvosi intézetből nőtt ki a mai Szent István Egyetem Állatorvostudományi kara, a mérnökképzőből pedig a műegyetem. A szakintézmények hálózata a század végére a Festetics György által alapított *Georgikon*nal vált teljessé (1797).

A mindennapi élet területén már egyre nagyobb szükség volt a mérnökök munkájára, bár ők a közvélemény szemében ekkor még nem többek a földmérőnél. Milyen előképzettséggel válhatott valaki térképésszé, vagy például vízmérnökké, a bölcsészkarai stúdiumokon kívül?

Hazai viszonylatban ilyen jellegű előképzettségre lehetett szert tenni a már említett rövid életű *Collegium Oeconomicum*ban. Nem feledkezhetünk el azonban arról sem, hogy külföldi szakintézményekben, egyetemeken is nagyon sok magyarországi diák tanult.

Itt most csak a Habsburg birodalom tekintetében ismertetünk néhány tény.

Az első mérnökképző iskola Prágában jött létre 1717-ben, ám akadémiai rangra csak a 19. sz. elején emelkedett. Témánk szerint egy kicsit bővebben foglalkozunk néhány ausztriai intézménnyel. Gyakorlati, természettudományi ismeretekre nem csak a polgári életben, hanem a katonaságnál is egyre inkább szükség volt.

Ez a megnövekedett igény hívta életre ugyancsak 1717-ben a gumpendorfi hadmérnökképző intézetet, amelyből aztán kifejlődött a bécsi Hadmérnöki Akadémia (1755). A korai időszakban a polgári és katonai mérnökök ismeretanyaga még nem különült el különösebben egymástól. Sőt, azt mondhatjuk, hogy egy hadmérnöknek szélesebb ismeretei voltak, mint civil társának. 1755-től vannak adataink a diákok származására nézve. 1755 és 1789 között 228 magyarországi hallgatóról tudunk.⁵ Ezután essen szó néhány hadmérnök hallgatóról, akik a magyarországi vízügyi munkálatokban szereztek maguknak hírnevet.

Kiss Gábor 1751-ben Eperjesen született, ahol apja alezredesként szolgált. 1769-től 1773-ig tanult az akadémián, majd mérnökkari alhadnagynak nevezték ki. Bátyjával, az alább említendő Józseffel 1790 körül a Bácskában végzett méréseket.

Kiss József 1748-ban született. 1766–1768 között tanult Bécsben, majd a

---

5 V. ö. KISSNÉ BOGNÁR Krisztina: *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*. Budapest, 2004, 16. p.

hidászokhoz helyezték, hamarosan főhídmester lett. Az 1770-es években már kincstári mérnök. Első ismert térképe Pozsony környékének Duna szabályozási tervét ábrázolja (1767). A 80-as évektől a Bácskában dolgozott, testvérével együtt a Ferenc-csatorna építésének propagálói és megkezdői. Utóbb a megnövekedett költségek miatt a munkálatok éléről eltávolították (Heppé folytathatta).

Mező Cyrill, 1854 k., Remetén született. Az akadémián 1777–1778 között tanult. valószínűleg Szatmár megye mérnöke lett, több értékes vízrajzi térképe maradt ránk a megyéről. Görög Demeter atlaszába is az ő térképe került a megyéről, s nevéhez fűződik az Ecsedi-láp legkorábbi ábrázolása (1783).

Olay Ferenc 1758-ban Pojénban született. A hadmérnöki akadémián 3 évig tanult (1776–79). valószínűleg az Esterházy-uradalom mérnöke, vízrajzilag legértékesebb térképei községhatár térképek (pl. a Lajta Vimpác és Lajtapordány környékén, vagy a Hanság Pomogy környékén).

Stiller András 1741-ben született, 1757-től 1758-ig tanult Bécsben. Hazatérve később Turóc és Zólyom megye mérnöke. Turóc megye térképe és a Garam alsó szakaszának kanyar átmetszési tervei fűződnek nevéhez.⁶

Mária Terézia 1746-ban alapította meg a nemes ifjak nevelésére a bécsi *Theresianumot*, ahol az oktatásban szintén nagy hangsúlyt kaptak a természettudományos ismeretek. Ide az 1746 és 1784 közötti időszakból 174 magyarországi peregrinus iratkozott be. Ennek az intézménynek magyarországi testvér párja a váci *Theresianum* (1763), melynek rövid működése alatt jóval kevesebb diákja volt, mint ahányan a bécsi intézményt látogatták. II. József 1784-ben megszüntette a nemesi konviktusokat. A bécsi *Theresianum* utóbb újjáéledt, a váci azonban végleg elhalt.

A 18. sz. utolsó harmadára megérették a feltételek egy mérnökképző intézet alapítására. A mérnökök törvényhatóságok általi alkalmazását az uralkodó vagy oklevélhez, vagy a képzettség egyetem általi igazolásához kívánta kötni. A pesti egyetem 1785 közepén elkészítette a továbbképző tanfolyam tervét, amit azonban a Helytartótanács csak november közepén továbbbított az udvarhoz. II. József leirata kiemeli, hogy olyan mérnököket, akik felméréseket tudtak végezni már eddig is képeztek. Most azonban már olyanok képzésére van szükség, akik folyókat szabályoznak, csatornákat, gátakat, malmokat építenek, mocsarokat csapolnak le, utakat, hidakat terveznek, épületeket emelnek. Olyan szakemberekre van tehát szükség, akik nemcsak a földmérésben jártasak, hanem szélesebb matematikai ismeretekkel is rendelkeznek. Az egyetem elkészítette javaslatait (Rausch

6 V. ö. FODOR Ferenc: *Magyar vízmérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei*. Budapest, é. n.

Ferenc és Makó Pál véleménye alapján), az ügyet a Helytartótanács pártolólág továbbterjesztette a Kancelláriára, ahol Ürményi József szinte változatlan szöveggel elkészítette a királyi rendeletet, melyet II. József 1782. augusztus 30-án jóváhagyott. Ezzel a hivatalos alapítás megtörtént. Az alapítás tényén kívül kiemelkedő fontossággal bír, hogy Magyarországon mérnöki állást csak olyan személy tölthet be, aki az előírt matematikai stúdiumokból nyilvános és eredményes vizsgát tett Budán, az egyetemen, s erről törvényes bizonyítvánnyal rendelkezik. A rendeletet s mellékleteként az Institutum működési szabályzatát a Helytartótanács minden törvényhatóságnak és a tankerületek felügyelőjének eljuttatta.

Az alapítás jelentőségét az adja, hogy egyetemi szintre emeli a honi mérnökképzést⁷. Az oktatási idő kezdetben 3 év, amely később kettőre csökkent le. A jelentkezők tudását felvételi bizottság bírálta el. Nem kívánjuk itt ismertetni a tantárgyakat és a tankönyveket, de annyit azért meg kívánunk jegyezni, hogy az alapítás idejére már olyan tudósaink voltak, akik színvonalas tankönyvekkel tudták segíteni az oktatást. Így pl. az első hazai vízépítési szakmunkát Hadaly Károly győri királyi jogakadémiai tanár (1743–1834) írta meg hallgatóinak 1783-ban, *Elementa Hydrotechnicae* (A vízépítéstan elemei) címmel.⁸

Sőt, magyar nyelven is született tankönyv. Dugonics András éppen azért, hogy bebizonyítsa, hogy a magyar nyelv alkalmasabb a németnél a tudomány művelésére, magyarul írt földméréstant. Ma már mosolygunk az akkori fogalmakon; „A földmérés (geometria) a huzamos mekkoraságnak tudománya”. Művének négy kötete a kor tudományos színvonalán álló mű.⁹

A sikeres tanulmányok végén oklevelet nyertek a hallgatók. Az oklevél elnyeréséhez négy szigorlatot kellett letenni: trigonometria és földméréstan, hidraulika és hidrotechnika, mechanika és gazdaságtan. A szigorlatokat bejegyezték a bölcsész kar *Diáriumába*. Így a mai napig is olvashatjuk pl. azt a bejegyzést, amely szerint Tichy István 1785. december 19-én letette utolsó hidrotechnikai szigorlatát, s így neki kiállították az első oklevelet, melyet természetesen a kar pecsétjével erősítettek meg. A kezdetektől 1278 diák szerzett oklevelet, de nem váltotta ki mindenki oklevelét, így 1853-ig 1147 kiadott oklevélről tudunk. Az okleveleket a bölcsész kar adta ki. A szabadságharc eseményei miatt az intéz-

7 SZÖGI László: *Mérnökképző intézet a bölcsészkaron 1782–1850 (Institutum Geometrico-Hydrotechnicum)* Budapest, 1980. Szögi László az, aki utoljára foglalkozott tudományos igénnyel doktori disszertációjában az intézménnyel. Megállapításai Fodor néha túlzó, az Institutum valódi jelentőségét meghaladó súlyú véleményével szemben ma is mértéktartóak. Az intézmény történetére vonatkozó leírásban leginkább erre a műre támaszkodtunk.

8 FEJÉR László – LÁSZLÓFFY Woldemár: *A hidrometria magyarországi fejlődése (1700–1945)* 18. p.

9 FODOR i. m. 92. p.

mény megszűnte után is tartottak szigorlatokat. Ennek köszönhetően adták ki Menczer Rudolfnak magyar nyelven oklevelét 1852. augusztus 2-án „Felavatott Mérnöknek” nyilatkoztatva. Egyébként a magyar nyelvű előadások 1845-ben kezdődtek az egykori hallgatók visszaemlékezése szerint.

Most pedig térjünk rá azon személyek működésének rövid ismertetésére, akik intézményünkben a két ország kapcsolatait reprezentálják.

Rausch Ferenc (Prellenkirchen, Ausztria, 1743. 09. 13. – Pozsony, 1816. 01. 26.)

Tanulmányait Pozsonyban végezte. Belépett a jezsuita rendbe (1761), majd a bécsi *Theresianum* tanára (1774). Kinevezése előtt egy évig a győri jogakadémia tanára, majd 1777-től a budai egyetem gyakorlati mértan tanára. Intézményünk legfontosabb tantárgyainak előadója, az 1785/86-os tanévben bölcsész dékán, majd 1792-ben a legmagasabb egyetemi rangot, a rektorságot is elnyerte. Később a pozsonyi jogakadémia aligazgatója (1800–1803), pozsonyi kanonok és a győri tankerület főigazgatója.

Hagyatéka, kéziratai Ms E 70 jelzet alatt az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található. Ebben több, a tárgyunkhoz kapcsolódó írás is található. Az egyik győri működése során a diáksághoz intézett beszédéből szeretnénk idézni néhány a kor hangulatára jellemző gondolatot. *„Augustissimus Rex noster Patrum Patriae vobis clementissimae annuit, et quo educationis fructus ad omnes Patriae Cives aequo pertineret ... Educationis, Studiorumque rationem saluberrimis legibus communire dignabatur et harum custodes constituere moderatores, quarum consciencia oneri responsionis moderatores Deo, Principi et Patria reddenda subjecta est. ... Primo officia erga Deum ... Secundo culturam merum, et ideo vitam legibus recti honestique conformando ... Tertio in literis progressionem”*.

Rausch hagyatékából témánk szempontjából mindenképpen kiemelendik az egyetem budai időszaka idején, 1777-ben keletkezett *„Idea de instituendis Geometris”* című munkája, amely rövid oktatási program. Több előadásának a szövege, vázlata is ránkmaradt. A „hydrotecnia” tudományáról azt mondja, hogy ez a „mala per aquas inferenda praepedire, illata corrigere, et fluentem aquam in commoda vitae civilis convertere nitimur”. 1786 május 3-i keltezésű – tehát már a mérnökképzésben való részvétele idejéből való – a „Nach der Art wie ich mir die ausübende geometrie vorstelle” kezdetű leírása.¹⁰ Az 1791. évi országgyűlés által kiküldött oktatási bizottság tagjaként végzett munkáját a Regnicolaris levéltár N 117 számú jelzete alatt lelhetjük fel.

10 ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára Ms E 70.

*Petzelt József (Weisskirchen, Ausztria, 1805 – Szentendre, 1850)*¹¹

Őt tartják az *Institutum* legkiválóbb vezetőjének. Felsőbb tanulmányait intézményünkben végezte, 1825-ben mérnöki-, 1830-ban bölcsész doktori oklevelet szerzett. Ezután Bécsben tűzértishti képesítést szerzett, előbb az olmtüzi hadapród iskola, majd 1841-től intézményünk tanára a gyakorlati mértan tanszéken. Sokat tett a hallgatók gyakorlati képzéséért. Belépett a honvédségbe, majd az 1848 végén felállított Hadi Főtanoda helyettes igazgatójaként bizonyította hűségét Magyarországhoz, melynek jutalmaként az önkényuralom megfosztotta állásától. Könyomatasként terjedt a diákok között „Előadások a Magyar Királyi Tudományos Egyetem Mérnöki Intézeténél a vízmozgásból- víz és malom építésetből” című kötet az 1846/47-es tanévben tartott előadásainak szövegével.¹² Gyakorlati mértani előadásai 1847-ből maradtak ugyanilyen formában ránk.¹³ Neki köszönhetően ismerjük annak az épületnek az alaprajzát, ahol az egyetem Pestre költözése (1784) után végig működött az *Institutum*.

Petzval József (Szepesbela, 1807. 01. 06. – Bécs, 1891. 09. 17.)

1826-ban kezdte tanulmányait intézményünkben. 1828-ban szerezte mérnöki oklevelét, de matematikai tanulmányait még az után is folytatta a bölcsész karon, miután Pest városa meghívta mérnöki hivatalába. Közben az egyetemen repetensként adjunktusi munkát is végzett a fizikai tanszéken. 1833-ban pályázatot hirdettek a felsőbb matézis tanszékre, melyre kinevezését 1835-ben kapta meg. Még ebben az évben a bécsi egyetem is meghívta ugyanennek a tanszéknek a betöltésére. Petzval Bécsben vált világhírűvé, első sorban a fényképezés területén használt objektívei révén. Ő volt az *Institutum Geometricum* legnagyobb nevet szerzett diákja, s az első azok közül, akik nem a földmérői vagy vízepítési területen, hanem a műszaki tudományok területén alkottak maradandót.

Jancsó József előbb 1839–42-ig Bécsben, a Műegyetemen tanult, majd intézményünkben is szerzett oklevelet (1847). Petzelt sürgetésére 1844-ben a gyakorlati mértan tanszék tanársegédjévé nevezték ki, ahol a térképkészítési és mérési gyakorlatokat vezette.

Kruspér István (Miskolc, 1818. 01. 25. – Budapest, 1906. 07. 02.)

Bár Kruspér nem tanára az *Institutumnak*, hanem csak a József Ipartanodának 1850-től, az ő személyét mégis úgy érezzük, hogy meg kell említenünk, már csak

11 A Barabás Miklós által 1846-ban róla készített félalakos ábrázolás másolata fellelhető a Vízügyi és Környezetvédelmi Központi Igazgatóság Közgyűjteményi Iroda adattárában.

12 Egyik példányát az esztergomi Duna Múzeum őrzi. Ennek meglétéről a szakirodalom eddig nem tudott.

13 FODOR i. m. III, számú melléklete a címlappal.

a történelmi folytonosság okán is. Ráadásul a 1841–43 között a bécsi műegyetem hallgatója, majd a diploma szerzés után 1847-ig Stampfer professzor asszisztense. Irathagyatékát a Országos Műszaki Múzeum őrzi. Ebből láthatjuk a bécsi tanulmányainak okmányait, illetve családi vonatkozású és személyes iratait.

Az előbb már szóltunk Petzval József kapcsán a műszaki tudományokban elért eredményekről. Az *Institutumban* azonban kiváló vízépítő mérnököket is képeztek. Konkrétan két osztrák születésű, de nálunk képzett mérnök munkásságáról van jelenleg tudomásunk.

Berger Lajos 1792-ben Bécsben született, mérnöki oklevelét 1818. 03. 04-én kapta az *Institutumban*.

1825-ben Pozsonynál meder-keresztmetszeteket vett fel. 1828-ban Zágráb-ban volt igazgató mérnök. 1846-ban az Építési Igazgatóság segédje. Az abszolutizmus idején a budai építési főigazgatóságot vezette.

Blau József szintén bécsi születésű. 40 évesen, 1833. 08. 24-én szerezte diplomáját az *Institutumban*. A Temesközben dolgozott, a Bega egyik szakaszának felmérését végezte.

Befejezésül az *Institutum* jelentőségéről röviden csak annyit, hogy jórészt ennek az intézménynek a falai közül került ki az a nagyszámú mérnök, aki az ország területéből 24 000 km²-nyi rész lecsapolását végezte el, ez a mai ország területének 25%-át.

JÓZSEF MIHÁLY KISS

Die in Vergessenheit geratene ungarische Ingenieurhochschule und ihre österreichischen Beziehungen

Zusammenfassung

Das Institutum Geometrico-Hydrotechnicum wurde im Jahre 1782 als erste ungarische Einrichtung, die Ingenieure auf Universitätsniveau ausbildete, gegründet. Hier wurden jene ungarischen Wasserbau- und Vermessungsingenieure gelehrt, die dann beim Hochwasserschutz und bei der Sumpftrockenlegung eine unschätzbare Rolle gespielt haben. Bis 1853 wurden am Institut 1147 Zeugnisse verliehen. Die diesbezüglichen Dokumente fielen allerdings größtenteils dem

während der Revolution 1956 im Ungarischen Staatsarchiv ausgebrochenen Brand zum Opfer. Die Studie untersucht die erhalten gebliebenen Quellen.

Die österreichisch-ungarischen Beziehungen werden am Beispiel zweier ausgezeichneten Lehrerpersönlichkeiten dargestellt: des in Österreich geborenen Ferenc Rauscher (Dekan und späterer Rektor der Universität sowie Vizedirektor der Preßburger Rechtsakademie) und des József Petzelt (wohl der bedeutendste Leiter des Institutum, das in Wien durch seine Kameraobjektive Weltruhm erlangte). Der Autor hebt den in der Budapester Universitätsbibliothek verwahrten Rausch-Nachlass, die im Nationalen Technischen Museum befindlichen rund ein Dutzend Originaldiplome sowie den Nachlass von József Kruspér hervor, der an der Wiener Technischen Universität studierte und später auch das Diplom des Institutum erwarb. Das Institutum bildete fast alle Ingenieure aus, die 24 000 km² ungarisches Staatsgebiet, somit ein Viertel des heutigen ungarischen Territoriums trockenlegten.

HELMUTH GRÖSSING

**Der Mann hinter dem „Doppler Effekt“:
Christian Doppler (1803–1853)**

Vorbemerkung

Die Christian-Doppler-Laboratorien in Österreich sind technisch-wissenschaftliche, ab dem Jahr 2000 an Österreichischen Universitäten gegründete Forschungsinstitute. Sie sind nach dem österreichischen Wissenschaftler Salzburger Herkunft Christian Doppler (1803–1853) benannt. Finanziert werden diese Laboratorien durch die Republik Österreich sowie kooperierende Mitgliedsunternehmen der Christian Doppler Forschungsgesellschaft.

Für den Doppler-Effekt oder das Doppler-Prinzip gibt es mehrere mathematische Formeln, die hier nicht im Detail abzuhandeln sind, sie können in jedem Lehrbuch der Physik oder Lexikon nachgelesen werden. Die verbale Formulierung ist für den Laien verständlicher. Der Doppler-Effekt beschreibt im akustischen wie optischen Bereich Frequenzänderungen, die zustande kommen, wenn eine Bewegung des Wellenerzeugers relativ zum Wellenempfänger erfolgt, und umgekehrt. Um es noch anschaulicher auszudrücken: Den Doppler-Effekt kann jeder täglich im Straßenverkehr mehrmals feststellen; etwa, wenn einem als Fußgeher ein Wagen der Polizei, der Rettung oder Feuerwehr im Einsatz mit Folgeton entgegenfährt. Je näher das Fahrzeug kommt, umso höher hört man den Folgeton. In dem Augenblick, in dem das Fahrzeug an einem vorbeifährt, fällt die Tonhöhe wegen plötzlicher niedrigerer Frequenz abrupt ab und wird tiefer, je weiter sich das Fahrzeug von einem entfernt.

Christian Doppler ist am 17. März 1853 in Venedig gestorben. Im Lokalteil der Wiener Zeitung vom 20. März dieses Jahres ist zum Ableben Dopplers zu lesen: „Er gehörte zu den seltenen Männern, welche die Wissenschaft der

Physik in unserem Vaterlande in einigen Zweigen erweitert haben.” [S. 27.] 73 Jahre später, 1926, pries der österreichische Physiker Gustav Jäger Doppler als den „unfehlbaren Führer durch die Weiten des Weltalls” [S. 27].

In den Märztagen des Jahres 1853 waren diese „Weiterungen”, die Jäger zu seiner enthusiastisch-euphorischen Äußerung veranlassten, freilich noch in keiner Weise absehbar gewesen. Wohl hatte bereits der niederländische Physiker und Meteorologe Christopher Hendrik Buys-Ballot (1817–1890) für den akustischen Bereich das Doppler-Prinzip experimentell bestätigt, wohl hatte sich schon Dopplers Freund Karl Kreil (1798–1862), noch vor Buys-Ballot, für die Anerkennung des Dopplerschen Prinzips publizistisch eingesetzt, wohl hatte bereits der aus Budapest stammende Mathematiker Josef Petzval (1807–1891) seine Attacke gegen Doppler geführt, aber im Frühjahr 1853 deutete eigentlich nichts darauf hin, welche Bedeutung das Doppler-Prinzip in der Zukunft erlangen sollte.

Christian Doppler tritt, geradezu auffallend für Akademiker und Wissenschaftler aller Zeiten, hinter sein Werk zurück, er verbirgt sich gleichsam im Schatten dieses Werkes. Wenige nennenswerte Stationen markieren den Lebensweg des am 29. November 1803 in Salzburg in eine alteingesessene Steinmetzfamilie hineingeborenen Christian Andreas Doppler: Das Studium am k. k. polytechnischen Institut in Wien, der Vorläuferinstitution der heutigen Technischen Universität; die Berufung nach Prag; der Weg an die Bergakademie in Schemnitz (Banská Štiavnica, Selmecbánya) und die „Heimholung” nach Wien, der Stadt, der sich Doppler wohl am innigsten verbunden gefühlt hatte; schließlich die Wahl zum wirklichen Mitglied der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften und, wohl als Höhepunkt seines Lebens, die Ernennung zum Professor der Universität Wien und ersten Direktor des Physikalischen Instituts der Wiener Universität.

Eine Station, die, in der Biographie Dopplers nachträglich gesehen und beurteilt, eine Kulmination bedeutete, ist die Formulierung des Doppler-Prinzips, irgendwann um 1841/1842 in Prag. Über die näheren Umstände der Entdeckung ist nichts Genaues bekannt, und man wird wohl uninformiert bleiben.

In jüngster Zeit sind einige Versuche unternommen worden, die Formulierung des Doppler-Prinzips anderen Wissenschaftlern vor Doppler zuzuschreiben. Von Georg Christoph Lichtenberg etwa ist eine Stelle in einem seiner Notizbücher aus dem Jahre 1792 bekannt, die man als Antizipation des Doppler-Effekts deuten könnte. Nicht unerwähnt darf in diesem Zusammenhang auch die Arbeit des mecklenburgischen Landadligen und Amateurastronomen Friedrich von Hahn bleiben, der in einer Publikation von 1795 im Prinzip zum Doppler-Effekt gelangt. Hahn lässt aber die akustische Komponente aus und verwendet keine mathematischen Formeln.

Es wird oft die Frage aufgeworfen, ob Doppler von dieser Arbeit informiert war, ob sie ihn eventuell zu seinen eigenen Überlegungen angeregt hatte. Allgemein ist wohl zu sagen, dass Dopplers Leistung einzigartig und als eigenständige Entdeckung einzuschätzen ist, weil sie allein alle Konsequenzen aus der Theorie absieht und das Gebäude als Ganzes aufgerichtet hat. Christian Doppler ist also zumindest der Vollender des Doppler-Prinzips! Daher ist dieses physikalische Gesetz – abgesehen von modernen Sprachgewohnheiten und mentalen Mechanismen – aus wissenschaftshistorischer Sicht und Beurteilung berechtigterweise mit dem Namen Dopplers verbunden.

Wie haben wir Doppler als Menschen zu charakterisieren? Wer war Christian Doppler? Nach den wenigen Zeugnissen, die wir besitzen, bietet sich das Bild eines stillen, introvertierten, nicht sehr kommunikativen, ja unbeholfenen und irgendwie schüchtern wirkenden Mannes, der die große Gesellschaft mied und seine soziale Herkunft aus gutem, mittelbürgerlichem Handwerkerstand niemals verleugnet hat. So gesehen war er ein gesellschaftlicher Außenseiter, selbst in der großen Versammlung der kaiserlichen Akademiker, in deren Reihen er 1848 – kurz nach der Gründung der Akademie – ja aufgenommen worden war.

Man wird Doppler in den Memoiren und Selbstbekenntnissen seiner Zeitgenossen vergeblich suchen, ebenso wie in den bekannten Salons des vormärzlichen Prag und Wien. Christian Doppler war ein ausgeprägter Familienmensch, der in steter Sorge um das Wohl seiner Frau und Kinder lebte.

Vermutlich aus dem Jahre 1844 stammt eine in Prag aufgenommene Daguerrotypie der Familie Doppler. Dieses Bild versinnbildlicht sehr schön die Innigkeit, welche die Familie Doppler zusammenhielt. Das älteste Kind, Tochter Mathilde (geb. 1837), lehnt vertrauensvoll an der rechten Schulter des Vaters. Der Zweitgeborene, Ludwig (geb. 1838), erhält für die anstrengende Sitzung die Stütze der fürsorglichen Mutter. Der kleine Adolf (geb. 1840) wird als Vierjähriger in das Familienbild integriert – fast hat man den Eindruck, wider seinen Willen. Die noch jüngere Bertha (geb. 1843) fehlt auf dem Bild, da sie für eine Sitzung beim Daguerrotypisten wohl noch nicht in der Lage war, und der Letztgeborene Hermann (geb. 1844) war, wie an Dopplers Gattin auf dem Bild ersichtlich, noch unterwegs zu seiner Geburt. Als der ruhende, haltgebende, sichere Pol dieses Familienporträts überstrahlt Christian Doppler das Bild: Es ist die sakrale Glorie des *pater familias* und nicht der Glanz des sich seiner Bedeutung bewussten Physikers und Mathematikers, der später Weltgeltung erlangen sollte.

Daß es Doppler aber nicht an Selbstbewusstsein mangelte, und seine Schüchternheit eher als noble Diskretion und Zurückhaltung zu deuten ist, beweist seine Stellungnahme zu den Angriffen seines Akademie- und Universi-

tätskollegen Petzval, denen er beherrscht, aber entschieden entgegengetreten ist. Dies ist jedenfalls der Eindruck, den man gewinnt, wenn man die Entgegnungen Dopplers in den Sitzungsberichten der kaiserlichen Akademie liest.

Trotz aller engen familiären Bande und auch der Innigkeit des Verhältnisses der Eheleute zueinander, hatte Doppler in wissenschaftlichen Angelegenheiten keinen familiären Ansprechpartner. So berichtet Karl Kreil, der Astronom und Meteorologe und Freund seit den Prager Tagen. Doch wird Doppler in dieser Hinsicht wohl das Los vieler Wissenschaftler seiner Zeit geteilt haben.

Dieses Urteil gegenüber Frauen von Wissenschaftlern und Gelehrten klingt vielleicht etwas überheblich, und man muss gerade Mathilde Doppler mit anderen Augen sehen. Von der treuen Gattin und Lebensgefährtin Dopplers besitzen wir eine einzige, kurze handschriftliche Notiz, deren Wortlaut hier wiedergegeben werden soll, weil sie in ihrer Schlichtheit sehr viel über diese Frau aussagt: „Donnerstag am 10. März 1853 reiste ich früh nach Venedig. Kamm [sic!] am 12. Mittags zu meinen [sic!] Manne. Am 17. März zwischen 5-6 Uhr verschied er. Ruhe seiner Asche. Am 20. Abends 9 Uhr reiste ich von Venedig ab und kam am 23. März abends 6 Uhr in Wien an.“ [S. 31.]

Christian Doppler hat mit seinem Leben beinahe die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts ausgefüllt. Was hat sich im politischen, gesellschaftlichen, wirtschaftlichen Bereich, in Kunst, Kultur und Religion, in den Wissenschaften in diesen 50 Jahren nicht alles ereignet? Das Leben eines Menschen hat ja stets nur einen sehr eingeschränkten, begrenzten Anteil am öffentlichen Geschehen, an den allgemeinen Ereignissen seiner Lebenszeit. Daran ändert im Grunde auch nichts, wenn uns heute die Massenmedien und alle Formen der Telekommunikation das Weltgeschehen frei Haus liefern und über Bildschirm alltäglich Anteil daran nehmen lassen. Christian Doppler hatte, entsprechend seinen Interessen, seinem Beruf, seinen persönlichen zwischenmenschlichen Beziehungen Anteil an jener Epoche, die man in der österreichischen Geschichte *Vormärz* nennt; Anteil, soweit es vor allem Wissenschaft, wissenschaftlichen Fortschritt und Einfluss auf das Leben und Wesen der Hohen Schulen sowie des Unterrichts betraf.

Die Revolution im Kaisertum Österreich in den Jahren 1848/1849, die man später das „Sturmjahr“ nennen wird, ging an Doppler wohl spur- und wirkungslos vorüber. Er war ein mehr oder minder unpolitischer Mensch, der mit dem Ancien Régime, das heißt, der Restauration nach den napoleonischen Kriegen, keine Schwierigkeiten hatte und sich zur Monarchie bekannte. Er war eben ein Mann der Wissenschaft und Lehre, ein Mensch, an dem kriegsereignisse offenbar ohne besonderen Eindruck vorübergingen, und der kein Bedürfnis hatte, politisch zu agieren, wie viele seiner Standesgenossen im Revolutionsjahr.

Es wird die Geschichte kolportiert, dass der ungarische Revolutionsgeneral Artur Görgey, ein ebenso tüchtiger Offizier wie fähiger Wissenschaftler, der Schemnitz und die kaiserlichen Truppen belagert hielt, Doppler in der eingeschlossenen Stadt einen nächtlichen Besuch abgestattet habe. Es war für Görgey selbst ein Husarenritt durch die feindlichen Linien – und er hatte diesen gewagt, weil er mit Doppler in einem der aufgelassenen Schächte von Schemnitz ein Experiment ausführen wollte, das die Erdrotation beweisen sollte. Wenn sich diese Geschichte bestätigen sollte, so wäre dieses Experiment die Ausführung des Foucaultschen Pendelversuches zwei Jahre bevor dieser selbst diesen Versuch ausführte (1851). Sein vorsichtiger Charakter bewog Doppler, dieses nächtliche Zusammentreffen mit dem Rebellen Görgey, den er als Chemiker von Prag her kannte, vor einem Zeugen stattfinden zu lassen. Er wollte nämlich möglichen politischen Komplikationen und obrigkeitlichen Maßregelungen auf alle Fälle vorbeugen.

Der Grund, dass Doppler Schemnitz und dessen Bergakademie, wohin er 1847 berufen worden war, noch während der Revolution verließ, liegt nicht darin, dass ihm wegen des ungarischen Aufstandes der Boden zu unsicher geworden wäre, als vielmehr in seiner steten Sehnsucht nach Wien, wohin es ihn auch von Prag immer wieder zog. In Prag selbst, der „Goldenen Stadt“, hatte sich Doppler nie wirklich heimisch gefühlt, und er klagte im Jahre 1847, kurz vor seiner Berufung nach Schemnitz, einmal über die schwierigen Lebensverhältnisse und über die explosive soziale Lage in der Stadt. 1844 hatte es in Böhmen schwere Unruhen der Baumwolldrucker gegeben, die Doppler in Prag unmittelbar zu spüren bekam. So schrieb er in dieser Zeit an seinen Freund Franz Exner, den Philosophen und Pädagogen und späteren Mitwirkenden an der Thunschen Studienreform: „Ich sehne mich unaussprechlich nach Ruhe und hoffe sie in Schemnitz zu finden. Ich denke, es kann nun doch unmöglich mehr lange währen! Die Teuerung nimmt hier ungeachtet des Ausfuhrverbotes immer mehr zu, das Brot wird immer kleiner und schlechter, das Fleisch hat nun gleichfalls wieder aufgeschlagen. Gestern und heute waren hier nicht ganz unbedeutende Arbeiterkrawalle gegen die Bäcker. Ein Haus in der Liliengasse wurde schlimm hergenommen, so dass auch nicht eine einzige ganze Fensterscheibe zu sehen war. Ebenso auf dem Bethlehemplatz und wie ich höre, heute auf der Kleinseite.“ [S. 32.]

Die hohen Lebensmittelpreise müssen vor allem die Armen – wie Doppler schreibt – besonders bedrückend empfunden haben, selbst für Beamte wie ihn mit einem Professorengehalt waren sie kaum zu bestreiten. Doppler war ein sehr sozial denkender Mensch, wir wissen etwa, dass er in seiner Prager Zeit einem Verein angehörte, der sich die Resozialisierung von Sträflingen zur Aufgabe gemacht hatte – eine für damalige Zeit zweifellos außergewöhnliche soziale Initiative.

Christian Doppler hatte eine große Familie, um die er in ständiger Sorge lebte. Dazu hat sicherlich auch seine seit Mitte der dreißiger Jahre fortschreitende Lungenkrankheit und die Perspektiven, die sich daraus für seine sechsköpfige Familie ergaben, Anlass gegeben. Seine in den Quellen unüberhörbaren, direkt und indirekt geäußerten Existenzängste waren sehr begründet. Er verfügte von Haus aus über kein Kapital, sieht man von einem kleinen, unbedeutenden Erbe nach seinem Vater ab, das unter mehreren Geschwistern geteilt werden musste. Wir lernen Doppler als ökonomisch denkenden, sparsamen Menschen kennen, der, wohl auch, um sein Einkommen zu erhöhen, in der kaiserlichen Akademie Fleißarbeit in Form vieler bezahlter gedruckter Beiträge für die Sitzungsberichte verrichtete. Seine auffallend häufige Präsenz bei Akademiesitzungen, für die Präsenzgeld ausbezahlt wurde, hatte neben anderen zweifellos auch materielle Beweggründe. In der Familie Doppler waren die Mittel wohl immer knapp gewesen. Das Leben eines Universitätsprofessors vom Rang eines Wilhelm Haidinger, des Geologen, oder Andreas von Baumgartner, des Physikers und Fabrikdirektors, wird Christian Doppler nicht geführt haben. Aber was die Hauswirtschaft betrifft, so hatte er in Mathilde, die er 1836 ehelichte, eine vorzügliche, in diesem Bereich ihm ebenbürtige Partnerin zur Seite.

Wir wissen, dass sie am 17. März 1853 am Sterbebett ihres Mannes weilte. Ende Oktober 1852 war Doppler von Wien aus zu einem Genesungsurlaub nach Venedig aufgebrochen, wofür ihm vom Ministerium sechs Monate bewilligt worden waren. Man hatte aber in Wien die Weichen bereits neu gestellt, als man Doppler diese Reise, die Reise in den Tod, hatte antreten lassen. Schon am 30. Oktober war der Physiker Ettingshausen als Nachfolger Dopplers mit der Leitung des Physikalischen Instituts betraut worden. Man rechnete höherenorts wohl nicht mehr mit einer Rückkehr des Schwerkranken nach Wien – oder zumindest nicht mehr mit dessen Reaktivierung.

Doppler hatte seine letzten Lebensmonate in Venedig damit verbracht, noch eine wissenschaftliche Arbeit zu verfassen, die sich betitelt: „Über die Möglichkeit, die Anzahl und den absoluten Abstand der Körperatome sowie das Maß ihrer wechselseitigen Anziehungstärke zu bestimmen“. „Anzahl der Körperatome“? – Ob uns das nicht an die Zahl Loschmidts denken lässt? Die umfangreiche Studie ist im Manuskript geblieben und erst 100 Jahre nach Dopplers Tod (1953) gekürzt, 1992 in vollem Wortlaut ediert worden.

Doppler starb in Venedig in den „Armen seiner Frau“ – was dazumal nicht bildlich, sondern wörtlich zu verstehen ist. Mathilde Doppler trug ihren Mann am 18. März 1853 auf dem venezianischen Friedhof San Michele zu Grabe, wo die Grabplatte vom Doppler-Forscher Peter Maria Schuster aufgefunden wurde

und heute noch zu sehen ist. Auch Dopplers Sterben war ein „Tod in Venedig“ – wie ungefähr 30 Jahre später jener Richard Wagners. Freilich war Dopplers Tod, im Gegensatz zu jenem Wagners, in der Öffentlichkeit unbeachtet geblieben. Er erregte kein Aufsehen und wurde nur mit einer einfachen, fünfzeiligen Notiz im Lokalblatt der Wiener Zeitung zur Kenntnis genommen.

Und heute? Der Name Dopplers ist etwa in Medizin, Geodäsie, Nautik, Flugmechanik allgemein präsent. Viele Fachausdrücke legen dafür Zeugnis ab: „Transkranielle Doppler-Sonographie“, „Doppler-Ultraschall“, „Doppler-Radar“, „Doppler-Anemometrie“, „Doppler-Verschiebung“, „Doppler-Ortung“. Doppler ist also zu einem Begriff geworden, der für sich spricht – dies so sehr, dass man ihn oftmals nicht mehr mit Christian Doppler zu verbinden weiß.

Nachbemerkung

Dieser Aufsatz beruht zum Teil auf der Arbeit Helmuth GRÖSSING: Der Mann hinter dem „Doppler Effekt“: Christian Doppler (1803–1853). In: *Heimat großer Söhne. Exemplarische Leistungen österreichischer Naturforscher, Techniker und Mediziner*. Hgg. Helmuth GRÖSSING, Gerhard HEINDL, Frankfurt am Main 1997 [Die Seitenzahlen in eckiger Klammer beziehen sich auf diesen Beitrag]. Siehe außerdem: Helmuth GRÖSSING – Karl KADLETZ: *Christian Doppler (1803–1853)*. Wien/Köln/Weimar, 1992 [Perspektiven der Wissenschaftsgeschichte. Hg. Helmuth Grössing. Bd. 9/1]; Peter SCHUSTER: *Christian Doppler (1803–1853)*. Wien/Köln/Weimar, 1992 [Perspektiven der Wissenschaftsgeschichte. Hg. Helmuth Grössing. Bd. 9/2, 3. Teil: Das Werk].

HELMUTH GRÖSSING

A Doppler-hatás mögötti személy: Christian Doppler (1803–1853)

Összefoglaló

Christian Doppler (1803–1853), osztrák matematikus-fizikus, korának általánosan elismert, de nem teljesen vitathatatlan természettudósa volt, aki elsősorban tanárként tevékenykedett. Így oktatott többek között a prágai, selmeci és bécsi

közép- és főiskolákon. Pályafutása csúcspontját az 1850–1853 közötti rövid időszak jelentette, amikor a bécsi egyetem újjonnan alapított fizikai intézetének első igazgatójaként ténykedett.

Nevéhez napjainkban elsősorban az úgynevezett Doppler-hatás elmélete fűződik, amely akusztikai és optikai területen leírja a frekvencia megváltozását, mely akkor alakul ki, ha a hullámforrás és a megfigyelő egymáshoz képest mozog.

Doppler halálának évében – 1853. március 17-én hunyt el Velencében – még nem ismerték fel az 1843-ban Prágában általa közétett effektus (Doppler-elvnek is nevezik) jelentőségét a tudomány számára.

Doppler elgondolását többen kritizálták, leghevesebb bírálói közé a Budapestről származó, Bécsben tevékenykedő magyar matematikus, Petzval József tartozott.

Doppler nevét ma számos tudományos szakkifejezés őrzi az orvostudományban, geodéziában, nautikában, a repülőmérnöki területen. A „Doppler” kifejezés ugyan fogalommá vált, a mögötte rejlő személyt, Christian Dopplert azonban kevesen ismerik.

KARL W. SCHWARZ

**„...ein vollständiges protestantisch-theologisches
Studium-getrennt von der Universität.“**

**Zur Geschichte der Wiener Lehranstalt/Fakultät und ihrer
Bedeutung für den Donau – und Karpatenraum im 19. Jahrhundert¹**

Wenn über die österreichisch-ungarischen Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens und der Wissenschaft nachgedacht werden und dabei die Protestantische Theologie zu Wort kommen soll, so ist es angemessen, eines Mannes zu gedenken, der sich dieser Aufgabe sein ganzes Leben lang angenommen hat und von dem gesagt werden kann, dass er dazu unzählige Impulse zu geben vermochte, durch schriftliche Arbeiten und Vorträge, vor allem durch seine sehr persönliche Fürsorge im Blick auf diese grenzüberschreitenden Beziehungen: Tibor Fabiny (1924–2007), Professor für Kirchengeschichte an der selbständigen Lutherischen Theologischen Fakultät mit Universitätsrang in Budapest.

Peregrinatio academica Hungarorum

Die *Peregrinatio academica Hungarorum* betraf in ganz besonderer Weise die protestantischen Theologiestudenten, sie gehörte gewissermaßen zu ihrem aka-

---

1 Dem Beitrag liegen Vorträge zugrunde, die ich über Einladung des Wiener Universitätsarchivs im Rahmen eines vom Collegium Hungaricum veranstalteten Symposiums über die *Peregrinatio Academica* in den Ländern der Stephanskronen (Wien, 24. April 2006) und einer von der Kodolányi János Gesamthochschule veranstalteten Konferenz über Österreichisch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens und der Wissenschaft (Fürstfeld, 9. Mai 2008) gehalten habe.

demischen Ausbildungsgang dazu. Der Mangel an einer Universität im eigenen Land machte eine solche Wanderung notwendig. Dass im Falle der protestantischen Theologen die Beziehung zum Mutterland der Reformation eine besondere Rolle spielte, liegt auf der Hand. Dass es sogar zur Bildung eines ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg gekommen ist, wurde schon vor mehr als einem halben Jahrhundert von Géza Szabó aufgearbeitet, an diese Forschungsergebnisse hat vor einigen Jahren András Szabó erinnert.² Die Arbeiten von László Szögi und die von ihm herausgegebene Buchreihe „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban“ schließen hier an und ermitteln in ihrer bunten Vielfalt ein überwältigendes Bild dieser Peregrination.³

Der nachfolgende Beitrag möchte eine Bildungseinrichtung in den Vordergrund rücken, die sozusagen das Gegenmodell zur Peregrinatio academica Hungarorum darstellte oder jedenfalls die Wanderung an die deutschen Universitäten nach Wien umleiten sollte, um hier die Studenten im Sinne eines habsburgischen Reichspatriotismus zu prägen: die Protestantisch-theologische Lehranstalt in Wien.⁴

2 Géza SZABÓ, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613* (Halle/Saale 1941). – András SZABÓ (Hg.), *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert* (Budapest 1999).

3 Vgl. insbesondere László SZÖGI – József Mihály KISS, *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1849–1867* [Ungarländische Studenten an den Universitäten und Hochschulen in Wien 1849–1867] (= *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban* 7, Budapest 2003), 257 ff. Insgesamt zur Studentenperegrination zuletzt Márta FATA – Gyula KURUCZ – Anton SCHINDLING (Hgg.), *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert* (= *Contubernium* 64, Stuttgart 2006).

4 Eine Geschichte der Evangelisch-theologischen Fakultät in Wien ist nach wie vor ein Desiderat – vgl. aber die Festschrift zum 175-jährigen Jubiläum mit zahlreichen einschlägigen Beiträgen: Karl SCHWARZ – Falk WAGNER (Hg.), *Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996* (Schriftenreihe des Universitätsarchivs Universität Wien 10, Wien 1997); Karl W. SCHWARZ, *Die Wiener Protestantisch-Theologische Lehranstalt, ihre Gründung 1819/21 und ihre Beziehungen zur Zips*, In: Wynfrid KRIEGLER – Andrea SEIDLER – Jozef TANCER (Hg.), *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips* (= *Presse und Geschichte Neue Beiträge* 24, Bremen 2007), 137–153; Ders., *Evangelische Theologie zwischen kultureller Nachbarschaftshilfe und volksdeutschem „Sendungsbewusstsein“*. Die Wiener Protestantisch-theologische Lehranstalt/Fakultät und ihre Bedeutung für den Donau- und Karpatenraum, *Danubiana Carpathica* 1 (2007) 89–112.

Zur Gründung der Protestantisch-theologischen Lehranstalt (1819–1821)

Am 2. April 1821 wurde das „protestantisch-theologische Studium“ in Wien eröffnet. So hatte eine kaiserliche EntschlieÙung anderthalb Jahre zuvor angeordnet,⁵ „ein vollständiges protestantisch-theologisches Studium für die Augsburgische und Helvetische Konfession – getrennt von der Universität“ zu errichten.

In den Protestantischen Jahrbüchern für Österreich, die von Viktor Hornyánszky (1828–1882) herausgegeben wurden und unter den Protestanten in Österreich und Ungarn die Zusammengehörigkeit propagierte und sich auf diese Weise in den Dienst des österreichischen Gesamtstaates stellte, findet sich eine Selbstdarstellung dieser Fakultät – im Sinne der erwähnten Integration des Protestantismus als zentrale Ausbildungsstätte für dreieinhalb Millionen Protestanten im Habsburgerreich.⁶ Als jener Artikel mitten in der Ära des neoabsolutistischen Gesamtstaates erschien, wurde um eine solche Gesamtkirche im Habsburgerreich gerungen. Vor allem von slowakischen Intellektuellen war eine Befriedung des ungarländischen Protestantismus im Wege einer Habsburgischen Reichskirche gesucht worden.⁷ Aber dieses Projekt scheiterte ebenso wie siebzig Jahre zuvor in der josephinischen Toleranzzeit.

Der Protestantismus im Habsburgerreich war keine monolithische Größe, er bildete niemals eine einheitliche Kirche, sondern umfasste eine Mehrzahl sehr unterschiedlicher Territorialkirchen.⁸

1. • die Evangelischen im Aufsichtsbezirk der Wiener Konsistorien waren die seit 1781 tolerierten Akatholiken in den kaiserlichen Erblanden, die statistisch gesehen kaum ins Gewicht fielen [nach einer Statistik aus dem Jahr 1849: 50.000 A. B., 4.500 H. B.]

---

5 Kaiserliche EntschlieÙung vom 7. August 1819 – Archiv der Evangelischen Kirche in Österreich Wien [im folgenden: AEKÖ], Index Lehranstalt 1819, 154/299. Das Errichtungsdekret der k.k. Studienhofkommission vom 3. Oktober 1819 folgt dieser Formulierung: Karl KUZMÁNY, *Urkundenbuch zum österreichisch-evangelischen Kirchenrecht* (Wien 1856) 371 ff.

6 Die ev.-theologische Fakultät in Wien, *Protestantische Jahrbücher für Österreich* 3 (1856) 183 ff.

7 Karl W. SCHWARZ, Der Protestantismus in der Ära des Neoabsolutismus. Zum Projekt einer protestantischen Reichskirche in der Habsburgermonarchie, in: Dušan KOVAČ – Arnold SUPPAN – Emilia HRABOVEC (Hgg.), *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867* (Bratislava 2001) 117–132.

8 Friedrich GOTTAS, Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie, in: Adam WANDRUSZKA – Peter URBANITSCH (Hg.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918 Bd. IV: Die Konfessionen* (Wien 1985) 489–595.

- sowie die deutschen, tschechischen und polnischen Toleranzgemeinden in Böhmen, Mähren und Schlesien [94.000 A. B., 85.000 H. B.] und
  - die Evangelischen mehrheitlich Augsburgischen Bekenntnisses in Galizien, Nachfahren der unter Joseph II. angesiedelten Kolonisten aus der Pfalz [27.000 A. B., 1.900 H. B.].
2. die Evangelischen der selbständigen Kirche im Ascher Ländchen in Westböhmen [ca. 20.000 A. B.].
  3. Die beiden reformatorischen Kirchen im Königreich Ungarn waren streng getrennt: Die fast ausschließlich magyarische Reformierte Kirche in Ungarn und Siebenbürgen [nach einer Schätzung durch den Präses der Wiener Konsistorien ebenfalls aus 1849: über zwei Millionen H. B.],⁹
  4. die Evangelische Kirche A. B.,¹⁰ die viersprachig war: mehrheitlich slowakisch (450.000), deutsch (220.000) und ungarisch (180.000); in einem kleinen Landstrich im Übermurgebiet (Prekmurje) wurde auch slowenisch gepredigt [insgesamt 850.000 A. B.],
  5. die Lutherische Volkskirche der Siebenbürger Sachsen [220.000 A. B.]
  6. und die kleine Unitarische Kirche [mit 50.000 Mitgliedern], die in Siebenbürgen, am Rande des protestantischen Spektrums angesiedelt war, eine antitrinitarische Kirche, die in Siebenbürgen seit dem Landtag von Thorenburg (Turda, 1568) als rezipiert galt.

Aus dieser Übersicht ist zu erkennen, dass die Vielzahl an protestantischen Kirchen, die ausschließlich in den (römisch-katholischen) habsburgischen Landesfürsten ihren Zusammenhalt (Architrav) fanden, eines Integrationsinstruments bedurfte. Das war der ideologische Hintergrund, als in Wien 1819/1821 zur Gründung einer theologischen Ausbildungsstätte geschritten wurde. Während in Ungarn in allen Kirchendistrikten sowohl der Reformierten als auch der Lutherischen Kirche Gesamtschulen bestanden, in deren Rahmen eine theologische Propädeutik angeboten wurde, gab es in Cisleithanien lediglich ein sogenanntes Theologisches Gymnasium in Teschen (Schlesien), in dem die Kenntnis der biblischen Sprachen erworben werden konnte, aber eine eigentliche Ausbildungsstätte mit einem ausgeführten theologischen Studiengang existierte nicht.

9 Mihály BUCSAY, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte 1. Reihe 3/2, Wien–Köln–Graz 1979)*.

10 Tibor FABINY, *Bewährte Hoffnung. Die Evangelisch-Lutherische Kirche Ungarns in vier Jahrhunderten* (Erlangen 1984).

Der Studiengang der ungarländischen Theologen

Das typische Curriculum der Theologen aus dem Königreich Ungarn sah folgendermaßen aus:¹¹

- mehrfacher Wechsel des Ausbildungsortes, um die Kenntnis der drei/vier unterschiedlichen Kirchen- und Liturgiesprachen des Landes zu vermitteln,
- theologische Propädeutik an einem der kirchlichen Lyzeen/Kollegien des Landes, die eigentlich nur als Gymnasien organisiert waren, aber eben neben der Philosophie und den biblischen Sprachen auch eine theologische Propädeutik anboten.¹²

Solche Lehranstalten in kirchlicher Trägerschaft bestanden für die Lutheraner¹³ in

- Eperjes (Eperjes, Prešov):¹⁴ drei Professoren, dreijähriger Kurs,
- Ödenburg (Sopron): zwei Professoren, drei Supplenten, zweijähriger Kurs,
- das Lyzeum in Preßburg (Pozsony, Bratislava): seit 1606 zwei Professoren, zweijähriger Kurs, 1882 zur Theologischen Akademie der ev. Gesamtkirche A. C. Ungarns erhoben.¹⁵
- Kásmark (Késmárk, Kežmarok) seit 1801,
- Leutschau (Lőcse, Levoča) seit 1793,
- Schemnitz (Selmecbánya, Banská Štiavnica), seit 1810,
- Hermannstadt (Nagyszeben, Sibiu) ein mit dem Gymnasium verbundener vierjähriger theologisch-propädeutischer Kurs, der wohl zum Dienst in der Kirche qualifizierte, nicht jedoch zum Amt eines akademischen Pfarrers; für diesen war die Absolvierung einer Theologischen Fakultät obligatorisch.¹⁶

11 Zoltán CSEPREGI, Die Ausbildung lutherischer Pfarrer in Ungarn. Zur Geschichte und Gegenwart der Theologischen Akademie in Budapest. In: *Lutherische Kirche in der Welt* 47 (2000) 93–101.

12 István György TÓTH (Hg.), *Geschichte Ungarns* (Budapest 2005) 364 ff.

13 Eduard SCHMIDÁG, Die höheren Lehranstalten der ev. Kirche A. C. in Ungarn. In: *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 13 (1882) 86–95.

14 Peter KÓNYA – René MATLOVIČ (Hg.), Prešovské Evanjelické Kolégium jeho miesto a význam v kultúrnych jejínach strednej Európy (= *Acta Collegii Evangelici Presoviensis [ACEP]* I, Prešov 1997).

15 Stephan SCHNELLER, *Geschichte der theologischen Akademie der evangel. Gesamtkirche A.C. Ungarns in Preßburg* (Preßburg 1889).

16 Visitationsartikel aus 1818, abgedruckt in: Ulrich A. WIEN/Karl W. SCHWARZ (Hg.), Die Kirchenordnungen der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen (1807–1997) (*Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens* 30, Köln-Weimar-Wien 2005) 40 ff.

Die Reformierten verfügten über Lehranstalten in

- in Debrecen: vier Professoren, dreijähriger Kurs,
- Sárospatak:¹⁷ drei Professoren, dreijähriger Kurs,
- Pápa (seit 1801): zwei Professoren,
- Kecskemét (seit 1836): drei Professoren, ein Supplent, vierjähriger Kurs
- sowie Weißenburg (Gyulafehérvár, Alba Iulia),¹⁸ später: Klausenburg (Kolozsvár, Cluj), verlegt nach Straßburg (Nagyenyed, Aiud)
- und Neumarkt (Marosvásárhely, Tîrgu Mureş).

Der Organisationsgrad des theologischen Ausbildungsganges war sehr unterschiedlich und reichte von einem einzelnen theologischen Lehrstuhl aufwärts bis zu einer vollzähligen Ausstattung aller theologischen Disziplinen. Es folgte in der Regel eine mehrjährige Phase pastoralen oder pädagogischen Wirkens als Privatlehrer, um dann an eine Universität zu ziehen und das Studium abzurunden – beispielsweise und vorzugsweise in Wittenberg oder Halle.¹⁹ Die Slawen der Donaumonarchie bevorzugten die Universität Jena,²⁰ die Ungarndeutschen und die Siebenbürger Sachsen Tübingen,²¹ die reformierten Magyaren hingegen

17 Susanne KUMMER, Die Protestantische Theologische Akademie Sárospatak – eine traditionsreiche Lehranstalt, In: *G2W* 26 (1998) 2, 21–23.

18 Katalin PÉTER, Das Kollegium von Weißenburg und Straßburg bis Ende des 17. Jahrhunderts. In: Walter KÖNIG (Hg.), *Beiträge zur Siebenbürgischen Schulgeschichte* (Köln-Weimar-Wien 1996) 185–203. László Attila KOVÁCS, Ungarische protestantische Pfarrerausbildung in Siebenbürgen, In: *Lutherische Kirche in der Welt* 49 (2002) 131–138.

19 Friedrich-Karl SCHUMANN, Ungarische Studenten an den Universitäten Wittenberg und Halle-Wittenberg vom 16. bis zum 20. Jahrhundert, In: *Ostdeutsche Wissenschaft* 5 (1958) 344–347.

20 A. Ludovicus HAAN, *Jena Hungarica sive Memoria Hungarorum a tribus proximis saeculis academiae Jenensi adscriptorum* (Gyulae 1858); Othmar FEYL, Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgeschichte der Universität Jena, In: *Wiss. Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena* 3 (1953/54) *Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe H.4/5*, 399–445; Ders., Exkurse zur Geschichte der südosteuropäischen Beziehungen der Universität Jena. ebd. 4 (1954/55) H. 5/6, 399–442; Herbert PEUKERT, *Die Slawen der Donaumonarchie und die Universität Jena 1700–1848* (Berlin/DDR 1958); zuletzt: Ulrich RASCHKE, Von Fichte zu Metternich. Die Universität Jena und ihre ungarländischen Studenten um 1800, In: *Peregrinatio Hungarica* (wie Anm. 2), 197 ff.

21 István GÉMES, *Hungari et Transylvani. Kárpát-medencei egyetemjárók Tübingenben (1523–1918)* (Budapest 2003); Márta FATA, Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Tübingen. Eine 500 Jahre lange Beziehungs- und Wirkungsgeschichte, In: *Peregrinatio Hungarica* (wie Anm. 2), 229 ff. Vgl. auch Juliane BRANDT, Auslandsstudien ungarischer Protestanten im 19. Jahrhundert, In: *Hungarológia* 9 (1997) 217–241. Dieser Beitrag widmet sich den Auslandsstudien der ungarischen Theologieprofessoren, Bischöfe und Autoren der Zeitschrift *Protestáns Szemle* in der Ära des Dualismus.

Heidelberg, Halle, Basel, eine der holländischen Universitäten (Utrecht, Francker, Leiden),²² je nachdem, woher sie ein Stipendium bezogen, welche Stiftungsmittel sie in Anspruch nehmen konnten.

Stiftungen – Stipendien – Freitische für ungarländische Studenten in Deutschland

Folgende Stiftungen waren für ungarländische Studenten gewidmet:²³

- Palm'sche Stiftung (Baronin Renate Palm, geb. Mayern, Testament vom 5.10.1756: 16.000 fl CM bei der Wiener Bank als Kapital, dessen Zinsertrag vom Preßburger und Ödenburger Konvent A. B. verwaltet wurde).
- Stiftungen der Bergsuperintendenz und das Stipendium Tibiscanum für „gut“ bestandene Absolventen des Examens Candidaticum.
- Lissovénysches Stipendium (1.000 fl CM) von Ladislaus Lissovényi, gestiftet für Kandidaten des Lehramtes.
- Zwei Stipendien gestiftet von Daniel Glosius (1/20 beziehungsweise 6/20 seines Vermögens) für Absolventen des Ödenburger Lyceums beziehungsweise für arme Theologiestudenten der deutsch-ungarischen Gemeinde zu Pest. Dieses Testament verursachte einen langwierigen Erbschaftsprozess, der erst 1855 durch den k. k. Kassationshof entschieden wurde.
- Testament des Michael Szent-Mártonyi/Figuli vom 19.7.1750: 3000 fl CM für Ödenburger Lyceum beziehungsweise Studenten des Lehramtes im Ausland.
- Szirmay'sche Stiftung an der Universität Greifswald für zwei Ungarn (jährlich 120 Taler).
- Kassay'sche Stiftung an der Universität Wittenberg, gestiftet von Georg Michael Kassay aus dem Komitat Bars (gest. 13.10.1725 als Assessor der Philosophischen Fakultät in Wittenberg), ursprüngliches Kapital 5.000 Reichstaler. Nach der Verlegung der Universität nach Halle 1815 wurde es vom Akademischen Senat der Universität Halle verwaltet.

22 László SZÖGI, Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919 (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 3*, Budapest 2000).

23 Paul KANYA, Die Stipendien an deutschen Universitäten, In: *Protestantische Jahrbücher für Österreich 4* (1857) 560–566; Georg BAUHOFFER *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn* (Berlin 1854), 656–658; Mihály ZSILINSZKY, *Tájékoztató a külföldi egyetemeken Magyarhoni protestáns ifjak számára tett alapítványi ösztöndíjakról* (Budapest 1897).

- Pohldtisches Stipendium, nach Matthias Pohldt (1688–1766) für Studierende Ungarn ohne Unterschied der Fakultät. Kapital: 2.000 Taler.
- Temlinische Stiftung, nach Mathias Temlin aus dem Eisenburger Komitat, lebte als Dr.med. in Wittenberg. Testament vom 23.04.1746: Kapital 400 Reichstaler für ein Stipendium. Zwischen 1794 und 1815 haben 21 Ungarn dieses Stipendium zu sechs Reichstaler empfangen.
- Kuniny'sche Stiftung: Armband der Paulina Géczy von Garamszegh, verhelichte Christoph Kubiny zu Neusohl, wurde vom Prediger Michaelides verkauft und der Ertrag der Universität Wittenberg für ein Stipendium zur Verfügung gestellt (84 Reichstaler), später mit der Kassay'schen Stiftung verbunden.
- Burgstaller'sche Stiftung, vom Preßburger Ratsherrn Christoph Burgstaller an der Universität Göttingen mit 1.500 Reichstaler angelegt: Zinsen in der Höhe von 68 Reichstaler, zwölf Groschen, fünf Pfennig für einen Theologiestudenten aus Preßburg.
- Leopoldinische Stiftung von 1.000 Dukaten, begründet 1791 (von Kaiser Leopold II.) für die Leipziger und Wittenberger Universität für zwei ungarische Predigersöhne (Bauhofer) beziehungsweise Studierende aus den k. k. Erblanden (Kánya).
- Weiters bestand in Tübingen seit 1668 ein Freitisch für zwölf ungarische Theologen.
- Greifswald Stiftung Karls XII zum Unterhalt von vier Ungarn.
- Jena, Wittenberg: Aufnahme in das akademische Convict gegen einen jährlichen Beitrag von 18 Rfl.
- Göttingen, Leipzig, Erlangen: Freitisch für drei Ungarn.
- Halle: Freitisch und Wohnung für ungarische Studenten, die täglich zwei Stunden Unterricht im Waisenhaus erteilen.
- Altdorf-Erlangen: freier Unterhalt für drei ungarische Studierende.
- Helmstädt: freier Unterhalt für drei ungarische Studierende.
- Halle. Am Pädagogium erhielten die zu Correpenten geeigneten Ungarn Freitisch, freie Wohnung und Honorarabgeltung.
- Groningen: Freitisch für Ungarn beider Confessionen im Alumneum.
- Canterbury, Oxford: Freitisch und freie Wohnung für drei Ungarn.
- Utrecht: Cvetvein'sche Stiftung. Ertrag 2.400 Reichstaler für ungarische Studierende.
- Franeker: 1.708 Reichstaler für zehn Studierende aus Ungarn.
- Groningen: Freitisch im Alumneum für alle Ungarn.
- Hardervyk, Deventer: Freitisch und freie Wohnung für zwei Ungarn.

- Zürich: Je 102 Reichsgulden Jahresstipendium für drei Ungarn und Reisegeld von 30 Rfl.
- Bern: Je 144 Reichsgulden Jahresstipendium für vier Ungarn, Büchergeld von 94 Rfl. und Reisegeld von 30 Rfl.
- Genf: Je 180 Rfl. Jahresstipendium für zwei Ungarn, Reisegeld von 52 Rfl.
- Basel: Freitisch und freie Wohnung im Erasmianum für zwei Ungarn.
- Heidelberg: Freitisch und freie Wohnung im Collegium Sapientiae für einen Ungarn.
- Herborn: 30 Reichstaler für jeden an der Akademie immatrikulierten Ungarn.
- Bremen: Freitisch und freie Wohnung für jeden Ungarn.
- Frankfurt an der Oder: zehn Freitische für Ungarn.
- Halle: Freier Unterhalt am reformierten Gymnasium für zwei Ungarn.
- Hanau: Freier Unterhalt für zwei Ungarn.
- Berlin: Collegium Joachimicum, Freitisch für zwei Ungarn.

Garantien und Beschränkungen des Auslandsstudiums

Das Auslandsstudium war den Ungarn und den Siebenbürger Sachsen in alten Rechtsdokumenten verbrieft worden:²⁴

- VII. Kanon der Synode von Sillein (Zsolna, Žilina) von 1610,²⁵
- Gesetzartikel XXVI, § 5 des Reichstags von 1790/1791,²⁶
- schließlich betreffend Siebenbürgen: *Approbatæ Constitutiones regni Transilvaniae*.²⁷ Pars III, Tit. IX, Art. I,
- dann Gesetzartikel I von 1752.

Die Freiheit des Auslandsstudiums wurde freilich immer wieder eingeschränkt:²⁸

- 23.09.1800: Verbot des Herumreisens in Deutschland während der Ferienzeit.
- 1804: Beschränkung auf Leipzig, Jena, Göttingen.

---

24 Karl KUZMÁNY, *Lehrbuch des Kirchenrechts* (Wien 1855) 366 f.

25 KUZMÁNY, *Urkundenbuch*, 192.

26 KUZMÁNY, *Urkundenbuch*, 155 f.

27 Friedrich SCHULER von LIBLOY, *Protestantisches Kirchenrecht, vornehmlich das der Evangelischen A.B. in Siebenbürgen* (Hermannstadt 1871) 8–16.

28 KUZMÁNY, *Urkundenbuch*, ebd. – István György TÓTH (Hg.), *Geschichte Ungarns*, 456.

- 22.10.1805: Die Superintendenten werden angewiesen, die Studienorte für das Auslandsstudium festzulegen.
- 18.11.1806: Pläne zum Ausbau der theologischen Anstalten in Debrecen und Preßburg, um das Auslandsstudium überflüssig zu machen.
- 12.07.1808: Pläne wurden erneuert.
- 10.07.1810 (Z. 13.343) wird ein Ausweis über die ausländischen Fundationen und Stiftungen für ungarische Theologiestudenten angefordert.
- 17.07.1810 (Z. 13.957) wird die Meinung eingeholt, wie man eine höhere Lehranstalt für Theologiestudenten einrichten müsste, und die Forderung erhoben, dass in den Zeugnissen der Superintendenten auch die politische Gesinnung der Auslandsstudenten erhoben werde.
- 1811: Das Auslandsstudium wird wieder erlaubt.
- 24.11.1818: Studienverbot für Jena, Göttingen.
- 04.05.1819: generelles Studienverbot für alle Universitäten in Deutschland.

Insbesondere im Anschluss an das Wartburgfest im Herbst 1817, dem Jahrestag der Völkerschlacht bei Leipzig und dem 300. Jubiläum des Thesenanschlags Martin Luthers, war das Auslandsstudium seitens des Metternichschen Polizeistaates mit Sorge beobachtet worden. Diese Furcht vor revolutionären Regungen wurde gespeist durch den Umstand, dass am 23. März 1819 einer der Organisatoren des Wartburgfestes, Karl Ludwig Sand (1795–1820), den in russischen Diensten stehenden Schriftsteller August von Kotzebue (1761–1819) ermordete und damit in Deutschland den „ersten Fall eines politischen Attentats aus Überzeugung“ verübte.²⁹ Dies veranlasste den Fürsten Clemens Wenzel Lothar Metternich (1773–1859) zu einer Politik der herabgezogenen Grenzbalken, um ein Einsickern des „verderblichen“ Freisinns von deutschen Universitäten zu verhindern.³⁰ Eine Wallfahrt des Kaisers Franz mit großem Gefolge nach Rom 1819 sollte zudem einen Gegenakzent zum Wartburgfest setzen und dem Protestantismus und Nationalismus von 1817 ein Bekenntnis Österreichs zum Katholizismus und Universalismus entgegensetzen.³¹ Demagogische Umtriebe

29 Ernst Rudolf HUBER, *Deutsche Verfassungsgeschichte seit 1789* (Stuttgart 1967), Bd. I, 729.

30 Karl-Reinhart TRAUNER, „... jeder möglichen Beirung der Gemüter vorbeugen!“ Die Metternich'sche Repressionspolitik an den Universitäten am Beispiel der „k. k. Protestantisch-Theologischen Lehranstalt in Wien“, in: *GDS Archiv für Hochschul- und Studentengeschichte* 3 (1996) 41–57.

31 Helmut RUMPLER, *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie* (Wien 1997), 203.

hatten also die österreichische Unterrichtsverwaltung dermaßen aufschrecken lassen, dass sie den Besuch der deutschen Universitäten kurzerhand untersagte und die im Ausland befindlichen Studenten zurückberief.³²

Wien als Alternative zu den deutschen Universitäten

Die hier im Mittelpunkt stehende Protestantisch-Theologische Lehranstalt musste sich als österreichische Alternative zum Studium an den deutschen Universitäten profilieren. Denn ihre Gründung und Eröffnung 1821 verdankte sich ausschließlich dieser Metternichschen Repressionspolitik gegenüber den Universitäten. Solche negativen Begleitumstände haben den Ruf der Wiener Lehranstalt nachhaltig beschädigt. Es wird von ungarländischen Studenten berichtet, dass sie das Studium in der Haupt- und Residenzstadt Wien bewusst boykottierten. Ján Kollár (1793–1852), der eben aus Jena zurückgekehrt war, hat dieser Entrüstung seiner Kommilitonen Ausdruck verliehen.³³ Die Wiener Anstalt würde „gewiß... kein Jena“ werden. Ganz Ungarn empfinde gegen das Studienverbot den größten Unwillen, ließ er seine nachmalige Schwiegermutter in Lobeda bei Jena wissen und vermittelte ein Stück weit die Empörung, dass sich Österreich anmaße, „uns die Freiheit zu beschränken, deutsche Universitäten zu besuchen“. Es sei, schreibt er weiter, alles in Bewegung, und er trage die Gewissheit, dass die Beschränkung wieder fallen würde, wenn die Zeiten ruhiger sind.

Eine Dankeshymne für die Aufhebung des Verbotes

Das Verbot fiel in der Tat schon nach wenigen Jahren. Die königliche Resolution vom 11. April 1827 stellte das Auslandsstudium wieder (vollständig) frei.³⁴ Aus diesem Anlass hat ein ungarländischer Protestant anonym eine Dankeshymne verfasst:

---

32 Rita R. THALMANN, Einige Beispiele zur Rolle der deutschen wissenschaftlichen Institute in den Kulturbeziehungen mit Mittel- und Südosteuropa. In: Richard Georg PLASCHKA/Karlheinz MACK (Hg.), *Wegenetz Europäischen Geistes (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts 8*, Wien 1983) 433–450.

33 Brief vom 19. Juni 1820, auszugsweise zitiert In: PEUKERT, *Slawen der Donaumonarchie*, 16.

34 KUZMÁNY, *Lehrbuch des Kirchenrechts*, 367. Hier allerdings auch der Hinweis auf ein Intimat vom 29. September 1840, welches den Superintendenten die Notwendigkeit der Überwachung der vom Ausland zurückkehrenden Studenten ins Gedächtnis rief.

Huldigender Dank an den König,

*als Seine k. k. Majestät, Franz I., durch allergnädigste Entschlieſung vom 11. April 1827 den Evangelischen GlaubensGenossen A. und H. C. Ungarns die WiederGestattung des Besuches auswärtiger Universitäten und Akademien allerhöchst zuzusprechen geruheten, Ofen (1827)*³⁵

*Monarch! in dessen völkerreichen Staaten
Nur Lieb' und Recht – Du willst es – herrschen soll, –
Längst ist, zum Glück für sie, – Monarch! an Thaten
Dein Leben und Dein Ruhm des Seegens voll;
Und Ungarn – (Dankerfüllt vor Dir sich beugt
Ein treues Volk) – aufs neue laut bezeugt
Dein Vaterherz dem Unterthan zum Frommen;
Und jedem, jedem soll's zu Gute kommen.*

*Du gabst, was Zeitfahren uns entwandten,
Der Lehre Quellen, wieder uns zurück,
Zurück ihr Recht daran den Protestanten,
Ihr altes Recht, ihr altes Forschungsglück,
Ihr Recht an König und an Vaterland;
Und dass gesichert sey sein Fortbestand,
Verlegtest Du auf des Gesetzes Pfade
Dein landesväterliches Werk der Gnade.*

*Der HerzensDank weiss Worte nicht zu wählen;
Vergib Monarch! wenn meiner sich vergisst;
Es ist der Dank von Millionen Seelen,
Und jede sagt: Ich bin wie Du ein Christ.
Und fester schließt, – vergib Monarch! – sich an
An Dich Dein protestant'scher Unterthan;
Du bist sein Schutz; – und Jesu Lehr' und Leben
Sind seines Glaubens Licht und ZweckBestreben.*

*Und sollt' er sich nicht solchen Lichtes freuen?
Und sollten nicht aus vollen Quellen sich
Erfrischen Deine Gott und Dir Getreuen,
Aus GlaubensLieb' auch um zu lieben Dich?*

---

35 Evangélikus Országos Levéltár (EOL), Archivum Generalis Ecclesiae IIb3; 11.

*Sie bildet uns're Grundpflicht. Festbestehn
Wird immer unser Pflichtgefühl. – Auf den,
Der fähig ist durch Undank es zu hassen,
Kann weder Fürst noch MitMensch sich verlassen.*

*Es darf ja Alles seiner Art nach taugen;
Die Pflanze darf aus eig'nem Erdreich Duft
Und Farb' und Frucht und Saamenkräfte saugen;
Und fliegen darf der Vogel in der Luft;
Und nicht verkrüppelt werden soll das Kind;
Und nicht sich dünken soll das Auge blind; –
Und soll der Geist, den Gott und Du beschützen,
Nicht auch nach eig'ner Kraft und Weise nützen?*

*Er nützt und wirkt in Deinem großen Reiche,
Von Dir, von jedem Kundigen geschätzt;
Es trägt der Protestant mit And'ren gleiche
Verpflichtung, ihm vom Thron' aus vorgesetzt;
Verschieden ist die Form, doch einerley
Die Wesenheit: „Gott und dem König treu!“
Und sollten selbst Brosamen kaum entfallen
Für so viel' Unterthanen und Vasallen?*

*Wer kann sich rühmen heiligerer Siege
Und heiligerer Opfer für die Welt,
Als Du? als Du? – Und wer im VölkerKriege
Hat treulich kämpfend sich Dir beigesellt?
Verbrüdet waren, – als es Dir gelang,
Als Dir's gelang, das Recht dem Untergang,
Dem Untergang Europa zu entreissen, –
Mit Oesterreich Engländer, Russen, Preussen.*

*Wohl bahntest Du (nie können wir's vergessen!)
Mit reicher Gnad' auch uns die Wissenschaft;
Doch viel zu schwach sich mit sich selbst zu messen
Auf kurzem Weg' ist uns're BildungsKraft.
Erleichtert hat uns kaiserliche Huld
Die Büssung böser Zeit und fremder Schuld;
Du prüftest uns; – im Wandel und in Lehren
Wird immer sich Dein Ungar Dir bewähren.*

*Gegründet ist auf UnterthanenHerzen,
Monarch, Dein Kaiser- und Dein Königs-Thron,
Und ihn und Dich verscherzen, heißt: verscherzen
Glück und Verheißung der Religion.
„Gott und dem König treu!” – an jedem Ort
Bleibt ewig für uns das Erkennungswort.
O, dass wie wir so redlich Alle dächten!
Gott seegne Franz, den Guten, den Gerechten!*

Wien konnte „Jena” nicht ersetzen!

Das Studium in Wien gewann freilich nicht an Attraktivität, mochte die Lehranstalt auch als zentrale Ausbildungsstätte für die gesamte Donaumonarchie und der Lehrplan vom Konsistorialrat Jakob Glatz (1776–1831) nach dem Vorbild der deutschen Fakultäten³⁶ konzipiert worden sein.³⁷ Die Studentenfrequenz betrug im ersten Jahrzehnt im Durchschnitt 49 Studenten, sie steigerte sich in der Folge sogar auf 54, obwohl die Grenzen nach Deutschland wieder geöffnet wurden, sie fiel aber in den 1840er Jahren auf 34 Studenten.³⁸ Diese Zahlen können nicht darüber hinwegtäuschen, dass das Studium in Wien für Magyaren wenig attraktiv war. Sie boykottierten die Lehranstalt, zumal die Lyzeen und Kollegien durch die Einführung der ungarischen Unterrichtssprache einen enormen Aufschwung genommen hatten.³⁹

In Wien war die deutsche Unterrichtssprache obligatorisch. Lediglich die reformierten Disziplinen, die reformierte Dogmatik und reformierte Exegese wurden lateinisch vorgetragen – von den Lehrern ungarischer Muttersprache János von Patay (1778–1854)⁴⁰ zwischen 1822 und 1850 und Gabriel von Szeremlei (1807–1867)⁴¹ zwischen 1851 und 1856. Der erstgenannte kehrte im

36 Dort war es im Gefolge der Napoleonischen Kriege zur Neugründung zahlreicher Universitäten gekommen, so in Berlin (1810) und in Bonn (1818).

37 Moritz CSÁKY, Der Stellenwert Wiens im Prozess des kulturellen Austauschs zwischen West- und Südosteuropa. In: *Wegenetz Europäischen Geistes*, 356–369, 363.

38 Michael TAUFRAH, *Kurze Nachrichten über die k. k. ev.-theologische Fakultät in Wien* (Wien 1871) 52 ff.

39 BUCSAY, *Der Protestantismus in Ungarn*, 86 ff.

40 BBKL VI, 1598.

41 Jenő ZOVÁNY – Sándor LADÁNYI, Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon [im folgenden: MPEL], (Budapest 1977) 598.

Ruhestand in seine ungarische Heimat zurück und vermachte seine Privatbibliothek der Fakultät, der zweitgenannte wurde 1856 an das Kollegium von Sárospatak berufen. Dann blieb der Lehrstuhl für Reformierte Theologie fast ein Jahrzehnt unbesetzt, daran zeigt sich die Skepsis der reformierten Theologiestudenten gegenüber der Wiener Ausbildungsstätte. Erst 1864 wurde der Lehrstuhl wieder besetzt, allerdings weder mit einem Magyaren noch mit einem Tschechen, sondern mit einem deutschen Professor.

Die deutsche Unterrichtssprache war für die übrigen Fächer unbestritten und galt als Schlüssel für die Theologie und Geisteswelt der Reformation. Erst 1848 wurde von den slawischen Studenten die Forderung vorgetragen, dass stets ein Professor angestellt sein müsse, „welcher der slavischen Sprache vollkommen mächtig ist“.⁴² Daraus resultierte eine „slawische Tradition“ auf der Lehrkanzel für Praktische Theologie, die 1849 eingerichtet wurde und auf die ein Exponent des slowakischen Luthertums Karol Kuzmány (1806–1866) berufen wurde. Ihm ist es zu verdanken, dass die Fakultät eine besondere Anziehungskraft für Studierende aus der slowakischen Ethnie ausübte.⁴³

Zwei Studenten aus der Anfangszeit seien hier noch angeführt, weil sie in Ungarn eine gewisse Berühmtheit erlangten: Pál Rázga (1798–1849), der 1849 hingerichtete glühende Anführer der ungarischen Revolution in Preßburg,⁴⁴ und Sándor Székely (1797–1852), der spätere Theologieprofessor in Klausenburg, der als Superintendent der Unitarischen Kirche verstarb.

Lehranstalt – Fakultät

1848 schien die Aufnahme der Lehranstalt in den Verband der Alma Mater Rudolphina mit den Händen zu greifen, sie scheiterte indes am katholischen Stiftungscharakter der Universität und am Einspruch des Universitätskanzlers,

42 Karl W. SCHWARZ, Von Kollár bis Kvačala, In: Dušan ONDREJOVIČ (Hg.), *Evanjelická teológia na prahu nového storočia* [Evangelische Theologie in der Arbeit des neuen Jahrhunderts] (Bratislava 2001) 131–148.

43 Karl W. SCHWARZ, „Meine Popularität (...) dürfte auch der Anstalt zu Gute kommen“. Zum 200. Geburtstag des lutherischen Kirchenrechtslehrers Karl Kuzmány, In: *Wiener Jahrbuch für Theologie* 6 (2006) 193–208.

44 Péter ZAKAR, Egy szlovák származású 1848/49-es mártír. Rázga Pál, In: *A Kárpát-medence vonzásában. Tanulmányok Polányi Imre emlékére* (Pécs 2001) 577–587.

dem das Universitätskonsistorium Rechnung trug.⁴⁵ 1850 erfolgte die Umstrukturierung der Lehranstalt in eine (von der Alma Mater Rudolphina separierte) Fakultät. Sie erbrachte die akademische Lehr- und Studienfreiheit und öffnete die Tür für Professorenberufungen von deutschen Universitäten. Man könnte daher diesen Abschnitt unter die Zwischenüberschrift „Im Zwiespalt zwischen Provinzialisierung und Germanisierung“ stellen. Denn die reichsdeutschen Professoren bestimmten in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts das Fakultätsleben; sie sahen ihr vordringliches Ziel darin, die Inkorporierung der Fakultät in den Verband der Wiener Universität voranzutreiben.⁴⁶ Einen wissenschaftlichen Nachwuchs heranzubilden, lag nicht im Blickfeld der Fakultät. Erst 1861 wurde ihr das Promotions- und Habilitationsrecht eingeräumt.

Das Promotionsrecht hob die Wiener Fakultät freilich über alle anderen Ausbildungsstätten im Habsburgerreich hervor. Erst 1914 folgte darin die Theologische Fakultät in Debrecen, die insofern eine Sonderstellung unter den ungarländischen Ausbildungsstätten beanspruchte.⁴⁷ Bis 1914 waren die Theologen indes auf die Wiener Fakultät angewiesen, wenn sie eine Promotion erlangen wollten, darunter folgende Lehrkräfte:⁴⁸

- Gabriel Szeremlei (1807–1867),⁴⁹ Professor für Reformierte Theologie in Sárospatak (1862),
- Imre Révész (1826–1881),⁵⁰ Pfarrer und Theologieprofessor in Debrecen (1871),
- Josef von Erdős (1856–1946),⁵¹ Professor für Neues Testament in Debrecen (1888–1891),
- Ján Kvačala (1862–1934),⁵² Professor für Kirchengeschichte in Preßburg (1893),

45 Karl W. SCHWARZ, „Ein verlassenes Stiefkind“ vor dem „Tempel der Freiheit“. Die Wiener Protestantisch-theologische Lehranstalt im Frühjahr 1848, In: *Mensch-Wissenschaft-Magie. Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte* 25 (2007) 145–160.

46 Gustav REINGRABNER, Geschichtsmächtigkeit und Geduld. Probleme um die Eingliederung der Evangelisch-Theologischen Fakultät der Universität Wien. In: *Zeitenwechsel und Beständigkeit*, 99–119.

47 Ladislaus Martin von PAKOZDY, Theologische Hochschulen der Reformierten Kirche in Ungarn, In: *Theologische Zeitschrift* 4 (1948) 72–74.

48 Titel der Arbeiten und genaues Promotionsdatum bei Harald BAUMGARTNER (Red.). In: *Zeitenwechsel und Beständigkeit*, 515–530.

49 MPEL 598.

50 MPEL 506 f.

51 MPEL 179 f.

52 MPEL 359.

- Géza Lencz (1870–1933),⁵³ Professor für Kirchengeschichte in Debrecen (1899–1907),
- Georg Daxer (1871–1917),⁵⁴ Professor für Dogmatik in Preßburg (1900–1911),
- Karl Eugen Schmidt (1865–1948),⁵⁵ Professor für Praktische Theologie in Preßburg (1907–1915),
- Etele Thúry (1861–1917),⁵⁶ Professor für Kirchengeschichte in Pápa (1910),
- Stefan Veress (1871–1943),⁵⁷ Professor in Debrecen (1910),
- Wolfgang Szóts (1851–1918),⁵⁸ Theologieprofessor in Budapest (1911),
- Karl von Erdős (1887–1971),⁵⁹ Theologieprofessor in Debrecen (1914–1919),
- Edmund Szelényi (1877–1931),⁶⁰ Professor für Philosophie in Preßburg (1916).

Zwei berühmte Beispiele seien hervorgehoben:

- der Slowake Ján Kvačala (1862–1934), der aus der Batschka (heute Vojvodina/Serbien) stammte und als Professor am Preßburger Lyzeum wirkte. Seine akademische Karriere nahm in Wien ihren Anfang. Seine Wiener Dissertation (1893) markierte den Beginn der wissenschaftlichen Comeniusforschung.⁶¹
- Der ungarische Kirchenhistoriker Géza Lencz (1870–1933)⁶² aus Debrecen promovierte 1907 zum Dr. theol. mit einer Arbeit über den

53 MPEL 368.

54 MPEL 135 f.

55 MPEL 530; ÖBL X, 247–248.

56 MPEL 636 f.

57 MPEL 685 f.

58 MPEL 616.

59 MPEL 180.

60 MPEL 588.

61 Igor Kišš (Hg.), *Ján Kvačala – otec modernej komeniológie* [J. K. – Vater der modernen Comeniologie] (Bratislava 2005); Karl W. SCHWARZ, Der lutherische Theologe Ján Kvačala – ein Bahnbrecher der modernen Comeniusforschung und eine Brücke zwischen Bratislava/Preßburg und Wien, In: Emilia HRABOVEC/Beata Katrebova BLEHOVÁ (Hg.), *Slowakei und Österreich im 20. Jahrhundert. Eine Nachbarschaft in historisch-literarischer Perspektive (= Europa Orientalis. Schriftenreihe des Instituts für Osteuropäische Geschichte der Universität Wien 3)* Münster u.a. 2008, S. 71–85.

62 Jenő ZOVÁNYI – Sándor LADÁNYI, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* (Budapest 1977) 368.

Bocskay-Aufstand und den Wiener Frieden, die noch heute zu den Standardwerken über diese Epoche zählt.⁶³

Zusammenfassung

Die Ausführungen können in vier Punkten zusammengefasst werden:

1. Die Lehranstalt/Fakultät hatte die Spannung zwischen der „deutschen“ theologischen Forschung und ihrer Anwendung und Umsetzung in die Praxis unterschiedlicher Sprachen und Kulturen der Habsburgermonarchie auszuhalten. Sie hatte diesen Vermittlungsprozess aber auch zu reflektieren und zu thematisieren. Das Sprachenproblem der Vielvölkermonarchie, das in spezifischer Form auch ein Problem der Evangelischen Kirche war, wurde nur unzureichend erfasst, jedenfalls fast ausschließlich durch die deutsche Sprache, die *lingua franca* der protestantischen Theologie, gelöst. Lediglich im Bereich der Praktischen Theologie wurde der künftigen Berufspraxis der slawischen Studenten Rechnung getragen. Karol Kuzmány, von den Magyaren als „Agent“ des neoabsolutistischen Regierungskurses beargwöhnt,⁶⁴ konnte seine slowakischen Studenten stärker an Wien orientieren, wie er umgekehrt in seinen kirchenpolitischen Ambitionen vom Kultus- und Staatsministerium weitgehende Unterstützung fand (ungarisches Protestantenpatent 1859; Gewährleistung der Preßburger Patentalsuperintendenz trotz Aufhebung des Protestantenpatents 1860).⁶⁵ Lediglich die Leitung seiner Superintendenz von Wien aus, neben seiner Professur, wurde ihm untersagt.⁶⁶
2. Im Blick auf die reformierten-calvinistischen Studenten aus Ungarn

63 János BARTA – Manfred JATZLAUK – Klára PAPP (Hg.), *„Einigkeit und Frieden sollen auf Seiten jeder Partei sein“. Die Friedensschlüsse von Wien* (23. Juni 1606) und Zsitvatorok (15.11.1606) (Debrecen 2007).

64 Ludwig von GOGOLÁK, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes Bd. II* (= *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission* 21, München 1969) 64.

65 Friedrich GOTTAS, *Die Frage der Protestanten in Ungarn in der Ära des Neoabsolutismus. Das ungarische Protestantenpatent vom 1. September 1859* (= *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission* 14, München 1965); Botond KERTÉSZ, *Az Evangélikus Egyház Magyarországon 1848–49-ben* [Die ungarländische Evangelische Kirche in den Jahren 1848/49], phil. Diss. ELTE (Budapest 2003).

66 Ministerrat 3./6. Oktober 1862. Protokoll Nr. 266, abgedruckt In: *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867 Bd. V/4*, bearbeitet von Horst BRETTNER-MESSLER/Klaus KOCH (Wien 1986) 237 ff.

wurde auf die Berufung eines Professors aus der ungarischen Nation geachtet, aber der betreffende Lehrstuhl blieb lange vakant und wurde schließlich 1864 durch einen Professor aus Hamburg beziehungsweise Basel besetzt.

Im Lehrkörper scheinen im 20. Jahrhundert nur noch zwei Gastprofessoren aus Ungarn auf: Der Lutheraner Károly Pröhle (1911–2005) im Studienjahr 1987/1988,⁶⁷ der den vakanten Lehrstuhl für Systematische Theologie A. B. supplierte, und Jutta Hausmann, die im Studienjahr 1996/1997 den Lehrstuhl für Alttestamentliche Wissenschaften supplierte.

Die vielfältigen Beziehungen zwischen Wien und den beiden Nachbarfakultäten in Budapest wurden nicht nur durch die Verleihung des Ehrendoktorates an den reformierten Religionswissenschaftler Ladislaus Marton von Pákozdy (1910–1993) anlässlich des Universitätsjubiläums 1965 und des Österreichischen Ehrenkreuzes für Wissenschaft und Kunst I. Klasse an Tibor Fabiny 2004 vertieft, sondern im Rahmen eines 1996 ins Leben gerufenen Südostmitteleuropäischen Fakultätentages für evangelische Theologie (SOMEF) institutionalisiert.⁶⁸

3. Zurück ins 19. Jahrhundert: Die Wiener Fakultät lag im deutschsprachigen Vergleich etwa 1870/1871 mit 49 Studenten (35 A. B., 14 H. B.: 29 aus Ungarn, sechs aus Siebenbürgen, je fünf aus Böhmen und Mähren, je zwei aus Galizien und k. k. Schlesien) vor Basel (16) und Greifswald (24), fast ebenbürtig mit Heidelberg (54). Sie orientierte sich stets am Vorbild deutscher Fakultäten. Und doch oblag ihr die Aufgabe, für den konkreten Dienst in der Diaspora der Habsburgermonarchie auszubilden. Als die Studentenzahlen in den letzten Lustren des 19. Jahrhunderts immer weiter in den Keller sanken, verlangte eine Denkschrift der Fakultät eine Erhöhung der Wiener Pflichtsemester und motivierte die Änderung der Prüfungsordnung folgendermaßen:⁶⁹ Das Studium im protestantischen Ausland von begrenzter Dauer sei durchaus *wünschenswert*, es dürfe aber die Ausbildung für den besonderen Dienst in der Heimatkirche nicht darunter leiden. Es sei vielmehr *heilsam*, sich schon als Student an die *Diasporaluft* zu gewöhnen.

⁶⁷ *Zeitenwechsel und Beständigkeit*, 531.

⁶⁸ Karl SCHWARZ – Wolfgang WISCHMEYER (Hg.), SOMEF. *Süd-Ost-Mittel-Europäischer Fakultätentag für evangelische Theologie* (Wien 2002).

⁶⁹ Theodor HAASE, *Die sechste Generalsynode der ev. Kirche A.B.* (1895) (Wien 1898) 155–158, 156.

4. Der Nationalitätenkonflikt in der Donaumonarchie machte vor der Fakultät nicht Halt, sondern wirkte sich auf die Berufungspolitik des Lehrkörpers aus (bei der Nachbesetzung der Lehrkanzel für Kirchengeschichte [1887]⁷⁰ und bei der Lehrkanzel für Systematische Theologie H. B. [1899-1913]); er bestimmte auch den studentischen Alltag, ersichtlich etwa an der Gründung des „Vereines deutscher evangelischer Theologen Wartburg“ 1885.⁷¹ Die nationale Phrase überlagerte die gemeinsame Verpflichtung zum christlichen Zeugendienst.

An dieser Stelle darf abschließend der vorgegebene Zeitrahmen des 19. Jahrhunderts noch einmal überschritten werden: Unter den Wiener Studenten in der Ära des Zweiten Weltkrieges befand sich ein Doktorand aus Debrecen: Zsigmond Varga (1919-1945). Er betreute nebenbei auch die ungarische reformierte Gemeinde in Wien und wurde in seiner Predigtstätigkeit überwacht und abgehört. Wegen einer Predigt wurde er 1944 ins Konzentrationslager Mauthausen verschleppt und kam dort um. Die Erinnerung an ihn als einen Zeugen des Evangeliums und Opfer des Faschismus ist eine Ehrenschild der Fakultät.⁷² Er war *nota bene* der einzige Student, der im Widerstand gegen das NS-Regime sein Leben lassen musste. Sein Porträt hängt im 5. Stockwerk des neuen Fakultätsgebäudes in der Schenkenstraße 8-10, direkt gegenüber der Garageneinfahrt zur ungarischen Botschaft – auch dies ist ein Kapitel der peregrinatio academica Hungarorum.

70 Peter F. BARTON, Georg Loesche und das Periodisierungsproblem der Fakultätsgeschichte: zwischen Politik, Kirchenpolitik, Kulturprotestantismus und Nationalismus. In: *Zeitenwechsel und Beständigkeit*, 51–69, 52.

71 100 Jahre Akademische Verbindung Wartburg. Festschrift zum 200semestrigen Stiftungsfest (Wien 1985). Insgesamt: Karl-Reinhart TRAUNER, Die eine Fakultät und die vielen Völker. Die Ev.-Theologische Fakultät [...] im nationalen Spannungsfeld der Habsburgermonarchie. In: *Zeitenwechsel und Beständigkeit*, 71–98; Karl W. SCHWARZ, „Ein Glück für die Lehranstalt, dass sie von diesen Slawenaposteln verschont blieb.“ Nationalismus und nationalistische Motive im Spiegel der Wiener Evangelisch-theologischen Fakultät, in: Peter ŠVORC – Ľubica HARBULOVÁ – Karl W. SCHWARZ (Hgg.), *Cirkvi a národy strednej Európy / Die Kirchen und Völker Mitteleuropas (1800–1950)* (Prešov 2008) 59–73.

72 Albert STEIN, Zsigmond Varga – ein Wiener Theologiestudent als Opfer des Faschismus und Zeuge des Evangeliums. In: *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 97 (1981) 124–132; Ders., Pfarrer Zsigmond Varga: Märtyrer des Faschismus (= *Aktuelle Reihe [des Reformierten Kirchenblattes]* 22, Wien 1981); Balázs NÉMETH, Mauthausen – März 1945. Zs. Varga zum Gedächtnis, In: *Reformiertes Kirchenblatt* 1975/3.

KARL W. SCHWARZ

**„... az egyetemtől elválasztott teljes protestáns-teológiai képzés.”
A Bécsi Egyetem Evangélikus Teológiai Kara és annak Duna- és
Kárpát-medencére való kisugárzása a 19. században**

Összefoglaló

A tanulmány témája a Bécsi Protestáns Teológiai Intézet létrehozása, amelyet 1821-ben azzal a céllal nyitottak meg, hogy megakadályozzák a magyarországi diákok Németországba történő elvándorlását. Metternich birodalmi kancellár titkosrendőrsége éles szemmel figyelte a Németországból jövő forradalmi hatásokat. Ez a félelem, mint a Wartburgi ünnep példája mutatta, nem volt teljesen alaptalan. A Karlsbadi határozatok a határblokádok politikájához vezettek és a magyarországi protestánsok számára szükségessé tették alternatív megoldások keresését. A kis bécsi intézet a német egyetemek konkurenciájával szemben természetesen nem volt képes e feladat megoldására. Ennek megfelelően bojkottálták is. Sem a magyar, sem a cseh diákság nem mutatott nagy érdeklődést a bécsi Hofburg közelében felkínált képzés iránt, az alapítása mögött rejlő politikai okok mindenki számára nyilvánvalóak voltak. Az intézmény bizonyos értelemben a pluriform protestantizmus egyik integrációs eszközének volt tekinthető, amely az Osztrák-Magyar Monarchia különböző protestáns egyházainak teológia hallgatóit kívánta egy habsburgi birodalmi tudat kialakítása érdekében befolyásolni, sőt formálni. A protestantizmus Magyarországon és Erdélyben teljesen más jelentőséggel bírt, mint az örökös tartományokban. A református egyház, a „magyar ajkúak vallása”, Magyarország második legnagyobb egyháza volt, a hívők száma meghaladta a két milliót. A tőle szigorúan elkülönített evangélikus egyház három nyelvű egyházközösség volt, szlovák (450 000), német (220 000) és magyar (180 000) hívőkből tevődött össze. A Muravidék egy kis területén szlovénul is prédikáltak. Az erdélyi szászok lutheránus egyháza ezzel szemben felekezeti és etnikailag is zárt egység volt, kb. 220 000 hívőt számolt. Az evangélikus egyház a császári örökös tartományokban és a szláv korona országaiban, Bregenz és Czernowitz, valamint Ústi nad Labem és Triest között, egy bécsi egyháztanács felügyelete alá esett és öt lutheránus, három reformált és egy mindkét felekezetet magába foglaló – Galícia-Bukovinában, Lemberg székhellyel – egyházkerületre (szuperintendenciára) tagolódott. Az evangélikus egyház-

nak kb. 283 000 többségében német és lutheranus tagja volt. A csehek esetében csaknem reformátusokról beszélhetünk, számuk elérte a 85 000 hívőt. Sziléziában a lutheranusok között létezett egy erős kis lengyel kisebbség (60 000) is. Erdélyben megemlítésre szorul a kis, 50 000 tagú unitárius egyház, amelynek fiatal lelkészeit is Bécsben képezték.

A tanulmány számot vet továbbá a magyar teológusok életútjáról, felsorolja azon magyar képzési helyeket, ahol többségük teológiai alapszemináriumait abszolválta, hogy utána ösztöndíjak segítségével Németországba vándoroljon és lezárja akadémiai tanulmányait.

A szerző felsorolja a magyar teológus hallgatók által igénybe vehetett alapítványok és ösztöndíjak sokaságát, kifejti a külföldi tanulási lehetőség garanciáját és korlátozását valamint idéz egy Ferenc királynak – aki 1827-ben újra engedélyezte a külföldi tanulást – szóló hódolatot kifejező köszöntő verset.

Az intézetet 1850-ben az Alma Mater Rudolfina keretein kívül egyenjogú karrá emelték. 1861-ben, egyetlen teológiai képzési helyként, doktori és habilitációs joggal ruházták fel. Ez oknál fogva a Magyar Kriályság területéről számos tanár kívánt Bécsben doktorálni. Idő hiányában csak egyetlen debreceni doktorandusz kerül megemlítésre: Varga Zsigmond debreceni református lelkész, aki 1945-ben a mauthauseni koncentrációs táborban vesztette el életét.

FARKAS GÁBOR

**A birodalmi felsőoktatás modernizációja.
A kultuszminiszter oktatási tervezete (1849–1854)**

1. A polgárosodó társadalom képzett értelmiség igénye

1848 előtt a Monarchia felsőoktatása elavult szerkezetével és alacsony oktatási színvonalával a társadalom fejlődését kevésbé szolgálta. Az örökös tartományokban és Magyarországon a gazdasági szakemberek az értelmiség tevékeny részvételét sürgették az állami-és a magánszférában. Érzékelték, hogy az egyetemekről, a felsőbb szakiskolákból kikerült diplomások elméleti és gyakorlati tudása nem állt a kor színvonalán. A magyar parlamenti reformellenzék is jogosan bírálta a felsőoktatást, és el is marasztalta a képzés egyoldalúságát. A magyar felsőoktatási képzésben a jogi és teológiai oktatás dominanciája szorította háttérbe a gazdasági szakembergárda gyarapítását, holott a társadalmi struktúra tömeges értelmiségi részvételt kívánt. A hazai oktatási reformtervek érvényesülését Bécsben akadályozták, s ha Bécsből érkezett javaslat a magyarországi egyetemi reformra, azt idehaza gáncsolták el. A magyar felsőoktatásban 1848 előtt a magyar tantervet nem sikerült bevezetni, az latin illetve német maradt. A magyar nyelvűség hiánya volt az egyik akadályozója a szakmai szint emelésének.

Az osztrák egyetemeken az oktatási nyelv a német; nemcsak az örökös tartományokban és Bécsben, hanem Prágában, sőt a lengyel Lembergben is. A magyar felsőoktatásban a decentralizáltság érvényesült. Főiskolákat működtettek az egyházak; túlnyomóan a katolikusok és a protestánsok. Alapítványi jellegű az egyetlen magyar egyetem, a pesti, ahol katolikus befolyás érvényesül. Az egyetem nagy gazdasági (nagybirtok) bázissal rendelkezett; négy karral működött (bölcészeti, jogi-és államtudományi, teológiai, orvos-sebészeti.) Alsó szintű sebészeti tanfolyam működött még Pesten és Kolozsváron; világi jogakadémia

a győri, pozsonyi, kassai, nagyvárad, kolozsvári, nagyszombati, zágrábi; katolikus egyházi jogliceum az egri, a pécsi; a református jogliceum pedig Debrecenben, Kecskeméten, Pápán, Sárospatakon, Marosvásárhelyen, Nagynyeden, Székelyudvarhelyen; az evangélikus jogliceum Eperjesen működött. Teológiai intézetek: római katolikus érseki intézet Esztergomban, Kalocsán, Egerben; püspöki intézet Vácon, Székesfehérvárott, Győrben, Veszprémben, Szombathelyen, Pécsen, Nyitrán, Besztercebányán, Rozsnyón, Kassán, Szepesben, Szatmáron, Nagyváradon, Csanádon. Pesten működött a központi papnevelő. Szerzetesrendi képzőintézetek: Jászón a premontrei, Pesten a szerviták, Pannonhalmán a bencések, továbbá Gyöngyösön, Kecskeméten, Pécsen, Szokolcán, Galgócon, Esztergomban, Pozsonyban a ferencesek; Egerben a minoriták, Nagyszombatban a kapucinusok. Görögkatolikus teológiai intézet Nagyváradon, Ungváron, Máriapócsan; görögkeletiek Karlócán, az érseki, Aradon, Versecen, Zomborban, Karánsebesben püspöki irányítás alattiak voltak. Református teológiai intézet a debreceni, kecskeméti, nagykőrösi, pápai, pesti, sárospataki. Evangélikus intézet az eperjesi, pozsonyi, soproni, szarvasi.

Mérnökképzés Pesten a József nádor ipartanodában volt; felsőfokú szakemberképzés folyt Selmecen, a bányászati és erdészeti akadémián; felsőbb mezőgazdasági tanintézet a magyaróvári, ahová a hazai ifjúságon kívül beiskolázták az örökös tartománybelieket is. Az ausztriai és a magyarországi felsőfokú intézményekben a képzési idő nem azonos. A jogászképzés Pesten három éves, az akadémiákon két éven át történt. Az ausztriai egyetemeken ezt a képzési időt már 1810-ben megszüntették. Az orvosképzés a pesti egyetemen öt évet vett igénybe, a sebész-mesteri tanfolyam viszont kétéves. A bölcsészeti karon belül folyó mérnökképzés szintén két évig tartott.

2. Az 1848. évi felsőoktatási reform

A birodalmi kormányzat az egyetemi oktatásban konzervatív szemléletet honosított meg; elzárkóztak a modern európai liberális eszméktől, melyek az angol, a német, a francia felsőoktatás jellemzői voltak. A birodalomban az 1848. évi nemzeti megújulási mozgalmakban a bécsi, prágai és pesti egyetemi ifjúság egyetemi reformot is követelt. A pesti egyetemi ifjúság 1848. március 17-én petícionált az egyetemi reform ügyében. Az országgyűlés az 1848. évi 19. tc.-ben az egyetemet a vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyelete alá rendelte. A Batthyány-kormány kultuszminisztere (Eötvös József) nemzeti közoktatási programot alkotott, melyet azonban megvalósítani a küzdelmes hónapokban

nem volt lehetséges. A felsőoktatási intézetek a forradalom és szabadságharc hónapjaiban zárva voltak; a hallgatók, a tanárok nagy része a honvédségben vagy a forradalmi szervezetekben szolgált. Meg kell azonban említeni, hogy az oktatási nyelv a jogi és a bölcsészeti karokon kötelezően a magyar lett, s azon tanárokat, akik nem tudtak magyar nyelven előadni, nyugdíjazták. Helyüket nemzeti érzelmű tanerőkkel töltötték be. Nemzeti intézetté szervezték a selmeci akadémiát, egyetem alakítását tervezték Kolozsváron, három évfolyamú tanárképző intézet, négy gazdasági főiskola felállítása szerepelt az oktatási programban.

Napirendre került a bécsi és a prágai egyetemi reform is. Bécsben a rektor március 12-én egyetemi gyűlésen hangoztatta a reform szükségességét; a petíciót V. Ferdinánd császárhoz eljuttatták. Ezután több reformintézkedés látott napvilágot. Sommaruga oktatásügyi miniszter a bölcsészkar reform során az egyetemi feladatok egy részét a gimnáziumok hetedik, nyolcadik osztályára ruházta. (A két gimnáziumi felső osztály felállítása a reform keretében történt.) Az egyetemek és főiskolák irányítása a kormányhatóságoktól az intézmények tantestületeire szállt. A bölcsészeti fakultáson megteremtették a magántanári intézményt. Sommaruga miniszter tanácsadója az eddig Prágában oktató Franz Exner, a filozófia professzora lett, aki lelkesedett a porosz oktatásügyi rendszerért, és modellnek a berlini egyetemi programot tekintette, annak liberális koncepcióival együtt. A miniszter megbízása alapján dolgozta ki az ausztriai közoktatásügy alapelveinek tervezete c. munkát. (*Entwurf der Grundzüge des öffentlichen Unterrichtswesens in Österreich*) melyet 1848. júliusban nyilvánosságra hoztak, és amely az egyetemi és a főiskolai reform alapja lett.

Az exneri *Entwurf* és a magyar kultuszminiszter oktatási programjában több azonosság található. Exner az osztrák abszolutisztikus oktatást kívánta liberalizálni, közte a birodalom nemzetiségeinek jogait emelte ki tervezetében; Eötvös a felsőoktatás nemzeti szellemét deklarálta, melyet modern szervezetbe akart tömöríteni. Exner a tannyelv kérdésére különös figyelmet fordított, és a nemzetiségi egyenjogúság alapján állt. Eszerint Bécsben a német, Prágában a cseh, Lembergben a lengyel, Pesten a magyar nyelv alkalmazását hangsúlyozta. Az itáliai egyetemeken (Milánó, Velence, Pádua, Pávia) eddig is az olasz tannyelv volt használatban.

3. A Windisch-Grätz-kormányzat hónapjai

Az ellenforradalom győzelme az örökös tartományokban és Magyarországon az oktatási reformkoncepciók liberális tartalmát elsöpörte. A császári csapatok

1849. január 4-én bevonultak Pestre, a főparancsnok katonai diktatúrát vezetett be. Alsómagyarország és a Dunántúl pacifikált területein ideiglenes polgári közigazgatást szerveztek. A Windisch-Grätz-kormányzat idején (április 22-ig) a polgári közigazgatást a csóri nagybirtokos, Szögyény-Marich László, a volt alkancellár vezette. A főparancsnok március 15-én megbízta Cziráky Jánost a pesti egyetem és a József nádor Ipartanoda elnöki tisztségével, akinek közvetlen felettese Szögyény-Marich lett. A főparancsnok tudomására jutott, hogy a selmeci akadémián folyik a tanítás, és ott a nemzeti szellem érvényesül. Elrendelte, hogy a pozsonyi katonai kerület parancsnoka a selmeci akadémián a tanítást szüntesse be, s egyben jelentést kért a tanárok és a hallgatók politikai magatartásáról, akik közül többen a honvédségben szolgáltak. A hallgatók Windisch-Grätzhez kérelmet nyújtottak be, hogy a szemeszter befejezését engedélyezze. Ehhez azonban a főparancsnok nem adta beleegyezését; a hallgatókat az intézményből március 16-án elbocsájtották. A pesti egyetemen és az ipartanodában az 1848–1849. tanév elmaradt, a hallgatók a honvédszászlóaljokban szolgáltak, az épületeket katonai célokra vették igénybe.

Szögyény-Marich az egyetem elnökéhez írt utasításában a tantestület politikai magatartásának felülvizsgálatát jelölte meg elsődleges feladatául; ezt tisztogatásnak (*expurationak*) nevezte. Az utasításban szerepelt a forradalmi rezsim által okozott politikai károkon túl az egyetem működésének anyagi felmérése. Utalt arra, hogy egyetemi reform készül, és az elnök feladata a reformintézkedések előkészítése. Ennek lényeges pontját képezik a tanári minősítések, melyeket személyekre bontva vegyen fel az elnök; és külön tegye vizsgálat tárgyává a tanárok kapcsolatát a forradalmi kormányhoz, s jövőbeli alkalmazásuk kritériuma szakmai felkészültségükön túl a Habsburg-Lotharingiai ház iránti feltétlen lojalitás. Az utasítás többi pontja aktualitását veszítette a hadászati helyzet változása következtében, a császári kormányzatnak menekülnie kellett Pestről. A Windisch-Grätz-kormányzatnak vége szakadt Magyarországon. Cziráky az egyetemi helyzet felmérését félbehagyta, egyetlen jelentése sem készült el.

* * *

A Pestre visszatért nemzeti kormány kultuszminisztere, Horváth Mihály május 18-án utasította az egyetemi alelnököt, adjon általános tájékoztatást az intézményről, kitérve a megszállókkal kapcsolatos tanári magatartásra. Az egyetem május 29-i közgyűlésén testület a nemzeti ügy iránti hűségét kinyilatkoztatta, s egyben hódoló okiratot küldött a kormányhoz.

4. Új tisztikar az egyetem élén; vizsgálat a professzorok ellen

A császári csapatok július 19-én bevonultak Pestre; az önkényuralom új főparancsnok, Julius Haynau irányításával vette kezdetét: június 4-én statáriumot hirdetett, a pacifikált országrészek polgári igazgatását Geringer Károly polgári főbiztosra ruházta. A császári főparancsnok az ország kormányzásában mellőzte a magyar konzervatív főurakat, az országos biztosok mellett a városi, megyei igazgatásban is a feltétlen osztrákbarát személyek szolgálatát vette igénybe. Az országos főbiztos a területi császári megbízottakon keresztül érvényesítette akaratát, nekik küldte meg végrehajtási célból a miniszteri rendeleteket, az uralkodói elhatározásokat.

Az országos főbiztos augusztus 20-án a pesti egyetemre új tisztikart nevezett ki, olyan személyek közül, akiket a nemzeti kormány kultuszminisztere a tanári státusból elbocsájtott. Az új tisztikart idegenek alkották, akik nem beszélték a magyar nyelvet, és szemben álltak a nemzeti törekvésekkel. Az országos főbiztos az új tisztikar hivatalba helyezésével leváltotta az 1847. óta fungáló egyetemi tanácsot. Az egyetem új elnöke, Virozsil Antal a jogi karról került ki, aki 1832. óta a természet-jog professzora. Virozsil 1848-ban visszautasította az Eötvös József miniszter által felkínált tanári státust, mert nem volt hajlandó magyar nyelven előadásokat tartani. (1850–1855. között a magyar közjog című tantárgyat latin nyelven adta elő.)

Az új tisztikar augusztus 25-én kezdte meg ténykedését; vizsgálóbizottság alakult a tanárok politikai magatartásának felülvizsgálatára; megismélték a március 25-én Cziráky Jánosnak adott szempontokat, kibővítve a következőkkel: tettek-e a tanárok a függetlenségi nyilatkozattal kapcsolatban hűségnyilatkozatot, aláírták-e a május 29-én a kormányhoz küldött hódoló nyilatkozatot, viseltek-e kormányhivalt, és vizsgálat tárgya lett az egyén viszonya a forradalmi rezsimhez? Vizsgálat alá nem kerültek azok a tanárok, akiket a forradalmi rezsim eltávolított az egyetemről. A új tisztikar első feladataként ezeket a személyeket státusba visszavette. A vizsgáló bizottság 8 napi határidőt szabott a kérdéses személyeknek, hogy igazoló irataikat az egyetemi irodába beadják, és ezzel egyidőben személyes vallomást tegyenek múltbeli tevékenységükről. Az igazoló iratokhoz hatósági bizonyítványt kellett csatolni: melyek beszerzése az egyetem megalázásával, sőt zaklatással ment végbe.

Az ideiglenes tisztikar egyetemi tanácsként működött, és szeptember 4–5-én értékelte a beérkezett nyilatkozatokat és egyéb okmányokat. A tanárok egy részénél a tanács megállapította a „politikai terheltséget”; ezek egy részét a uralkodói ház iránti hűtlenséggel vádolták, másik részénél a forradalmi rezsim iránti rokonszenvet megállapították, akik ugyan nem távolódtak el az ausztri-

ai-magyarországi viszonyt alkotó alapelvektől (pl. a *pragmatica sanctio*tól.) A tanárok nagyobb része ott volt az egyetemi tanács által szervezett május 29-i közgyűlésen, a nemzeti kormányhoz küldött hódoló nyilatkozatot aláírta, de az ügy érdekében politikai aktivitást nem fejtett ki.

Az egyetemi tanács szeptember 11-én terjesztette fel az országos főbiztoshoz a vizsgálatról lefolytatott jelentését. Ebben kifejtette álláspontját, amellyel a meginduló szemeszter sikerességéhez akart hozzájárulást szerezni. Közölték, hogy a politikai hűtlenségbe esett egyének büntetését jogosnak tartják; a többiek, akik csak rokonszenvüket nyilvánították ki a forradalmi rezsimmel, kapjanak kegyelmet, mert rájuk az egyetemnek szüksége van. Virozsil elnök szeptember 15-én az országos főbiztoshoz küldött bizalmas jelentést, melyben a személyi minősítéseket közölte. Néhány jelentésből adunk az alábbiakban tartalmi összefoglalót:

Bugát Pál professzor a forradalmi törekvések elszánt híve, támogatta a nemzeti átalakulás programját; 1848. március 15. óta részese a forradalmi megnyilvánulásoknak, valamennyi megmozdulásban részt vett, nézeteivel környezetét, hallgatóit befolyás alatt tartotta. Tagja a politikai kluboknak, ezek képviselőjeként vett részt a pozsonyi küldöttségben, amely során a pesti forradalmi követeléseket tartalmazó okiratot átadták az Országgyűlés Alsóházának. Bugát Pált a Szemere-kormány az ország egészségügyi főmegbízottjává nevezte ki, a menekülő kormányt Szegedre kísérte. Bugát Pálról az egyetemi tanácsnak a vizsgálat idejében értesülése nem volt.

Balassa János professzort, az orvosi kar elnökét, a bizottság 1849. augusztus 25-ét követő napokban leváltotta. Hűtlenségbe esett; több szimpatizáns tevékenysége mellett a kormányt Debrecenbe kísérte. Egyetemeszerte közismert a nemzeti ügy melletti kiállása, s az 1848 előtti reformellenzék nézeteivel egyező állásfoglalása. Orvosként és sebészként való működésével európai hírnevet szerzett, az egyetemen nagy tekintélyű professzor. Balassát a haditörvényszék ítélete alapján letartóztatták, s ez különös izgalmat váltott ki a professzorok körében. A professzort, akit a pesti Neugebaude-ban tartottak fogva, Batthyány Lajos öngyilkossági kísérlete után, a katonai hatóság a miniszterelnök sebeinek megvizsgálásához kirendelte.

Nendtvich professzor politikai tetteiben és nézeteiben a túlzott radikalizmus érvényesült. Tagja a politikai kluboknak, az ott megismert nézeteket az egyetemen terjesztette. Tehetséges a szakmában, akinek előadásain a tanítványok nagy számban vettek részt, és eszméiért rajongtak. A bizottság szerint ezért is veszélyes ember. A világosi összeomlás után nem jelent meg munkahelyén; szüleihez, Pécsre távozott, akik fiúkhhoz hasonló politikai nézeteket vallanak.

Arányi professzor a kórbonctan előadója: demokratikus gondolkozása, a nemzeti átalakulás iránti elkötelezettsége egyetemeszerte közismert. A hall-

gatókkal együtt vett részt katonai fegyvergyakorlatokon és több csatában. Az igazoló bizottság politikai szélhámoságnak minősítette nyilatkozatának azt a kitételét, mely szerint a forradalom melletti kiállása, katonáskodása látszatselekedet volt. Arányit a profeszori státusra méltatlannak tartották.

Schöpf-Mérei professzor a gyermekbetegségek előadója. Igazolási célból felszólítani nem sikerült, mert munkahelyén nem jelent meg. Politikai mentalitása Nendtvich professzoréhoz hasonló. A kormányt Szegedre kísérte.

Korniss Károly, a jogi kar professzora a pesti vésztörvényszéken a közbíró szerepét töltötte be.

Petzelt József professzor a bölcsészkar hallgatókkal együtt részt vett a schwechati csatában, majd december végén a császári sereg közeledtére, azok előnyomulásának meggátolására, a Buda körüli védelmi sáncok létesítésének egyik irányítója.

Szabó Imre egyetemi lelkész forradalmi szellemiséget tükröző prédikációi és hazafias költeményei miatt marasztalták el; felrótták neki, hogy egyes verseit megzenésítették, a katonák azokat énekelték.

Virozsil elnök a tanévet mielőbb szándékozott megnyitni. A tanárok elleni inkvizíciót purgatóriumnak minősítette; s kérte a tanügyi osztály főnökét, hogy ennek vessenek véget, mert a zaklatás a tanítás elé gátakat emelt. A professzorok elleni intézkedések megalázóak; fizetést nem kaptak, kizárólag táppézzre voltak jogosultak. Ezt azonban abban az esetben folyósították, ha szegénységi bizonyítványt szereztek be. Ennek hatósági mechanizmusa nagyon kellemetlen eljárás volt.

Az egyetemen az előadásokat november 8-án kezdték meg, az ipartanodában a tanévnyitó november 12-én volt. A tanév rendjét még az 1806. évi *Ratio Educationis* alapján állapították meg. Az országos főbiztos közölte az egyetem elnökével, hogy a felsőoktatásban az olmützi alkotmány előírásait tartassa be; ugyanis ez a magyarországi berendezkedés alapja. A jogi kari megnyitóünnepélyen a szónoklatot Lahner Ferenc, a statisztika professzora tartotta, és a össz-birodalmi szellemiségnek megfelelően szónokolt. Ezt a hallgatók fanyalogva vették tudomásul. A professzor a „nagy közös hazát” emlegette, ahol vallás, faj, nemzetiség nem különbözteti meg az állampolgárokat, mert érvényesül az alkotmányos élet, és „ti is egy birodalom gyermekei vagytok.”

A pesti haditörvényszék a professzorok elleni vizsgálatot 1850-ben folytatta le. Elbocsájtották az egyetemről Bugát, Schöpf-Mérei, Nendtvich, Arányi és Balassa professzorokat, Szabó Imre lelkészt, Típula Pétert (a jogi kar dékánját) Korniss Károlyt és Petzelt Józsefet. Üldöztetésnek voltak kitéve többen, akik közül Frank Ignác (1850-ben) öngyilkosságba menekült.

5. A Thun Leo-féle ideiglenes Entwurf alkalmazása Magyarországon, 1850–1854

A Schwarzenberg-kormányban a kultuszminiszteri tárcát 1849. július 28-án a cseh arisztokrácia konzervatív szellemiségű képviselője, Thun Leo kapta meg. A miniszter a forradalmak ellensége. Tevékenységét az 1849. március 4-én kiadott birodalmi alkotmány szellemisége hatotta át; tanügyi reformjaiban annak alapelveit valósította meg. Cseh származása magyarázatot ad arra, hogy az alkotmánynak a nemzetiségek önállóságára vonatkozó részeit különös figyelemmel valósította meg. Érvényesítette a nemzetiségi tannyelv alkalmazását az egyetemi és főiskolai képzésben, a Monarchia szláv lakosságának kulturális törekvéseit felkarolta. Franz Exner professzor a Kultuszminisztériumban az oktatásügyek irányítója maradt; nála szaladtak össze a magyarországi felsőoktatási jelentések, ő adta ki az utasításokat a pesti egyetem, az ipartanoda, az akadémiák, a főiskolák működésére.

Az exneri tervezetet néhány hónap múltán kiiktatatták a reformokból. Az alkotmány megszüntetése után (1851. dec. 31) a császári egyeduralom meghirdetésével nem érvényesülhettek a liberális reformkoncepciók. Thun Leo új tanácsadókat alkalmazott: akik protestánsokból lettek katolikusok, és a neofiták makacs akarnokságával oktrojálták a miniszter elé elképzeléseiket. A tanácsadók erős bírálatban részesítették az 1848 előtti ausztriai oktatási rendszert, annak megújításához adtak ötleteket. Ezek távolestek a liberális exneri koncepcióktól, melyekben a porosz oktatási rendszer elemei érvényesültek. Helyébe az osztrák állam hivatalos ideológiáját plántálták, amelyet konzervatív-klerikális eszmék szöttek át. A tanácsadók bírálatában szerepelt az ausztriai értelmiségnek a kor követelményeihez viszonyított alacsony képzettsége, az egyetemi szellemi életet gúzsba kötő állami beavatkozás. Hirdették; az egyetemi, főiskolai oktatás színvonalát emelni szükséges, de meg kell akadályozni a liberalizmus behatolását az egyetemi képzésbe. A liberális elvek meggátlásának sikeres útja az alapos szakmai felkészültségű és az állam által preferált eszmei ideológiával rendelkező tanáregyenítség alkalmazása. Nem tartották célravezetőnek, ha az állam közvetlen beavatkozik az egyetemi és a főiskolai életbe. A miniszter hallgatott tanácsadóira, elfogadta a katolikus restauráció eszméjét, s annak keretében reálizálható felsőoktatási szellemi innovációt.

A reform ideiglenes alapelvei 1849 novemberében ismeretessé váltak Magyarországon. Az *Entwurf* kihirdetését a császári polgári főbiztos rendeleti úton tette közzé. Az előzményekhez tartozik, hogy a miniszter október 9-én eljuttatta Pestre az oktatási reformmal kapcsolatos átmeneti rendelkezéseket,

s hangoztatta, hogy azok csak az 1849–1850. tanévre érvényesek. Az *Entwurf* leszögezte; a felsőoktatást végső fokon az állam felügyeli, abban az esetben is, ha az intézmények alapítványi, egyházi, vagy községi fenntartásúak. Az egyetemet és az ipartanodát (a Nemzeti Múzeummal és a Tudományos Akadémiával) a kultuszkormányzat, a bányászati, erdészeti és kereskedelmi főiskolákat a gazdasági minisztériumok (ipari vagy a földművelési) fennhatósága alá helyezte. Elmarasztalólag elemezte a kormányzat a magyarországi felsőoktatási hálózatot; annak meglehetősen decentralizált és többségében alacsony tudományos szintje miatt. Példának a jogakadémiákat és az egyházi főiskolákat említette. Az alacsony képzési szinttel magyarázta a miniszter a hallgatóság múltbeli renitens magatartását, a birodalom elleni tömeges megmozdulásokat. Fontosnak tartotta a polgári kerületekben működő tanulmányi felügyelők tevékenységét, akiknek feladatává tette, hogy a magyarországi oktatási intézményekben a dinasztia hűségére neveljék a hallgatókat. A miniszter tudomást szerzett arról, hogy egyes oktatási intézményekben államellenes nevelés folyik; ezek kiszűrése a tanulmányi felügyelők feladata lett. A „veszélyesnek minősített intézmények” közé sorolta a miniszter a jogakadémiákat. Reformálásukra megtették az intézkedéseket.

A Thun-féle oktatási reformok a Bach-rezsim logikus következményeiből fakadtak, s tíz éves érvényesülésük alatt kiérlelték a koncepció képviselőjének személyes bukását. Thun Leót 1860 októberében, a diploma kiadása utáni új államszervezet kialakítása során menesztették. A bécsi kormányzat és a szoldateszka különösen az önkényuralom éveiben a magyarságot politikai tekintetben alacsonyabb rendű népségnek kezelte; s ezért ültetett a nyakára olyan egyéneket, akik rendelkezéseikkel nem szolgálták a két nép közötti megbékélést, s rendelkezéseiket a magyar világ nem is tudta elfogadni. Az oktatási reform magyarországi hívei a konzervatív szellemiséget vallók táborából kerültek ki, akik az önkényuralomnak behódoltak. A Thun-reform hívei azzal a követeléssel álltak elő, hogy a kultuszkormányzatban tevékenykedő jozefinistákat távolítsák el. A pecsovics-gárda hirdette, hogy az osztrák reformok, közte az oktatás megújulását szándékozó változtatások a nemzeti megújulást szolgálták, s nem törődtek azzal, hogy az oktatásból a nemzeti szellemet száműzték, az ifúságot kozmopolita irányú nevelésben részesítették. A reform ellenzékét egyetemi oktatók, vezető egyházi férfiak alkották, akik annak politikai oldalát támadák, mert a nemzeti nevelési elveket lividálta. Az oppzció hangsúlyosan szerepeltette az oktatásban a német tannyelv oktrojálását, ami erős visszatetszést szült az értelmiségi elit körében.

Az ideiglenes oktatási reform kötelező bevezetése az 1850-ben kezdődő tanév elején történt, megvalósulása azonban fokozatosan, 1854-ig ment végbe.

6. A nyelvi kényszer a nemzeti opposíció egyik generálója

A német tannyelv kötelező bevezetése a felsőoktatásban az értelmiségi körökben megrökönyödést váltott ki. Az országos főbiztos 1849. november 7-én közölte a József nádor Ipartanoda igazgatójával, Karácsony Mihállyal, hogy az intézményben a magyar nyelvű előadások mellett részesítse előnyben a németet. A tanévnyitón az igazgató a német tannyelv bevezetését felvetette a hallgatók előtt. Kimutatást készített a német nyelvű előadásokra jelentkező hallgatókról. Meglepetéssel vette tudomásul, hogy a két évfolyam hallgatói közül mindössze 3 vállalta az előadásokon való részvételt. Az igazgató emiatt magyarázkodott: a hallgatók többsége a német nyelvet nem ismeri, mert olyan vidékekről verbuválódtak, ahol német lakosság nincs, az elemi és a középiskolai tanulmányaikat is magyar nyelven végezték. Feltűnőnek találta viszont, hogy a budai és a pesti polgárok gyermekei, akiknek szülei németek, nem jelentkeztek a német nyelvű előadásokra. A tanárok egy része képes német nyelven előadást tartani; az algebra és a számtan tárgyak előadói bármikor megkezdhetik előadásaikat, az üzleti nyelv tanítása a rendelkezés szerint történhet, mert eddig is német és magyar nyelvű levelezést és szak kifejezéseket tanítottak. A vallástani ismeretek oktatására németül tudó lelkészt kapnak a közeli jövőben, a többi tárgy oktatására pedig bevezeti a kétnyelvűséget; a tanóra egyik felében magyar nyelven hangzik el az ismertetés, az óra másik felében megismétlik a szöveget németül. Az országos főbiztos december 3-án közölte az intézménnyel, hogy a jelen állapotot tudomásul veszi, de az csakis ebben a tanévben érvényesülhet. A következő tanévben a német nyelvű előadásokat kötelezően kell tartani az ipartanodában. Az 1850–1851. tanév kezdetére a tanoda minden tanárát az igazgatóval együtt leváltották, akik nem beszélték a német nyelvet. Az ipartanoda 94 hallgatója 1850. szeptember elején Albrecht főherceghez, az ország kormányzójához fordult panaszával, melyben tiltakoztak a nyelvi kényszer ellen. A petícióban hangsúlyozták, hogy a József nádor Ipartanodát a magyar ifjúság számára alapította a nemzet. Az ipartanoda új vezetése a hallgatók vezérei ellen fegyelmi vizsgálatot indított, két hallgatót kizárt az intézményből; a tiltakozásnak nem lett eredménye.

A pesti egyetemen a tanszakok egy részében az előadásokat magyar nyelven tartották. Az országos főbiztos figyelmeztette a rektort, hogy a magyar nyelvű előadások ellentétben állnak a reform szellemével, politikai szempontból is károsak. Figyelmeztette a rektort, gondoskodjék a német nyelvű előadások tartásáról. A joghallgatók 1850. január 5-én tiltakoztak a német nyelvű előadások erőltetése miatt. A hallgatók levelét a *Magyar Hírlap* c. újság közölte. A cikk szerint az elsőéves hallgatók az idegen nyelven tartott előadásokat fumigálják. Különösen

Lahner professzor ellen keltek ki a hallgatók, aki a statisztika tárgyból az előadásokat németül tartotta. A hallgatók szerint a professzor "bennünket idő-nap előtt német lábra akar állítani". (Megjegyezzük, hogy a statisztika tárgyat 1844. évben az egyetemi tanács rendelkezése értelmében magyar nyelven kellett tartani. Mivel Lahner jól beszélt a magyar nyelvet, ezért kapta meg a tanszéket.) Virozsil rektor a hallgatók közül két főt feljelentett, akiket a katonai hatóság besorozott.

7. Az intézmények átszervezése

Pesti egyetem

A rektor a beígért reformok halogatásában vélte az egyetemi oktatás nehézkes kibontakoztatását. Az ideiglenes rendelkezések gátolják az oktatási mechanizmust, s a rektor szerint az ausztriai tanrendszer bevezetése hozná a megoldást. Az egyetemi közhangulat depresszált; erősödőben van az intézményben is az országsszerte tapasztalható *vis inertiae*, a szívós passzív rezisztencia. A rektor és az anatómia professzora a minisztériumba utaztak, ahol Exnerrel napokon át tárgyaltak az egyetemi átszervezésről. Meggyőződésük volt, hogy a kultuszkományszat a pesti egyetemet a bécsi, prágai mellett előkelő intézetté akarja fejleszteni. Az egyetemi tanács a kapott minisztériumi szempontok alapján dolgozta ki „a rendezési tervet”. A szervezési szabályzatot a birodalmi egyetemek számára Exner jutatta el (Bécs, Prága, Graz, Krakkó, Lemberg, Olmütz, Innsbruck, Pest.) A pesti egyetem azonban az autonómia jogkörét nem kapta meg, mert az országban a statárium még érvényben volt. Rektort, a négy kar élére a dékánokat nem választhatták, kinevezésüket a minisztériumból kapták.

Az átszervezés során a bölcsészeti karból kivált az államszámszámvitel, és a jogi karhoz került; 1850.szeptember 29-én a József nádor Ipartanoda és a bölcsészeti kari mérnökintézet egyesült; az orvosi kartól a természettudományi tanszékeket (ásványtan, növénytan, állattan, vegytan) a bölcsészeti karba szervezték; önálló lett az állatorvosi intézet; a kétéves bölcsészeti tanfolyamot megszüntették, a tárgyakat a gimnáziumok 7. és 8. osztályai vették át.

A tanszabadságot a teológiai kar kivételével a bölcsészeten elfogadták. A teológiai kar ragaszkodott a hagyományos oktatási módszerekhez, és nemcsak a Thun-reformot utasította el, hanem opponálta az 1848. évi cötvösi modernizációt is. A miniszter a klérus kívánságát teljesítette, amikor a teológiai kar keretében engedélyezte az egyházjogi tanszék megszervezését. Ugyanis a teológus hallga-

tók az egyházjogi előadásokat 1770. óta a jogi kari előadások keretében hallgatták. A teológiai kar törekvése volt, hogy a kánonjogi szigorlatokat a jogi kartól a maga hatáskörébe vonja, amely azonban nem talált megértést a miniszternél.

A jogi kari változtatások során az osztrák jog benyomult a magyar oktatásba, amely a magyar jog félretolását eredményezte. Átalakult az ausztriai jogászképzés, ahol eddig a jozefinista szellemiségű módszerek érvényesültek. A kultuskormányzat az osztrák jogásznemzedék konzervatív szellemiségű nevelését helyezte előtérbe; a történelmi studiumok oktatását katolikus szellemiségű professzorokra bízta. Az ausztriai jogi karokon bevezette a jogtörténeti előadásokat; amelyekben a német történeti iskola tanelmélete kapott kiemelt szerepet. A történeti iskolára való áttérés ekkoriban európai jelenség. Az első és a másodéves hallgatóknak alapdiszciplinákat tanítottak; pl. római jogot, német birodalmi jogot, egyházjogot. A gazdasági fejlődésben érdekelt polgárság igényelte a jogintézmények múltjának feltárását, s ezzel kapcsolatban a gazdaságpolitika és a jogfejlődés összefüggéseinek vizsgálatát. A kultuskormányzat a pesti jogi karon is megszervezte a jogtörténeti tanszéket; ahol két féléken át német birodalmi jogtörténetet oktattak. 1850-től itt tanított Wenczel Gusztáv, aki 1838-tól Bécsben, a Terézianumban magyar magánjogot adott elő. Wenczel előadásaiban szakított a német jogtörténet nacionalista szellemiségével, és azt az európai jogfejlődés kereteibe ágyazta. A német történeti iskola szellemiségében az ausztriai politikai igény jelentkezett, ami a nagynémet irányzat volt. Wenczel előadásaiban jelentkezett először a gazdaságpolitika és a jogfejlődés összefüggő rendszerének elméleti kidolgozása; s hangsúlyosan szerepelt nála a jogintézmény és a gazdaság együttes hatásának magyarázata. Első magyar gazdaságtörténeti összefoglalás is a keze alól került ki, amely Tagányi Károly, Acsády Ignác munkásságát inspirálta.

1851-től véglegesítésre kerültek a jogi karon addig ideiglenesen alkalmazott tanárok. Most véglegesítették Pauler Tivadart, akit Eötvös József nevezett ki a jogi karra. Idegen tanárok nyomultak be a jogi karra: az osztrák jogi tanszékre a nagyszebeni jogakadémiáról; a statisztikára a pozsonyi jogakadémiáról került professzor; perjogi, az államszámvitel tanszékekre ausztriaiak érkeztek, de Lemberg, Olmütz is küldött tanárokat a pesti jogi karra.

A középiskolai tanárképzést a bölcsészeti fakultáson szervezett tanfolyamokon végezték. (1848-ban Eötvös miniszter két tanárképző intézet felállítását tervezte: történelmi-nyelvtudományi és természettudományi-mennyiségtani szakon. 1848 előtt a gimnáziumi tanárokat a szerzetesrendek képeztették, a jelöltek a tanárvizsgákat a tankerületi főigazgató elnökletével létrehozott bizottság előtt tették le.) 1851-ben természettudományi, 1852-től történelmi-ókori filológiai szakok in-

dultak. Tanárvizsgáló bizottság azonban Magyarországon nem létezett, a jelöltek Bécsben, Prágában, Lembergben, Innsbruckban képezték.

Az orvoskari reformot Bécsben 1846-ban hajtották végre; a tervezetet von Türkheim dolgozta ki. Néhány szervezeti változtatást 1848-ig realizáltak; megszüntették a bécsi, prágai, laibachi alsó sebészeti tanfolyamokat, elkülönítették az orvosi kartól a természettudományi szakokat. A reformokkal von Türkheim megteremtette a „második bécsi orvosi iskolát”. A tanítványok második Van Swietennek nevezték. Pesten az ausztriai reform alapján szervezték át az orvosképzést; a sebészmeisteri képzést azonban fenntartották (Pest, Kolozsvár) mivel a birodalom keleti felén orvosképzés egyedül Pesten volt. A sebészmeisteri tanfolyamon a képzést három évre emelték.

A gyógyszerészképzés kétéves lett. A hallgatóknak a bölcsészeti karon tartották a vegytani, természetrajzi tárgyak előadásait. Szigorlatukat e tárgyakból itt kellett letenniök. Az orvoskaron voltak a szakelőadások, a gyakorlati foglalkozások. A második év végén a hallgatók két tárgyból szigorlatoztak.

A jogakadémiák

A kultuskormányzat a világi jogakadémiák átszervezését erőteljes akcióval hajtott végre, a beavatkozás eredményeképpen cs. kir. intézetekké váltak. Az akadémiák közül megszüntették a győrit és a kolozsvárit. Az akadémiák bizonyos fokú önállóságot kaptak, melyet igazgató irányított, és 4 tanszéket szerveztek. A tanszéken a tanár mellett tanársegéd működött. Kötelező tanítási nyelv a német lett, bár a magyart sem mellőzhették, ahol a hallgatóság nemzeti összetétele azt kívánta. A német és a magyar nyelvű előadások mellett szerepelt Pozsonyban és Kassán a szlovák, Zágrábban a horvát. A nagyenyedi akadémián a tanítási nyelv kizárólag a német, ahol a hallgatók a szászok közül kerültek ki. Az akadémia 3 éves, de nem adott jogi végzettséget. Azok a hallgatók, akik az igazságszolgáltatás vagy a közigazgatás területén gyakornokként kívántak elhelyezkedni, kétéves akadémiai tanulmányaik után a pesti jogi karon szerezhettek képzettséget.

Az egyházak által fenntartott jogi liceumokat a debreceni kivételével 1854-ig felszámolták. Az intézetek 8 osztályos gimnáziumokká alakultak át. 1850. október 4-én kiadott miniszteri rendelet a katolikus egyházjogi főiskolákat, melyek érseki, püspöki, fenntartásúak és a protestánsok egyházkerületi akadémiáit magánintézetekké nyilvánította. A rendelet leszögezte: a magánintézetekben szerzett bizonyítványt az állam abban az esetben ismeri el, ha a magánintézet az állam által megszabott szervezeti keretek között működik, és teljesíti mindazon feltételeket, melyek a cs. kir. jogakadémiák számára kötelezőek (tanszékek és

tanárok száma, az előadott szaktárgyak, német nyelvi kényszer, a hallgatók felvétele érettségi vizsga alapján..stb.) A feltételeket egyedül a tiszántúli egyházkerület tudta teljesíteni, és Debrecenben az intézet református jogakadémiaként működhetett tovább.

A kultuskormányzat a teológiai tanfolyamokról nem intézkedett, azok a korábbi keretekben folytathatták a tanítást.

A mérnökképzés

1850. szeptember 29-i miniszteri rendelet egyesítette a József nádor Ipartanodát és a Mérnökintézetet. A szervezeti változtatások 1854-ig eltartottak. Ez évben adott jelentés szerint a Politechnikai Intézet a birodalom többi technikai jellegű felsőoktatási intézetéhez hasonló színvonalú lett. (27) A magyarországi mérnökhallgatók közül elég sokan a külföldi technikai intézeteket választották (Bécs, München, Karlsruhe) különösen azok, akiknek a német nyelvi képzés nem okozott nehézséget.

Selmecen a Bányászati és Erdészeti Akadémián az oktatást megfogytakozott hallgatói létszámmal 1850. január 2-án újra kezdték. Az örökös tartományokból a hallgatók nem tértek vissza Selmecre, mert egy részük 1848-ban eltávozott, amikor Eötvös miniszter az akadémiát nemzeti intézetté minősítette, és bevezette a magyar nyelvű oktatást. A hallgatók és a magyarul nem tudó tanárok a vorderbergi hasonló profilú intézetbe kaptak fekvételt. 1849 elején két bányászati akadémia nyitotta meg kapuit: a stájerországi Leobenben és a csehországi Příbramban. A selmeci akadémia korszerűsítését 1846-ban hajtották végre. Ekkor birodalmi intézet lett, melynek igazgatója a főkamagróf; egyesítették a bányászati szakot az erdészettel, a tanulmányi idő a bányászat-szakon 4, az erdészeten 3 lett. Az akadémián 6 tanszék működött. 1852-ben az ismeretanyagot bővítették; a nemes-és színesfém ágazatok mellé bevezették a vasipari és a szénbányászati tananyagot, és az oktatás a bányászat és kohászat területén a kor színvonalán állt. Az erdészeti hallgatóknak az 1850. január 5-i miniszteri rendelet államvizsgát vezetett be, a végzett hallgatók az állami erdészeti hivatalokban gyakornokok lettek.

A magyaróvári gazdasági akadémia

A mezőgazdasági oktatás hiányosságát 1848-ban az eötvösi reform négy gazdasági főiskola létesítésével szándékozott megoldani. A birodalmi kormányzat 1849-ben egy állami gazdasági főiskola alapításáról határozott, és keresték annak

a megfelelő működési helyét. A választás Magyaróvárra esett, ahol 1818. óta magánintézetként volt gazdasági akadémia. Az uradalom tulajdonosa, Albrecht kir. herceg anyagiakkal járult a főiskola alapításához; tangazdaságot szerelt fel, melyet gondosan instruált. A főiskola működési elveit a hohenheimi akadémia tanára dolgozta ki; a tanulmányi időt két évben állapították meg, a felvételhez középiskolai végzettséget vagy gazdatiszti gyakorlatot írtak elő. Az intézet birodalmi jellegéből következett, hogy hallgatói és tanárainak nagyobb része a koronaországokból érkezett, a tannyelv a német volt. Az elméleti és gyakorlati oktatás az intézet európai színvonalát jelezte. (29)

Az állatorvos képzés az 1851-ben önállóvá lett intézetben folyt; a szervezést a milánói és a bécsi intézet mintájára végezték. A képzés 1854-ben három évfolyamú lett. (30)

8. A reform értékelése

A Thun-féle ideiglenes reformok az abszolutizmus első éveiben lerakták a magyarországi felsőoktatás szervezeti és elméleti alapjait, melyre a végleges reformot az 1855–1859. közötti években építeni lehetett. A reform az elavult szerkezetű magyarországi felsőoktatást indította el a modernizáció felé, mert azt tartalmában is megújította. Az 1849–1854. közötti években a politikai légkör nem kedvezett a reformoknak. A hazai értelmiség az oktatási reformot bizalmatlanul szemlélte, azt idegenkedve fogadta, mert joggal osztrák szellemi gyarmatosítást látott benne. Az opposíció elit csoportjait az egyházi körök alkották; a katolikus egyház vezetői, köztük a pesti egyetem hittudományi kara, a teológiai főiskolák tanárai, a protestáns egyházkerületi elöljárók, a egyetemi, főiskolai, akadémiai tanárság, akik a reformellenességet az országosan kibontakozó passzív ellenállás részévé tették. Az alkotmány megszüntetésével, a császári egyeduradalom megteremtésével a hazai osztrákbarát körök is elhatárolták magukat az Bach-rezsimtől, annak intézkedéseitől. A neoabszolutizmus politikai törekvéseivel szét tépte az ausztriai németiség és a magyarság évszázados kapcsolatát. A Bach-rezsim politikai koncepciójába, a nagynémet birodalom közép-európai ábrándjába a magyarság nem illett bele. Ekkor még érvényben volt a statárium, a 48-asok börtönökben szynylódtak, és így minden javaslat, közte a felsőoktatási reform is, amely a magyarság számára pozitív tartalmú, eleve bizalmatlanságot szült.

Szakirodalom

SASHEGYI Oszkár: *Iratok a magyar felsőoktatás történetéből, 1849–1867*. Bp. 1974. (Továbbiakban: SASHEGYI, 1974.)

DEGRÉ Alajos: *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Bp. 2004. (Továbbiakban: DEGRÉ, 2004.)

GÁBOR FARKAS

Die Modernisierung des staatlichen Hochschulwesens. Der Lehrplan des Kultusministers (1849–1854)

Zusammenfassung

Die Thun-Hohenstein'schen einstweiligen Bildungsreformen haben in den ersten Jahren des Absolutismus jene organisatorischen und theoretischen Grundsteine für die ungarische Hochschulbildung gelegt, auf welche sich die endgültigen Erneuerungen im Zeitraum 1855–1859 stützten. Die politische Atmosphäre in den Jahren 1849–1854 begünstigte jedoch die Reformen nicht. Die ungarische Intelligenz hat sie mit Misstrauen beäugt, da sie Angst vor der österreichischen geistigen Kolonisation hatte. Die auserlesene Gruppe der Opposition bildete die geistigen Kreise; die Leiter der katholischen Kirche, darunter die theologische Fakultät der Universität Pest, die Professoren der theologischen Hochschulen, die Kirchenältesten der protestantischen Kirchendistrikte, die Lehrerschaft der Universitäten, Hochschulen und Akademien, die die Antireformhaltung zum Teil des entstehenden passiven ungarischen Widerstandes machten. Mit der Auflösung der Verfassung und der Erschaffung der kaiserlichen Alleinherrschaft haben sich sogar die ungarischen österreich-freundlichen Kreise vom Bach-Regime und dessen Anordnungen distanziert. Der Neoabsolutismus hat mit seinen politischen Bestrebungen die engen jahrhundertealten Beziehungen zwischen dem österreichischen Deutschtum und dem Ungartum zerstört. In die politische Konzeption des Bach-Regimes, in den mitteleuropäischen Traum des großdeutschen Reiches passte das Ungartum nicht hinein. Das Standrecht war noch in Kraft, die 48-er schmachteten in Gefängnissen, und so erweckten alle Vorschläge, wie auch das Hochschulreform, das sonst sehr positive Inhalte für das Ungartum hatte, von vornherein nur Misstrauen.

ZSOLT K. LENGYEL

Die Bach-Ära in Ungarn Anmerkungen zur neueren Historiographie¹

I.

Mit dem Unabhängigkeitskrieg 1849 verlor Ungarn seine staatliche Souveränität. Das Stephansreich wurde territorial-rechtlich zergliedert und mit den übrigen Kronländern der Habsburgermonarchie ein gutes Jahrzehnt lang im Zeichen eines autokratischen Zentralismus regiert. Der österreichische Neoabsolutismus verarbeitete die vormalige Erschütterung der dynastischen Macht, indem er die Verfassung aufhob. Der unumschränkte Herrscherwille hinderte ihn aber nicht an der Neugestaltung des Kaisertums, in die er Elemente des Liberalismus einbaute. *Reaktion* und *Reform* kennzeichnen ihn auch in seiner ungarländischen Geschichte, die seit dem späten 19. Jahrhundert diesen Grundmerkmalen entsprechend nach zwei Bewertungsansätzen erforscht wird. Der eine orientiert sich am Unterdrückungscharakter, der andere an den Modernisierungsvorhaben des Systems, das der Volksmund ebenso wie die Fachsprache mit dem Namen Alexander Bachs, des Justiz-, dann Innenministers seiner Majestät zu bezeichnen pflegt.

Der 1997 erschienene wissenschaftshistorische Abriss über die Historiographie der Bach-Ära in Ungarn, der obige einleitende Worte abstützt und nachfolgend unter einigen Aspekten sowie besonderer Berücksichtigung ausgewählter österreichischer und ungarischer Arbeiten fortgeschrieben wird, führte die empfindlichsten Mängel der Forschung über diese Periode österreichisch-ungarischer Geschichte auf die ungleichmäßige Betrachtung der beiden Grundmerk-

---

1 Auszug aus einer längeren Abhandlung.

male zurück.² Vier Jahre später wies Helmut Rumpler auf das gleiche Problem hin, das er allerdings nur aus Werken nichtungarischer Autoren herausschälte: „Die wissenschaftliche Literatur ist jedenfalls bei dem Versuch einer schlüssigen Definition des offenkundigen Widerspruchs zwischen nachrevolutionärer politischer Reaktion auf der einen und wirtschaftlicher und gesellschaftlicher Innovation auf der anderen Seite relativ erfolglos geblieben.“³

2.

Diese Unzufriedenheit hätte kaum authentischer ausfallen können, gehört doch Rumpler zur wissenschaftlichen Leitung zweier Wiener Großprojekte, die seit den frühen 1970er Jahren Überlegungen zu einer verstärkten, bald grundsätzlichen Berücksichtigung des Aspektes der Neugestaltung, wie *Modernisierung* zeitgenössisch hieß,⁴ anstoßen. Bei dem einen handelt es sich um die noch laufende Edition der Protokolle des österreichischen Ministerrates beziehungsweise der Ministerkonferenz 1848–1867, die Band für Band die Quellengrundlagen zum Nachvollzug der Entscheidungen im Reichszentrum erweitert und mit ihren Einführungen sowie textologischen und dokumentarischen Apparaten die Prinzipien, Gliederung und Arbeitsweise des Kaiserreiches unter Einschluss aller Regierungsressorts, Verwaltungszweige und Kronländer erhellt.⁵ Sie öffnet eine gesamtstaatliche Sicht auf die *ungarische Frage*, die in Abschnitten der politischen Biographie von Ministerpräsident Felix Fürst Schwarzenberg⁶ und von Erzherzog Albrecht, dem Generalgouverneur Ungarns,⁷ unlängst auch von der deutschen Geschichtsschreibung thematisiert worden ist. Die gleichfalls

2 LÉNGYEL Zsolt K.: Österreichischer Neoabsolutismus in Ungarn. Grundlinien, Probleme und Perspektiven der historischen Forschung über die Bach-Ära. In: *Südost-Forschungen*, 56 (1997) 213–278, hier 223–258. Die nicht gesondert belegten Aussagen dieses Aufsatzes zur Forschungsgeschichte siehe ebenda.

3 RUMPLER Helmut: Der österreichische Neoabsolutismus als Herrschafts- und Modernisierungssystem. In: *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Hgg. Dušan KOVÁČ [u. a.]. Bratislava 2001, 9–21, hier 10.

4 CZOERNIG Karl von: *Oesterreich's Neugestaltung 1848–1857*. Wien 1857.

5 Die bisher zum Zeitraum 1848–1860 erschienenen Bände: *Die Protokolle des österreichischen Ministerrates, 1848–1867*. Red. Helmut RUMPLER, Waltraud HEINDL, Stefan MALFÈR [u. a.]. Einleitungsband; I, II/1–3, III/1–5, IV/1–2. Wien 1970–2007.

6 LIPPERT Stefan: *Felix Fürst zu Schwarzenberg. Eine politische Biographie*. Stuttgart 1998, 221–266.

7 STICKLER Matthias: *Erzherzog Albrecht von Österreich. Selbstverständnis und Politik eines konservativen Habsburgers im Zeitalter Kaiser Franz Josefs*. Husum 1997, 138–172.

noch nicht abgeschlossene Gesamtdarstellung der Habsburgermonarchie von der Märzrevolution 1848 bis zum Zusammenbruch 1918 setzt sich mit ihrer thematisch ganzheitlichen Anlage von der älteren, auf die Erbländer gerichteten Untersuchungskonzeption insofern ab, als sie nicht nur über die Grenzen der deutsch-slawischen Gebiete, sondern auch über diejenigen der österreichischen Staatsgeschichte hinausgreift.⁸

Waltraud Heindl, die – wie Rumpler – an der monumentalen Editionsreihe ebenfalls von Anbeginn verantwortlich mitwirkte, hat sich vor wenigen Jahren – mit letzterem im gleichen Sammelband – wieder der Aufgabe unterzogen, das Wesen des neoabsolutistischen Systems von den Absichten, Festlegungen und Diskussionen seiner obersten Lenker her zu erklären.⁹ Sie hatte schon zwei Jahrzehnte zuvor die Eigenart des Neoabsolutismus herausgestellt, „den Staat zu modernisieren“, zugleich aber „die Reformen der konstitutionellen Ära dem neuerlich eingeführten Absolutismus anzupassen“.¹⁰ In ihrem Aufsatz „Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment“ wiederholt sie diese Meinung wortwörtlich.¹¹ Unverändert beurteilt sie auch den Anspruch und die Fähigkeit des Systems zum normgebundenen Verwaltungsaufbau, der dem Ziel gedient habe, sich in eine „Rechtsstaatlichkeit“¹² hinein zu legitimieren. Diese doppelte Auslegung des *Neuen* setzt den *franzisko-josephinischen* Absolutismus zum *josephinischen* Absolutismus und zur Übergangsphase des Konstitutionalismus in Beziehung.

Die ältere Fachliteratur zog aus dem Vergleich mit der erstgenannten Vorepoche wiederholt den Schluss, dass die Schöpfer der nachrevolutionären Machtvollkommenheit von Joseph II. zwar den Gedanken eines großösterreichischen, deutsch bestimmten Einheitsstaates übernommen, aus diesem aber die aufklärerischen Ideen ausgeklammert hätten. Heindl hingegen beschränkt sich in ihrem angeführten Aufsatz auf die konzeptionelle *Ähnlichkeit* zwischen den beiden Epochen, die sich aus dem neuerlichen Versuch ergeben habe, „das österreichi-

---

8 *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Hgg. Adam WANDRUSZKA [ab VII Helmut RUMPLER], Peter URBANITSCH. I–VIII. Wien 1973–2006.

9 Heindl WALTRAUD: Verfassung als Verwaltung – das neoabsolutistische Experiment. In: *Die Habsburgermonarchie und die Slowaken 1849–1867*. Hgg. Dušan KOVÁČ [u. a.]. Bratislava 2001, 23–35.

10 HEINDL Waltraud: Bürokratie und Verwaltung im österreichischen Neoabsolutismus. In: *Österreichische Osthefte* 22 (1980) 231–265, hier 233.

11 HEINDL: Verfassung, 25.

12 HEINDL: Bürokratie, 234; HEINDL: Verfassung, 26.

sche Staatsproblem durch konsequente Zentralisierung zu lösen”.¹³ Insofern war der Absolutismus der 1850er Jahre deshalb neu, weil er eine Strategie *erneuerte*, die sechs Jahrzehnte zuvor gescheitert war.

Den Namenszusatz *Neo* hält die Fachliteratur andererseits wegen der Verarbeitung der Erbschaft der sozialen und nationalen Revolutionen 1848/1849 für gerechtfertigt. Nach der gängigen Meinung habe der Neoabsolutismus dem Frühparlamentarismus Bestandteile entliehen, die ihm bei der Herstellung und Bewahrung der Reichseinheit dienlich und umsetzbar erschienen seien. Nach Heindl ist mit diesem Erklärungsansatz weniger die restaurative Selbststrettung der Dynastie, als vielmehr das ihr empfohlene gesellschafts- und staatsorganisatorische Zukunftsbild zu umreißen. Demnach war es eine selbstgestellte Aufgabe, die Anliegen der Kronländer und deren Vielvölkergesellschaften mit zu berücksichtigen. Dabei gefährdete das aufsteigende nationale Prinzip das oberste Ziel der Reichseinheit. Von den „üblen Erfahrungen des Jahres 1848 belehrt”,¹⁴ gingen die Wortführer der Zentralisierung daran, die regionalen Teilinteressen aus den ethnisch-kulturellen Geflechten herauszulösen und sie dafür mit sozial-ökonomischen Zugeständnissen zu bedienen. Es sei ein „logisch bestechendes” und – bei allem Ausschluss konstitutioneller Vertretungsformen – „für die damalige Zeit modern anmutendes” Konzept gewesen: „Nicht Segregation, sondern Integration der Nationalitäten, durch verwaltungstechnische und gesetzliche Verschmelzungs- und Ausgleichspolitik.”¹⁵ Nach dieser zweiten Auslegungsart beruhte die Neuartigkeit des Neoabsolutismus auf seiner Modernität, in der er ein bis dahin nicht erprobtes Staatsmodell *postulierte*.

Im Hinblick auf die verhältnismäßig breit erforschten Maßnahmen zur Förderung des deutschen Elements, dies zumindest in sprachlicher Hinsicht, drängt sich die Frage auf, ob mit dem österreichischen Einheitsreich nicht eine Art *übernationaler Nationalstaat* angestrebt wurde? Ágnes Deák scheint sie eher zu verneinen. In ihrer Monographie über die regierungsamtliche Nationalitätenpolitik in Ungarn von 1849 bis 1860 untersucht sie die Umsetzung der im Haupttitel angeführten zeitgenössischen Losung der „nationalen Gleichberechtigung” auf staatstheoretischen, gesellschaftlichen, konfessionellen sowie kulturellen Zielfeldern. Die programmatische und vielfach auch praktische Zurückdrängung von nationalen Sonderansprüchen sei im Ideal einer „einheitlichen und deutschsprachigen Staatsmacht – aber nicht in jenem eines deutschen

13 HEINDL: Verfassung, 27.

14 HEINDL: Verfassung, 33.

15 HEINDL: Verfassung, 33.

Nationalstaates” eingebettet gewesen, schlussfolgert Deák. Sie räumt aber ein, dass der Vorsatz, ethnisch-kulturellen Bestrebungen die Spannung zu entziehen, dabei aber im Primat des Deutschen keinen nationalen Erwartungsdruck zu empfinden, nicht des Widerspruchs entbehrte.¹⁶

Heindl geht diesem Widerspruch nicht auf den Grund, weil sie der Frage nach dem *übernationalen Nationalstaat* ausweicht. Sie bietet aber wichtige und – bei ihr ausnahmsweise – unmittelbar ungarbezogene Anhaltspunkte zu ihrer Untersuchung. Bachs Plan zur nationalen Nivellierung, somit zur Begründung eines Gesamtstaatsbewusstseins war bei aller ihm unterstellten Logik „nicht durchdacht”, gesteht sie zu, weil er „die Tendenzen der Zeit” missachtete. Den Widerspruch zwischen moderner und unzeitgemäßer Ausrichtung vermeint Heindl mit der Bemerkung aufzulösen, das System sei eben „zu modern und gerade nicht genug traditionalistisch” gewesen. Als Beispiel führt sie den innenministeriellen Entwurf der Landesstatuten für das Königreich Ungarn vom Sommer 1856 an, der „die Absicht” bezeuge, die „historische Einheit der Länder zu schwächen, mit der Zeit aufzulösen, im speziellen Fall Ungarns – zu zerschlagen”. In dieser interpretatorischen Innenperspektive wird die Fortschrittlichkeit des Vorhabens, regional zuständige und rein beratende Körperschaften einzurichten, damit begründet, dass Bach die „Kontinuität der alten Ordnung” ablehnte, und zwar jener der „ständisch gegliederten Landtage”.¹⁷ Heindl bestätigt den Umkehrschluss, dass der Innenminister dafür die Kontinuität eines jüngeren Regimes, nämlich der gegen die konstitutionelle Eigenstaatlichkeit Ungarns gerichteten österreichischen Gesamtstaatspolitik bejahte, die – auch für die ungarische Forschung – mit der oktroyierten Reichsverfassung vom 4. März 1849 eingesetzt hatte.¹⁸ Selbst wenn die reichsweit einzuführenden Landesstatute eine gewisse Entabsolutierung des Systems einleiten sollten, waren sie also schon bei ihrer Beratung denkbar ungeeignet, ungarisches Interesse für die Mitwirkung an dieser Vertretungsform zu wecken – das laut der bisher gesichteten Quellen regionaler Provenienz auch ausblieb.¹⁹

Rumpler sieht gleichfalls einen Vorlauf im „konstitutionell-ministeriellen Absolutismus und Zentralismus der Regierung Schwarzenberg”, den im Sin-

---

16 DEÁK Ágnes: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest 2000, 335, 336.

17 HEINDL: Verfassung, 33, 34, 32, 34.

18 HEINDL: Verfassung, 35. Vgl. Deák: „*Nemzeti egyenjogúsítás*”, 41–44.

19 LENGYEL Zsolt K.: Neoabsolutismus-Probleme. Verwaltungsgeschichtliche Aspekte zum Fall Ungarn. In: *Levéltári Közlemények*. 70 (1999) 79–105, hier 84.

ne des Silvesterpatents 1851 der „monarchische Absolutismus“ abgelöst habe. Ebenso hebt er unter dem Titel „Der österreichische Neoabsolutismus als Herrschafts- und Modernisierungssystem“ dessen Bemühungen hervor, „die Grundlagen für die Rechtsstaatlichkeit und die Emanzipation der aufstrebenden sozialen Schicht des mittleren Bürgertums und des Bauerntum zu legen“.²⁰ Anders als bei Heindl, dient diese Würdigung aber nicht allein dazu, die Modernisierung vor allem mit ihrem gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Schwerpunkt zum bestimmenden Grundzug der Bach-Ära aufzuwerten, die somit als „Ära der Reformen“²¹ bezeichnet zu werden verdiene. Rumpler zieht aus alldem auch eine forschungspraktische Konsequenz, die er mit der Relativierung der von der Fachliteratur seit je her an erster Stelle angeführten drei Fehlleistungen des Systems vorbereitet: die *Zentralisierung* sei durch dezentrale Strukturen der allgemeinen und Rechtsverwaltung, die *Germanisierung* durch erhöhte Ausbildungschancen gerade auch der nichtdeutschen Bevölkerung, der *Absolutismus* durch liberale Maßnahmen zur Entwicklung der Wirtschaft abgefedert gewesen.²² Die letzten Zweifel daran, dass diese Bewertung einem *erbländischen* oder, zeitgemäßer gewendet, österreichischem Geschichtsverständnis entspringt, räumt das unter anderem mit Verweis auf den vormärzlichen Beginn österreichischer Wirtschaftsentfaltung ebenso originell wie überraschend gefällte Urteil aus: „Von einem Zeitalter des Neoabsolutismus als besonderer politischer und soziökonomischer Formation kann man daher nicht sprechen. Der sogenannte Neoabsolutismus war nicht eine Unterbrechung des Prozesses der Modernisierungsgeschichte der *habsburgischen Länder* seit dem frühen Vormärz, sondern ein ganz wesentlicher Teil dieser Entwicklung.“²³ Während Heindl die Bezeichnung *Neoabsolutismus* vornehmlich für das Jahrzehnt 1849–1859 beibehält und allenfalls mit sinn- und sachverwandten Wörtern wie „Verwaltungszentralismus“, „Obrigkeitsstaat“, „Reformabsolutismus“ ersetzt beziehungsweise umschreibt,²⁴ lässt Rumpler begrifflich weder eine *Restauration* noch eine *Reaktion* gelten. Er tritt für eine „konservative Modernisierung“ ein und stellt sie auf eine ununterbrochene Kontinuitätslinie zwischen dem Beginn der ersten konstitutionellen Phase österreichischer Verfassungsentwicklung und der bis zum österreichisch-

20 RUMPLER 13, 21.

21 RUMPLER 14.

22 RUMPLER 16.

23 RUMPLER 21. Hervorhebung Zs. K. L.

24 HEINDL: Verfassung, 25, 26.

ungarischen Ausgleich geführten *Neugestaltung*: „Daher macht es Sinn, den Neoabsolutismus als Epoche gar nicht mehr anzusetzen, sondern von einer Periode der »Revolution und Reform« von 1848-1867 zu sprechen.“²⁵

Das Reihenwerk „Die Habsburgermonarchie 1848-1918“ hat sich für diese Auffassung geöffnet. Obwohl es die „Ära des Neoabsolutismus“ nach wie vor gesondert behandelt,²⁶ legt es in seinen dem Themenbereich „Verfassung und Parlamentarismus“ gewidmeten Bänden stellenweise eine gewisse Vorsicht bei der Verwendung der Epochenbezeichnung an den Tag. Wilhelm Brauneder, der auf das ganze Reich ausblickt, ordnet die „neuständisch beschränkte Monarchie“ von 1852 bis 1867 der 1848 einsetzenden ersten Phase des Konstitutionalismus in Österreich zu, allerdings eben mit der Einschränkung, dass das parlamentarische Regierungssystem erst ab 1860 zur Geltung gekommen sei, weil zuvor „ein sogenannter Neuabsolutismus die Verfassungswirklichkeit bestimmt“ habe. Ungarn sei Teil dieser Verfassungsentwicklung gewesen, wiewohl zunächst mit „eigener Konstitutionalisierung und damit weitestgehender Eigenstaatlichkeit“, dann aber, „1849 mit Gewalt dem konstitutionellen Gesamtösterreich eingliedert“, unter „weitestgehender Aufgabe der Eigenstaatlichkeit“.²⁷ In einem der nachfolgenden Länderbeiträge kennzeichnet László Péter diese periodische Stellung Ungarns in der „Gesamt-Monarchie“ unter Hervorhebung von Modernisierungswirkungen des „Bach-Regimes“ und meint, dass dieses „nicht so sehr absolutistisch, sondern eher unkonstitutionell“ gewesen sei.²⁸ Prägnant formuliert, sollte sich dieser Standpunkt als breit dokumentiert und diskutiert erweisen, denkt der Leser, bevor er überrascht feststellt, dass Péter vorwiegend ältere Fachliteratur heranzieht und sogar die neue ungarische Spezialforschung übergeht.²⁹ Diese sprachliche Eingrenzung der Bibliographien ist auch in den übrigen neuen Bänden des Reihenwerks zu beobachten.³⁰

25 RUMPLER 20.

26 Z. B. BUZINKAY Géza: Die ungarische politische Presse. In: *Die Habsburgermonarchie*, VIII/2 [2006], 1895–1976, hier 1908–1925; Gottas Friedrich: Grundlagen der Parteienentwicklung, des Vereinswesens und der Interessenvertretungen in den Ländern der ungarischen Krone. Grundzüge der Geschichte der Parteien und Verbände. In: Ebenda, VIII/1 [2006], 1133–1168, hier 1145–1151.

27 BRAUNEDER Wilhelm: Die Verfassungsentwicklung in Österreich 1848 bis 1918. In: *DHM* VII/1 [2000], 69–237, hier 70–71. Hervorhebung Zs. K. L.

28 PÉTER László: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: *DHM* VII/1 [2000], 239–540, hier 297.

29 PÉTER 294–299.

30 Eines der seltenen Gegenbeispiele ist Buzinkay: Die ungarische politische Presse.

Der hohe Stellenwert, den das Thema der erstrebten, aber verfehlten Konstitutionalisierung in der Geschichtswissenschaft außerhalb Ungarns besitzt, ist auch an jenen beiden Habilitationsschriften ablesbar, die von einer ausgezeichneten Quellenkenntnis zeugen – aber eben von einer, die sich infolge der gesamtreichorientierten Themenstellungen nicht auf regionale Archivbestände erstreckt. Die von Georg Christoph Berger Waldenegg ist trotz ihrer finanzhistorischen Ausrichtung auf die Nationalanleihe von 1854 hauptsächlich eine Politikgeschichte der Funktionsweise und Selbstdarstellung eines Staates, der trotz – oder gerade wegen – der kaiserlichen Allmacht auf gesellschaftliche Akzeptanz erpicht war.³¹ Die leider noch nicht veröffentlichte Studie von Georg Seiderer zum „Liberalismus und Neoabsolutismus“ bettet die Problematik der Repräsentation und Administration in die Verfassungsgeschichte der Verwaltungsreformen ein, wobei sie ungarländische Vorgänge und Sachverhalte anhand der westsprachigen Fachliteratur erfreulich zielstrebig einbezieht.³² So wie es beide Werke beschreiben, verdient das System seine in der unpersönlichen Form herkömmliche Bezeichnung nur dann, wenn der Zusatz *Neo* als gleichwertiger Namensbestandteil gilt, und die *Neuartigkeit* dieses Absolutismus auf die mannigfaltigen Verflechtungen und Wechselwirkungen zwischen autokratischer Herrschaftsausübung und liberaler Staatsgestaltung zurückgeführt wird.

3.

Die ungarische Forschung sucht schon seit ihren Anfängen nach einem Ersatz- oder Parallelnamen zum Begriff *Neoabsolutismus* – und sie findet ihn aus einem Blickwinkel, der von dem mit Heindl und Rumppler skizzierten österreichischen entscheidend abweicht. Im Laufe ihrer Geschichte gewöhnte sie es sich an, auch – streckenweise nur – eine *Willkürherrschaft* (*önkényuralom*) nachzuzeichnen. Mit dieser verallgemeinernden Bezeichnung spitzte sie die Bewertung auf eine Ver-

31 Berger WALDENEGG Georg CHRISTOPH: *Mit vereinten Kräften! Zum Verhältnis von Herrschaftspraxis und Systemkonsolidierung im Neoabsolutismus am Beispiel der Nationalanleihe 1854*. Wien/Köln/Weimar 2002. Ein wichtiges Nebenprodukt ist Berger WALDENEGG Georg CHRISTOPH: „Eine Lebensfrage für die Zukunft Österreichs“. Das Projekt der ‚Kolonisierung‘ Ungarns in der Epoche des Neoabsolutismus. In: *Südost-Forschungen*, 61/62 (2002/2003) 91–139, auf das die Langfassung dieser Abhandlung eingehen wird.

32 SEIDERER Georg: *Liberalismus und Neoabsolutismus. Studien zur Verfassungspolitik und Verwaltungsreform in der Habsburgermonarchie unter Alexander Bach 1848–1859*. München 2004 [Habilitationsschrift].

fehlung zu, die für sie alle anderen Missgriffe des Systems – und selbstredend auch deren nützlichen Leistungen – überlagert hatte: auf die Eigenschaft, eine *fremde* Herrschaft gewesen zu sein. Die Untersuchung des Neoabsolutismus fordert die ungarische Fachliteratur traditionell dazu heraus, die Schicksalsfrage ungarischer Selbständigkeit oder Abhängigkeit von einem mächtigen Nachbarn mit zu behandeln oder zumindest zu berühren. So führt sie wiederholt zu einer mittelbaren oder unmittelbaren Stellungnahme im Widerstreit der 1848er Unabhängigkeits- und der 1867er Ausgleichstradition. Wie sie sich zueinander auch immer verhielten, diese beiden maßgeblichen Erklärungsmodelle neuerer ungarischer Geschichte setzten an der Wiener Zentralführung der 1850er Jahre nicht allein die politische, sondern zusätzlich die *österreichische* Autokratie aus.

Die heutige Verwendung des ungarisch geprägten Ersatz- oder Parallelnamens erklärt sich aus dem anhaltenden Einfluss dieser Sichtweise.³³ Belegbar ist sie beispielsweise in staats- und rechtsgeschichtlichen Werken sowie historiographischen Übersichten, welche die „Willkürherrschaft“ gemäß der älteren ungarischen Forschungstradition in einer bis 1867 dauernden Langfassung beschreiben.³⁴ In den sozial- und kulturwissenschaftlichen Disziplinen ist aber auch die nur bis 1860 angesetzte und vergleichsweise entschärfte Definition „Neoabsolutismus“³⁵ oder „Absolutismus“³⁶ gebräuchlich. Bei näherem Hinsehen entsteht der Eindruck einer nicht immer reflektierten Begrifflichkeit. So fällt auf, dass der einschlägige Abschnitt eines der aktuellen kulturgeschichtlichen Handbücher in der Bach-Ära, sinngemäß sogar bis 1867 eine „Willkürherrschaft“³⁷ darstellt, obwohl er zugleich mit Hinweis auf János Arany (1817–1882), Zsigmond Kemény (1814–1875) und Imre Madách (1823–1864) von „großen geistigen Leistungen“ der ungarischen Belletristik und Essayistik berichtet, die

33 Wie auch KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest 2004, 11–186, hier 30, andeutet.

34 CSIZMADIA Andor: Az önkényuralom időszakának állama (1848–1867). In: CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Hg. Andor CSIZMADIA. Budapest 1995, 301–313; CSORBA László: Az önkényuralom kora (1849–1867). In: *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Hg. András GERGELY. Budapest 1998, 293–342; FÓNAGY Zoltán: *Modernizáció és polgárosodás. Magyarország története 1849–1914-ig*. Debrecen 2001, 11–66.

35 STIPTA István: A magyar bírósági rendszer története. Debrecen 1998, 113–117.

36 BUZINKAY Géza: Az abszolutizmust túlélő és újjászülető magyar sajtó, 1849–1867. In: KÓKAY György – BUZINKAY Géza – MURÁNYI Gábor: *A magyar sajtó története*. Budapest 22001, 113–133.

37 SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A polgári társadalom korának művelődése I. (A XVIII. század végétől 1920-ig). Szellemi élet. In: *Magyar művelődéstörténet*. Hg. László KÓSA. Budapest 22001, 332–397, hier z. B. 366.

unter „widrigen Umständen” vollbracht worden seien.³⁸ Doch wie weit reichte die österreichische Willkür, wie tief griff die Fremdherrschaft gerade in das heimische Pressewesen ein, wenn dieses mit Kemény in einer Hauptrolle die geistige Neuorientierung der ungarischen Liberalen nach 1849 zu fördern in der Lage war? Diese Frage lässt auch jene Abhandlung unbeantwortet im Raum stehen, die den entsprechenden Wegen der „nationalen Verbürgerlichung” in der „anationalen Modernisierung durch die Reichspolitik” nachgeht und letzterer ihrerseits die Eigenschaft einer „Willkürherrschaft” zuschreibt.³⁹

Obige definitorische Uneinheitlichkeit rührt den teilweise noch schwerwiegenden Bedenken her, den Neoabsolutismus in die Struktur- und Ereignisgeschichte der Modernisierung Ungarns einzufügen. Hierbei erweist sich seine Periodisierung inzwischen als ein eher zweitrangiges, jedenfalls überwindbares Problem. Die Argumente für seine Gleichsetzung mit der Amtszeit des 1859 entlassenen Ministers Bach⁴⁰ sind jüngst im Zusammenhang mit dem tiefeschürfend untersuchten staatspolizeilichen Spitzelwesen mittelbar erhärtet worden. Dieses Strukturmerkmal neoabsolutistischer Machttechnik⁴¹ ist zwar im Schmerling-Provisorium in neuer Schärfe nachweisbar. Dennoch gilt die erste Hälfte der 1860 Jahre nicht als Ausklang eines Regimes, sondern als Beginn eines „Systemwandels”,⁴² der etwa im politischen Werdegang Ferenc Deáks auf den österreichisch-ungarischen Ausgleich zulief.⁴³ Doch auch bei einem einvernehmlichen Zuspruch für die zeitliche

38 SZEGEDY-MASZÁK: A polgári társadalom, 360. Zu Keménys nachrevolutionärer Publizistik SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Az újraértelmezés kényszere (Kemény Zsigmond két röpirata a forradalomról). In: *A forradalom után. Vereség vagy győzelem?* Hg. Anna CSÉVE. Budapest 2001, 34–45.

39 MIRU György: A magyar liberálisok eszméi és politikai útkeresése 1849 után. In: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Hgg. János ANG1, János BARTA. Debrecen 2000, 157–172, hier 162–163.

40 Zusammengefasst bei Berger WALDENEGG: Mit vereinten Kräften, 15–19; LENGYEL: Österreichischer Neoabsolutismus, 260–262.

41 DEÁK Ágnes: Besúgólisták a neoabszolutizmus korából. In: *Aetas* 21 (2006) 4, 21–44; FARKAS Katalin: A rendőrség és a magyar függetlenségi szervezkedések (1859–1866). In: *Aetas* 21 (2006) 4, 45–70; FRANK Tibor: *Ein Diener seiner Herren. Werdegang des österreichischen Geheimagenten Gustav Zerffi (1820–1892)*. Wien/Köln/Weimar 2002; GONDA György: „... Egressy Gábor színész és Kossuth kormánybiztosa”. Egy év eseménytörténete – emigráció után... In: *Aetas* 21 (2006) 4, 115–126.

42 DEÁK Ágnes: Államrendőrség és besugóhálózat Magyarországon egy rendszerváltás fordultós hónapjaiban (1860–1861). In: *Századok* 140 (2006) 1551–1573; DEÁK Ágnes: Egy régi politikai rendszerváltás és az államrendőrség – 1867. In: *Történelmi Szemle*, 44 (2007) 3, 351–371; DEÁK Ágnes: Államrendőrség Magyarországon a Schmerling-provizórium időszakában. In: *Századok*, 142 (2008) 727–771.

43 DEÁK Ágnes: Deák Ferenc útkeresése 1860–1861-ben. In: *Deák Ferenc emlékezete*. Hg. Andráš SZABÓ. Budapest 2003, 149–162.

Kurzfassung des Neoabsolutismus bleibt sein modernisierender Stellenwert für Ungarn vorerst umstritten: Unter dem Stichwort des *Bürgerlichen* wird nämlich sowohl *dagegen* als auch *dafür* eine Lanze gebrochen.

Die eine Argumentationsart beruht spätestens seit den 1970er Jahren auf der Auffassung, dass die ungarische Nationalbewegung liberalen Zuschnitts durch den Neoabsolutismus unterbrochen oder zumindest abgebremst worden sei. Die heutige ungarische Geschichtswissenschaft lässt zwar die ungarländische *Modernisierung*, die sie mit *Verbürgerlichung* inhaltlich gleichsetzt, in den 1830er Jahren beginnen. Ein Teil ihrer Vertreter befindet aber, dass die ungarische Gesellschaft nach 1849 die – im Vergleich zu allen neuzeitlichen Epochen – „eindeutigeren und negativeren Erfahrungen über die Ziele der direkten Eingriffe der absoluten staatlichen Zentralmacht“ gesammelt habe.⁴⁴ Auf der Ebene der Staats- und Rechtsentwicklung bedeutet dieses Urteil pauschal eine „Modernisierung – mit Eisenstange und Willkürherrschaft“,⁴⁵ konkreter, dass der Prozess der bürgerlichen Umgestaltung in Ungarn zwischen 1849 und 1867 „in relativem Sinne von einer tragischen Unterbrechung gekennzeichnet“ gewesen, weil er von einer Regierung gesteuert worden sei, die sowohl die politischen als auch die nationalen Freiheitsrechte verletzt habe.⁴⁶ Eine „Generation des ungarischen politischen Lebens“ soll dadurch „ins Verderben gestürzt worden sein.“⁴⁷ Von einem Entwicklungsbruch ist, um nur noch eine historiographische Spezialdisziplin anzuführen, auch im Zusammenhang mit der selbst eingeleiteten, aber durch die staatlichen Zwangsregelungen gehinderte Selbsterneuerung der calvinistischen Kirche Ungarns die Rede.⁴⁸

44 HAJDÚ Zoltán: A társadalom és a gazdaság területi folyamatait befolyásoló ideológiai, politikai és törvényi környezet a 19–20. század fordulóján. In: *Magyarország történeti földrajza*. I. Hg. Pál BELUSZKY. Budapest/Pécs 2005, 103–120, hier 107.

45 KAJTÁR István: Deák és a 19. századi modernizációs folyamatok. In: *Deák Ferenc emlékezete*. 109–117, hier 114.

46 KAJTÁR István: Állam és jogfejlődés Magyarországon a 19. században. In: *A magyar államiság első ezer éve*. Hg. Gergely Kiss. Pécs 2000, 177–195, hier 178. Im gleichen Sinne Kajtár István: A dualista kori magyar állam- és jogrendszer a modernizáció fényében. In: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Hgg. Ferenc FISCHER [u. a.]. Pécs 2000, 307–320, hier 309, 311–313.

47 TAKÁCS Péter: Negyvennyolc mitológiája és a neoabszolutizmus valósága (Deák Ferenc és a passzív ellenállás). In: *Deák Ferenc emlékezete*. 140–148, hier 143.

48 SZATMÁRI Judit: Die ungarländische reformierte Kirche in den Jahren des Neoabsolutismus (1850–1860). In: *Südost-Forschungen* 61/62 (2002/2003) 141–169; SZATMÁRI Judit: A magyarországi református egyház a neoabszolutizmus éveiben (1850–1860). In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 11 (2005) 197–238.

Solcherart vermeidet es diese ungarische Forschungsrichtung, die beiden Schlüsselbegriffe *Modernisierung* und *Verbürgerlichung* auf die 1850er Jahre anzuwenden. Sie überspringt gleichsam den Neoabsolutismus, um besagte Vorgänge von den 1860er Jahren an, hauptsächlich im Dualismus, weiter zu verfolgen.⁴⁹ Die Bestandsaufnahme der Erörterungen, die in den vergangenen zwei Jahrzehnten auch ökonomische Belange aufgriffen, ergibt für György Kövér, dass die ungarische Sozialgeschichtsschreibung die „institutionelle und politische Modernisierung der Gesellschaft mit 1848 beziehungsweise 1867 für vollzogen“ hält und ihr das Verdienst zuschreibt, „in der Epoche des Dualismus den Beginn einer rasanten Modernisierung der Wirtschaft und Gesellschaft“ ermöglicht zu haben.⁵⁰ Kövér stellt in seiner „Gesellschaftsgeschichte Ungarns vom Vormärz bis zum Ersten Weltkrieg“ denn auch kritisch die Frage nach den Gründen, das dazwischenliegende Jahrzehnt aus der bürgerlichen Umgestaltung Ungarns auszusparen. Im forschungsgeschichtlichen Teil seiner Antwort verweist er zu Recht auf die Wirkungsmacht der 1848er Unabhängigkeits- und der 1867er Ausgleichstradition. Interessanterweise führt er die Einführung der Gewerbefreiheit 1859 jedoch selbst auf eine der letzten „willkürherrschaftlichen Verordnungen“ zurück, obwohl er im gleichen Gedankengang die berechtigte Verwendung des Begriffes „Willkürherrschaft“ hinterfragt.⁵¹ An anderer Stelle spricht er sich eindeutig gegen eine verallgemeinernde Überbewertung des um 1849 erfolgten staatsrechtlichen Bruchs aus, indem er theoretische und empirische Gesellschaftsentwürfe aus dem nachfolgenden Jahrzehnt in den epochenübergreifenden Entwicklungszusammenhang ungarischer Programme zur Schaffung eines Mittelstandes einordnet.⁵²

Eben diese Sichtweise kennzeichnet die andere Argumentationsart, die bemüht ist, innerhalb der Diskontinuität zwischen der 1848er konstitutionellen und

49 Zum forschungsgeschichtlichen Hintergrund GYÁNI Gábor: A polgári átalakulás problémái / Probleme der Verbürgerlichung. In: *Struktúra és városkép. A polgári társadalom a Dunántúlon a dualizmus korában / Struktur und Stadtbild. Bürgerliche Gesellschaft in Transdanubien zur Zeit des Dualismus*. Péter G. Tóth. Veszprém 2002, 13–24, hier 14; KÖVÉR: *Magyarország*. 25–35. Ein regional- und stadtgeschichtliches Muster der dualistischen Schwerpunktssetzung: *Struktúra és városkép*. Staats- und rechtswissenschaftliche Beispiele für die typologische Zuordnung der ungarischen bürgerlichen Modernisierung zum Vormärz und zum Dualismus: KAJTÁR: Állam; KAJTÁR: A dualista kori magyar állam- és jogrendszer a modernizáció fényében.

50 KÖVÉR: *Magyarország*. 25.

51 KÖVÉR: *Magyarország*. 26–27, 29–30.

52 KÖVÉR György: Középrend vagy középosztály(ok)? Társadalomteremtő fogalomalkotás Magyarországon a reformkortól az első világháborúig. In: *Századok* 137 (2003) 1119–1168, hier 1120–1122.

der Bach-Ära Spuren der Beständigkeit und Weiterentwicklung aufzudecken. Sie lief ebenfalls vor rund drei Jahrzehnten an und bezog sich einerseits auf das Kulturleben Ungarns, in dem sie auf Nischen des trotz zentralstaatlicher Maßregelung nennenswerten Sammelns und Einsatzes geistiger Kräfte stieß. Géza Buzinkay, der an diesen Differenzierungsversuchen maßgeblich beteiligt war, stellt in einer einschlägigen Kurzmonographie jüngeren Datums fest, dass das Pressewesen Ungarns den „Absolutismus“ nicht nur „überlebt“, sondern in jener Periode sogar seine „Neugeburt“ erlebt habe. Damals sei die kulturelle und – noch mehr – die politische Journalistik in professionelle Bahnen gelenkt worden, in denen sie trotz polizeilicher Überwachung und eingeschränkter Verbreitungsmöglichkeiten den „bürgerlichen Stil“ ausgeprägt habe.⁵³ Neue Untersuchungen über Strömungen der zeitgenössischen ungarischen Belletristik, Philosophie sowie der Politik- und Gesellschaftstheorie erhärten die Annahme, dass es lohnenswert sein dürfte, diesen Erklärungsansatz auf mehrere Teilbereiche der Ideengeschichte auszudehnen.⁵⁴

Die ungarische Revision des Bildes vom Neoabsolutismus als einem *Fremdkörper* in der Geschichte Ungarns ist andererseits verwaltungshistorisch unterbaut und geht auf Oszkár Sashegyi (1915–1994) zurück. 1979 ließ er seine Kurzmonographie über die politische Administration von 1849 bis 1860 in der Erkenntnis ausklingen, dass sich „die neoabsolutistische Periode doch nicht ganz wie ein Fremdkörper in die Geschichte der ungarländischen Verwaltung“ schiebe.⁵⁵ Die entsprechende Teildisziplin der ungarischen Historiographie ist es auch, die seit der Mitte der 1980er Jahre am entschlossensten aus der Enge nationalgeschichtlicher Zuordnungen herauszutreten versucht, vor allem wenn sie sich mit der Gesellschaftsgeschichte der Bürokratie befasst. Die prüfende Verwertung der Erkenntnis Sashegyis begann im lokalgeschichtlichen Rahmen. So stand bis zur Mitte der 1990er Jahre fest, dass der ungarische Beamtenapparat im Komitat Zala vom späten Vormärz über das Revolutionsjahr hinaus

53 BUZINKAY: Az abszolútizmust túlélő és újjászülető magyar sajtó, 119–122; BUZINKAY: Die ungarische politische Presse, 1908–1925.

54 KERÉNYI Ferenc: „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”. Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolútizmus korában. Gyula 2005; KÖVÉR: Középrend, 1120–1122; PERECZ László: „Nemzeti filozófia”: saját vagy idegen? Erdélyi János és a „magyar filozófia” gondolata. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004) 541–558; TARJÁNYI Eszter: Irodalmi viaskodások. Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 108 (2004) 292–333; SZAJBÉLY Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Budapest, 2005.

55 SASHEGYI Oszkár: *Ungarns politische Verwaltung in der Ära Bach 1849–1860*. Graz 1979, 124.

einige Jahre so gut wie ausnahmslos weitergedient hatte.⁵⁶ Gleichzeitig ließ sich aus der bis ins 18. Jahrhundert zurück verfolgten Bürokratisierung im Komitat Veszprém folgern, dass 1848 aus dem gleichen Grund gesellschaftshistorisch keine Epochengrenze bildet.⁵⁷

Diese Ansichten vergrößerten den Zugang zum Problemkreis der Kontinuität beziehungsweise Diskontinuität und rückten den zuvor herausgestellten *fremden*, insofern *willkürherrschaftlichen* Charakter des Neoabsolutismus in ein neues Licht. Sie betrafen zwar vornehmlich die politisch unmaßgeblichen Stufen der Verwaltungsorganisation. Doch auch mit dieser bedingten Aussagekraft warfen sie eine weitere Möglichkeit, ja sogar Notwendigkeit zur Neupositionierung der ungarischen Forschung auf: die der strukturellen Gegenprobe im Hinblick auf die Stellung der nach Muttersprache und Nationalität nichtungarischen Mitglieder der staatlichen Administration. Gemeint sind die *Bach-Husaren*, die im wissenschaftlichen Diskurs häufig fälschlich nur mit den aus anderen Kronländern nach Ungarn versetzten Staatsdienern identifiziert werden.⁵⁸ Wohl zu recht stehen sie als *Beamte der Bachschen Verwaltung* seit Mitte der 1990er Jahre mit im Blickfeld von Projekten, welche die eingangs skizzierten Bewertungsansätze miteinander zu verknüpfen versuchen – und deren aktualisierte Erörterung sowie Vergleich mit den nichtungarischen Forschungsstandpunkten der Langfassung dieses Aufsatzes vorbehalten bleibt.

56 HALÁSZ Imre: Az önkényuralmi közigazgatás kiépülése Zala megyében 1849–1854. In: *Levéltári Közlemények* 57 (1986) 87–129; HALÁSZ Imre: Közigazgatás és közoktatás Zala megyében az abszolutizmus berendezkedése idején. Zalaegerszeg 1994 [Habilitationsschrift, Thesen].

57 HUDI József: *Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918)*. In: *Az átmenet avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Tanulmányok. Hg. Miklós OLÁH. Veszprém 1995, 25–61, hier 36.

58 Wegen ihrer der ungarischen Husarenuniform nachgebildeten Dienstkleidung, die aber nicht für alle Verwaltungszweige und Amtsränge vorgeschrieben und gegebenenfalls auch von ungarischen Stelleninhabern zu tragen war: Lengyel: Neoabsolutismus-Probleme, 93, Anm. 115. Von Bach-Husaren „ungarischer Herkunft“ spricht zu Recht PAP József: „Én is a passzív ellenállók egyike voltam...“? A vármegye és hivatalnokai a reformkor végétől a Bach-rendszer bukásáig (Borsod, Csanád és Somogy vármegye). In: *Aetas* 15 (2000) 1–2, 159–182, hier 182.

K. LENGYEL ZSOLT

Bach-korszak Magyarországon. Megjegyzések újabb történetírásához

Összefoglaló

A magyarországi neoabszolutizmus történetét a 19. század végétől két fő szempontból kutatják. Az egyik kutatási irány elnyomó jellegére, a másik modernizációs törekvéseire összpontosít.

Az Alexander Bach belügyminiszter nevével fémjelzett rendszer megcélzott, de meghíusult alkotmányosítása a Magyarországon kívüli történettudományban összbírodalmi vonatkozásban visszatérő téma. E szemszögből az autokrata hatalomgyakorlás és a modernizálóan liberális államszervezés változatos és sokrétű kölcsönhatásaival magyarázandó a szóban forgó abszolutizmus újszerűsége.

A magyar kutatás a *neoabszolutizmus* mellett hagyományosan az *önkényuralom* elnevezést használja. Ezzel egyik irányzata tartományi szinten nyomatékosítja, hogy a rendszer nem pusztán politikai, hanem mindenekelőtt osztrák autokrácia volt – tehát idegenszerűségével nem illeszthető be Magyarország társadalmi és jogi modernizációjának szerkezet- és eseménytörténetébe. A másik közelítésben megkísérlik feltárni az állandóság és továbbfejlődés azon kultúr- és közigazgatástörténeti nyomait, amelyek a Bach-rendszer időszakát összekötik az előző és a következő korszakkal. A neoabszolutizmusról mint *idegen testről* alkotott kép felülvizsgálata és újrarajzolása jó két évtizede zajlik. Egyik súlypontos témájában, a bürokratizációban, a nem magyar és a magyar hivatalnokok, a *Bach-huszárok*, a főszerepek egyikét játsszák.

MATTHIAS SVOJTKA – JOHANNES SEIDL – BARBARA STEININGER

**Aus der Batschka in die weite Welt: Leben und Werk des
Josef Victor Rohon (1845–1923) zwischen Wien, München,
Sankt Petersburg und Prag**

*Einen Regenbogen, der, minder grell, als die Sonne,
Strahlt in gedämpftem Licht, spannte ich über das Bild;
Aber er sollte nur funkeln und nimmer als Brücke dem Schicksal
Dienen, denn dieses entsteht einzig der menschlichen Brust.
Friedrich Hebbel (Gyges und sein Ring)*

Der Name Rohon findet sich nur selten in biographischen Nachschlagewerken. Ein Georg (Juraj) Rohonyi, Josef Victors Großvater, wird gelegentlich als Wegbereiter des slowakischen Panslawismus zitiert; beim Enkel bereits vermisst man vielfach bei der Spurensuche exakte Angaben zu Geburtsort und Geburtsdatum. Die vorliegende Arbeit versucht, nach Übersetzung und Auswertung zahlreicher zum Teil sehr verstreuter gedruckter¹ und ungedruckter Quellen, den bewegten

---

1 Diese sind (chronologisch): Ottův slovník naučný 21 (Prag 1904) S. 895 [Sterbedatum ergänzt in Ottův slovník naučný, Dodatky 5, 1 (Prag 1938) S. 689]; Michal NAVRÁTIL, *Almanach českých lékařů*, (Prag 1913), S. 260–261 (Portrait); *Časopis lékařův českých* (im folgenden ČLČ) 54 (1915) 607–608; Otakar SRDÍNKO, *Karlova Universita v Praze, v roce 1922/23 (= Universitas Carolina Pragensis, Prag 1923)* 41–43; Vladimír TŮMA, ČLČ 62 (1923) 384–385; *Biologické Listy* 9 (1923) 86–87; Zdeněk FRANKENBERGER, Prof. Dr. Josef Viktor Rohon, Nekrolog, In: *Bratislavské lékařské listy* 2 (1923) 352–354; *Masarykův slovník naučný* 6 (Prag 1932), S. 196; Josef Florian BABOR, Jozef Viktor Rohon. In: *Bratislavské lékařské listy* 25 (1945) 11–14; Mária BOKESOVÁ-UHEROVÁ, Príspevok k životopisu J. V. Rohona [Beitrag zur Biographie J. V. Rohons]. In: *Biológia* [Bratislava] 15 (1960) 474–477; Vladimír MINÁČ (Red.), *Malý slovenský biografický slovník* (Martin 1982), S. 506; Ľudovít IVAN, Univ. prof. Dr. Jozef Viktor Rohon, vynikajúci slovenský paleontológ (k 60. výročiu úmrtia) [Univ. Prof. Dr. Josef Viktor Rohon, hervorragender slowakischer Paläontologe. Zur 60. Wiederkehr seines Todestages]. In: *Geologické Práce, Správy*, 79 (1983) 25–26 und 274 (Portrait); Josef ADAMEC (Red.), *Biografický slovník pražské lékařské fakulty 1348–1939, Bd. 2* (Prag 1993), S. 261; Ferdinand SEIBT, Hans LEMBERG & Helmut SLAPNICKA (Hgg.), *Biographisches Lexikon zur Geschichte der Böhmisches Länder* 3 (München 2000), S. 498.

Lebensweg des Josef Victor Rohon zu skizzieren und seine bedeutenden Leistungen auf dem Gebiet der Neuroanatomie und Paläontologie zu würdigen.²

Jugend und familiäres Umfeld (1845–1867)

Josef Victor Rohon³ wurde am 7. Mai 1845 in Temes-Buttyin⁴ (Temesbökény, heute: Butin, Komitat Timiș / Rumänien) als Sohn des Ferdinand (Nándor) Rohonyi und der Rosa (Rózsa) Wódar geboren. Die evangelisch-slowakische Familie Rohon hatte im späten 18. Jahrhundert Oberungarn (die heutige Slowakei) verlassen und sich im ungarischen „Tiefland“ (Batschka)⁵ angesiedelt. Josef Victor Rohons Großvater, Juraj Rohonyi,⁶ wurde am 15. August 1773⁷ noch in Oberungarn, in Felső-Kálnok (Horný Kalník) geboren und im evangelischen Lyceum in Schemnitz (Selmecbánya, heute: Banská Štiavnica) erzogen. Später (1793–1801)

2 Die erneute Publikation des vorliegenden Beitrags, um ein vollständiges Werkeverzeichnis und die Edition zahlreicher Briefe Rohons vermehrt, ist für den 26. Band der Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte (2008) geplant.

3 Als weitere Schreibweisen des Familiennamens finden sich Rohony, Rohonyi, Rohoni und Rohoň.

4 In FRANKENBERGER (Anm. 1) wird irrtümlich der 18. Mai 1845 als Geburtsdatum angegeben. NAVRÁTIL (Anm. 1) gibt völlig irrig den 18. Mai 1854 als Geburtsdatum an, er schreibt zudem „Rohan“. Auch BABOR (Anm. 1) irrt mit der Angabe des Geburtsdatums 7. Mai 1842. In SEIBT et al. (Anm. 1) wiederum wird Budapest als Geburtsort angegeben. Neben dem genannten Temes-Buttyin im Komitat Temesch existiert noch eine weitere Ortschaft „Butin“ (Körösbökény, heute: Buteni, Komitat Arad / Rumänien), die nicht mit dem eigentlichen Geburtsort verwechselt werden sollte (unpräzise in SVOJTKA, Trilobitenaugen, Anm. 89, und SVOJTKA, Trilobitensammeln, Anm. 89); für diesen Hinweis danken die Autoren Dr.-Ing. Ludwig Lutz (Heimatortsgemeinschaft Kleinschemlak) sehr herzlich.

5 Die Bezeichnungen „Oberungarn“ für das Gebiet der heutigen Slowakei und „Niederungarn“ („Tiefland“) waren im 17. Jahrhundert, verstärkt dann in landeskundlichen Werken zu Beginn des 19. Jahrhunderts in Verwendung gekommen; siehe dazu Gertraud MARINELLI-KÖNIG, Oberungarn (Slowakei) in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848). Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 711, Wien 2004 (Veröffentlichungen der Kommission für Literaturwissenschaft 23).

6 In der Literatur finden sich neben der slowakischen Namensform „Juraj“ noch die ungarische „György“ und die deutsche „Georg“. Zu Juraj Rohony siehe: Jan KABELÍK, Juraj Rohonyi a jeho obrany Slovanů, zvláště Slováků. In: *Sborník filologický* 8 (1926) 104–147; Jan Blahoslav ČAPEK, *Československá literatura toleranční 1781–1861, Bd. 1* (Prag 1933), S. 335–337; Peter MRÁZ, Slovensko-maďarsko-rakúske spoluzitie vo svetle básne Juraja Rohoňa Probuzení národu Slovánskeho v Uhřích (1809). In: *Let (mesačník literárných pohľadov na tvorbu mladých začínajúcich autorov)* 30 (2007) 598–599.

7 MINÁČ (Anm. 1), S. 506.

war er evangelischer Volksschullehrer in Kulpín (Kölpény, heute: Kulpin / Serbien) und wurde ab dem Jahr 1802 zum Seelsorger slowakischer Kirchengemeinden in der ungarischen Tiefebene.

Dieses ungarische „Tiefeland“ hatte im Spannungsfeld zwischen der habsburgischen Monarchie und dem Osmanischen Reich eine wechselvolle Geschichte hinter sich: Nachdem die Türken mit dem Frieden von Karlowitz (26. Januar 1699) Siebenbürgen, Ungarn (ohne das Banat) sowie die größten Teile Slawoniens und Kroatiens verloren hatten und Österreich zudem mit dem Frieden von Passarowitz (21. Juli 1718) auch noch das Banat, Nordserbien und die kleine Walachei erhielt, wurde das Gebiet mit deutschstämmigen Siedlern unterschiedlicher Herkunft, den „Donauschwabern“ kolonisiert. Das erste Ansiedlungspatent Karls VI. (1722) versprach den Kolonisten besondere Rechte und Vergünstigungen. Die Neubesiedlung des Banats und des übrigen südlichen Donaauraumes gliederte sich in drei große „Schwabenzüge“, entsprechend der „karolinischen“ (1722–1726), der „theresianischen“ (1763–1772) und der „josephinischen“ Kolonisation (1782–1786)⁸ unter Karl VI., Maria Theresia und Joseph II. Parallel zu diesen donauschwäbischen Siedlerzügen kamen auch Ströme landsuchender Slowaken aus dem ungarischen Oberland in die von den Türken befreiten Gebiete, um am Landesaufbau mitzuwirken.⁹ Sie waren vielfach protestantischen Glaubens, die Geistlichen und Lehrer unter ihnen waren mehrheitlich an deutschen Universitäten ausgebildet worden.¹⁰ Der altansässige ungarische Adel freilich lehnte die Kolonialisierungspolitik speziell Josephs II.

8 Hans Walther RÖHRIG, Die Geschichte der deutsch-evangelischen Gemeinden des Banats unter besonderer Berücksichtigung des Verhältnisses von Kirche und Volkstum (Leipzig 1940) (= *Beiträge zur Kenntnis des Deutschtums in Rumänien* 3), S. 1–7.

9 Seit dem Toleranzpatent von Joseph II. (13. Oktober 1781) war es auch evangelischen Christen möglich, sich im Donaauraum ungehindert anzusiedeln. Zuvor hatte es beispielsweise noch am 1. Jänner 1718 in einer Weisung an den deutschen Stadtrat in Temeschwar (Temesvár / Timișoara, Rumänien) geheißen: „Zu förderst alle und jede Ungläubige, als da seyend, Heydten, Juden, Türkhen, Lutheraner und Calvinisten, ja sofort alle anderen Ketzer, was Orths und Nahmens dieselben seyn mögen, von der Stadt gleich abzuschaffen und auf keine Weys gedulden“; siehe dazu: Viktor SCHEMMEL, *Geschichte der Evangelischen Kirchengemeinde zu Timișoara* (Timișoara 1935), S. 24.

10 Paul GINDER, Über die historischen Wurzeln des Madjarisierungsdranges. Ein verhängnisvoller Irrweg in Ungarns Geschichte. In: *Suevia Pannonica* 19 (= 29) (2001) 54–67. Zu analogen Verhältnissen in der Landes- und Besiedlungsgeschichte Siebenbürgens, in der ebenfalls protestantische Geistliche eine wesentliche Rolle spielten, siehe: Patrick GRUNERT, Lukas Friedrich Zekeli (1823–1881). Leben und Werk eines nahezu vergessenen Pioniers des paläontologischen Unterrichts in Österreich. In: *Jahrbuch der Geologischen Bundesanstalt* 146, Heft 3–4 (2006) 195–215.

strikt ab, der Tod des Kaisers 1790 löste in diesen Gesellschaftsschichten einen wahren Freudentaumel aus.¹¹ Unter den Slowaken jedoch kam es zu einer geistigen Annäherung an die Tschechen und an das habsburgische Kaiserhaus.¹² Noch bis zum Ende des 19. Jahrhunderts galt in den Augen der tschechophilen slowakischen Literaten alles, was aus Böhmen kam, als Offenbarung.¹³

Über Kontakte zu reichen slowakisch-evangelischen Bürgern unterhielt auch Juraj Rohony Beziehungen zur neueren tschechischen Literatur der damaligen Zeit.¹⁴ Rohony ist politisch als klarer Vorläufer des slowakischen Panslawismus

11 GINDER (Anm. 10).

12 Vgl. Anm. 21.

13 Ludwig von GOGOLÁK, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. II: Die slowakische nationale Frage in der Reformepoche Ungarns (1790–1848)* (= *Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission* 21, München 1969), S. 37. Wie sehr Sprache und Literatur das Nationalbewußtsein stützen können, bringt Jaan Undusk auf den Punkt: „Das [...] 19. Jahrhundert dagegen ist mit Recht als ein Jahrhundert der Sprachideologien zu bezeichnen, da gerade damals (eigentlich schon im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts beginnend) die Sprache sich als ein ideologisch besonders mächtiges Vehikel beim Herausbilden von Nationalbewußtsein und Staatsgebäuden durchgesetzt hat. Beachtenswert ist, daß Hand in Hand mit der Ideologisierung der Sprache die großen historischen Projektionen vollzogen worden sind, in denen die organisch-einheitlich gedachte mythische Ursprache in eine goldene Vergangenheit verlegt und von den mutmaßlichen Urtexten oder den „verlorengegangenen“ Nationalepen vertreten wurde. Man kennt den böse klingenden Begriff Sprachnationalismus. Etwas vereinfacht läßt sich sagen, daß das Wort die Ableitung des Volkstums von der Sprache her bedeutet, d. h., daß alle zur Nation gehörenden Attribute dem Muttersprachenbewußtsein untergeordnet sind. Besonders in Mittel- und Osteuropa, wo der staatliche Gedanke geschwächt worden war oder fehlte, hat der Sprachfundamentalismus einen idealen Nährboden vorggefunden. Die Sprache war ein Ersatz für den mangelnden Staat, für die ungenügende politische Macht, für die wirtschaftliche Unterdrückung. Eben durch die Sprache, das am leichtesten zu handhabende substantielle Instrument der Nation, hat man angefangen, die einst verlorengegangenen Königreiche zu restaurieren.“ Aus Jaan Undusk, *Estonisch als Göttersprache. Aspekte der Sprachverehrung*. In: *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts*, eds. Rogier BLOKLAND and Cornelius HASSELBLATT (= *Proceedings of the Symposium at the University of Groningen, November 22–24, 2001, Maastricht 2002*) 370–392.

14 Die Annäherung zwischen tschechischer und slowakischer Literatur reicht bis zu den Hussiten im 15. Jahrhundert zurück; „[...] der Name der Slowaken und ihrer Sprache verliert sich aus der Geschichte und dümmert nicht eher heran, als um die Mitte des fünfzehnten Jahrhunderts, wo die Hussiten unter dem kriegerischen Giskra in Oberungarn hausten. Um diese Zeit mögen die durch magyarische Könige in lateinischer Sprache beherrschten Slowaken zu allererst seit Kyrill und Method erfahren haben, daß so Etwas, wie ihre Sprache, aufs Papier gebracht werden könne [...] Daß die Hussiten, als Vorläufer der deutschen Reformatoren, ein Hinneigen zur protestantischen Lehre nicht nur bei den Böhmen, sondern auch bei den Slowaken in Ungarn erweckt haben, ist wohl ausgemacht. Diesem von Böhmen aus kommenden Impuls haben wir es zuzuschreiben, daß die böhmische Mundart Schriftsprache der Slowaken geworden ist. Mit der Lehre kamen Bücher und mit diesen die Sprache selbst aus Böhmen in

im Sinne einer vom evangelischen Kirchenwesen maßgeblich bestimmten Gruppenbewegung zu sehen.¹⁵ Schon im Alter von nur 18 Jahren verfasste er 1791 ein großangelegtes Gedicht „Chvála Slováků“ („Lob der Slowaken“), das bereits viele der später für Ján Kollár (1793–1852) und Ľudovít Štúr (1815–1856) typischen Ideen und Empfindungen der slowakischen Wiedergeburt antizipierte. 1795 folgte ein Pamphlet¹⁶ gegen den ungarischen Schriftsteller Andreas Dugonics (1740–1818).¹⁷ Dugonics, mit katholisch-südslawischen Wurzeln, trat 1756 in den Piaristenorden ein, 1774 wurde er Professor für Mathematik an der Universität in Tyrnau (Nagyszombat, heute: Trnava / Slowakei). Sein Roman „Etelka“¹⁸ aus dem Jahr 1788 machte ihn zum berühmtesten Schriftsteller Ungarns in der damaligen Zeit; er übte damit auf den neuen ungarischen Nationalismus einen bedeutenden Einfluss aus.¹⁹ Rohonys Angriff gegen ihn

---

die Slowakei. Denn kaum war die Lehre der deutschen Reformatoren nach Oberungarn gedrungen, als schon zahlreiche Schriften der evangelischen Prediger in böhmischer Sprache seit der Mitte des sechzehnten Jahrhunderts für den Gebrauch derselben in der Slowakei den unwiderleglichsten Beweis liefern. Von dieser Zeit an lassen sich die Schicksale der slowakischen Schriftsteller in Ungarn von Jahrhundert zu Jahrhundert übersehen.“ Aus Franz SARTORI, *Historisch-ethnographische Übersicht der wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des österreichischen Kaiserthums nach seinen mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen*, 1. Theil (Wien 1830), besonders S. 34–35. Zur „bibličtina“, der „böhmisch-slawischen“ Sprache, siehe auch MARINELLI-KÖNIG (Anm. 5), S. XXII–XXXII.

15 GOGOLÁK (Anm. 13), S. 36.

16 Juraj ROHONYI, Palma, quam Dugonics, similesque Magyari Slavicae eripere attendarunt, vindicata MDCCXCV per Georgium Rohonyi [Siegespalme, welche Dugonics und ihm gleichgesinnte Magyaren der slawischen Nation zu entreißen trachteten, beansprucht durch Georg Rohonyi 1795]. Das Pamphlet wurde von Ljudevit Gaj (1809–1872), dem Führer der illyrischen Bewegung, in Zagreb (Agram; bei F. Suppan) 1830 neuerlich veröffentlicht (mit dem Titelzusatz: Opus postumum G. R••••y). Der vollständige, in lateinischen Hexametern abgefaßte Text findet sich in KABELÍK (Anm. 6) sowie in: László SZÖRÉNYI, „... ha magyar szóból a tót kimaradna“. Rohonyi György Dugonics- és magyarellenes gúnyversének művelődéstörténeti háttere [„... wenn aus dem Ungarischen das Wort tót ausbliebe“. Der bildungsgeschichtliche Hintergrund der Dugonics- und ungarfeindlichen Schmähschrift von György Rohonyi]. In: *Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Késérő Bálint tiszteletére* [Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit, Festschrift für Bálint Késérő], Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez [Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des XVI–XVIII. Jahrhunderts in Ungarn] 35 (1997) 591–607.

17 Zu Dugonics siehe *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, hrsg. von der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (in Folge ÖBL abgekürzt), Bd. 1, Wien 1957, S. 202; Franz GRÄFFER & Johann Jakob CZIKANN, *Oesterreichische National-Encyclopädie, neue unveränderte Ausgabe*, Bd. 1 (Wien 1838), S. 762–763.

18 András DUGONICS, *Etelka, egy igen ritka magyar kis-asszony Világas-váratt, Árpád és Zoltán fejedelmek ideikben* (Pozsony/Kassa 1788). Eine weitere Auflage in 2 Bänden (Pozsony/Pest 1791).

19 Dugonics freilich war im Ton auch nicht gerade zimperlich. In der „Etelka“ (Anm. 18; Bd. 1,

beeinflusste im Vormärz nicht nur den slowakisch-evangelischen Panslawismus, sondern auch die serbokroatisch-illyrische Bewegung sehr maßgeblich. Als einer der ersten bewussten Vertreter des slowakischen Magyarenhasses ließ sich Juraj Rohony auch dazu verleiten, slowakische „Labantzenlieder“²⁰ zu verfassen, worin angebliche Magyarenfeindlichkeit und unbedingte Kaiserstreue slowakischer Helden verherrlicht wurden.²¹ Später verwendete Ján Kollár Rohonys Arbeiten ziemlich rücksichtslos für seine eigene Volksliedersammlung. Neben den genannten Werken verfasste Juraj Rohony noch einige Oden, wie beispielsweise jene, die anlässlich des Begräbnisses von Kameralingenieur Joseph von Kiss (1748–1813) am 15. März 1813 in Zombor (Sombor, heute Serbien) vorgetragen wurde.²² Juraj Rohony starb am 20. Oktober 1831²³ in Gloschein (Glozsán, slowakisch: Hložany, heute: Gložan / Serbien). Mit seiner Frau Eva Plachlinsky²⁴ hatte er

---

Kap. IV, S. 321–322) heißt es: „Besiedele die herrlichen Wüstungen deines Landes mit Magyaren (als echten Muttersöhnen). Dulde nicht, daß andere nichtsnutzige Nationen sich in ihrem Fett mästen [...] Sollten die spärlichen Nachkommen der transdanubischen Pannonen sich dir auch gänzlich unterwerfen, traue keineswegs diesen Falschen, so lange sie sich mit ihrer ungehobelten, abscheulichen Sprache nicht mit dem Blute der Magyaren vermischen.“ Noch deutlicher wird Dugonics dann in „Etelkának kulcsa“ [„Schlüssel zu Etelka“], den József SZINNYEI (*Dugonics András főljegyzései*. Olcsó Könyvtár [Billige Bücherei], Bd. 401/402, Budapest 1883; „Etelkának kulcsa“ bildet den ersten Teil des Buches) aus dessen Aufzeichnungen herausgab: „Die lieblichen Wüstungen, wo vorher zu Nutzen des Landes Ochsen weideten, nahm er [Kaiser Joseph II.] weg. [...] Unter Aufwendung ungeheurer Spesen ließ er dieses Gesindel deutschen und französischen Geschlechts herunterschaffen; das Fett unseres Landes löffeln nun diese Trottel von Halbmenschen.“ Alle Übersetzungen entstammen dem Aufsatz von GINDER (Anm. 10).

- 20 Labantzen (auch Labanzen) bezeichnete man seit dem 16. Jahrhundert zunächst Mitglieder und Anhänger der habsburgischen kaiserlichen Truppen in Ungarn, nach Beendigung der Kuruzenkämpfe (1711) alle Anhänger der Habsburger im Königreich Ungarn.
- 21 Juraj ROHONY, *Kratochvilné zpěvy pro mládež rolnickou* [Kurze Gesänge für die Jugend], 1802. Diese Lieder bildeten die ersten habsburgtreuen Manifestationen der evangelisch-slowakischen Bildungsschicht als „politische Klasse“, nachdem sich deren Vorfahren zwei Jahrhunderte lang durch leidenschaftlichen Hass gegen das Haus Habsburg ausgezeichnet hatten (nach GOGOLÁK, Anm. 13, S. 37).
- 22 Dieser Hinweis findet sich unter <http://www.sekitsch.de/personen.html> [26.02.2008]. Einige weitere Werke verzeichnet József SZINNYEI, *Magyar írók élete és munkái*, Bd. 11 (Budapest 1906), S. 1081–1082.
- 23 MINÁČ (Anm. 1).
- 24 Der Name der Ehefrau findet sich in: *Protocolum Copulatorum Ecclesiae Evangelicae Augustanae Confessionis Add. Kis-Semlakiensis*. Ab anno Domini MCCXXXIV die 1 Novembris per primum eiusdem Verbi Divini Ministrum Josephum Wodár duci coeptum, S. 50, No. 16, betreffend die Eheschließung von Ferdinand (Nándor) Rohonyi mit Rosa (Rózsa) Wodár (25.06.1844). Diese Quellenstelle verdanken die Autoren Dr.-Ing. Ludwig Lutz (Heimatortsgemeinschaft Kleinschemlak).

mindestens einen Sohn, Ferdinand Rohonyi; dieser wurde am 31. Jänner 1823 in Neu-Schowe (Új-Sóvé, heute: Nove Šove / Serbien) geboren und wirkte später als evangelischer Lehrer in Gloschein und Temes-Buttyin. 1874 gab er einen Katechismus nach Martin Luther für Schüler heraus.²⁵ Ferdinand Rohonyi heiratete am 25. Juni 1844 in Klein-Semlok (Vársomlyó, heute: Şemlacul Mic / Rumänien) Rosa (Rózsa) Wodár,²⁶ dieser Ehe entstammte der Sohn²⁷ Josef Victor. Rohonyi starb am 10. März 1884 in Gloschein, nur knapp fünf Monate vor der Promotion seines Sohnes in München.

Über die Jugendzeit von Josef Victor Rohon liegen praktisch keine Informationen vor. Eine Arbeit²⁸ erwähnt deutlich das slowakisch-patriotische Umfeld, in dem er aufwuchs; sein Vater dürfte sich auch im Rahmen seiner Lehrtätigkeit in Gloschein patriotisch geäußert haben, was ihm einige Schwierigkeiten einbrachte. Anscheinend verfasste auch Josef Victor als Gymnasiast ein slowakisches Lied mit dem Titel „Mor ho“ („Die Pest“).²⁹ Er maturierte am 30. Jänner 1865 in Ödenburg (Sopron / Ungarn).

Wien (1867–1883)

Über die beiden Jahre nach der Matura im Frühjahr 1865 liegen uns keinerlei Informationen vor. Am 14. Oktober 1867 jedenfalls immatrikulierte sich Josef

25 Dr. Martin Luthera Kathechismus / Luther Kátéja nagyobb gyermekek számára. Zitiert in: SZINNYEI, *Magyar írók* (Anm. 22), S. 1081. Weitere Werke des Ferdinand Rohony sind (zitiert nach Masarykův slovník naučný, Anm. 1): „Cesta k nábožnosti“ (1845) und „Malý domácí radce“ (1874).

26 Protocollum Copulatorum (Anm. 24), S. 50, No. 16. Rosa Wodár war die Tochter des Andreas (András) Wodár und der Anna Kubitsek, sie wurde 1821 geboren. Ihre ältere Schwester Amalia Wodár (geb. 1816) heiratete am 3. Oktober 1844 in Kleinschemlak den Lehrer Karl Predmersky (geb. 1824). Andreas Wodár, Lehrer in Ludwigsdorf (Lajosfalva, heute: Padina / Serbien-Montenegro) war ein Verwandter des Josef (József) Wodár (1805–1866). Dieser war ab 1834 Pfarrer von Kleinschemlak, daneben fungierte er auch als Dorflehrer; der Unterricht fand von 1834 bis 1866 ausschließlich in deutscher Sprache statt. Siehe auch Heinrich FREIHOFFER, *Kleinschemlak: das Werden und Vergehen einer donauschwäbischen Gemeinde im Südbanater Heckenland* (Deggendorf 1972).

27 Diese familiären Zusammenhänge ergeben sich aus KABELÍK, Juraj Rohonyi (Anm. 6) und Masarykův slovník naučný (Anm. 1), ferner dem Archiv der Universität Wien, Medizinische Nationalien, sowie dem Protocollum Copulatorum (Anm. 24) bzw. aus den freundlichen Auskünften von Univ. Prof. Dr. Karl Schwarz (Wien).

28 IVAN (Anm. 1), S. 25; Übersetzung von Barbara Steininger.

29 Ebenda.

Victor Rohon an der evangelisch-theologischen Fakultät in Wien gegen die Gebühr von zwei Gulden und zehn Kreuzer.³⁰ Danach studierte er in Neu-Werbass (Új-Verbász, heute: Vrbas / Serbien), Eperies (Eperjes, heute: Prešov / Slowakei) und Neusohl (Besztercebánya, heute: Banská Bystrica³¹ / Slowakei). Im Jänner 1869 jedoch ging Rohon von der evangelisch-theologischen Fakultät ab, ein Studienabschluss oder eine Verwendung als evangelischer Prediger ist, zumindest in Cisleithanien, nicht nachweisbar.³² Trotz familiärer „Prägung“ entsprach die Theologie offensichtlich wenig Rohons eigentlichen Interessen. Im Sommersemester 1871 begann er sein Medizinstudium in Wien.³³ Zu diesem Zeitpunkt wohnte er in der Josefstädterstraße 53 (Wien, 8. Bezirk), ab dem Wintersemester 1871/1872 am Opernring 21 (Wien, 1. Bezirk). Das 10. Semester seines Medizinstudiums (Wintersemester 1875/1876) brachte Rohon noch an der Universität Wien zu, er schloss das Studium hier allerdings nicht ab. Der Grund hierfür dürfte die Vorprüfung aus dem Fach Mineralogie unter Professor August Emanuel Reuss (1811–1873) gewesen sein: Rohon hatte diese am 13. Dezember 1872 absolviert und dabei die Note „ungenügend“ erhalten. Da er die Prüfung dann offenbar nicht wiederholte, konnte er auch nicht zu den Rigorosen antreten. Noch während seiner Studienzeit soll Rohon Hilfsassistent bei Theodor Meynert (1833–1892)³⁴ an dessen psychiatrischer Klinik gewesen sein. Dies jedoch wohl nicht vor dem Wintersemester 1873/1874; zu diesem Zeitpunkt hörte Rohon erstmals Vorlesungen bei Meynert, und zwar „Psychiatrische Klinik und Nervenkrankheiten“ (siebeneinhalb Wochenstunden) sowie „Forensische Psychologie“ (eine Wochenstunde).³⁵

Josef Florian Babor (1872–1951), ein Schüler Rohons aus dessen späteren Jahren als Professor an der böhmischen Universität Prag, berichtet in seiner kurzen biographischen Darstellung³⁶ einige interessante Anekdoten aus der Wiener

30 Evangelisch-theologische Matrikel ThE 2.1, Archiv der Universität Wien; Michael TAUF-RATH, *Kurze Nachrichten über die k.k. evangelisch-theologische Fakultät in Wien nebst Biographien ihrer ehemaligen Direktoren und bisherigen Professoren sowie Verzeichniss aller bis jetzt an ihr immatrikulirten Studirenden*, 2. Aufl. (Wien 1871), S. 44.

31 Banská Bystrica war im 19. Jahrhundert ein wichtiges Zentrum des slowakischen Schulwesens.

32 Mündliche Mitteilung von Univ.-Prof. Dr. Karl Schwarz. Das Jahr 1867, in dem sich Rohon an der evangelisch-theologischen Fakultät immatrikulierte, brachte auch den österreichisch-ungarischen Ausgleich. Eine systematische Magyarisierung der nichtungarischen Bevölkerung war schnell die Folge; wie sehr dies die theologische Ausbildung eines evangelischen Slowaken in Ungarn negativ beeinflusste, sei dahingestellt.

33 Medizinische Nationalien, Sommersemester 1871, Archiv der Universität Wien.

34 Gottfried ROTH in ÖBL, Bd. 6 (Wien 1975), S. 255–256.

35 Medizinische Nationalien, Wintersemester 1873/74, Archiv der Universität Wien.

36 BABOR (Anm. 1).

Studienzeit Rohons. So soll in der Klinik Meynerts ein Äffchen existiert haben, das frei zwischen den Alkoholpräparaten im Labor herumstreifte. Rohon verfiel auf die Idee, das Gehirn dieses Affen zu Vergleichszwecken zu untersuchen und begann, das Tier mit Kirschen zu füttern und damit zu zähmen. Zuletzt gab Rohon dem Affen mit Zyankali vergiftete Kirschen; die sterbende Kreatur soll Rohon so schrecklich vorwurfsvolle Blicke zugeworfen haben, dass dieser niemals mehr ein Tier umbringen konnte.³⁷ Anatomische und histologische Untersuchungen am zentralen (Gehirn und Rückenmark) und peripheren Nervensystem (Hirn- und Spinalnerven) von Fischen und Primaten bildeten indes einen klaren Interessenschwerpunkt Rohons, bis er sich der Paläontologie zuwandte. Höchst interessant ist in diesem Zusammenhang ein Hinweis von Babor, wonach sich Rohon in die menschliche Neuroanatomie vertieft hätte, um das Gehirn von František Palacký (1798–1876) zu untersuchen. Auch Palackýs tiefere Wurzeln lagen „im eigenartigen Nährboden der slowakischen evangelischen Gemeinschaft“, ³⁸ er wurde zu einem bedeutenden neutschechischen Historiker, einem philosophischen Deuter böhmischer Gedichte und einem bürgerlich-liberalen Politiker. Mit Ján Kollár und Pavol Jozef Šafárik (1795–1861), den führenden Vertretern des Panslawismus innerhalb des slowakisch-evangelischen Lagers, verband Palacký eine lebenslange Freundschaft.³⁹ Für den politischen Teil von Rohons Seele wäre es wohl die höchste Ehre gewesen, dieses Gehirn tatsächlich untersuchen zu dürfen. Offenbar, gemäß Babor, wurde ihm dies jedoch verwehrt: Das begehrte Objekt, im Besitz des tschechischen Nationalmuseums (Národní Muzeum), wurde statt dessen aus dem Zylinder mit Spiritus entfernt und in eine alte Urne umgelegt, wodurch es für wissenschaftliche Untersuchungen auf alle Zeit unbrauchbar wurde.⁴⁰

Während seines Studiums hatte Rohon zu dem Zoologen Carl Claus (1835–1899) offenbar ein besonders gutes Verhältnis. Claus wurde 1873 als Professor für Zoologie und vergleichende Anatomie berufen, sein „Zoologisch-vergleichend-anatomisches Institut“ war in einem Privathaus am Schottenring

---

37 BABOR (Anm. 1), Fußnote S. 11; Übersetzung von Barbara Steininger.

38 GOGOLÁK (Anm. 13), S. 75. Zu Palacký siehe das gesamte Kapitel in GOGOLÁK (Anm. 13), S. 75–83; ferner Jiří KOŘÁLKA, František Palacký (1798–1876). Der Historiker der Tschechen im österreichischen Vielvölkerstaat (= *Studien zur Geschichte der österreichisch-ungarischen Monarchie* 30, Wien 2007). Zu Palacký als Biographen von Kaspar Graf Sternberg (1761–1838) und zu seinen Aktivitäten am Vaterländischen Museum in Böhmen siehe Claudia SCHWEIZER, Johann Wolfgang von Goethe und Kaspar Maria von Sternberg. Naturforscher und Gleichgesinnte (= *Schriften der Österreichischen Goethe-Gesellschaft* 2, Wien 2004).

39 Zum literarischen Wirken von Kollár und Šafárik siehe SCHWEIZER (Anm. 38), S. 167–169.

40 BABOR (Anm. 1), S. 11; Übersetzung von Barbara Steininger.

22 (Wien, 1. Bezirk) untergebracht.⁴¹ Claus gründete 1875 gemeinsam mit Franz Eilhard Schulze (1840–1921) die „k. k. zoologische Versuchsstation in Triest“, deren alleiniger Direktor er 1885 wurde. Die rege wissenschaftliche Tätigkeit dieser Station führte 1878 zur Gründung der Zeitschrift „Arbeiten aus dem zoologischen Institute der Universität Wien und der zoologischen Station Triest“, die bis 1897 erschien. Claus und seine „Wiener Schule“ verstanden die Morphologie als Einheit von vergleichender Anatomie, Entwicklungs- und Stammesgeschichte, ganz im Sinne Ernst Haeckels.⁴²

Dieser wissenschaftliche Ansatz entsprach offenbar auch ganz dem Geschmack des Josef Victor Rohon. Zoologie hatte er bereits im Wintersemester 1871/1872 bei Schmarda gehört, jetzt jedoch, gegen Ende seines zehn Semester dauernden Medizinstudiums,⁴³ arbeitete er neben seiner Tätigkeit bei Meynert vermehrt mit Carl Claus als dessen Assistent zusammen. Rohons erste Publikation, „Das Centralorgan des Nervensystems der Selachier“⁴⁴ trägt den Titelzusatz „Arbeiten aus dem zoologisch-vergleichend-anatomischen Institute der Wiener Universität“. Die nächste Arbeit, diesmal über den Ursprung des *Nervus vagus* bei Haien und die elektrischen Loben des Zitterrochen⁴⁵ erschien im ersten Band der bereits erwähnten, von Claus herausgegebenen Zeitschrift. Im Sommer 1878 wandte sich Rohon wieder der menschlichen Neuroanatomie zu. Er untersuchte das Gehirn eines microcephalen Knaben, der im November 1871 vierzehn Tage nach seiner Geburt verstorben war. Der Leichnam des Kindes gelangte in den Besitz von Karl von Patruban (1816–1880), der das Gehirn fixierte und dem zoologisch-vergleichend-anatomischen Institut zur Untersuchung überließ. Rohon konnte seine Untersuchungen im August 1878 abschließen und publizierte die Resultate im folgenden Jahr.⁴⁶

41 Luitfried SALVINI-PLAWEN & Maria MIZZARO, 150 Jahre Zoologie an der Universität Wien. In: *Verhandlungen der Zoologisch-Botanischen Gesellschaft in Österreich* 136 (Wien 1999) S. 1–76, insbesondere S. 23.

42 Ebenda.

43 Im Wintersemester 1875/1876 schloss Rohon sein medizinisches Quinquennium ab.

44 Josef Victor ROHON, Das Centralorgan des Nervensystems der Selachier. In: *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, math.-naturwiss.* Cl. 38, 2. Abt. (1877) 43–108.

45 Josef Victor ROHON, Ueber den Ursprung des Nervus vagus bei Selachiern mit Berücksichtigung der Lobi electrici von Torpedo. In: *Arbeiten aus dem zoologischen Institute der Universität Wien und der zoologischen Station in Triest* 1, 3 (1878) 1–22.

46 Josef Victor ROHON, Untersuchungen über den Bau eines Microcephalen-Hirnes. In: *Arbeiten aus dem zoologischen Institute der Universität Wien und der zoologischen Station in Triest* 2, 1 (1879) 1–58.

Da Rohon während seines Medizinstudiums, das er im Wintersemester 1875/1876 aus den bereits erwähnten formalen Gründen nicht abschließen konnte, wie auch während der folgenden Jahre keine feste Anstellung an der Universität erlangen konnte, dürfte es für ihn immer wieder zu finanziellen Engpässen gekommen sein. Im Herbst 1878 bewarb er sich daher um ein Stipendium an der medizinischen Fakultät der Universität Wien. In seinem Gesuch berief er sich auf die Professoren Karl Langer von Edenberg (1819–1887)⁴⁷ und Carl Claus, die folglich auch um Stellungnahmen gebeten wurden. Man erkannte zwar durchaus an, dass Rohons Verspätung hinsichtlich der Ablegung der Rigorosen auf seine „Vertiefung in Spezialstudien“ zurückzuführen sei, auch würdigte man seine „angestrengte Thätigkeit“ und seine „ungemeine Fertigkeit in anatomischen Untersuchungen“.⁴⁸ Dennoch erhielt Rohon die gewünschte finanzielle Zuwendung nicht. Besonders Langer wies – scheinbar sachlich und freundlich – darauf hin, dass Rohons weitere wissenschaftliche Karriere in erster Linie von der Erwerbung des Dokortitels abhängig sei. Mit einem Stipendium könne man zwar die unmittelbarste Not lindern, jedoch würde Rohon nach Erschöpfung dieses Betrages bald wieder auf dem gegenwärtigen Ausgangspunkt angelangt sein. Bei bedingungsloser Bewilligung würde ferner nicht gesichert sein, dass Rohon den Geldbetrag auch tatsächlich nur zur Ausführung seiner wissenschaftlichen Arbeit verwende. Dekan Richard Ladislaus Heschl (1824–1881) kam folglich zusammen mit Langer zu dem Schluss, man müsse die Auszahlung des Stipendiums von der Ablegung der Rigorosen abhängig machen. Da Rohon das Medizinstudium erst an der Universität München im Jahr 1884 formal beendete, blieb sein Stipendien-gesuch an der Universität Wien erfolglos.

Finanzielle Unterstützung erhielt er anscheinend dennoch, einerseits von Carl Claus, andererseits durch ein Stipendium der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.⁴⁹ 1879 begann Rohon mit anatomischen und histologischen Untersuchungen am Lanzettfischchen (*Amphioxus lanceolatus*). Er reiste dazu nach Italien, besuchte die zoologische Station in Neapel, deren Leiter Felix Anton Dohrn (1840–1909) Rohons Arbeiten unterstützte, sowie die zoologische Versuchsstation in Triest, die von Schulze und Claus geleitet wurde. Weitere Hilfestellungen für

---

47 ÖBL, Bd. 5 (Wien 1972), S. 8.

48 Archiv der Universität Wien, Medizinischer Dekanatsakt GZ 86 ex 1878/79.

49 Die Akademie der Wissenschaften gewährte „Dem Herrn J. V. Rohon, Assistent der zoologisch-vergleichend-anatomischen Lehrkanzel an der Wiener Universität, zur Fortsetzung seiner vergleichend anatomischen Untersuchungen über die Organisation der Petromyzonten [sic!] und deren Larven an den südlichen italienischen Küsten eine Reise-Subvention von 600 fl.“. In: *Almanach der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* [in Wien] 28, 1878, S. 169.

seine Amphioxus-Studien erhielt Rohon von Franz Steindachner (1834–1919), damals Leiter der Zoologischen Abteilung des k. k. Naturhistorischen Hofmuseums in Wien. Am 15. Dezember 1881 konnte die zusammenfassende, sehr gründliche Arbeit „Untersuchungen über Amphioxus lanceolatus“ der Akademie der Wissenschaften vorgelegt werden, sie ging 1882 in Druck.⁵⁰

Im Sommer des Jahres 1882 wandte sich Rohon schon wieder der menschlichen Neuroanatomie zu; er führte zusammen mit Johann (Hanns) Kundrat (1845–1893) in dessen pathologisch-anatomischen Laboratorium anatomische Untersuchungen an Gehirnen durch. Die Zusammenarbeit mit Kundrat und der Aufenthalt im pathologisch-anatomischen Laboratorium sollten die spätere Karriere Rohons erheblich beeinflussen, da er hier für sein weiteres Leben bedeutsame Bekanntschaften schloss. „Das muffige Knochenmuseum seines Freundes Hanns Kundrat war ihm die schönste Gegend der Welt“; dies wird jedoch nicht über Rohon, sondern von dem in späteren Jahren berühmten Chirurgen Eduard Albert (1841–1900) gesagt.⁵¹ Albert wurde im böhmischen Senftenberg (Žamberk) geboren⁵² und hatte sich 1872 bei Johann Dumreicher von Österreicher (1815–1880) habilitiert; schon 1873 bahnte ihm Carl von Rokitsansky (1804–1878) den Weg zur Professur für Chirurgie an der Universität Innsbruck. Im Jahr 1881 wurde Albert schließlich Professor für Chirurgie an der Universität Wien, er übernahm die I. Chirurgische Klinik am 2. Mai 1881. Dies geschah ganz gegen den Willen Theodor Billroths (1829–1894), der seinen Schüler Vincenz von Czerny (1842–1916) für diese Stelle vorgesehen hatte. Albert hatte seine Berufung einem Separatvotum des Gerichtsmediziners Eduard von Hofmann (1837–1897) zu verdanken, das von Meynert und Salomon Stricker (1834–1898) unterstützt worden war; die Majorität der medizinischen Fakultät hätte sogar für Czerny votiert gehabt.⁵³ Neben einer äußerst fruchtbaren Arbeitstätigkeit auf medizinischem Gebiet widmete sich Albert auch leidenschaftlich der böhmischen Literatur.⁵⁴ Im

50 Josef Victor ROHON, Untersuchungen über Amphioxus lanceolatus. Ein Beitrag zur vergleichenden Anatomie der Wirbelthiere. In: *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* [in Wien], math.-naturwiss. Cl. 45, 2. Abt. (1882) 1–64.

51 Erna LESKY, Die Wiener Medizinische Schule im 19. Jahrhundert (= *Studien zur Geschichte der Universität Wien* 6, Graz/Köln 1965), S. 452.

52 Adolf LORENZ, Nekrolog für Eduard Albert. In: *Wiener klinische Wochenschrift* 13, No. 40 (1900) 895–899; ÖBL, Bd. 1 (Wien 1957), S. 12.

53 LESKY (Anm. 51), S. 450.

54 „[...] es gereicht ihm zum Ruhmestitel, dass er im Herzen ein treuer Sohn seines Volkes geliebt ist. Dem politischen Streite abhold, suchte er nach seiner Art, die erregten Gemüther durch die Blumengaben seiner Poesie aus Böhmen zu besänftigen. Ferne von jedem Fanatismus, war Albert ein erleuchteter Patriot.“ LORENZ (Anm. 52), S. 898. Ähnlich berichtet

pathologisch-anatomischen Laboratorium des Hanns Kundrat wird Eduard Albert auch Josef Victor Rohon kennengelernt haben; die politisch gleichgesinnten Mediziner freundeten sich wohl bald an. Von Albert erhielt Rohon später immer Unterstützung in kritischen Phasen seines Lebens: Während größter finanzieller Not in St. Petersburg wandte sich Rohon brieflich an Albert; jener schickte Geld und versuchte, eine Anstellung für Rohon zu vermitteln. Dieses Vorhaben gelang schlussendlich auf gewisse Weise auch: Im Jahr 1895 brachte ein Separatvotum der Professoren Karel Maydl (1853–1903) und Arnold Spina (1850–1918) Rohon eine außerordentliche Professur an der k. k. böhmischen Karl-Ferdinands-Universität in Prag ein. Maydl⁵⁵ war von 1879 bis 1881 Assistent bei Albert in Innsbruck gewesen, ging mit diesem nach Wien und wirkte hier in gleicher Funktion von 1881 bis 1885. Im Jahr 1891 erhielt Maydl eine ordentliche Professur an der böhmischen Universität Prag. Auch Arnold Spina⁵⁶ entstammte jenen Kreisen, die Rohon ideell wohlgesonnen waren: Im mährischen Gewitsch (Jevíčko) geboren, studierte er ab 1869 Medizin an der Universität Wien und wurde 1877 promoviert. Er kann somit zunächst schon als Studienkollege und persönlicher Bekannter Rohons gelten; ferner arbeitete er zunächst als Volontär, später (ab 1875) als Assistent am Institut für allgemeine und experimentelle Pathologie unter Salomon Sticker.⁵⁷

Die aus Rohons Tätigkeit im pathologisch-anatomischen Laboratorium resultierende Arbeit⁵⁸ wurde der Akademie der Wissenschaften am 30. November 1882 vorgelegt, sie erschien 1883 in den entsprechenden Sitzungsberichten. Zu

---

Leopold SENFELDER (Eduard Albert als Literaturhistoriker und Dichter. In: Wiener klinische Rundschau 14, Nr. 41, 1900, S. 818–819) über Albert: „Von Geburt ein Slave, genoß er seine wissenschaftliche Ausbildung auf deutschen Schulen, lernte die Segnungen deutscher Cultur kennen und schätzen, ohne je die Zugehörigkeit zur böhmischen Nation zu vergessen. [...] Auch Albert konnte es nicht allen recht machen. Hier zu wenig, dort zu viel national! [...] Die Hände nach rechts und links ausstreckend, suchte er eine Brücke zwischen zwei Lagern zu schlagen. Das Bindeglied sollte die Poesie sein.“ Werke Alberts (Übersetzungen und freie Nachdichtungen) zur Poesie sind: Poesie aus Böhmen (Wien 1893); Neuere Poesie aus Böhmen (Wien 1893); Neueste Poesie aus Böhmen (2 Bde., Wien 1895); Der Blumenstrauß des Karl Johann Erben (Wien 1900); Lyrisches und Verwandtes aus der Böhmisches Literatur (Wien 1900). Siehe dazu auch: F. MÜLLER, Publicationen des † Hofrath Prof. Eduard Albert. In: *Wiener klinische Wochenschrift* 13, Nr. 40 (1900) 899–901.

55 Eva ROZSÍVALOVA in ÖBL, Bd. 6 (Wien 1975), S.170–171.

56 František SPURNÝ & Petr SVOBODNÝ in ÖBL, Bd. 13 (Wien 2007), S. 28–29.

57 Stricker hatte das Separatvotum zur Einsetzung Alberts unterstützt.

58 Josef Victor ROHON, Zur anatomischen Untersuchungsmethodik des menschlichen Gehirnes. In: *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften* [in Wien], *math.-phys. Cl.*, III. Abt., 86 (1883) 237–247.

Beginn des Jahres 1883 verließ Rohon jedoch Wien und ging nach München. Die Beweggründe des Wegganges sind sehr unklar, auch widersprechen sich die vorliegenden Quellen in diesem Punkt: Während in offiziellen Dokumenten lediglich von einer Fortsetzung des Studiums in München die Rede ist, lässt der Rohon-Schüler Josef Florian Babor in seiner biographischen Darstellung⁵⁹ durchaus politische Gründe anklingen: Rohon ist diesem Bericht zufolge unter den Slowaken in Wien politisch aktiv gewesen und wurde sogar von der Polizei verfolgt. Auch Bokesová-Uherová erwähnt in ihrer Arbeit⁶⁰ Rohons politische Aktivität unter den Slowaken. Rund um Eduard Albert hätten sich, ihrer Erwähnung zufolge, zahlreiche tschechische und slowakische Studenten und Mediziner getroffen. Schon um das Jahr 1860, ab 1868 verstärkt, hatten sich als Ausdruck des zunehmenden Nationalitätenkonfliktes einerseits zahlreiche Le-severeine und Burschenschaften als Vertreter „deutschen Wesens“, andererseits auch Vereine von Studenten anderer Nationalitäten formiert. So entstand 1868 der Verein „Akademický spolek ve Vidni“ für slawische, 1874 die „Bécsi akadémiai magyar olvasó és társas-kör“ für ungarische Studenten,⁶¹ um nur einige Beispiele zu nennen. Die intensive Beschäftigung mit der eigenen Sprache und Literatur als Basis eines politisch manifestierten Nationalbewusstseins⁶² war all diesen studentischen Organisationen gemeinsam.⁶³ Rohons politische Aktivitäten können durchaus im Licht dieser zunehmenden Nationalitätenkonflikte an der Universität Wien gesehen werden. Höchst interessant ist hier auch die Erwähnung Babors, wonach gerade Karl Langer von Edenberg Rohon verfolgte; dieser politische Aspekt würde auch das Urteil Langers im Rahmen des Stipendengesuches in etwas weniger objektivem Licht erscheinen lassen. Die Verwirrung rund um den Umzug nach München wird mit einer Zeile von Rohons eigener Hand perfekt: In einem Brief, ausgerechnet an den Gesinnungsgenossen Eduard Albert, dem er wohl nichts Politisches hätte verschweigen müssen, schrieb er, der Weggang nach München sei hauptsächlich deshalb geschehen, um in München „das academische Lehramt der Anatomie zu vollenden“.⁶⁴

59 BABOR (Anm. 1), S. 12; Übersetzung von Barbara Steininger.

60 BOKESOVÁ-UHEROVÁ (Anm. 1), S. 475; Übersetzung von Barbara Steininger.

61 Felicitas SEEBACHER, „Freiheit der Naturforschung!“. Carl Freiherr von Rokitansky und die Wiener Medizinische Schule: Wissenschaft und Politik im Konflikt (= *Veröffentlichungen der Kommission für Geschichte der Naturwissenschaften, Mathematik und Medizin / Österreichische Akademie der Wissenschaften* 56, Wien 2006), S. 111.

62 Vgl. Anm. 13.

63 SEEBACHER, *Naturforschung* (Anm. 61), S. 111.

64 Brief an Eduard Albert, 12. Dezember 1892.

München (1883–1888)

Beginnend mit dem Sommersemester 1883 studierte Rohon an der Ludwig-Maximilians-Universität in München Medizin und schloss dieses Studium mit dem Sommersemester 1884 ab. Am 1. August 1884 wurde er magna cum laude zum Doktor der Medizin, Chirurgie und Geburtshilfe promoviert. Seine Dissertation „Zur Anatomie der Hirnwindungen bei den Primaten“ („De gyrorum cerebri apud primates anatomia“) erschien noch im gleichen Jahr gedruckt bei Ernst Stahl in München. Nach Abschluss seines Medizinstudiums in München bewarb sich Rohon offenbar in Wien um eine Assistentenstelle, die er jedoch nicht erhielt. Auch eine Bewerbung am Prager Clementinum⁶⁵ blieb erfolglos, da man dort den Abschluss an einer österreichischen Universität als Voraussetzung verlangte. Zu Jahresbeginn 1885 reiste Rohon nach Wien, um hier die bestehenden Fragen hinsichtlich einer Anstellung in Österreich zu klären. Aufgrund persönlicher Intrigen gegen ihn blieben diese Bemühungen aber erfolglos, so dass er nach München zurückkehrte.⁶⁶ Für eine noch gründlichere morphologische Ausbildung studierte Rohon nun bis inklusive des Wintersemesters 1887/1888 zusätzlich Geologie und Paläontologie. Er war wohl überzeugt, dass für eine gründliche Kenntnis der Morphologie neben der Ontogenese (Individualentwicklung) auch ein profundes Verständnis der Phylogenese (Stammesgeschichte) Voraussetzung sei. Während seiner Studienzeit wohnte er nacheinander in der Goethestr. 39/2, Schwanthalerstr. 79/21, Enhuberstr. 5/0, Herzog-Max-Str. 2/21 und der Luisenstr. 38a/2.⁶⁷ 1885 erschien Rohons neuroanatomisch sehr bedeutsame Arbeit „Histiogenese des Rückenmarkes der Forelle“,⁶⁸ die in der Fachwelt – vor allem im anglo-amerikanischen Raum – ebenso oft wie falsch zitiert wird. Rohon hatte die entsprechenden Untersuchungen am cerebrospinalen System der Forelle schon 1883 begonnen; es gelang ihm dabei, spezielle, erstmals 1878 beobachtete Zellen im Rückenmark dieses Fisches während der Ontogenese genau zu beschreiben. In der Bezeichnung dieser Zellen wurde später Rohons Name verewigt.

65 Das Clementinum beherbergte als Teil der Prager Universität die Hörsäle der Theologie und Philosophie, das Seminar, die Universitätsbibliothek und das akademische Gymnasium.

66 Brief an Eduard Albert, 12. Dezember 1892.

67 Personal- und Studentenverzeichnisse, Universitätsarchiv München. Gemäß der freundlichen Auskunft von Dr. Claudius Stein (Universitätsarchiv München).

68 Josef Victor ROHON, Histiogenese des Rückenmarkes der Forelle. In: *Sitzungsberichte der mathematisch-physikalischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München* 14 (1885) 39–57.

Beim Studium der Paläontologie arbeitete Rohon mit dem berühmten Karl Alfred von Zittel (1839–1904)⁶⁹ zusammen, er widmete sich hier vorwiegend vergleichend-anatomischen und histologischen Studien. Während der Neugestaltung des Staatsmuseums in München war Rohon Aushilfs-Assistent bei Zittel.⁷⁰ Als wissenschaftliches Resultat der Zusammenarbeit mit Zittel liegt die gemeinsame Publikation „Ueber Conodonten“⁷¹ vor. In der „Geschichte der Geologie und Paläontologie“⁷² erwähnt später Zittel seinen ehemaligen Mitarbeiter Rohon nur in äußerst cursorischer Art: Einerseits in Zusammenhang mit der Deutung der erwähnten Conodonten, andererseits als Erforscher paläozoischer Fische.

Auch die Neuroanatomie beschäftigte Rohon weiterhin. Vor der anthropologischen Gesellschaft in München hielt er einen Vortrag mit dem Titel „Bau und Verrichtungen des Gehirns“, der 1887 auch gedruckt in Heidelberg erschien. Diese Arbeit stellt, sieht man von seiner Dissertation ab, Rohons einzige monographische Publikation dar. Eine nicht gerade positive Besprechung des Werkes in der „Wiener klinischen Wochenschrift“⁷³ meinte, man würde in dem Büchlein „Neues [...] weder suchen noch finden; wer aber von den Dingen gar nichts weiß, wird eine erste allgemeine Vorstellung davon der Lectüre des Vortrages entnehmen können“.

Da Rohon in München weder eine Assistentenstelle noch – erneut aufgrund persönlicher Intrigen – eine Dozentur erhalten konnte, ging er im Frühjahr 1888 nach St. Petersburg. Wieder einmal schimmert hier Politisches durch, wenn Rohon an Eduard Albert schreibt: „Um gleichsam mein Mißgeschick noch zu vergrößern, kamen nach München einige Herren, die Aufklärungen über meine Verhältnisse und Beziehungen bei den mir gewogenen Professoren abgaben, mit welchen Zwecken war allerdings nicht schwer zu errathen. In der That trug dieser Umstand dazu bei, um meine Habilitation an der Münchener Universität zu hintertreiben.“⁷⁴ Ein Ausweichen nach Russland, somit in ein

69 Karl Alfred von Zittel war Sohn des evangelischen Theologen und Politikers Carl Zittel (1802–1871).

70 Brief an Eduard Albert, 12. Dezember 1892. Eine Universitätsanstellung als Assistent, wie dies die Formulierung in IVAN (Anm. 1; S. 26) andeutet, erlangte Rohon jedoch nicht.

71 Karl Alfred ZITTEL – Josef Victor ROHON, Ueber Conodonten. In: *Sitzungsberichte der mathematisch-physikalischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften zu München* 16 (1887) 108–136.

72 Karl Alfred von Zittel, *Geschichte der Geologie und Paläontologie bis Ende des 19. Jahrhunderts* (= *Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit*. Bd. 23, München/Leipzig 1899), S. 810, 826.

73 Josef PANETH, Bau und Verrichtungen des Gehirns. Von Josef Victor Rohon [Besprechung]. In: *Wiener Klinische Wochenschrift* 2, Nr. 32 (1889), S. 647.

74 Brief an Eduard Albert, 12. Dezember 1892.

dem Slawismus politisch stark verbundenes Land, erscheint daher – neben möglichen fach-paläontologischen Beweggründen – durchaus als logisch.

St. Petersburg (1888–1895)

Beginnend mit dem Frühjahr 1888 war Rohon in angespannten finanziellen Verhältnissen als wissenschaftlicher Privatgelehrter in St. Petersburg tätig. Zu diesem Lebensabschnitt sind relativ zahlreiche biographische Materialien erhalten: Drei Briefe von Rohon an Eduard Albert⁷⁵ sowie sechs Briefe⁷⁶ und eine Fossilien-Liste,⁷⁷ die Rohon an Wilhelm Heinrich Waagen (1841-1900), den damaligen Vorstand des Paläontologischen Institutes der Universität Wien, schickte. Auch in Russland gelang es Rohon nicht, eine fixe und gesicherte Anstellung zu erhalten. „Als Oesterreicher und Privatmann habe ich hier mit vielen Schwierigkeiten zu kämpfen“, schreibt er am 4. Jänner 1894 an Waagen. Zuvor schon, am 22. März 1893, hatte er Eduard Albert wesentlich privater und direkter geschrieben: „Wie aber existieren? Dies ist für mich eine Hamlet-Frage. Kein Erwerb, kein Geld, nicht ein Mal die für den Sommer unentbehrlichsten Kleider, – nichts als Elend und Jammer.– Doch drei Dinge bleiben mir noch immer: Volle geistige Kraft und Gesundheit, Arbeitslust und Hoffnung.– „Et si fractus illabatur orbis, impavidum me ferient ruinae.“⁷⁸

Seinen Lebensunterhalt verdiente sich Rohon mit der Erstellung mikroskopischer Präparate für verschiedene russische Universitäten, ferner hielt er bei diversen wissenschaftlichen Gesellschaften Vorträge und bekam einige Honorare für die Veröffentlichung wissenschaftlicher Arbeiten. Zu manchen Zeiten aber war die materielle Not so groß, dass er mehrere Wochen nur von Tee und Brot lebte.⁷⁹ Während des Aufenthaltes in St. Petersburg hatte Rohon die Wohnad-

75 12. Dezember 1892, 26. Dezember 1892 und 22. März 1893; Archiv Národní muzeum Praha, Sign. 1B7. Sie sind in BOKESOVÁ-UHEROVÁ (Anm. 1) teilweise inhaltlich aufgearbeitet, zur geplanten vollständigen Edition siehe Anm. 2.

76 4. Januar 1894, 17. Februar 1894, 9. März 1894, 25. März 1894, 15. Dezember 1894 und 5. Januar 1895; in den Archivbeständen des Department of Paleontology (Geozentrum / Universität Wien). Zur geplanten Edition siehe Anm. 2.

77 17. November 1894; in den Archivbeständen des Department of Paleontology (Geozentrum / Universität Wien).

78 „Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae“ (Zerschellte hoch des Äthers Wölbung, schreckenlos steht er, umkracht von Trümmern); Horaz, Carminum liber III, 3, 7–8; Übertragung von Johann Heinrich Voß.

79 BABOR (Anm. 1).

resse „Petersburger Seite, Großer Prospekt Nr. 15, Wohnung 17“. Wissenschaftlich widmete er sich in Russland nahezu ausschließlich der Erforschung fossiler Fische des Paläozoikums (Erdaltertum)⁸⁰ und Mesozoikums (Erdmittelalter).⁸¹ Er unternahm Exkursionen auf die Krim, in den Kaukasus, den Ural, nach Westsibirien und auf die Halbinsel Kola. Die russisch-kaiserliche ineralogische Gesellschaft, deren wirkliches Mitglied Rohon war, gewährte ihm 1889 500 Rubel für eine Reise zu ichthyologischen Forschungszwecken in die Tuler, Orlovsker und Voronescher Gouvernements.⁸² In der Sitzung dieser Gesellschaft vom 18. April 1889 referierte Rohon auch über den anatomischen Bau silurischer Conodonten, die an den Ufern des Volchov gefunden worden waren.⁸³ 1889 erschien die erste in St. Petersburg verlegte Arbeit Rohons „Über fossile Fische vom oberen Jenissei“, ⁸⁴ 14 weitere, in Russland verlegte paläontologische Arbeiten sollten in den Jahren 1889 bis 1896 folgen, darunter sogar eine in russischer Sprache über den mikroskopischen Bau des Hautskelettes fossiler und rezenter Wirbeltiere. Der Lebensabschnitt in St. Petersburg stellte somit die paläontologisch produktivste Phase im Leben des Josef Victor Rohon dar.

In seiner Arbeit „Über unter-silurische Fische“⁸⁵ konnte er weltweit erstmals Reste von Vertebraten (Wirbeltieren) aus dem Ordoviciun nachweisen. Die wichtige Publikation „Die Segmentirung am Primordialcranium der obersilurischen Thyestiden“⁸⁶ bespricht das Vorhandensein von fünf Segmenten am vorderen Teil des knorpeligen Schädels von kieferlosen Fischen; sie ist somit dem Themenkreis des „Kopfproblems“ bei den Wirbeltieren zuzuordnen, einer Fragestellung, welche die vergleichende Anatomie seit der Wende des 18. zum 19. Jahrhundert intensiv beschäftigte. Aus heutiger Sicht sind die Schlussfolgerungen dieser Arbeit nicht

80 Das Paläozoikum umfasst die Systeme (von alt nach jung; Angaben in Mio. Jahren vor heute) Kambrium (542–488), Ordoviciun (488–444), Silur (444–416), Devon (416–359), Karbon (359–299) und Perm (299–251).

81 Das Mesozoikum umfasst die Systeme (von alt nach jung; Angaben in Mio. Jahren vor heute) Trias (251–200), Jura (200–146) und Kreide (146–66).

82 Ordentliche Sitzung der kaiserlichen St. Petersburger Mineralogischen Gesellschaft vom 18. April 1899; zitiert In: *Zapiski Imperatorskago S.-Peterburgskago Mineralogičeskago Obščestva*, 2. Ser., 26 (1890), S. 417 (§ 32,3); Übersetzung von Barbara Steininger.

83 *Zapiski* (Anm. 82), S. 419 (§ 34).

84 Josef Victor ROHON, Über fossile Fische vom oberen Jenissei. In: *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, 7. Ser., 36, 13 (1889) 1–17.

85 Josef Victor ROHON, Über unter-silurische Fische. In: *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg, Nouvelle Série* 1 (1890) 269–277.

86 Josef Victor ROHON, Die Segmentirung [sic!] am Primordialcranium der obersilurischen Thyestiden. In: *Zapiski Imperatorskago S.-Peterburgskago Mineralogičeskago Obščestva* (= Verhandlungen der russisch-kaiserlichen mineralogischen Gesellschaft zu St. Petersburg), 2. Ser., 33 (1895) 17–64.

mehr voll gültig, jedoch spornt auch der Irrtum letztlich die Wahrheitsfindung an, wie schon Rohon selbst Alexander von Humboldts Worte zitiert: „Dass der Irrthum, wenn er nur gründlich behandelt wird, fast eben so fördernd ist als das Finden der Wahrheit, denn er erzeugt fortgesetzten Widerspruch.“⁸⁷

Als im Jahr 1892 die materiellen Sorgen offenbar besonders groß wurden, schrieb Rohon an seinen Bekannten und Gönner Eduard Albert. In einem Brief vom 12. Dezember 1892 bat er Albert um Vermittlung einer Anstellung als Museumsdiener oder Privatangestellter bei einer Behörde. Diesem Brief legte er eine Publikationsliste und den Sonderdruck einer Arbeit bei. Albert antwortete offenbar sehr schnell und übersandte Rohon 50 Gulden. In einem weiteren Brief an Albert (vom 26. Dezember 1892) dankte Rohon für die finanzielle Zuwendung und machte das Angebot, im kommenden Sommer für das neue Museum in Prag⁸⁸ kambrische, silurische und devonische Fossilien in Russland zu sammeln. Für 500 bis 600 Gulden könnte er eine große und genau beschriebene Sammlung zusammentragen, die dann auch im Vergleich mit Material aus den ähnlichen tschechischen paläozoischen Formationen großen wissenschaftlichen Wert erlangen würde. In einem dritten Brief (datiert vom 22. März 1893) brachte Rohon die wohl aussichtslose Hoffnung zum Ausdruck, eine Anstellung im Prager Museum zu erhalten. Gleichzeitig müsste er jedoch mindestens bis August 1893 in Russland bleiben, da er noch einige wissenschaftliche Arbeiten in Druck hatte.

Tatsächlich blieb Rohon noch bis 1895 in St. Petersburg. Zu Jahresbeginn 1894 kontaktierte er Wilhelm Heinrich Waagen mit der Absicht, dem Paläontologischen Institut der Universität Wien selbst gesammelte Fossilien zum Kauf anzubieten. Waagen war allgemein sehr daran interessiert, die Lehrsammlungen des Instituts mit internationalen Stücken zu bereichern⁸⁹ und akzeptierte das erste Angebot offenbar sehr schnell; insgesamt kaufte die Universität zwei Fossilsammlungen von Rohon.⁹⁰

87 Ebenda, insbesondere S. 44–45.

88 Gemeint ist wohl der Neubau des Nationalmuseums (Národní Muzeum) am Wenzelsplatz. Von 1885 bis 1891 wurde hier nach Plänen des Architekten Josef Schulz (1840–1917) das neue Museum errichtet.

89 Siehe dazu: Matthias SVOJTKA, Mit Trilobitenaugen gesehen: Paläontologische Sammler im späten 19. Jahrhundert und ihre Beziehungen zur Universität Wien. In: *Berichte der Geologischen Bundesanstalt* [Wien] 69 (2006) 69–72 (= zugl. Berichte des Institutes für Erdwissenschaften, K.-F.-Univ. Graz 12); Ders., Trilobitensammeln im Dienst von Lehre und Forschung. Ein Beitrag zur Geschichte der Paläontologischen Sammlungen an der Universität Wien im späten 19. Jahrhundert. In: *Mensch – Wissenschaft – Magie (Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft für Wissenschaftsgeschichte)* 25 (2007) 161–180.

90 Details zu diesen Ankäufen sowie die Edition der Briefe an Waagen sind für eine erweiterte Version des vorliegenden Beitrages vorgesehen (siehe Anm. 2).

Prag (1895–1923)

Der Jahreswechsel 1894/1895 und das Jahr 1895 brachten für Rohon die beruflich wohl wichtigste Veränderung: Er ging nach Prag und wurde dort an der k. k. böhmischen Karl-Ferdinands-Universität außerordentlicher Professor für Histologie und Embryologie. Der bisherige Inhaber dieser Lehrkanzel, der Anatom Jan Janošík (1856–1927), wurde zum 24. Juli 1894 zum ordentlichen Professor der Anatomie ernannt (in der Nachfolge des am 14. April 1894 verstorbenen Václav Steffal) und wechselte als Vorstand an dieses Institut, wodurch die außerordentliche Professur für Histologie und Embryologie zur Nachbesetzung frei wurde. In Folge eines Ministerialerlasses vom 7. August 1894⁹¹ bildete sich eine Kommission, bestehend aus den Professoren Vladimír Tomsa (1830–1895), Jaroslav Hlava (1855–1924) und Jan Janošík, welche die Bearbeitung von Anträgen zur Nachbesetzung der vakanten Lehrkanzel zur Aufgabe hatte.⁹² Da Janošík in der Zwischenzeit die Lehrkanzel für Histologie und Embryologie supplierte und sich darüber hinaus bereit erklärte, auch in Zukunft die Vorträge über Embryologie zu übernehmen, wurde hauptsächlich ein geeigneter Kandidat aus dem Fachbereich Histologie gesucht. In der Sitzung des medizinischen Professorenkollegiums vom 22. November 1894 wurde mit großer Mehrheit folgender Besetzungsplan beschlossen: *Primo loco* der außerordentliche Professor der Physiologie František (Franz) Mareš (1857–1942), *secundo loco* der außerordentliche Professor der pathologischen Histologie Ondřej (Andreas) Obrzut (1854–1910). Beide Kandidaten waren junge Wissenschaftler von der böhmischen Universität in Prag, Mareš war ursprünglich von Vladimír Tomsa empfohlen worden,⁹³ Obrzut hingegen von Jaroslav Hlava.⁹⁴ Obwohl mehrheitlich Einigkeit im Gedanken bestand, bei der Besetzung der Lehrkanzel in erster Linie junge Fachkräfte der böhmischen Universität zu berücksichtigen, brachten die Professoren Karel Maydl (1853–1903) und Arnold Spina (1850–1918) in der Sitzung des Professorenkollegiums vom 6. Dezember 1894 ein *votum separatum* ein, in welchem sie für einen Privatgelehrten in St. Petersburg, Josef Viktor Rohon, stimmten.⁹⁵ Man erwartete sich von dieser, der Fakultät bisher fernstehenden Person, eine erfolgreiche Neubelebung des Un-

91 Aktenzahl 17.897, zitiert in: Personalakt Josef Viktor Rohon (nicht foliert; in Folge PA-Prag bezeichnet), Archiv Univerzity Karlovy Praha (Archiv der Karlsuniversität Prag).

92 PA-Prag (Anm. 91).

93 PA Prag (Anm. 91), Begutachtung Tomsa für Mareš (17. November 1894).

94 PA Prag (Anm. 91), Begutachtung Hlava für Obrzut (16. November 1894).

95 PA Prag (Anm. 91), Z.1547 (6. Dezember 1894).

terrichtszweiges und verwies auf seine „besonders tüchtigen wissenschaftlichen Leistungen“, seine zahlreichen und bedeutenden Publikationen und die reichen Erfahrungen auf dem Gebiet der Histologie, die er in verschiedenen Laboratorien hatte sammeln können.⁹⁶

Als am 4. April 1895 Vladimir Tomsa, der bisherige Inhaber der Lehrkanzel für Physiologie, starb, änderte sich die Situation grundlegend. František Mareš wurde *unico loco* für die Nachfolge dieser ihm fachlich wesentlich näher stehenden Lehrkanzel vorgeschlagen; er wurde so ordentlicher Professor für Histologie.⁹⁷ Noch im April 1895 wurde schriftlich bei Rohon angefragt, ob er bereit sei, die außerordentlich systemisierte Lehrkanzel für Histologie bei einem Jahresgehalt von 1.200 Gulden zuzüglich einer Aktivitätszulage von 420 Gulden ab Beginn des nächsten Studienjahres (Oktober 1895) zu übernehmen.⁹⁸ In einem Schreiben vom 17. Mai 1895⁹⁹ aus St. Petersburg erklärte sich Rohon unter den angegebenen Bedingungen dazu bereit und wurde mit a. h. Entschlieſung vom 5. August 1895 zum außerordentlichen Professor für Histologie ernannt.¹⁰⁰ Ondřej Obrzut wirkte noch bis 1896 als Professor für pathologische Histologie an der böhmischen Universität in Prag, dann wurde er als ordentlicher Professor für das gleiche Fachgebiet an die Universität Lemberg berufen.¹⁰¹ Das Professorenkollegium der medizinischen Fakultät stellte später im Einverständnis mit Janošik den Antrag, dass Rohon auch die Vertretung im Spezialgebiet der Embryologie übernehmen sollte.¹⁰² Mit dem Ernennungsdekret zum außerordentlichen Professor in der Hand soll Rohon ausgerufen haben: „Langer, Langer, siehst du? Du bist jetzt schon längst gestorben, aber ich bin Professor geworden!“¹⁰³ Rohon hatte Karl Langer von Edenberg offenbar im Geiste der einstigen Konflikte geschworen, auch ohne und sogar gegen ihn eine akademische Karriere zu machen.

96 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Cultus und Unterricht, Med. 5, GZ 12.714 (24. Juli 1895).

97 Eva ROZSÍVALOVÁ in ÖBL, Bd. 6 (Wien 1975), S. 79–80.

98 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Cultus und Unterricht, Med. 5, GZ 8963 (15. April 1895).

99 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Cultus und Unterricht, Med. 5, GZ 12.714 (27. Mai 1895).

100 Beilage zum Verordnungsblatte für den Dienstbereich des Ministeriums für Cultus und Unterricht, Jahrgang 1895, Stück XVII, S. CXXXV; Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 16 (1895), S. 1044.

101 Stanisław BRZOSOWSKI in ÖBL, Bd. 7 (Wien 1978), S. 201–202.

102 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Cultus und Unterricht, Med. 5, GZ 7133 (7. Januar 1902).

103 BABOR (Anm. 1); Übersetzung von Barbara Steininger.

Karriere machte Rohon tatsächlich, spät in seinem Leben, noch: 1902 stellte das Professorenkollegium der medizinischen Fakultät sogar den Antrag auf Ernennung Rohons zum ordentlichen Professor *ad personam*. Er hätte „den in ihn gesetzten Erwartungen in vollen Maßen entsprochen und sowohl durch seine weiteren, auf dem Gebiete der Histologie veröffentlichten Arbeiten, wie auch durch seine gediegene akademische Lehrthätigkeit sich als vorzügliche Kraft bewährt“.¹⁰⁴ Problematisch war allerdings, dass für die Disziplinen Histologie und Embryologie an allen österreichischen Universitäten, mit Ausnahme von Wien, nur außerordentliche Lehrkanzeln systemisiert waren. Man verwies taktisch sehr klug auf die ebenfalls erfolgte Ernennung von Sigmund Mayer (1842–1910) an der deutschen Universität Prag, sowie von Otto Drasch (1849–1911) an der Universität Graz zum Ordinarius *ad personam*. Die Beförderung sollte aus finanziellen Rücksichten, ähnlich wie bei Ludwig Kerschner (1859–1911) in Innsbruck und Władysław Szymonowicz (1869–1939) in Lemberg, erst zum 1. Oktober 1903 rechtswirksam werden. Rohon verdiente zu diesem Zeitpunkt nach der ersten Quinquennalzulage 4.000 Kronen nebst einer Aktivitätszulage von 840 Kronen. Am 14. Februar 1903 wurde Rohon schließlich zum Ordinarius *ad personam* ernannt,¹⁰⁵ seine Bezüge erhöhten sich damit auf 6.400 Kronen Jahresgehalt zuzüglich einer Aktivitätszulage von 960 Kronen. Im Studienjahr 1908/1909 wurde Rohon sogar zum Dekan der medizinischen Fakultät der böhmischen Universität Prag ernannt; am 30. September 1915 trat er siebzigjährig als Hofrat offiziell in den verdienten Ruhestand.¹⁰⁶ Otakar Srdínko¹⁰⁷ (1875–1930) war seit dem Wintersemester 1900/1901 Rohons Assistent am Institut für Histologie und Embryologie gewesen, im Jahr 1917 folgte er Rohon als ordentlicher Professor *ad personam* und gleichzeitiger Vorstand des histologisch-embryologischen Institutes nach. Srdínko war zunächst 1906 zum unbesoldeten außerordentlichen Professor für Histologie und Embryologie ernannt worden, zum 1. Oktober 1909 wurden ihm dann *ad personam* die systemmäßigen Extraordinariatsbezüge zugewiesen, 1912 schließlich Titel und Charakter eines Ordinarius verliehen. Seit der Pensionierung Rohons hatte er zwei Studienjahre lang (1915–1917) die Lehrkanzel für Histologie und Embryologie suppliert.

104 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Cultus und Unterricht, Med. 5, GZ 7133 (7. Januar 1902).

105 Beilage zum Verordnungsblatte für den Dienstbereich des Ministeriums für Kultus und Unterricht, Jahrgang 1903, Stück V, S. 58.

106 ADAMEC, *Biografický slovník* (Anm. 1).

107 Marie MAKARIUSOVÁ & Christoph MENTSCHL in ÖBL, Bd. 13 (Wien 2007), S. 61–62.

In seiner 20 Jahre dauernden Lehrtätigkeit wird Rohon als gemäßigter Prüfer bei Rigorosen und insgesamt gutherziger Lehrer gelobt. Vorlesungen hielt er in stilistisch perfektem Tschechisch, er pflegte jedoch auch weiterhin die slowakische und russische Sprache.¹⁰⁸ Fixpunkte seiner Vorlesungstätigkeit¹⁰⁹ bildeten die „Všeobecná a speciální embryologie s demonstracemi“ („Allgemeine und spezielle Embryologie mit Demonstrationen“) in den Sommersemestern (1897 bis 1915; zunächst dreistündig, ab 1902 zweistündig), die „Všeobecná a speciální histologie s demonstracemi“ („Allgemeine und spezielle Histologie mit Demonstrationen“) in den Wintersemestern (1896/1897 bis 1914/1915; zunächst dreistündig, ab 1902 fünfstündig), die „Histologická cvičení“¹¹⁰ („Histologische Übungen“) und schließlich die „Demonstrace mikroskopické“ („Mikroskopische Demonstrationen“) in den Wintersemestern (beginnend mit 1910/1911; vierstündig). Ferner betreute Rohon die unentgeltliche Lehrveranstaltung „Práce samostatné z histologie a embryologie v ústavě po předchozím ohlášení“ („Selbstständiges Arbeiten auf dem Gebiet Histologie und Embryologie, im Institut nach vorläufiger Anmeldung“); sie fand erstmals im Wintersemester 1904/1905 statt und wurde dann bis zum Ende von Rohons Lehrtätigkeit (im Sommersemester 1915) in jedem Semester angeboten. Einige unentgeltliche, öffentlich zugängliche Vorträge rundeten Rohons Vorlesungstätigkeit ab: „Soustava zubní obratlovců a člověka“ („Zahnsystem der Wirbeltiere und des Menschen“; eine Wochenstunde im Wintersemester 1904/1905), „Normální histologie a všeobecná histopathologie kůže“ („Histologie und allgemeine Histopathologie der Haut“; Samstag 9–10 Uhr im Wintersemester 1905/1906), „Biologie korové hmoty mozku obratlovců a člověka“ („Biologie und morphologische Beschaffenheit der Hirnrinde der Wirbeltiere und des Menschen“; Mittwoch 10–11 Uhr im Sommersemester 1907), „Biologie buňky“ („Zellbiologie“; Samstag 10–11 Uhr im Wintersemester 1908/1909), „Centrální poměry histologické cerebro-

108 BABOR (Anm. 1).

109 Zusammengestellt aus: Seznam přednášek kteréž se konati budou na C. K. České Universitě Karlo-Ferdinandově v Praze; Sommersemester 1896 bis Wintersemester 1912/1913 sowie Sommersemester 1914 und 1915.

110 Die Histologischen Übungen wurden zunächst (Sommersemester 1896 bis einschließlich 1901) in zwei getrennten Lehrveranstaltungen abgehalten: „Histologická cvičení pro začátečníky“ (Histologische Übungen für Anfänger; fünfstündig, zumeist im Sommersemester) und „Histologická cvičení pro pokročilé [bzw. pokročilejší]“ (Histologische Übungen für Fortgeschrittene; fünfstündig, zumeist im Wintersemester). Ab dem Sommersemester 1902 wurden sie nur mehr als „Histologická cvičení“ sechsstündig jeweils im Sommersemester abgehalten, ab 1905 gemeinsam mit Otakar Srdínko.

spinálních nervů“ („Zentrale histologische Situation des Cerebro-Spinalnerves“; einstündig im Sommersemester 1910) sowie „Histologie prodloužené míchy“ („Histologie des verlängerten Markes“; einstündig im Sommersemester 1914).

Rohon publizierte in den Jahren seiner Prager Professur noch insgesamt fünf Arbeiten, die alle in den Sitzungsberichten der königlich-böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften in Druck erschienen. Daneben hielt er Fachvorträge, beispielsweise am 7. Juli 1899 unter dem Titel „Beitrag zur Morphologie der devonischen Fische im Berginstitut zu St. Petersburg“¹¹¹ bei der königlich-böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften. Ab dem zwölften Band war Rohon auch Mitarbeiter am „Ottův slovník naučný“,¹¹² das von Jan Otto (1841–1916) in Prag herausgegeben wurde.

Josef Victor Rohon starb nach einem bewegten Leben am 15. März 1923, er wurde am 19. März eingäschert und in Prag beerdigt.¹¹³ Seine Gesichtszüge im Leben freilich erinnerten seinen Schüler Josef Florian Babor an die Schädel Ján Kollárs und Pavol Jozef Šafaríks, die jener im Zuge einer Exhumation einmal gesehen hatte.¹¹⁴

Epilog

Erst im Alter von rund 56 Jahren verlief Rohons Leben in finanziell so gesicherten Bahnen, dass es ihm möglich wurde, auch eine Familie zu gründen. Mit seiner Frau Božena hatte Josef Victor fünf Kinder: Kristina (geb. 4. Juni 1901), Pavla (18. Mai 1903), Vladimíra (27. Dezember 1904), Olga (geb. 11. Dezember 1907) und Konstantina (31. August 1913).¹¹⁵

Rohon war Mitglied der königlich-tschechischen Akademie der Wissenschaften, der Naturforschenden Gesellschaft in St. Petersburg,¹¹⁶ der russisch-kaiserlichen Mineralogischen Gesellschaft sowie der Gesellschaft tschechischer Ärzte.

111 Zitiert in: Sitzungsberichte der königl. böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, math.-naturwiss. Classe (= *Věstník Královské České Společnosti Nauk, třída matematicko-přírodovědecká*) 1899 (erschienen 1900), S. XI.

112 *Ottův slovník naučný* [Ottos Konversationslexikon], Bd. 12 (Prag 1897). Rohons Autorenkürzel lautete „R+n“.

113 Eine kurze Notiz des „Sterbefalles“ findet sich in: Deutsche Zeitung Bohemia, 96. Jg. (1923), Nr. 65 (20.03.1923), S. 4; SRDÍNKO (Anm. 1).

114 BABOR (Anm. 1), Fußnote S. 12; Übersetzung von Barbara Steininger.

115 Daten zu allen Kindern aus dem PA Prag (Anm. 91).

116 Sankt-Peterburgskoe Obščestvo Estestvoispytateley.

Im Bereich der Neuroanatomie wird mit der Benennung der „Rohon-Beard-Neuronen“ (Rohon-Beard-Zellen, RB-Neuronen) Josef Viktor Rohons und John Beards (1857-1924) ehrenvoll gedacht. Rohon-Beard-Zellen sind große, mechanosensorische primäre Neuronen im Rückenmark anamnioter Vertebraten (Fische und Amphibien), die im Laufe der Ontogenie einen programmierten Zelltod erleiden. Diese Zellen wurden erstmals 1878 von Francis Maitland Balfour (1851-1882) beobachtet und abgebildet.¹¹⁷ Rohon beschrieb sie detailliert in seiner neurobiologisch wohl wichtigsten Arbeit „Histiogenese des Rückenmarkes der Forelle“.¹¹⁸ John Beard folgte mit Arbeiten aus den Jahren 1889, 1892 und 1896. Beard erlangte in späterer Folge vor allem als Begründer der Trophoblast-Theorie zur Erklärung für Krebserkrankungen beim Menschen Bedeutung.¹¹⁹ In jüngster Zeit wurde auch der paläontologischen Verdienste Rohons gedacht: Valiukevičius beschrieb ihm zu Ehren einen fossilen Stachelhai (*Acanthodii*) aus dem Silur von Litauen unter dem Namen *Robonilepis*.¹²⁰

Danksagung

Folgenden Personen gilt unser herzlicher Dank für Quellenmaterialien, Literatur oder wertvolle Detailhinweise: HR. Dr. Lieselotte Jontes (Universitätsbibliothek der Montanuniversität Leoben) für Literaturbereitstellung; Dr. Elena Minina (Vernadsky Geological Museum, Moskau) für Literaturhinweise zu Rohons russischen Arbeiten; Agnes Löffl (Archiv der Universität Wien) für wertvolle und kenntnisreiche Quellenrecherchen; Dr. Claudia Schweizer (Wien) für in Prag angefertigte Fotografien der Briefe an Eduard Albert; Helga Schmitz (Bibliothek der Geologisch-Paläontologischen Abteilung, Naturhistorisches Museum Wien) für stets zuvorkommende Literaturbereitstellung; Diplomarchivarin Ursula Lochner, Dr. Claudius Stein (beide Universitätsarchiv München) und Privatdozent Dr. Bernhard Fritscher (Münchner Zentrum für Wissenschafts- und Technikgeschichte) für Hinweise zu Rohons Studienzeit in

---

117 Francis Maitland BALFOUR, *A monograph on the development of elasmobranch fishes* (London 1878). Zitiert nach Marcus JACOBSON, *Beginnings of the Nervous System*. In: Mahendra RAO & Marcus JACOBSON (eds.), *Developmental Neurobiology*, 4th edition (New York 2005).

118 Siehe Anm. 68.

119 Charles GURCHOT, *The trophoblast theory of cancer (John Beard, 1857–1924) revisited*. In: *Oncology* [Basel] 31 (1975) 310–333.

120 Juozas VALIUKEVIČIUS, *New Wenlock–Pridoli (Silurian) acanthodian fishes from Lithuania*. In: *Acta Palaeontologica Polonica* 49 (2004) 147–160.

München; Dr.-Ing. Ludwig Lutz (Schriftführer der Heimatortsgemeinschaft Kleinschemlak) und Heinrich Georg Gossner (Vorsitzender der Heimatortsgemeinschaft Kleinschemlak) für wertvolle Quellenmaterialien aus den Kirchenbüchern des Ortes Kleinschemlak; Univ.-Prof. Dr. Karl Schwarz (Universität Wien) für freundliche Hinweise zu Rohons familiärem Umfeld und dessen Jugend; Univ.-Doz. Petr Svobodný (Karlsuniversität Prag) für Quellenmaterialien aus Prag; Dr. Andrei N. Ostrovsky (Wien / Saint-Petersburg State University, St. Petersburg) für Hinweise zu russischen Gesellschaften und Adressen; Dipl.-Ing. Norbert Svojtka für Hilfestellungen bei der Entzifferung von Rohons Handschriften; und schließlich ganz herzlich Wolfgang Brunnbauer (Zoologische Hauptbibliothek, Naturhistorisches Museum, Wien) für stets geduldige und zuvorkommende Literaturbereitstellung.

MATTHIAS SVOJTKA – JOHANNES SEIDL – BARBARA STEININGER

**A Bácskából a nagyvilágba:
Josef Victor Rohon (1845–1923) élete és munkássága Bécsben,
Münchenben, Szentpétervárott és Prágában**

Összefoglaló

*Einen Regenbogen, der, minder grell, als die Sonne,
Strahlt in gedämpftem Licht, spannte ich über das Bild;
Aber er sollte nur funkeln und nimmer als Brücke dem Schicksal
Dienen, denn dieses entsteht einzig der menschlichen Brust.
Friedrich Hebbel (Gyges és gyűrűje)*

Josep Victor Rohon (Rohonyi ill. Rohonyi) 1845. május 7-én Temesbökényen (ma: Butin, Románia) született. Az evangélikus Rohon család Magyarország északi részéből, a mai Szlovákiából származott. Josef Victor nagyapja Juraj (György) Rohonyi (1773–1831) Horný Kalníkban (Szlovákia) született és a selmecbányai evangélikus gimnáziumban tanult. Családjával követte az egyik

későbbi sváb betelepítési hullámot és a magyar Bácskában telepedett le. Juraj Rohonyi politikailag az evangélikus egyház által befolyásolt szlovák pánszlávizmus mozgalom egyik fontos előhírnökének tekinthető, aki Ján Kollár (1793–1852) és Ľudovít Štúr (1815–1856) számos későbbi kezdeményezését anticipálta és híres volt magyarellenességéről. Feleségétől Eva Plachlinskytól (legalább) egy fia született: Ferdinand (Nándor) Rohonyi (1823–1884), a Bács megyében lévő Glozsán (ma: Gložan / Szerbia-Montenegro) evangélikus tanára és lelkésze. Ferdinand Rohonyi 1844. június 25-én vette feleségül Rosa (Rózsa) Wodárt Kis-Semlakban (ma: Șemlacul Mic / Rumánia). Házasságukból egy fiúk született Josef Victor Rohon. A fiú, akit gyermekkorában családja szlovák-patrióta környezete erősen befolyásolhatta, 1865. január 30-án érettségizett le Sopronban. Két évvel később, 1867. október 14-én beiratkozott a bécsi egyetem evangélikus-teológiai karára, melyet két év után az 1871-es tanév nyári félévében elhagyott és átjelentkezett az egyetem orvosi szakára. Érdeklődési körébe ezentúl leginkább a neuroanatómia és a zoológia tartozott. Tanulmányai során együtt dolgozott és kutatott Theodor Meynertel (1833–1892), Carl Clausal (1835–1899) és Johann Kundratal (1845–1893). 1882 táján összeismerkedett Eudard Alberttel (1841–1900), a bécsi egyetem első sebészeti klinikájának vezetőjével és a cseh irodalom szenvedélyes rajongójával. Ez az ismeretség, mint később kiderül, nagy jelentőséggel bír még életében. 1883 tavaszán Münchenben költözött, mert a bécsi egyetemen formális okokból nem tudta befejezni orvosi tanulmányait. Itt doktorált 1884 augusztus 1-én magna cum laude érdeménnyel. Az egyetem elvégzése után politikai intrikák áldozatává esett – melyek nyilvánvalóan Karl Langer von Edenbergtől (1819–1887) indultak ki – és nem tudott hivatalos állást szerezni. 1888-ig Münchenben maradt és Karl Alfred von Zitteel (1839–1904) elmélyült paleontológiai tanulmányaiban. Később, 1888 tavaszától 1895 végéig St. Petersburgban élt rendkívül rossz anyagi körülmények között és magántanárként dolgozott. Életének erre az időszakra esik számos paleontológiai publikációja és tanulmányi útja. Az 1894 és 1895 év fordulója illetve az 1895-ös év életének fordulópontját jelentette: a cseh királyi és császári Károly egyetemen a hisztológia (később az embriológia) rendkívüli professzorává nevezték ki (1895. augusztus 5.) Prágában. A kinevezést Karel Maydl (1853–1903) – Alberts egykori asszisztense és a prágai egyetem rendes professzora – és Arnold Spina (1850–1918) által benyújtott Separatvotom előzte meg.

1903. február 14-től, nyugállományba vonulásáig – 1915. szeptember 30-án, 70 évesen, udvari tanácsosként vonult vissza – a hisztológia és embriológia rendes professzora volt. Munkában eltöltött és eseményekben gazdag élet után hunyt el 1923. március 15-én Prágában.

Rossz anyagi helyzetére való tekintettel csak 56 évesen tudott családot alapítani, felesége Božena öt gyermeknek adott életet. Az eddig ismert 31 tudományos publikációja közül kilenc a neuroanatómia, 22 a paleontológia témakörébe tartozik. „A pisztráng gerincvelőjének hisztiogenezise” (1885) című neuroanatómiai tanulmányáért feltétlen elismerés jár. Rohon ebben a tanulmányban elsőként ecseteli részletesen a halak és kételtűek gerincvelőjében található speciális, napjainkban „Rohon-Berad-sejtekként” általánosan ismert idegsejteket. Egy 1890-ben kelt paleontológiai munkája pedig az ordoviciumban megjelent gerincesek maradványait vizsgálja.

PAULUS EBNER

Die österreichisch–ungarische Ausgleich als Geburtshelfer für eine Universität – Die Gründung der Hochschule für Bodenkultur

Als am 15. Oktober 1872 die feierliche Eröffnung der Hochschule für Bodenkultur in Wien stattfand, war dieser Akt der vorläufige Schlusspunkt einer Vielzahl von wirtschaftlichen, wissenschaftlichen und bildungspolitischen Debatten, Diskussionen und Streitgesprächen, die in der Öffentlichkeit, aber auch hinter verschlossenen Türen geführt worden waren. In erster Linie war er aber die Folge einer politischen Entwicklung, die nichts mit den erwähnten Diskursen zu tun hatte. Denn ohne den österreichisch-ungarischen Ausgleich des Jahres 1867 wäre diese bis heute zentrale österreichische Bildungseinrichtung für Landwirtschaft, Forstwirtschaft, Lebensmitteltechnik, Kulturtechnik und Landschaftsplanung vielleicht gar nie entstanden, auf keinen Fall aber zu diesem Zeitpunkt.

Die im selben Zeitraum durchgeführte Umbenennung der höchsten technischen Bildungseinrichtung Wiens in eine „Technische Hochschule“ und die dabei erfolgte Klärung ihrer Organisationsform¹ kann an dieser Stelle nur kurz erwähnt werden. Bei der Hochschule für Bodenkultur handelt es sich jedenfalls um die erste österreichische Hochschule, die als solche errichtet wurde, die also auf keine direkte Vorgängerinstitution aufbauen konnte. Dieser Weg vom Ausgleich bis zur Gründung, also der Zeitraum von 1867 bis 1872, soll nun kurz nachgezeichnet werden – und zwar die administrativen Etappen, die zur

---

1 Reichsgesetzblatt 54/1872, Gesetz vom 10. April 1872, betreffend die Organisation der technischen Hochschule (des polytechnischen Institutes) in Wien.

Erreichung des Resultats notwendig waren, und die inhaltlichen Debatten, die sie begleitet haben und sehr unterschiedliche Zugänge zu den Themen Bildung und Berufsausbildung offenbaren.²

Die k. k. höhere landwirthschaftliche Lehranstalt in Ungarisch-Altenburg

1818 hatte der als Begründer der Albertina bekannte Herzog Albert Kasimir von Sachsen-Teschen (1738-1822) in seiner Domäne Ungarisch-Altenburg (Mosonmagyaróvár) eine landwirtschaftliche Bildungsanstalt eingerichtet. Hauptzweck dieser Unterrichtsstätte war es zunächst, Gutsverwalter für den Herzog auszubilden. Im Zuge der ungarischen Revolution von 1848/1849 stellte die Lehranstalt ihre Tätigkeit ein. 1850 richtete das k. k. Ministerium für Landes-Cultur am selben Ort eine staatliche Institution ein, und zwar die k. k. höhere landwirthschaftliche Lehranstalt in Ungarisch-Altenburg.

Bis 1868/1869 war diese Lehranstalt die höchste landwirtschaftliche Ausbildungsstätte für die gesamte Monarchie. Bis zu diesem Jahr hatten ca. 2000 Studierende in einem zweijährigen Kurs ihre Ausbildung erhalten. Davon stammten ca. 49 Prozent aus den Ländern der ungarischen Krone, 46 Prozent aus den österreichischen Ländern, dabei fast ausschließlich aus Niederösterreich, Böhmen und Mähren, und ca. fünf Prozent aus dem Ausland.³ Die Unterrichtssprache war deutsch. Der Kurs in Ungarisch-Altenburg sollte zu ungefähr gleichen Teilen eine naturwissenschaftliche Grundausbildung, die Umsetzung der theoretischen Erkenntnisse in die landwirtschaftliche Praxis und betriebswirtschaftliche Kenntnisse vermitteln. Die obligatorische Stundenzahl lag in den vier Semestern zwischen 21 und 24 Stunden. Folgende Voraussetzungen waren für ein Studium in Ungarisch-Altenburg notwendig: Die Hörer mussten 18 Jahre alt sein, eine einjährige landwirtschaftliche Praxis abgelegt haben und die

---

2 Zur Gründungsgeschichte der Hochschule für Bodenkultur vgl. Manfred WELAN – Paulus EBNER: Die k. k. Hochschule für Bodencultur 1872–1918. In: Manfred Welan (Hg.): *Die Universität für Bodenkultur Wien. Von der Gründung in die Zukunft 1872–1997*. Wien/Köln/Weimar 1997, S. 21–33; Manfred WELAN: Rede zum 120. Geburtstag der Universität für Bodenkultur im ehemals Graf Schönborn'schen Palais in der Laudongasse am 1. Oktober 1992. In: *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, Jg. 1993, Heft 1, S. 49–52; Zur Gedenkfeier der Forst-Lehranstalt Mariabrunn 1813 und der k. k. Hochschule für Bodenkultur in Wien 1872. Wien 1912–1913, S. 64 ff.

3 Eine ausführliche Statistik findet sich bei G. WILHELM: Ungarisch-Altenburg. Zur Erinnerung an die am 25. October 1818 erfolgte Gründung der ldw. Bildungsanstalt zu Ung. Altenburg. In: *Wiener Landwirthschaftliche Zeitung*, Jg. 1868, Nr. 45, S. 427.

mit gutem Erfolg absolvierte 6. Realschulklasse oder 8. Gymnasialklasse oder eine äquivalente Ausbildung vorweisen können.

Welchen Ruf, welche Stellung hatte Ungarisch-Altenburg in der Bildungslandschaft? Die Absolventen äußerten sich zwar zumeist zufrieden über die Qualität der Ausbildung, aber die gesamte höhere landwirtschaftliche Ausbildung in Österreich wurde seit den späten 1850er Jahren immer wieder öffentlich kritisiert. Besonders die Wortmeldungen des berühmten Chemikers Justus von Liebig, der harsche Kritik an dem – seiner Meinung nach mangelhaften naturwissenschaftlichen Grundlagenunterricht – übte, wurden auch öffentlich wahrgenommen.⁴

Von anderer Seite, nämlich von den Agrariern, kam Kritik an der landwirtschaftlichen Praxis, da die Böden in der Versuchslandwirtschaft in Ungarisch-Altenburg in ihrer Beschaffenheit zwar für Ungarn typisch seien, nicht aber für den westlichen und nördlichen Teil der Monarchie. Dieser Meinung schloss sich auch der Professor für Land- und Forstwirtschaftslehre am k. k. polytechnischen Institut in Wien, Adalbert Fuchs, an.⁵

In der Beurteilung der Situation des tertiären landwirtschaftlichen Ausbildungswesens darf nicht vergessen werden, dass an sechs der sieben höheren technischen Ausbildungsstätten der Monarchie, nämlich in Wien, Prag, Graz, Brünn (Brno), Krakau (Kraków) und in Ofen (Buda) ebenfalls zweijährige landwirtschaftliche Kurse angeboten wurden, und zwar jeweils im Ausmaß von fünf Wochenstunden. In Prag, Brünn und Ofen gab es zusätzlich Lehrveranstaltungen in Güterverwaltungskunde.

Der Ausgleich und die Folgen

Der Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn 1867 hatte keine unmittelbare Auswirkung auf die Situation in Ungarisch-Altenburg. Aber es war klar, dass in naher Zukunft eine grundlegende Veränderung der Rolle der Lehranstalt ins Haus stehen würde.

Ende 1867 tauchten erste Wortmeldungen in der agrarischen Presse auf, die vorschlugen, aus Ungarisch-Altenburg eine ungarische Anstalt zu machen, den

---

4 Etwa im Leitartikel von C. REITLECHNER: Zur Frage des höheren landwirtschaftlichen Unterrichts. In: *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*, Jg. 1868, Nr. 4, S. 25.

5 Adalbert FUCHS: Zur Frage der k. k. höheren Lehranstalt in Ung. Altenburg. In: *Wiener landwirtschaftliche Zeitung*, Jg. 1867, S. 1242.

aktuellen Lehrkörper der Anstalt aber nach an einen noch zu bestimmenden Ort in Cisleithanien zu transferieren.⁶ In einem als Leitartikel abgedruckten offenen Brief an den ersten Minister des neu etablierten k. k. Ackerbauministeriums, Potocki, ist zu Jahresbeginn 1868 folgender Appell zu lesen: „Gründen Sie Ackerbau-Mittel- und Hochschulen, allgemeine und Fachschulen für die einzelnen Zweige unseres großen Gewerbes – und dann treten Sie hin vor jene Männer, die hohen Priester der Wissenschaft und fordern Sie sie auf, auch der Landwirthschaft einen Namen in ihrem Baue zu gewähren, der den stolzen Namen führt: Universität!“⁷

In diesem Text wird die Grundstimmung der mittleren Agrarier und auch eines nicht unwesentlichen Teils der in diesem Bereich in der Ausbildung tätigen Wissenschaftler widergegeben. Ihrer Meinung nach sollte zunächst ein breites Fundament an sekundären Lehranstalten eingerichtet werden und dann als großes, aber noch fernes Ziel, eine landwirtschaftliche Fakultät an der Universität. Eine eigene landwirtschaftliche Hochschule war aber nicht unbedingt ein Ziel.

Im Laufe des Jahres 1868 wurde die Frage, was aus Ungarisch-Altenburg werden sollte, immer dringender. So machte sich auch Professor Gustav Wilhelm⁸ zum 50jährigen Bestandsjubiläum seiner Bildungsanstalt in der Wiener Landwirthschaftlichen Zeitung im Oktober 1868 Gedanken über die Zukunft: „Als eine unvermeidliche Consequenz des herrschenden Dualismus wird in nicht mehr ferne liegender Zeit eine wesentliche Änderung vorgehen müssen. Unterstellt noch dem k. k. Ackerbauministerium, wird dies aber wohl auf beiden Seiten der Grenzen nicht ohne Beanstandung bleiben und Ungarisch Altenburg eine ungarische Anstalt werden.“⁹

Agrar-Congreß 1868

Das neu gegründete k. k. Ackerbauministerium nahm unter anderem diese drängende Frage zum Anlass, den ersten österreichischen Agrar-Congreß einzuberufen. Dem Ackerbauministerium war die „oberste Leitung der verschie-

6 Ebenda.

7 *Wiener Landwirthschaftliche Zeitung*, Jg. 1868, Nr. 2, S. 10.

8 Gustav Friedrich Wilhelm (geb. 1834), studierte zunächst in Ungarisch-Altenburg, danach in Stuttgart-Hohenheim. Nach Lehrtätigkeit unter anderen an der landwirtschaftlichen Lehranstalt Tetschen-Liebwerd wurde er 1864 nach Ungarisch-Altenburg berufen. 1869 folgte er einem Ruf an die Technische Hochschule des steiermärkisch landschaftlichen Joanneums in Graz, an die Lehrkanzel für Landwirtschaftslehre.

9 WILHELM: *Ungarisch-Altenburg*, S. 428.

denen Zweige der Landeskultur“, insbesondere der Land-, Forst- und Wasserwirtschaft, aufgetragen worden. Seine Kompetenzen hatten zuvor teilweise zum Ministerium des Innern, teilweise zum Ministerium für Landes-Cultur, Handel und Gewerbe (mit mehrfachen Namensänderungen) ressortiert. Der Agrarkongress sollte die wichtigsten Themen, die in die Kompetenz des neuen Ministeriums fielen, diskutieren.

Im Zuge der Tagungen des Agrarkongresses, die im November 1868 stattfanden und von der Fachpresse ausführlich kommentiert, von einer breiteren Öffentlichkeit aber weitgehend ignoriert wurden, hatte das Thema der höchsten landwirtschaftlichen Ausbildungsstätte des Reiches eine besonders hohe Priorität. Die zunächst in der Vorlage vorgesehene Option, die höchsten technischen Lehranstalten auch um den Bereich Landwirtschaft zu erweitern, wurde schließlich abgelehnt, die Schaffung landwirtschaftlicher Lehrkanzeln an Universitäten dagegen als erwünscht bezeichnet. Doch folgender Antrag formulierte das wichtigste Ziel des Agrarkongresses: „Es werde aus Reichsmitteln unter Einfluss des Ackerbau-Ministeriums im Einvernehmen mit dem Unterrichts-Ministerium an Stelle der höheren landwirthschaftlichen Lehranstalt in Ungarisch-Altenburg eine Hochschule für die Landwirthschaft errichtet.“¹⁰

Diese Hochschule sollte drei Ziele verfolgen: „Die höchste landwirtschaftliche Ausbildung zu bieten, die landwirthschaftliche Wissenschaft und sämtliche Grund- und Hilfswissenschaften in ihren Beziehungen zur Landwirthschaft zu pflegen, Lehrer für das Hauptfach und die wissenschaftlichen Grund- und Hilfsfächer an höheren landwirthschaftlichen Fachschulen vorzubereiten, re-spektive für diese Lehrämter auszubilden.“¹¹

An dieser Zusammenstellung sind einige Aspekte sehr interessant. Es fehlt der explizite Hinweis auf die betriebswirtschaftliche Ausbildung, der Begriff „landwirthschaftliche Wissenschaft“ wird in einer Fußnote gleich wieder problematisiert und relativiert.¹² Obwohl der Agrarkongress eine breite Palette von rein praktischen über gemischte hin zu rein theoretisch orientierten landwirtschaftlichen Unterrichtsanstalten gefordert hatte, spielte der Forschungsaspekt ebenso wie die Frage des akademischen Nachwuchses für die zu errichtende

---

10 Carl Graf BELRUPT – Otto Baron PETRINÓ: *Oesterreich's erster Agrar-Congress in Wien im November 1868*. Wien 1869, S. 42.

11 Ebenda.

12 Die von den Herausgebern beigefügte Fußnote lautet: „Es ist sehr bedauerlich, dass sich der Ausdruck ‚landwirthschaftliche Wissenschaft‘ in den Text des ersten Beschlusses über diese Frage eingeschlichen hat.“ Ebenda, S. 44 f.

Hochschule keine Rolle in den Debatten. Über den möglichen Standort konnte noch keine Einigung erzielt werden, im zuständigen Ausschuss des Agrarkongresses gab es eine Mehrheit für Wien.

In der Wiener Landwirthschaftlichen Zeitung, dem Zentralorgan der österreichischen Agrarier, war man mit diesen Ergebnissen nicht ganz zufrieden. Professor Gustav Wilhelm, der noch vor der Auflassung des deutschsprachigen Kurses in Ungarisch-Altenburg an die Technische Hochschule in Graz wechseln sollte, schlug in einer Würdigung zum 50. Gründungsjubiläum der Landwirtschaftlichen Akademie in Stuttgart-Hohenheim diese Institution als Vorbild für Österreich vor: „Für Gutsbesitzer, Pächter, Wirtschaftsbeamte ist der Besuch einer gut eingerichteten isolierten Akademie mit Gutsbetrieb von größerem Nutzen als eine Universität, an welcher die Landwirthschaft ihren Platz findet.“¹³

Leerläufe (1869–1871)

Während die österreichischen Praktiker und auch die Professoren aus Ungarisch-Altenburg skeptisch blieben und die Ziele des Agrarkongresses als viel zu hoch gegriffen und den Bildungsstand der potentiellen Interessenten als viel zu niedrig beschrieben, begrüßten deutsche Gutachter die Forderung nach einer eigenen Hochschule. Der Einfluss von Justus von Liebig aus München, Julius Kühn aus Halle und von Albrecht Thaer war auch für die Tendenz einer vom Ackerbauministerium herausgegebenen Denkschrift verantwortlich, die eine eigenständige landwirtschaftliche Sektion im Rahmen der philosophischen Fakultät der Universität Wien propagierte. Als ein Vorteil wurde genannt, dass das Doktorat den Studienabschluss bilden würde.¹⁴

Die Zeit drängte bereits für die Umsetzung der Pläne des k. k. Ackerbauministeriums. Am 1. Januar 1869 ging die Verantwortung für die Lehranstalt in Ungarisch-Altenburg vom 1868 neu gegründeten k. k. Ackerbauministerium auf das königlich-ungarische Ministerium für Ackerbau, Gewerbe (Industrie) und Handel über. Der letzte deutschsprachige Kurs begann am 1. Oktober 1869. Auch in Ungarn gab es Stimmen, die eine Zweisprachigkeit des Unterrichts in Ungarisch-Altenburg forderten und vor einem überstürzten Vorgehen warn-

13 G. WILHELM: Zum 50-Jahr-Jubiläum der Landwirtschaftlichen Akademie Hohenheim. In: *Wiener Landwirthschaftliche Zeitung*, Jg. 1868, Nr. 48, S. 475.

14 Zur Gedenkfeier der Forst-Lehranstalt Mariabrunn, S. 64.

ten.¹⁵ Doch der Zug in diese Richtung war nicht mehr aufzuhalten, der Lehrkörper wurde weitgehend ausgetauscht. 1870/1871 waren aber noch 122 Hörer inskribiert, das waren nur um elf weniger als im Studienjahr 1867/1868.

Inzwischen begannen auch die gesetzgebenden Organe in Österreich tätig zu werden: Am 10. Februar 1869 stellte der Reichsratsabgeordnete Graf Spiegel den Antrag auf Errichtung einer landwirtschaftlichen Akademie in der österreichischen Reichshälfte als Ersatz für Ungarisch-Altenburg. Einige Monate später sprach sich der Abgeordnete Lumbé in seinem Bericht über den Antrag dagegen aus und forderte die Errichtung einer landwirtschaftlichen Hochschule. Zwei Jahre lang geschah fast nichts, die Minister im Ackerbauministerium waren jeweils nur sehr kurz im Amt, die Angelegenheit wurde im Reichsrat hin und her geschoben, weitere kommissionelle Beratungen, in die auch Vertreter des Unterrichtsministeriums eingebunden waren, kamen zu ähnlichen Schlüssen wie die Denkschrift – nur war jetzt eine klare Tendenz für eine eigenständige Hochschule zu erkennen. Ob diese auch die Bereiche Forstwirtschaft und Montanistik enthalten sollte, war aber noch nicht entschieden.

Trotz all dieser Unwägbarkeiten schickte das k. k. Ackerbauministerium schon 1869 Beamte nach Deutschland, die sich mit den „Einrichtungen der da-sigen landwirtschaftlichen Hochschulen bekannt“ machen und auch Kontakte mit potentiellen Kandidaten für Lehrstühle an der zu gründenden österreichischen Hochschule knüpfen sollten.¹⁶

Die Gründung der k. k. Hochschule für Bodencultur in Wien

Die österreichischen Agrarier begannen langsam unruhig zu werden, der Tonfall in den Kolumnen der Wiener Landwirtschaftlichen Zeitung wurde immer ungeduldiger, das allgemeine Desinteresse der Abgeordneten und die Schwäche der Leitung des Ackerbauministeriums beklagt. Außerdem klafften die Wünsche des Ministeriums und jene der „Praktiker“ weit auseinander. 1871, das Amt des Ackerbauministers war gerade in den Händen von Graf Petrinó, der auch beim Agrarkongress eine wesentliche Rolle gespielt hatte, kam wieder Bewegung in die Geschichte. Eine Gesetzesvorlage, die im wesentlichen nur die

15 Vgl. *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*, Jg. 1869, Nr. 8, S. 87.

16 Berichte finden sich in Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv [im folgenden: ÖSTA AVA], Ministerium für Unterricht und Cultus [sic!], Fasz. 1206, Z. 3245/1155-1869 (18. Juni 1869).

Errichtung einer landwirtschaftlichen Hochschule in Wien zum Thema hatte und auf jedwede Spezifikation verzichtete, wurde eingebracht. Alle wichtigen Bestimmungen, etwa Zugangsbedingungen, interne Gliederung und Ausbildungsziele, sollten in dem vom Ackerbauministerium zu entwickelnden Statut erläutert werden.

Aufgrund dieser weitgehend neutral formulierten Vorlage und der darauf folgenden Verhandlungen konnte die leidige Angelegenheit endlich in die entscheidende Phase treten. Ackerbauminister Johann Chlumecky, der den ebenfalls nur sehr kurz amtierenden Graf Petrinó abgelöst hatte, brachte im Jänner 1872 einen Gesetzesentwurf betreffend „die Errichtung einer Hochschule für Bodenkultur“ ein. Der beiliegende Motivenbericht erläuterte noch einmal die Entscheidung für Wien als Standort: Die hier ansässige Universität und das polytechnische Institut würden in „fruchtbare Beziehungen“ zur neuen Hochschule treten. Die höchste wissenschaftliche Ausbildung sei bei einem „mehrjährigen isolierten ländlichen Aufenthalt“ nicht zu erreichen.¹⁷ Nun ging es Schlag auf Schlag: Ohne weitere Debatten nahmen Abgeordnetenhaus und Herrenhaus im März 1872 den Gesetzesentwurf an. Am 3. April sanktionierte Kaiser Franz Josef das Gesetz – ausgerechnet auf der Burg in Budapest.

Die Agrarier kommentierten diese Vorgangsweise mit durchaus kritischen Bemerkungen: Lange Zeit sei nichts geschehen, und jetzt gebe es eine überstürzte Geburt.¹⁸ Doch auch sie, die dem Projekt immer skeptisch gegenüberstanden waren, „weil wir vor dem Dachstuhl erst die Grundfesten und Mauern solid und dauerhaft aufgeführt wissen wollten“, nannten den Tag der Entscheidung einen „Tag der Freude“.¹⁹

Da der Gesetzesentwurf keinerlei präzisierende Erläuterungen zur Organisationsstruktur beinhaltete, war die Erarbeitung des Statuts von größter Bedeutung. § 1 des Statuts, das am 6. Juni 1872 genehmigt und im Reichsgesetzblatt 28/1873 zur Kenntnis gebracht wurde, hielt fest, dass alle Auslagen für die Hochschule aus Staatsmitteln zu bestritten seien und hier die höchste wissenschaftliche Ausbildung in der Land- und Forstwirtschaft erteilt werde: „Sie bietet daher insbesondere Gelegenheit zur entsprechenden Ausbildung für die Administration größerer Gutscomplexe oder Domänen, sowie für die Lehre und Forschung auf land- und forstwirtschaftlichem Gebiete und ermöglicht Studierenden der Staats- und Rechtswissenschaften, sich

---

17 Vgl. Zur Gedenkfeier der Forst-Lehranstalt Mariabrunn, S. 66.

18 *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*, Jg. 1872, Nr. 42, S. 438.

19 *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*, Jg. 1872, Nr. 4, S. 33.

für ihren künftigen Beruf verwertbare Kenntnisse im Gebiete der Bodenkultur anzueignen.”²⁰ Interessanterweise waren dies die einzigen Berufsfelder für Absolventen, die explizit genannt wurden, die Ausbildung von Lehrern für landwirtschaftliche Fachschulen oder die Förderung von akademischem Nachwuchs für die eigene Hochschule blieben unerwähnt. Wie an anderen technischen Hochschulen, waren zunächst weder Titelerwerb noch formeller Studienabschluss vorgesehen.

Wer durfte an der Hochschule für Bodenkultur studieren? Voraussetzung war ein „staatsgiltiges Maturitätszeugnis“ eines Obergymnasiums beziehungsweise einer Oberrealschule oder ein Abgangszeugnis einer „im gleichen Range stehenden Fachschule”.²¹ Die Entscheidung, welche Fachschulen darunter fallen sollten, behielt sich das Ackerbauministerium vor. Alle anderen männlichen Personen, die älter als 18 Jahre waren, konnten sich – ohne weiteren Qualifikationsnachweis – als außerordentliche Hörer einschreiben.

Schon bei der Gründung waren eine landwirtschaftliche und eine forstwirtschaftliche Sektion vorgesehen. Doch zunächst existierte nur die landwirtschaftliche Sektion. 1875 wurde die Forstakademie in Mariabrunn aufgelöst und gleichzeitig die forstliche Abteilung der Hochschule für Bodenkultur ins Leben gerufen. Bis heute gibt es an der Universität für Bodenkultur keine Fakultätsgliederung.

Angesiedelt wurde die jüngste österreichische Hochschule im Palais Schönborn in der Laudongasse im 8. Wiener Gemeindebezirk.²² Doch die meisten Lehrveranstaltungen fanden in den ersten Jahren an der Technischen Hochschule in Wien statt, einige auch an der Universität Wien. Dieser Umstand lässt sich einerseits mit der Position der Lehrkräfte erklären, die ihre Professuren zu einem großen Teil an diesen Institutionen ausübten, andererseits war auch die Adaption der Räumlichkeiten noch nicht abgeschlossen. Das Schönbornsche Palais wurde nach der Etablierung der Forstwirtschaftlichen Sektion sehr schnell zu klein für den Studienbetrieb. Auf die Fertigstellung eines eigenen Neubaus musste die Hochschule noch bis 1896 warten.

1872 gab es nur vier Professoren. Rektor Martin Wilckens hatte sich 1871 in Göttingen für Tierphysiologie und Tierzucht habilitiert, war kurz an der

---

20 *Reichsgesetzblatt* 28/1873, § 1.

21 Ebenda, § 8.

22 Zur Suche nach einem geeigneten Standort in Wien ÖSTA AVA, Ministerium für Cultus und Unterricht, Fasz. 1194.

Universität Rostock tätig, ehe er nach Wien wechselte.²³ Zwei weitere Professoren kamen direkt aus Ungarisch-Altenburg, nämlich Friedrich Haberlandt, Professor für Pflanzenbau, und Wenzel Hecke, Professor für landwirtschaftliche Betriebslehre, Domänenorganisation und Taxationslehre. Der vierte, Franz Schwachhöfer, Professor für chemische Analytik, hatte zunächst am k. k. polytechnischen Institut in Wien studiert und wechselte von einem Forschungsinstitut an die neue Hochschule.

Die Aufgaben der Hochschule für Bodenkultur

Am Ende sollen zwei Zitate stehen, die aus den Reden zur Eröffnung der Hochschule für Bodenkultur am 15. Oktober 1872 stammen und die Bildungsziele umreißen. Ackerbauminister Chlumecky meinte: „Freilich den fixen, fertigen Praktiker, den wird die Hochschule nicht liefern. Den wird aber eine Schule überhaupt nie liefern. Nur die im wirklichen Leben gewonnene Erfahrung befähigt dazu, eine Berufstätigkeit, welcher Art immer, erfolgreich zu entfalten. Dieser Erfolg wird aber nur dann sicher, rasch und vollständig erzielt werden können, wenn man in der Lage ist, die gemachten Erfahrungen an [...] streng wissenschaftlicher Grundlage zu erläutern.“²⁴ Noch deutlicher wurde Rektor Wilckens: „Aber wir erachten es nicht als unsere Aufgabe, landwirtschaftliche Praktiker zu drillen. Wir wollen kein Bureau etablieren zur Vergabe landwirtschaftlicher Beamtenstellen.“²⁵

Diese Worte waren natürlich Reaktionen auf die Diskussionen der vorangegangenen fünf Jahre, eine Diskussion, die für die BOKU (so wurde und wird die Hochschule abgekürzt) auch noch nicht ausgestanden war und sehr bald in eine tiefe Krise führen würde. Andererseits wirken sie immer noch seltsam modern, ja fast mutig, gerade in Zeiten, in denen von Universitäten, noch dazu von jenen technischer Ausrichtung, beinahe ausschließlich die Berufsausbildung und keineswegs eine allgemeine Ausbildung eingefordert wird.

---

23 Vgl. Manfred WELAN – Paulus EBNER: Martin Wilckens – der Gründungsrektor der Hochschule für Bodenkultur. In: Norbert WEIGL (Hg.): *Faszination Forstgeschichte. Festschrift für Herbert Killian*. Wien 2001, S. 11–20.

24 Festreden zur Eröffnung der k. k. Hochschule für Bodenkultur zu Wien, gehalten am 15. Oktober 1872. Wien 1872, S. 9.

25 Ebenda, S. 15.

PAULUS EBNER

A bécsi Mezőgazdasági Főiskola alapítása, mint a kiegyezés következménye

Összefoglaló

A bécsi Mezőgazdasági Főiskola 1872. október 15-én nyitotta meg kapuit. Az intézmény alapítása közvetlen összefüggésben állt az 1867-es kiegyezéssel, amelynek következtében a „cs. és k. Magyaróvári Gazdasági Magánintézet”, az egész Monarchia legfontosabb mezőgazdasági felsőfokú képzőhelye, magyar intézménnyé vált.

Eddig az időszakig mintegy 2000 hallgató végezte itt kétéves tanulmányait német nyelven. A magyar oktatási nyelv bevezetésével (1869–1871) és a tanári kar leváltásával a Monarchia osztrák fele új feladatok megoldása előtt állt.

1868 és 1872 között számos tudós, főiskolai tanár, tisztviselő és nem utolsósorban mezőgazdász működött közre egy intenzív véleményformálási folyamatban egy harmadlagos mezőgazdasági képzőhely kialakítása érdekében. Egy önálló mezőgazdasági főiskola létrehozásának gondolata először az 1868-as bécsi mezőgazdasági kongresszuson (I. Agrar-Congreß) merült föl, a szükséges jog alapelőfeltételek megteremtése további négy évet vett igénybe. A főiskola színhelyének kiválasztása is intenzív viták tárgya volt. Végül Bécsre esett a választás, mivel a felelősök a bécsi egyetemmel és a cs. és k. Műszaki Főiskolával szinergia-effektusok kialakulásában bíztak. 1872-ben a főiskola megalapítását követően az előadások többségét valóban e két intézményben tartották. Az intézmény székhelye csak lassanként került át a Laudongasse-ba, a Schönbornsche Palais-ba. Az újonnan épült főiskolai épület elkészülésére 1896-ig kellett várni.

JAN SURMAN

Cisleithanisch und transleithanisch oder habsburgisch? Ungarn und das Universitätssystem der Doppelmonarchie¹

Die Habsburgermonarchie bildete im Laufe des 19. Jahrhunderts nicht nur eine politische Einheit, deren Symbol die Bürokratie und der Monarch waren, sondern schuf durch die relative Abschottung vom Ausland ein homogenes Universitätssystem, dessen integraler Teil vor allem in der Periode vor dem österreichisch-ungarischen Ausgleich 1867 Ungarn war. Mag auch die politische Geschichte und die Geschichte wissenschaftlicher Einrichtungen parallel verlaufen sein, das kulturelle Feld zeichnet sich durch eine gewisse Eigenständigkeit gegenüber den politischen Ereignissen der Zeit aus. Die selbst proklamierte Autonomie eines wissenschaftlichen Systems begründet dauerhafte Beziehungen, welche die politischen Ereignisse überlagern.

Im folgenden wird die Ausdifferenzierung des Universitätssystems der Doppelmonarchie und die Position ungarischer Universitäten in diesem Netzwerk untersucht. Die These von der fortschreitenden Ausdifferenzierung der Systeme vor allem durch die Nationalisierung einzelner Universitäten wird durch die Beziehungen auf der Ebene der Professorenschaft in den philosophischen und Medizinischen Fakultäten aufgearbeitet. Der besondere Schwerpunkt wird auf die Aufzeichnung der Parallelen sowie Eigenständigkeiten in der Entwicklung der cisleithanischen und transleithanischen Subsysteme gelegt.

---

1 Für die Kommentare zur ersten Version dieses Beitrags danke ich Klemens Kaps.

Das Universitätsnetzwerk der Habsburgermonarchie vom Hintergrund der Sprachenkonflikte

Die Beziehungen zwischen Universitäten auf der Ebene der Professoren und Privatdozenten, die den Gegenstand dieser Abhandlung bilden, stehen in engem Zusammenhang mit der Unterrichtssprache an den Lehranstalten. In der Zeit nach den Thunischen Reformen 1848, die aus der josephinischen „Beamtenausbildung“² ein konkurrenzfähiges wissenschaftliches System geschaffen haben, lassen sich folgende vier Perioden der Sprachgesetzgebung bezüglich der Universitäten unterscheiden:

1. 1848–1853: Zulassung der Landessprachen als Vortragssprache an den Universitäten;
2. 1853–1861: *Germanisierung* des Unterrichtssystems;
3. 1861–1867: Schrittweise Zulassung der Landessprachen, 1861 tritt Ungarn aus dem System aus;
4. Ab 1867: Mit dem § 9 des Staatsgrundgesetzes schuf die Monarchie eine Argumentationslinie für die Einführung des Unterrichts in der jeweiligen Landessprache.

Die Universitäten in den nicht deutschsprachigen Gebieten erfuhren das Wechselspiel von Germanisierung, Utraquisierung und Nationalisierung.³ Die Zeitpunkte dieser Veränderungen zeichnen sich durch Parallelen aus, die durch die politische Ausrichtung der Monarchie verursacht wurden. In Ungarn wurden ab 1848 die Vorlesungen in ungarischer sowie lateinischer und deutscher Sprache abgehalten. An die Universität Pest wurden in dieser kurzen Zeitspanne vor allem solche Lehrkräfte berufen, die der beiden Sprachen mächtig waren.⁴ In den 1850er Jahren wurde auch in Ungarn die Thunische Reform eingeführt, und mit Beginn des Neoabsolutismus, als die deutsche Sprache 1853 zur einzigen Lehrsprache er-

2 STACHEL, Peter (1999) Das österreichische Bildungssystem zwischen 1749 und 1918, in Karl ACHAM (Hrsg.), *Geschichte der österreichischen Humanwissenschaften*. Bd. 1: Historischer Kontext, wissenschaftssoziologische Befunde und methodologische Voraussetzungen (Wien) 115–146, hier insbesondere 115–128.

3 An den italienischsprachigen Universitäten in Pavia und Padova durfte weiter in italienischer Sprache unterrichtet werden, da sie den Status einer „Kultursprache“ besaß.

4 MÉSZÁROS, Andor (2003) Maďarština na (buda)peštské univerzitě a v uherském školství v 19. století, In: Harald BINDER, Luboš VELEK, Barbora KŘIVOHLAVÁ (Hrsg.), *Místo národních jazyků ve výuce, vědě a vzdělání v Habsburské monarchii 1867–1918* / Position of National Languages in Education, Educational System and Science of the Habsburg Monarchy 1867–1918 (Praha) 147–156, hier 151.

klärt wurde, fand eine schrittweise Germanisierung der Universität Pest statt. Die Professoren wurden vor allem aus dem Gebiet des heutigen Österreich sowie aus Böhmen berufen.⁵ Das gleiche Schicksal teilte die Jagiellonen-Universität in Krakau (Kraków), wo nach einer kurzen utraquistischen Periode 1849–1853 mit dem kaiserlichen Erlass von 1. Januar 1853 Deutsch zur offiziellen Vorlesungssprache erklärt wurde und nicht deutschsprachige Professoren die Hochschule verlassen mussten.⁶ Auch die Lemberger Universität erfuhr eine Germanisierung, obwohl die antipolnische und zugleich proruthenische Politik der Regierung zur Errichtung einzelner Lehrkanzeln in ruthenischer Sprache führte (etwa des Lehrstuhls für ruthenische Sprache und Literatur, den Jakiv Holovac'kyj innehatte).⁷ In Prag durften nach dem allerhöchsten Erlass vom 31. März 1848 die Vorlesungen in deutscher wie in tschechischer Sprache abgehalten werden – sowie in jeder anderen Sprache auch.⁸ Obzwar juristisch nicht sanktioniert,⁹ war die Verwendung der tschechischen Sprache als Vorlesungssprache ein Ausnahmefall in Prag.

Der Einführung der ungarischen Sprache stand man von Regierungsseite stets ablehnend gegenüber – unter anderem, weil man eine Eskalation des Konfliktes in Prag befürchtete, wo die Tschechen die Einführung der tschechischen Sprache als Vorlesungssprache forderten; ähnliche Forderungen befürchtete man auch in Krakau. Von mehreren Seiten wurde zugleich argumentiert, dass infolge der Einführung der ungarischen Sprache die Universität den Kontakt mit der wissenschaftlichen Welt verlieren würde. Es sei hier nur auf die Vorkommnisse im Jahre 1841 verwiesen. Bereits als an der Budapester Universität geplant war, die ungarische Sprache als Vorlesungssprache einzuführen, wurde Kritik aus den eigenen Reihen laut, dass dieser Plan für die Wissenschaft keineswegs förderlich sei. Der Rektor der

5 MÁDL, Antal (1983) Die Universität Budapest und ihre Beziehungen zum österreichischen und deutschen Geistesleben im 19. Jahrhundert, In: Georg Richard PLASCHKA, Karlheinz MACK (Hrsg.), *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südeuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg* (Wien) 65–80, hier 66.

6 Zwei Mediziner, der Anatom Antoni Kozubowski und der Physiologe Józef Majer, haben erklärt, kein Deutsch sprechen zu können, worauf sie ihrer Posten enthoben wurden, aber weiter ihre Vorlesungen in polnischer Sprache abhalten durften. Beide bekamen ihre Lehrstühle 1861 zurück.

7 Zur Frage der „antipolnischen und proruthenischen“ Politik der Regierung vgl. etwa MICHAŁEWSKA, Krzysztofa (1984) Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1918, *Studia historyczne* 27/1: 35–60, vor allem 35–38.

8 ČEDÍK, Miloslav (1982) Národnostní otazká a rozdělení pražské Univerzity, *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis* (AUC-HUCP), XXII, no. 1, 15–25, hier 18.

9 Vgl. aber das Sprachengesetz für die Gymnasien, 25. Februar 1854, Z. 42933.

philosophischen Fakultät, Emmerich Tersztyánsky, befürchtete eine weitgehende Isolation von den besser entwickelten westlichen Wissenschaften sowie ein Chaos, das durch eine nicht uniformierte Terminologie auszubrechen drohe. Erst ein Gesetz aus dem Jahre 1844 bildete einen Grundstein der ungarischen Nomenklatur.¹⁰ Solche Befürchtungen waren in jener Zeit nicht ein ungarisches Spezifikum, ähnliche Debatten gab es auch bei der Einführung der tschechischen Sprache in Prag und der polnischen in Galizien, und diese beiden Sprachen wurden eigentlich erst nach ihrer Einsetzung als Vorlesungssprachen ausgebaut.¹¹

Mit dem Ausbruch des Sardinischen Krieges geriet das neoabsolutistische System ins Wanken, und die Forderungen nach einer Nationalisierung der Universitäten wurden immer lauter. Auf die Petition der Studenten der Medizinischen Fakultät im Jahre 1859 für die Einführung ungarischer Vorlesungen drohte Minister Thun noch mit der Entsendung eines Kommissars, so wie es in Krakau am Anfang der 1850er Jahre geschehen war, um die dortige Universität zu „pazifizieren“.¹² Doch die immer schwächere Position der Regierung nach der Niederlage bei Solferino ließen die Autonomiebestrebungen stärker werden. Anfang 1860 wurde nach einer Auseinandersetzung zwischen Thun und Generalgouverneur Albrecht die Autonomie der Universität Pest mit dem Erlass Albrechts vom 1. Februar 1860 garantiert; anschließend wurden mehrere mit Ungarn sympathisierende Professoren in das Professorenkollegium berufen. Das Oktoberdiplom bestätigte die Einführung des Ungarischen als Ausbildungssprache. Am 20. Oktober 1860 musste Thun zurücktreten, am 4. Februar 1861 wurde das Kultusministerium dem Innenministerium unterstellt, womit die Dezentralisierung des Universitätssystems weiter voranschritt. Mit der Verwaltung ungarischer Hochschulen wurde die Statthalterei betraut, die nicht ungarischsprachigen Professoren wurden an andere Lehranstalten versetzt – wobei ihnen die Möglichkeit eingeräumt wurde, die Vorlesungen in Pest in lateinischer Sprache abzuhalten. 1861 gab es in Pest allerdings nur noch Vorlesungen auf Ungarisch. Die Mehrheit der Professoren verließ Ungarn – vor allem in Richtung Wien und Graz. Interessant ist der Fall von Johann Czermak, der nach der Magyarisierung der Universität überlegte,

10 MÉSZÁROS, Andor (2003) *Maďarština na (buda)peřské univerzitě a v uherském řkolství v 19. století*, 148.

11 Vgl. für die Medizin Ostrowska, Teresa (1973) *Polskie czasopiřmiennictwo lekarskie w XIX wieku (1800–1900)*. Zarys historyczno-bibliograficzny (Wrocław); Hlaváčková, Ludmila (2003) *Čeřtina v medicíně a na prařské lékařské fakultě (1784–1918)*, in Harald Binder, Barbora Křivohlavá, Luboš Velek (Hrsg.), *Místo národních*, 327–444.

12 MÉSZÁROS, Andor (2003) *Maďarština na (buda)peřské univerzitě a v uherském řkolství v 19. století*, 153.

in Pest zu bleiben und seine Vorlesungen mit Hilfe eines Übersetzers zu halten. Doch auch er entschied sich schließlich, nach Prag zu gehen und dort ein privates Physiologisches Institut zu gründen.¹³

Bereits 1861 wurde auch der Jagiellonen-Universität ein ultraquistischer Charakter zugesprochen. Daraufhin wurden meistens jene Professoren berufen, die beide Sprachen (Polnisch und Deutsch) beherrschten – also vor allem Polen. Nach dem Appell des Rektors Józef Dietl, der die polnischen Gelehrten aufforderte, sich an der Jagiellonen-Universität zu habilitieren, um so der polnischen Wissenschaft zu dienen,¹⁴ häuften sich die Habilitationen polnischer Wissenschaftler, was den „deutschen“ Charakter der Universität immer mehr schwächte. Die vollständige Polonisierung der Universität wurde erst nach dem politischen Einflussgewinn des Polenklubs 1870 erreicht. Ein Jahr später erhielt die Universität Lemberg (Львів/Lviv, Lwów) den polnisch-ruthenischen Charakter zuerkannt, wobei die Polen die Überhand gewannen und den ruthenischen Einfluss nur punktuell zuließen.

Am längsten musste – abgesehen von den nicht errichteten ukrainischen und slowenischen Universitäten – Prag auf die tschechische Universität warten. Vor allem nach der Aufteilung der Prager Technischen Hochschule in eine „k. k. böhmische“ (tschechische) und „k. k. deutsche“ Hochschule im Jahr 1869 wurden die Stimmen lauter, dass der nationale Missstand an der Universität beseitigt werden müsse – einerseits wegen der Studenten, deren regelmäßigen Auseinandersetzungen ab 1848 zu einem Prager Ritus wurden, andererseits um der tschechischen Wissenschaft Entfaltungsmöglichkeiten zu geben.¹⁵ Allerdings wurden erst nach Ende des Boykotts des Parlaments durch die tschechischen Parteien, mit Unterstützung der Regierung Taaffe im Jahr 1879 erste Zugeständnisse zur Errichtung einer tschechischen Universität gemacht.¹⁶ Obwohl von tschechischer Seite die

13 SVOBODNÝ, Petr (1997) Contacts between Bohemian and Hungarian Medical Faculties (14th–20th Centuries), In: László SZÖGI, Júlia VARGA (Hrsg.), *Universitas Budensis 1395–1995, International Conference for the History of Universities on the Occasion of the 600th Anniversary of the Foundation of the University of Buda (Budapest)* 251–260, hier 259–260.

14 Czas, 20. November 1861.

15 Vgl. z. B. Studnička, F.[rantišek] J.[osef] (1876) O Rozvoji Naši Literatury Fysikální Za Posledních Padesáte Let. Časopis musea království českého Jg. 50: 35–46, hier 46; Čelakovský, Jaromír (2004) *Moje Zápisky, 1871–1914*. Hgg. Luboš VELEK – Alice VELKOVÁ. (Praha) 41. Über der Rolle der tschechischen Technischen Hochschule für die Entwicklung der Literatur vgl. Masnerová, Jiřina, *Počátky České Technické Literatury*, In: Harald BINDER, Barbora KŘIVOHLAVÁ, Luboš VELEK (Hrsg.), *Místo národních*, 313–325.

16 LEMBERG Hans (2003) Universität oder Universitäten in Prag – und der Wandel der Lehrsprache, In: Ders. (Hrsg.), *Universitäten in nationaler Konkurrenz. Zur Geschichte der Prager Universitäten im 19. und 20. Jahrhundert* (München), 19–32, hier S.29.

Utraquisierung der Universität gefördert wurde – da man befürchtete, nicht genügend qualifizierte Lehrkräfte zu besitzen, und diese an einer zweisprachigen Universität erst ausbilden wollte¹⁷ –, fiel 1882 die politische Entscheidung, die Karls-Universität in eine „k. k. deutsche“ und eine „k. k. böhmische“ zu „verdoppeln“¹⁸ und die jeweilige Sprache zur ausschließlichen Lehrsprache zu erklären.

Zur Mitte der 1870er Jahre wurden mit der Verbesserung der Staatsfinanzen die Diskussionen um die Errichtung künftiger Universitäten lauter; auch hier ist die Parallele zwischen Cisleithanien und Transleithanien unübersehbar. Projekte für die Errichtung einer zweiten Universität in Klausenburg (Kolozsvár, Cluj) gab es bereits 1848, vor allem von József Szabó und Károly Szász, die allerdings abgelehnt wurden. Nach dem Ausgleich wurden die Stimmen für eine zweite Universität laut. 1867 entbrannte die Diskussion über eine neue Universität: als Standort wurden Preßburg (Pozsony, Bratislava) oder Klausenburg erwogen. Schließlich wurde 1872 die Errichtung der Ferenc József, also Franz-Josephs-Universität in Klausenburg bewilligt. In jenem Jahr zählte sie 34 Ordinarien und fünf außerordentliche Professoren. Wegen der Staatsfinanzenkrise wurde ihr Ausbau bis 1880 verschoben.¹⁹

1874 wurde die kroatische Universität in Agram (Zagreb) eröffnet, die allerdings lange Zeit ohne Medizinische Fakultät auskommen musste – wohl aus dem Grund, weil die Grazer Universität in der Nähe war,²⁰ und die Politik der Errichtung von Medizinischen Fakultäten wegen der hohen Kosten in der Monarchie sehr restriktiv war. Interessanterweise wurde Agram vor allem bei Slawisten zu einem festen Zielort der *Peregrinationes*. Einige Gelehrte hatten diese Stadt auch als möglichen Arbeitsplatz angesehen – der prominenteste war der Prager Slawist Jan Gebauer, der 1874 beinahe eine Berufung nach Agram annahm.²¹

1875 gab es eine Neugründung in Czernowitz (Чернівці/Tscherniwzi, Cernăuți), der Hauptstadt des Kronlandes Bukowina. Die Czernowitzer Universität war nach der Polonisierung Lembergs als Fluchtort für ruthenische

17 Pamětní spis českých profesorů a docentů fakulty filosofické a medicinské (1880), In: Jaroslav GOLL, *Rozdělení pražské University Karlo-Fernandovy Roku 1882 a počátek samostatné university*, Prag 1908 S. 89–93, hier S.92;

18 VANĚČEK, Václav (1982) „V Praze budou ... dvě university...“, AUC-HUCP XXII, no. 1, 7–14.

19 KARADY, Viktor, NASTASĂ, Lucian (2004) *The University of Kolozsvár/Cluj and the Students of the Medical Faculty* (1872–1918) (Budapest/Cluj-Napoca), 21–29.

20 Vgl. Vörös, Károly (1987) Le défi du développement moderne – La réponse par les universités – L'organisation des Universités en Hongrie 1867–1918, *Études Danubiennes* 3/2: 147–156, hier 150.

21 SYLLABA, Theodor (1983) Jan Gebauer na pražské Univerzitě (Praha), 32.

(ukrainische) Studenten gedacht²² – doch die Lehrsprache blieb Deutsch, einerseits wegen deren integrativer Rolle im multiethnischen Kronland, aber auch wegen der kulturellen Ansprüche der in Czernowitz zahlreich angesiedelten Deutschen beziehungsweise deutschsprachigen Juden.²³

1912 wurden weitere Neugründungen in der Doppelmonarchie beschlossen: in Preßburg und Debrecen erfuhren die dort bestehenden Akademien eine Aufwertung in den Rang von Universitäten. In Cisleithanien stand die Errichtung einer tschechischsprachigen Universität in Brünn (Brno) und einer ruthenischsprachigen Universität in Lemberg (Львів/Lviv, Łwów)²⁴ fest, beide Gründungen wurden allerdings durch den Ausbruch des Krieges vereitelt.

Die zeitlichen Parallelen der Errichtung beziehungsweise Nationalisierung der Universitäten in Cis- und Transleithanien verweisen auf ein Charakteristikum in der Monarchie, nämlich auf Gemeinsamkeiten, die trotz der Aufspaltung in mehrere separate sprachliche Subsysteme bestanden. Die Abtrennung des ungarischen Systems war die vollkommenste, da eine eigene Unterrichtsbehörde erschaffen wurde; in Cisleithanien behielt das Ministerium für Kultus und Unterricht die rechtliche Kontrolle über die Universitäten weiterhin bei, doch in der Realpolitik waren es die Statthalter, die durch ihre geographische Nähe zur wirklichen Kontrollinstanz wurden. Die Verlagerung der Verwaltung und die schrittweise Dezentralisierung (mit einer gleichzeitigen offiziellen Zuständigkeit des Ministeriums, das unterhalb des Kaisers als letzte Kontrollinstanz fungierte) waren vor allem bei den Berufungen von Professoren sichtbar, bei denen die Ansprüche der universitären Autonomie beinahe verwirklicht wurden.

---

22 Diese These, in der österreichischen Geschichtsschreibung verbreitet, findet allerdings wenig empirische Bestätigung. So waren 1890 nur zehn Prozent der Czernowitzer Studenten ukrainischer Nationalität (also ukrainischer Muttersprache), 41 Prozent der deutschen und 35 Prozent der rumänischen; Otruba, Gustav (1983) Die Nationalitäten- und Sprachenfrage des höheren Schulwesens und der Universitäten als Integrationsprobleme der Donaumonarchie (1863–1910), In Georg Richard PLASCHKA, Karlheinz MACK (Hrsg.), *Wegenetz europäischen Geistes*, 88–106. Nach den Unruhen an der Lemberger Universität und der Sezession von 440 Studenten weigerte sich der Akademische Senat in Czernowitz sogar, einen Teil der Studenten aufzunehmen (vgl. Качмар, Володимир Михайлович (1999) Проблема українського університету у Львові в кінці XIX- на початку XX ст.: суспільно-політичний аспект, Дис... канд. іст. наук: Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка, 56.)

23 Vgl. Minikosmos Bukowina – Kulturleistungen eines Landstriches. Beiträge der internationalen wissenschaftlichen Konferenz anlässlich des 130. Jahrestages der Czernowitzer Universität am 3.–4.10.2005, (Czernowitz: Bukowina Zentrum an der Nationalen Jurij-Fedkowitsch Universität Czernowitz/Österreich Kooperation), 2006.

24 Der Projekt wurde allerdings Mitte 1913 durch die polnischen Parlamentarier blockiert.

Einen interessanten Vergleich bietet die Analyse des Vorgangs der Nationalisierung einzelner Universitäten. Die als erste nationalisierte Universität Pest verlor 20 von 49 Mitgliedern des Lehrerkollegiums,²⁵ was aber auch bedeutet, dass 29 in den 1850er Jahren Berufene der ungarischen Sprache mächtig waren. 1849 konnten in Prag von 37 Professoren sieben auf Tschechisch vortragen, drei von ihnen lehrten bereits 1852 nicht mehr.²⁶ In den 1850er Jahren waren von 26 neuen Lehrkräften an der Universität nur fünf tschechischer Nationalität (Vocel, Tomek, Hattala, Palacký und Kvicala). Dieser Anteil bestimmte die Berufungspolitik auch in den nächsten Jahren, das Professorenkollegium schlug vor allem deutschsprachige Lehrkräfte vor.

An der Jagiellonen-Universität vollzog sich nach der Periode der polnischen Vorträge, mit dem Anbruch des Neoabsolutismus eine beinahe vollständige Germanisierung (Sommersemester 1854: 58 von 69 Vorlesungen in deutscher Sprache). Nach der Utraquisierung blieben Thomas Bratranek (deutsche Sprache und Literatur), Anton Wachholz (österreichische Geschichte) und Bernhard Jülg (klassische Philologie) an der philosophischen Fakultät. Die Medizinische Fakultät bot zwei Vorlesungen in deutscher Sprache an, die von polnischen Professoren gehalten wurden. Die Verluste waren eher gering, denn die Polonisierung erfolgte schrittweise. Für die Medizinische Fakultät wurden – mit wenigen Ausnahmen – polnischsprachige Lehrkräfte auch in der Periode des Neoabsolutismus ernannt.

Die paradoxe Situation aus den 1850er Jahren, als in Innsbruck und Prag, nicht aber in Lemberg oder Krakau polnische Sprache und Literatur gelehrt wurden, zeigt das Spannungsverhältnis zwischen Politik und Wissenschaftspolitik – einerseits war das Ministerium bemüht, gute Lehrkräfte an den Universitäten zu halten, andererseits wurde versucht, diese krampfhaft zu „entpolitisieren“ und zu „entnationalisieren“.

Die Berufungen der Hochschullehrer im Spannungsfeld zwischen Staatsnation und Kulturnation

Das schwerwiegendste Charakteristikum des Habsburgerreiches war die Zweiteilung in „Staatsnation“ und „Kulturnation“. Auch wenn diese Konzepte nicht

---

25 Nur die weltlichen Fakultäten wurden berücksichtigt.

26 PETRÁŇ, Josef (1984), *Nástin dějin filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze (do roku 1948)*, (Praha), 151.

unkritisch übernommen werden können, eignen sie sich sehr gut für die Analyse der Professorenberufungen innerhalb der Doppelmonarchie.

Nimmt man die Berufungen zwischen den deutschsprachigen Universitäten (Graz, Innsbruck, Wien, Czernowitz) ins Blickfeld, explodiert das Rotations-system während des 19. Jahrhunderts, und es entsteht eine hierarchische Suprastruktur mit der Spitze in Wien.²⁷ Zu gleicher Zeit veränderten sich aber die Verbindungen der deutschsprachigen zu den galizischen Universitäten, wo in Zeiten vermehrter Mobilität die gegenseitigen Berufungen beinahe inexistent waren und sich vor allem auf Germanisten und auf – an deutschsprachigen Universitäten habilitierte – Polen beschränkten. In Lemberg wurde nach dem Tod von Eugeniusz Janota im Oktober 1878 die Lehrkanzel von August Sauer suppliert. Nachdem dieser nicht bestätigt wurde, wechselte er nach Graz und später an die k. k. deutsche Karls-Universität Prag; nach ihm wurde aus Graz Richard Maria Werner nach Lemberg berufen (erste Lehrkanzel, 1882),²⁸ und 1905 für die zweite Lehrkanzel Josef Schatz aus Innsbruck, schließlich nach seiner Rückkehr nach Tirol Viktor Dollmayr (ab 1913).²⁹ In Krakau lehrten Thomas Bratranek, Wilhelm Creizenach und Spiridion Wukadinovic.³⁰ Nur in äußersten Fällen wählte man in anderen Fächern bewusst deutschsprachige Gelehrte aus – so etwa 1891, als Leopold Adametz (1861–1941) aus Mangel an polnischsprachigen Kandidaten auf die neu errichtete Lehrkanzel für Tierzuchtlehre an der Jagiellonen-Universität³¹ berufen wurde,³² mit der gesetzlichen Auflage, die Sprache binnen zwei Jahren zu erlernen.³³

Dagegen intensivierten sich die gegenseitigen Berufungen zwischen der Jagiellonen-Universität und jener in Lemberg, die ein eigenes, sprachlich de-

27 Für die Annahme eines Rufes nach Wien sprachen finanzielle und Prestige Gründe, wobei es sich um eine allgemeine Tendenz handelte, die fachspezifisch und zeitbedingt Veränderungen unterworfen war.

28 Archiwum Głównie Akt Dawnych (AGAD), Ministerstwo Wyznań i Oświaty (WMIO), Kart. 122u PA Werner, Z. 458, 26.6.1882, nach seinem Tod 1913 übernahm Privatdozent Emil Petzold die Vorlesungen.

29 Mit der Spezialisierung auf ältere Literatur und Sprachgeschichte, AGAD, MWIO, Kart. 121u PA Schatz, Z. 44642, 28. Februar 1905.

30 In Prag erzogen, hatte eine polnische Mutter und sprach polnisch.

31 Krakau besaß ab 1890 ein „Studium Rolnicze“ (Landwirtschaftliches Studium), das an der philosophischen Fakultät angegliedert war.

32 AGAD, MWIO, Kart. 65u PA Adametz, Z. 591, 27. Mai 1891.

33 Obwohl Adametz bereits 1898 an die BOKU berufen wurde, blieben seine Kontakte mit Krakau erhalten, zuerst als „Kontraktprofessor“, der für die Abhaltung der Seminare aus Wien anreiste, und noch in den 1920er Jahren eine Lehrkanzel an der Landwirtschaftlichen Fakultät der UJ innehatte. http://portalwiedzy.onet.pl/64647,,,adametz_leopold,haslo.html (29. April 2008).

finiertes Subsystem errichtet hatten. Hier waren die Rekrutierungsquellen hier aber auch russische und reichsdeutsche Universitäten, denn die patriotischen Kräfte versuchten die beiden galizischen Lehranstalten zu Hochburgen polnischer Wissenschaft zu machen.

Die k. k. böhmische Karl-Ferdinand-Universität schuf ein eigenes kleines Biotop, sie hatte beinahe überhaupt keine Austauschkontakte mit anderen Universitäten. Nur der Osteuropa-Historiker Konstantin Jireček (nach Wien berufen) beziehungsweise der in Galizien geborene Anatom Andrzej/Ondřej Obrzut (nach Lemberg berufen) haben die Universität verlassen, die Berufungen von anderen Universitäten waren vor allem wegen der sprachlichen Barrieren ausgeschlossen. Die in Wien Habilitierten, der Romanist Jan Urban Jarník, der Slawist František Pastrnek und der Philosoph Thomáš Masaryk stellen hier seltene Ausnahmen dar.

Das gleiche Schicksaal erfuhr die Pester Universität, die in den 1850er Jahren im Austausch mit anderen Universitäten der Monarchie stand, der heutzutage meistens mit „Germanisierungsbestrebungen“ betitelt wird. Nach der Magyarisierung der Universität bestanden die Beziehungen zur Monarchie weiter, allerdings in veränderter Form.

Eines der wohl prominentesten Beispiele für den cisleithanischen und transleithanischen Werdegang ist der in Wien 1851 habilitierte Chemiker und Schüler von Ignaz Liebig, Theodor Wertheim, der 1854 nach Pest berufen wurde, bald wieder nach Wien zurückkehrte und bereits 1861 in Graz ein Ordinariat innehatte.³⁴ In Pest begann er die Errichtung eines modernen Chemielabors, die wegen seines Weggangs erst durch seinen Nachfolger Károly Than abgeschlossen werden konnte.³⁵

Der Philosoph Josef Nahlovsky kam nach der Auflösung der Universität Olmütz (Olomouc) 1855 nach Pest, von wo er 1862 nach Graz wechselte. Der Wiener Extraordinarius für österreichische Geschichte Adam Wolf wurde 1852 nach Pest berufen, 1856 zum Zwecke der Erziehung der Töchter des Erzherzogs Albrecht beurlaubt; er kehrte erst 1867 an die Universität zurück und wurde dann Ordinarius in der steirischen Hauptstadt.

34 Die biographische Daten der folgenden Gelehrten basieren, falls nicht anders angeführt, auf der zum Zwecke der Dissertation errichteten prosographischen Datenbank, sowie auf Mayers Conversations-Lexikon und der Österreichischen Bibliographie.

35 Éva VÁMOS (2006) Three generations of natural scientists in Hungary, 1848–1918, In: Michał KOKOWSKI (Hrsg.) *The Global and the Local: The History of Science and the Cultural Integration of Europe*. Proceedings of the 2nd ICESHS (Cracow, Poland, September 6–9, 2006), 274–287, hier 274f [E-book, <http://www.2iceshs.cyfronet.pl/proceedings.html> (10. Juli 2008)]

Nach der Magyarisierung der Pester Universität kam auch der Geologe Karl Ferdinand Peters nach Graz; die *venia legendi* erhielt er 1855 in Wien. Unmittelbar nach seiner Ernennung zum Ordinarius in Pest 1860 musste er die Universität verlassen, ab 1864 lehrte er bereits in Graz. Der Zoologe Karl Bernhard Brühl erlangte seine erste Professur an der Universität Krakau im Jahre 1857; wegen der sich ankündigenden Polonisierung ging er 1860 nach Pest, und von dort wurde er nach der Magyarisierung an die Universität Wien versetzt, wo er als Ordinarius Zootomie unterrichtete.

An den Medizinischen Fakultäten Cisleithaniens hatten drei Gelehrte eine transleithanische Vergangenheit: Der Wiener Chirurg Karl Langer wurde 1851 nach Pest berufen, und bereits 1856 berief ihn der Kaiser an das neu eröffnete Josephinum. Der Chirurg Emanuel Seidl zog 1856 aus Innsbruck in die ungarische Hauptstadt, 1861 musste er aber Ungarn Richtung Böhmen verlassen.

Der oben schon erwähnte Physiologe Johann Czermak, 1856 aus Krakau nach Pest berufen, wo er ab 1852 lehrte, erbaute in Pest – so wie früher in Krakau – eine neue Physiologische Klinik. Es sei hier nur vermerkt, dass sein Lehrer Jan Evangelista Purkyně die erste derartige Klinik in Breslau (Wrocław) eröffnete. In den Jahren 1859–1860, ehe er die Universität verlassen musste, publizierte der Physiologe „Kleine Mitteilungen aus dem Physiologischen Institut in Pest“ (3 Reihen) und führte an der Medizinischen Fakultät den Kehlkopfspiegel ein.³⁶ Teilweise in Wien absolvierten ihr Studium beispielsweise Mihály Lenhossék, Professor der Anatomie in Pest und Klausenburg, Franz Xaver Linzbauer, Professor der Propädeutik in Pest, und der Physiologe Jenő Jendrassik.

Trotz des regen Austausches mit den Universitäten Cisleithaniens gelang es aber nur punktuell, die deutschsprachigen Professoren in das ungarische Gelehrtenleben einzuführen. Als eine der wenigen Erfolge kann die Inkorporation der deutschsprachigen Gelehrten in die Königlich-Ungarische Naturwissenschaftliche Gesellschaft auf Ansporn von dessen Sekretär József Szabó gelten: es waren Anton Kerner, Josef Krist (Mathematikprofessor am Ofener Gymnasium), Karol Peters, Guido Schenzl (Meteorologie), Emanuel Seidl (allgemeine Pathologie und Pharmazie) und Karl Langer.³⁷

Als Beispiel für einen ungarischen Gelehrten, der sich in Cisleithanien erfolglos zu etablieren versuchte, kann Ignaz Philipp (Ignác Fülöp) Semmelweis dienen. 1851 gab es in Prag Bemühungen, den in Wien wirkenden Gynäkologen

36 SVOBODNÝ, Petr, *Contacts between Bohemian and Hungarian Medical Faculties* (14th–20th Centuries).

37 VÁMOS, Eva, *Three generations of natural scientists in Hungary*.

als Nachfolger des kurz zuvor verstorbenen Professors Franz Kiwich zu berufen. Semmelweis stand zu jener Zeit in Konflikt mit den Mediznern in Wien, die seine Ansichten zur Hygiene während der Geburten stark anzweifelte – Semmelweis verlangte beispielsweise Desinfektionen vor jeder Untersuchung. 1849 musste Semmelweis die Wiener Klinik verlassen. Prager Professoren, vor allem Johann Chiari, fanden seine Ideen ansprechend, und führten sie an ihrer Klinik ein. Doch der Versuch, Semmelweis an die Prager Universität zu holen, scheiterte an dem Unwillen des Ministeriums. 1855 erhielt er einen Lehrstuhl in Pest, wo er bis zu seinem Tod 1865 Ordinarius war.³⁸

Nur selten kamen gegenseitige Berufungen nach 1860 vor, und diese betreffen vor allem die Hochschullehrer, die ihre *venia* an einer cisleithanischen Universität erworben hatten und nach Transleithanien übersiedeln durften. Der Vertreter der pathologischen Anatomie Gustav Scheuthauer, im oberungarischen Töketeres (Trebíšov), auf dem Gebiet der heutigen Slowakei geboren, wurde nach Bestätigung seiner *venia* 1870 in Wien nach Pest als Extraordinarius berufen und hatte ab 1874 die Stelle eines Ordinarius inne. Zwei cisleithanische Ärzte gingen nach Klausenburg: Der Chirurg József Brandt, der in Wien bei Franz Schuh Medizin, vor allem Chirurgie studierte, kam 1867 als Supplent an die medizinisch-chirurgische Lehranstalt Klausenburg und erhielt 1872 eine Universitätsprofessur an der dort neu errichteten Universität. Der Ophtalmologe Nathaniel Feuer aus Szobotist (Sobotiště, Oberungarn) habilitierte sich 1874 in Klausenburg, ließ seine *venia* auch 1878 in Wien bestätigen und fand seine endgültige Arbeitsstelle 1890 in Budapest, wo er auch zum Extraordinarius der Augenheilkunde ernannt wurde.³⁹

Auch der berühmte ungarische Chemiker und 1868 Träger des Ignaz-Lieben-Preises Károly Than studierte, promovierte und erhielt seine *venia* 1860 in Wien, nachdem er in Heidelberg beim berühmten Chemiker Robert Wilhelm Bunsen ein Jahr verbracht hatte. Gleich nach Erhalt seiner *venia* übersiedelte Than nach Budapest, wo er bis 1908 als Professor für Chemie wirkte.

In die andere Richtung ging der Chemiker Franz Tangl, der 1904 an die Lehrkanzel für Physiologie vorgeschlagen wurde. In seinem Berufsakt wurde festgehalten, er sei „Abkömmling einer deutschen katholischen Familie, die im 18. Jahrhundert aus Thüringen nach Mähren und von da nach Ungarn kam...“, und dass Deutsch seine Muttersprache sei. Seine Bedeutung kann man daran messen,

38 SVOBODNÝ, *Contacts between Bohemian and Hungarian Medical Faculties*, 255–256.

39 Nach KARADY, Viktor, NASTASĂ, Lucian, *The University of Kolozsvár/Cluj*, 52.

dass ihm ein Jahreshonorar von 9.600 fl. zugesprochen wurde, um etwa dreißig Prozent mehr, als der systemmäßige Bezug eines Ordinarius betrug. Schlussendlich lehnte er mit Hinweis auf den Zustand des Innsbrucker Institutes ab.⁴⁰

Ein anderes Beispiel für den Dualismus zwischen Staatsnation und Kulturnation sind die ausländischen Gelehrten. Offiziell war deren Berufung möglich, falls keine entsprechend qualifizierten Lehrkräfte in der Monarchie zur Verfügung standen, unter der Bedingung, dass sie die österreichische Staatsbürgerschaft annahmen, wobei viele Ausnahmen gemacht wurden.⁴¹ Diese Regelung schuf natürlich ein großes Auslegungspotenzial, denn viel hing von der Argumentation des antragstellenden Professorenkollegiums ab. Nach primären Berechnungen wurde nur etwa ein Drittel der höher Vorgeschlagenen berufen, sofern diese im Dreier-Vorschlag platziert wurden. In den Jahren des Thunschen Ministeriums waren die Berufungen aus Deutschland⁴² keine Seltenheit, denn die Reform nach deutschen Mustern bedeutete auch die Implementierung der deutschen Wissenschaftsmodelle – etwa in der Geschichtsforschung oder den juristischen Fächern.⁴³ Später verstärkte sich in ministeriellen Kreisen die Überzeugung, dass die jungen österreichischen Lehrkräfte Entwicklungsmöglichkeiten brauchten, und dass die deutschen Gelehrten schnell an die deutschen Universitäten zurückberufen wurden, so dass der Nutzen ihrer Tätigkeit für die Monarchie eher gering war. Transleithanien wurde im Habilitations- und Berufungsverfahren stets als *Ausland* behandelt, wenngleich mit einer mildernden Auslegung der Gesetzeslage.⁴⁴

Für die polnischsprachigen Universitäten war die Berufung von polnischsprachigen Gelehrten aus Deutschland oder Russland leichter, als für die deutschsprachigen Universitäten. In einigen Fällen wurden sie dazu auch aufgefordert.⁴⁵ Etwa

40 Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (im folgenden HHStA), Allgemeines Verwaltungsarchiv (im folgenden AVA), Ministerium für Cultus und Unterricht, K. 1003, Personalakte Tangl, Z. 32116, 21.9.1904, Z. 36674, 10. November 1904.

41 Professoren wurden hier als Beamten gehandelt, einige wenige Ausnahmen wurden bei den renommierten Gelehrten gemacht, Weigerungen, etwa im Falle des ukrainischen Historikers und russischen Staatsbürgers Mychajlo Hruschewskij, wurden getadelt, aber zogen keine Konsequenzen nach sich.

42 *Deutschland* steht im vorliegenden Text einheitlich für die deutschen Länder, ungeachtet ihrer jeweiligen politischen Situation.

43 Vgl. z. B. Heindl, WALTRAUD (1978) Universitätsreform und politisches Programm. Die Sprachenfrage an der Universität Krakau im Neoabsolutismus, *Österreichische Osthefte* 20: 79–98.

44 Vgl. HHStA, AVA, Ministerium für Cultus und Unterricht, K. 882, Personalakte Ipsen, Z. 12865, 18.6.1894.

45 Vgl. z. B. Zuschrift des Ministerium bezüglich der Besetzung der Lehrkanzel für Mathematik, 30. November 1864, Z. 8839, Archiv der Jagiellonen-Universität, WF II 163.

ein Drittel der Hochschullehrer an den galizischen Hochschulen kam aus Gebieten außerhalb Galiziens, war also beim Diensteintritt deutscher oder russischer Staatsbürger; die meisten hatten bereits in Krakau oder Lemberg studiert.

Das Rotationssystem in der Monarchie veränderte sich entsprechend den Sprachregelungen. Das heißt allerdings nicht, dass die politische Einheit keine Begünstigungen für den Wissenschaftstransfer brachte. Obwohl einige wenige Beispiele für slawische Gelehrte an den deutschsprachigen Universitäten zu finden sind,⁴⁶ bildete die *peregrinatio academica* die stärkere Verbindung als die *peregrinatio docendis*.

Die deutschsprachigen Universitäten Cisleithaniens behielten zwar ihre vorrangige Rolle in der Ausbildung künftiger habsburgischer Universitätslehrer,⁴⁷ die Offenheit der Grenzen und zahlreiche Auslandsstipendien „zur Heranbildung künftiger Lehrkräfte“ bewirkten aber die stärkere Anbindung deutscher und französischer Universitäten an die „Wege des Geistes“.⁴⁸ In Deutschland studierten etwa der bereits genannte Károly Than sowie Loránd Eötvös, Béla Lengyel – alle drei Chemiker, außerdem der Ästhetiker Ágost Greguss, in Paris der Anthropologe Aurel Török.⁴⁹ Nur die „Wiener Schule der Medizin“ behielt ihre vorrangige Stellung in der Ausbildung mitteleuropäischer Lehrkräfte bei, wobei mit dem Aufkommen neuer Strömungen in der Medizin auch die deutschen und französischen Universitäten immer attraktiver wurden – zu nennen ist hier das Studium der Hygiene bei Pettenkofer in München, der Bakteriologie

46 Etwa der tschechische Chirurg Eduard Albert in Innsbruck, später in Wien, und die Galizier Michał Borysiewicz und Włodzimierz Łukasiewicz, beide in Innsbruck.

47 Vgl. KARADY, Victor (1990) Funktionswandel der österreichischen Hochschulen in der Ausbildung der ungarischen Fachintelligenz vor und nach dem Ersten Weltkrieg, In Hans LEMBERG, Litsch KAREL, Richard Georg PLASCHKA, György RÁNKI (Hrsg.), *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den Böhmisches Ländern und in Europa. Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag (Wien)* 177–207.

48 Für die verstärkte Rolle deutscher Universitäten bei der Ausbildung von ungarischen Gelehrten vgl. PALLÓ, Gábor (1995) Deutsch-ungarische Beziehungen in den Naturwissenschaft im 20. Jahrhundert, in Holger FISCHER, Ferenc SZABADVÁRY (Hrsg.), *Technologietransfer und Wissensaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Aspekte der historischen Beziehung in Naturwissenschaft und Technik* (München) 273–289. Eine ähnliche Auswahl der Studienorte wurde auch für beide Prager Universitäten (MANDLEROVÁ, Jana (1969) K zahraničním cestám učitelů vysokých škol v českých zemích (1888–1918), *Dějiny věd a techniky*, 4, 232–246) sowie für junge polnische Gelehrte (NEDZA, Maria Julita (1973) *Polityka stypendialna Akademii Umiejętności w latach 1878–1920. Fundacje Gałęzowskiego, Pileckiego i Ostrowskiego* (Wrocław) festgestellt.

49 MÁDL, Antal (1983) Die Universität Budapest und ihre Beziehungen zum österreichischen und deutschen Geistesleben im 19. Jahrhundert, 78–79.

bei Koch in Berlin, außerdem das „Institut Pasteur“ in Paris.⁵⁰ In diesem Fach erhielten etwa 30 ungarische Professoren und Privatdozenten ihre Ausbildung (als Studenten oder zur Spezialisierung) in Wien.⁵¹

Die allgemeine studentische Migration wurde im 19. Jahrhundert eher zur Regel als zur Ausnahme,⁵² und Österreich war wegen der räumlichen Nähe und der finanziellen Überlegungen für Studenten attraktiv, die die Metropole gleichsam ertasten und neueste wissenschaftliche Entwicklungen nachvollziehen wollten. Die Rolle der österreichischen Lehranstalten nahm allerdings sehr stark ab: Um 1880 studierte jeder dritte ungarische Medizinstudent in Wien, zehn Jahre später war es aber nur einer von acht.⁵³

Ein anderer Aspekt im Thema des gemeinsamen Universitätsnetzwerks ist die Herkunft der Professoren, denn diese liefert einen Hinweis auf die Attraktivität der jeweiligen Universität. Zahlreiche Gelehrte der österreichischen Universitäten wurden in der ungarischen Hälfte der Monarchie geboren – allerdings waren sie nicht unbedingt ungarischer Nationalität. Einerseits gab es in der ungarischen Reichshälfte deutschsprachige Gebiete – wie etwa das heutige Burgenland –, andererseits war die Dichte deutscher beziehungsweise jüdischer Bevölkerung beispielsweise in Preßburg und Budapest hoch. Nicht zu unterschätzen ist die Rolle der Nachkommen von Beamten beziehungsweise deutschsprachigen Ärzten, auch sie hatten Anteil an der Mobilität im Zeitalter des Dualismus.⁵⁴

Zwischen 1848 und 1918 betrug der Anteil der in Transleithanien geborenen Lehrkräfte der philosophischen Fakultät in Wien viereinhalb Prozent.⁵⁵ Die

50 1881 studierten 40 Prozent aller ungarischen Medizinstudenten im Ausland, davon 86 Prozent in Wien. KARADY, Viktor, NASTASĂ, Lucian, *The University of Kolozsvár/Cluj*, 52.

51 HANÁK, Péter, Wandlungen der österreichisch-ungarischen wissenschaftlichen Beziehungen im Laufe des 19. Jahrhunderts, In Georg Richard PLASCHKA, Karlheinz MACK (Hrsg.), *We-genetz europäischen Geistes*, 343–355, hier 345–346.

52 KARADY, Viktor, NASTASĂ, Lucian, *The University of Kolozsvár/Cluj*, 42; für die Situation in Vormärz, als die „peregrinatio academica“ unterdrückt wurde, vgl. KALMÁR, János (1987) *L'université hongroise au temps des réformes, Études danubiennes* 3/2: 141–146, hier 143.

53 KARADY, Viktor, NASTASĂ, Lucian, *The University of Kolozsvár/Cluj*, 77.

54 Neben dem Geburtsort wurde oft die „Zuständigkeit“, also der Ort der Meldepflicht eingeführt, etwa bei Rudolf Loos, der in Broos (Orăştie, Szászváros) in Siebenbürgen geboren wurde (vgl. seinen Lebenslauf: HHStA, AVA, Ministerium für Cultus und Unterricht, K. 1002, PA Loos). Für ähnliche Trends in der Studentenschaft KARADY, Viktor, NASTASĂ, Lucian, *The University of Kolozsvár/Cluj*, 78.

55 Alle Prozentzahlen sind vorläufige Berechnungen und daher als Tendenzen, nicht als feste Größen zu betrachten. Die Zahlen für die Wiener Philosophische Fakultät sowie die Prager Medizinischen Fakultäten haben eine sehr geringe Ausfallrate und sind auf 95 Prozent genau.

knappe Mehrheit wurde auf dem Gebiet des heutigen Österreich geboren, etwa zwölf Prozent in Böhmen, neuen Prozent waren Mährer, drei Prozent Galizier, achteinhalb Prozent stammte aus deutschen Ländern. Betrachtet man die Herkunft der in Ungarn Geborenen, so ist deren Überzahl in den Zentralstädten (Budapest, Preßburg) auffallend. Hervorzuheben ist allerdings, dass sie – bis auf zwei – alle in Wien promoviert haben. In Pest erlangten nur Josef Maximilian Petzval und Stefan Endlicher die Doktorwürde, beide vor 1848.⁵⁶

An der Medizinischen Fakultät in Wien stammten nach vorläufigen Berechnungen etwa zehn Prozent der Lehrkräfte aus Ungarn (je zur Hälfte aus der heutigen Slowakei und aus Ungarn); sie stellten die nach der Gruppe der aus dem heutigen Österreich (45 Prozent) und Böhmen (20 Prozent) Stammenden die drittgrößte Lehrgemeinde dar. Von ihnen haben aber nur sieben in Pest studiert (alle noch an der deutschsprachigen Universität), und nur einer verbrachte sein ganzes Studium und promovierte in Pest – der Syphidologe Karl Ludwig von Sigmund von Ilanor aus Schäßburg (Segesvár, Sighișoara), der 1836 das Doktorat ablegte. Dieses Muster ist an allen anderen deutschsprachigen Fakultäten der Monarchie anzutreffen: Die ungarländischen Gelehrten, die an einer der deutschsprachigen Universitäten Lehrstühle erhielten, hatten meistens an deutschsprachigen Universitäten, nicht in Budapest studiert.

Interessant sind auch die Anteile an der zweiten Großuniversität Cisleithaniens: An der Medizinischen Fakultät der ungeteilten Prager Universität lehrten 72 Prozent aus Böhmen, elf Prozent aus den Gebieten des heutigen Österreich, acht Prozent aus Deutschland, vier Prozent aus Mähren und zwei Prozent aus Oberungarn. Die Verteilung an den geteilten Fakultäten sah wir folgt aus: An der tschechischen 80 Prozent aus Böhmen, 13 Prozent aus Mähren, an der deutschen 55 Prozent aus Böhmen, 24 Prozent aus dem heutigen Österreich, acht Prozent aus Deutschland.

Krakau steht für eine galizische Universität: Etwa 70 Prozent der Gelehrten der Medizinischen Fakultät stammten aus Galizien, zwölf Prozent aus dem russischen Teilungsgebiet. Der Internist Karol Hieronim Mayer, später Ordinarius in Posen (Poznań), wurde in Ungarn im Komitat Szilágy geboren und lebte auch während seiner Spezialisierung in Budapest.⁵⁷

---

56 Petzval promovierte 1832, Endlicher 1823.

57 AGAD MWIO, Kart. 51u, PA Mayer.

Zusammenfassung

Das universitäre System der Doppelmonarchie zeichnete sich durch eine versuchte Konsolidierung in den 1850er Jahren aus, in denen die Homogenisierungsbestrebungen Thuns, der die Einführung gemeinsamer Wissenschaftsstandards an allen Universitäten des Reiches anstrebte, im Spannungsverhältnis zur neoabsolutistischen Germanisierungspolitik standen. Obwohl die Einsetzung deutschsprachiger Gelehrter die Grundtendenz war, wurden an den deutschsprachigen Universitäten hin und wieder auch slawische Professoren angestellt. Mit der Einführung der Nationalsprachen im Universitätsunterricht kam es in der Monarchie zur Aufgliederung in *kulturnationale Wissenschaftssysteme* – was sowohl in Galizien als auch in Prag sehr gut sichtbar war. So blieben ab 1861 Berufungen nach Ungarn eine Seltenheit und waren vor allem mit dem Geburtsort und/oder den Sprachkenntnissen verbunden. Es brach die Ära der *nationalen Meritokratie* an, das heißt, die Berufungen innerhalb der Kulturnationen wurden nach den Leistungen vollzogen und nicht mehr durch die Staatsgrenzen beschränkt, wie es vor der Einführung der Nationalsprachen der Fall gewesen war. Zu gleicher Zeit waren die Leistungen innerhalb der gemeinsamen Staatsgrenzen zweitrangig, und die Sprachkenntnisse bestimmten die Berufungspolitik.

JAN SURMAN

A magyar felsőoktatási intézmények és a Lajtán túli egyetemi hálózat

Összefoglaló

A tanulmány a cs. és k. Monarchia egyetemi hálózatát vizsgálja különleges tekintettel a felsőoktatási intézmények nyelvek szerinti felosztására („magyar”, „lengyel” és „cseh”). A diakronikus megközelítés lehetővé teszi a nyelvváltással összefüggő párhuzamok és problematikák felmutatását. A tanulmány felvázolja a politikai változások hátterét és körvonalazza a Monarchia tudományos rétegének dezintegrációját.

A szerző prosopográfiai elemzés segítségével átvilágítja továbbá az egyetemek közötti tudományos mobilitást. Míg a germanizáció idején élénk volt a német nyelvű főiskolák kapcsolata a pesti, krakkói, prágai és leMBERGI egyetemekkel, ad-

dig a mindenkori „-sierungen” kialakulása után kisebb nyelvi alrendszerek jönnek létre, ahonnan rekrutálják a tanszemélyzet tagjait.

A Monarchiában az egyetemi tanári kinevezéseknél ugyan a határokon belül élő oktatókat részesítik előnyben, de német vagy orosz tanárokat is kineveznek. A mobilitást elemző statisztikai adatok kimutatják, hogy a „-sierten” egyetemek milyen módon orientálódnak továbbra is a német nyelvű egyetemek felé és hogy tanáraik egy részét ezekből toborozzák. A tanulmány elsősorban a Bécsi Egészségügyi Iskola befolyásoló szerepét emeli ki a magyar felsőoktatási intézmények számára, de arra is rámutat, hogy a bécsi képzés 1861 után egyre jobban veszít vonzerejéből és a német és francia egyetemek, mint képzési helyek, fokozatosan előtérbe kerülnek.

A tanulmány részletesen kitér a pesti egyetem szerepére, amely elsőként tört ki a német nyelvű redszerből, és összehasonlítja az intézmény nacionalizálási törekvéseit más egyetemekkel szemben. A szerző különös figyelmet fordít az egyetemi professzorok mobilitására az 1850-es években és példakép kiemel néhány professzort és tanárt, akik egyrészt a Monarchia német nyelvű egyetemein végeztek és Pesten és Kolozsváron oktattak (Brandt József, Feuer Nathaniel, Scheuthauer Gustav, Than Károly), másrészt Magyarországról származtak és nem magyar nyelvű egyetemen tanítottak. A Magyarországon született tanárok viszonylagosan magas aránya arra mutat.

PÉTER KRISZTIÁN ZACHAR – PÉTER STRAUZ

Die Schulungs- und Unterrichtstätigkeit der ungarischen Kammern in der bürgerlichen Ära (1867–1944)

Im Mittelpunkt unserer Studie steht eine bislang in ihrer Bedeutung nicht genügend bewertete Tätigkeit der verschiedenen Kammerstrukturen des bürgerlichen Zeitalters in Ungarn.¹ Die Selbstverwaltung (Autonomie) hat in den ehemaligen Ländern der Österreich-Ungarischen Monarchie bis heute einen sehr großen Stellenwert und verfügt über eine besonders tief greifende Tradition. In der Donau-Monarchie des 19. Jahrhunderts stellten die Interessensvertretungsorgane im Bereich des Handels und der Industrie, also die Industrie- und Handelskammern ein charakteristisches Beispiel der Körperschaftsautonomien dar. Diese bis zum heutigen Tage bestehende, nunmehr als öffentlich-rechtliche Körperschaft bezeichnete Organisationsform erhält dadurch große Bedeutung, dass durch ihr Beispiel gegenüber den freien Interessensvertretungen und Vereinen die offiziellen, gesetzlichen Interessensvertretungsorgane – anhand westeuropäischer Muster – sowohl in Österreich, als auch in Ungarn entstehen.² Die

---

1 Die Autoren sind Mitglieder einer Forschungsgruppe die sich nunmehr seit drei Jahren mit den Fragen der Kammerstrukturen und der Interessensvertretung beschäftigt. Die vorliegende Studie wurde im Rahmen des Forschungsprojektes „Interessensvertretungs- und Interessenschutzorganisationen in Ungarn und der Europäischen Union“ (NK-71970) das vom Nationalen Wissenschaftlichen Forschungsfond (OTKA) unterstützt wird, speziell für diesen Band angefertigt.

2 Heute können wir nicht nur von der traditionell starken kommunalen Selbstverwaltung sprechen, sondern anhand der historischen Entwicklungen auch von einer (in den einzelnen Ländern verschieden stark ausgeprägten) wirtschaftlichen, berufständischen, akademischen, kulturellen und sozialen Selbstverwaltung und Autonomie. Auch hinsichtlich der Kammern können wir neben den traditionellen Handels- und Industriekammern zahlreiche neuere Formen der Autonomie erkennen (z. B. Agrar-, Rechtsanwalts-, Ärzte-, Tierärzte-, Ingenieurs-, Notar-, Wirtschaftsprüferkammern, usw.). Zur Entwicklung dieser Autonomieformen in Ungarn siehe: GERGELY 2006. Im Hinblick auf die Kammerstrukturen vor allem Ebda. 149–216. und STRAUZ – ZACHAR 2008, 33–154. Zur Entwicklung in Europa siehe: HENDLER 2005. und KLUTH 2005, 41–108.

aus diesen Wurzeln heranwachsenden verschiedenen Kammerstrukturen, so die Wirtschaftskammern (Handels- und Industriekammern, Landwirtschaftskammern) und die Berufskammern (Rechtsanwaltskammern, Notarkammern, Ingenieurs- und Ärztekammern) verfügten über eine besonders wichtige Schulungs- und Unterrichtstätigkeit, die im Folgenden näher dargestellt werden soll.

I. Zum Begriff der Kammern

Hinsichtlich dieser wichtigen Institutionen können wir einen markanten Dualismus feststellen: aus historischer Sicht unterscheiden wir nämlich – ein wenig vereinfachend – zwei Hauptarten der funktionalen/berufsständischen und wirtschaftlichen Selbstverwaltungen: das angelsächsische und das kontinentale Interessensvertretungsmodell.

Die Herausbildung der zum angelsächsischen System gehörenden Strukturen ist grundsätzlich für Großbritannien und seine Kolonien – aus dieser Sicht die späteren Vereinigten Staaten mit eingeschlossen – charakteristisch. Ein wichtiges Wesensmerkmal der angelsächsischen Kammersysteme ist es, dass sie voll und ganz als eine von unten aufbauende Selbstorganisation anzusehen sind: die zentrale Macht nahm an ihrer Herausbildung nicht teil, sodass sie sie mit keinerlei staatlichen Befugnissen ausgestattet hat. Diese Organisationen sind keine durch das Gesetz geschaffenen juristischen Personen, sondern funktionierten/funktionieren im Grunde als Vereine: jeder Händler, Handwerker, Anwalt, Landwirt usw. kann selbst entscheiden, ob er Mitglied der Kammer wird oder nicht. Die Organisation nimmt ziemlich selten an der Verwaltung teil und unterstützt die Regierung auch mit ihrer beratenden Arbeit nicht auf institutionelle Art. Ihre Tätigkeit konzentriert sich hinsichtlich der Wirtschaftskammern in erster Linie auf die Förderung und Belebung der Geschäftsbeziehungen, und im Falle der berufsständischen Organisationen auf ethische Fragen, die Interessensvertretung ihrer Mitglieder, bzw. auf die Selbsthilfe. Die dem angelsächsischen Modell folgenden Kammern sind zwar von der Regierung und der staatlichen Verwaltung fast völlig unabhängig, vertreten jedoch – genau infolge ihres fakultativen Mitgliedschaftssystems – lediglich ein kleines Segment des gegebenen wirtschaftlich-beruflichen Kreises, sodass ihre materielle Kraft und ihr gesellschaftliches Gewicht oftmals ziemlich gering sind.³

---

3 Siehe dazu Näheres bei: STRAUSZ 2008, 26–34.

Auf dem Gebiet des ehemaligen Britischen Reiches entstand die erste Handelskammer (*chamber of commerce*) in Amerika, auf der Insel Jersey, im Jahre 1768; im selben Jahr entstand auch die Kammer von New York. Auf der Insel selbst bildete sich die erste solche Organisation im Jahre 1783 in Glasgow heraus; die Kammer von London wurde 1881 gegründet.⁴

In Großbritannien wurde die Zentrale Landwirtschaftskammer (*Central Chamber of Agriculture*) im Jahre 1865 gegründet, die im Laufe ihrer Tätigkeit als beratende Körperschaft in Agrarfragen auch die Arbeit der Regierung unterstützte. Diese Organisation konnte zu einer gewichtigen Institution werden, weil als Ergebnis der Lebensmittelknappheit nach dem Ersten Weltkrieg die Erweiterung der Landwirtschaftssphäre und die Förderung der Produktion in den Mittelpunkt der Aufmerksamkeit rückten, und die Organisation die Verwaltung auf diesem Gebiet durch ihre bedeutende Tätigkeit unterstützte.⁵

Die britischen Handels- und Industrie-, bzw. Landwirtschaftskammern fungierten entweder als Strukturen, die die örtlichen Interessen vertraten, oder als Schirmorganisation diverser Vereine und Verbände. Sie organisierten sich jedoch, wie auch heute noch, in jedem Fall auf der Grundlage der freien Mitgliedschaft. In Großbritannien gibt es und gab es auch nie eine strenge gesetzliche Regelung, was als Kammer gilt, und was nicht. Auf der Insel waren um die Mitte des 20. Jahrhunderts herum 105 Organisationen tätig, die sich als Handels- und Industriekammern bezeichneten; heute gibt es 500. Die Zahl der Mitglieder dieser ist jedoch sehr unterschiedlich.⁶

Von den beruflichen Interessensvertretungen sind in den angelsächsischen Gesellschaften wohl die Anwaltskammern die bekanntesten. (Der Name dieser Organisationen lautet in Großbritannien *bar council*, in Irland, in den Mitgliedstaaten des Commonwealth, die als „Nachfolgestaaten“ des Britischen Reiches gelten, sowie in den Vereinigten Staaten im Allgemeinen *bar association*.) Die Anwaltskammern, die dem angelsächsischen Muster folgen, haben viel von den uralten Privilegien und dem Geist der mittelalterlichen Anwaltszünfte bewahrt und konnten auf Grund ihrer auf der freien Mitgliedschaft basierenden Organisation wählen, wen sie aufnehmen. Parallel dazu blieb jedoch auch weiterhin das Prinzip bestehen, wonach der Beruf des Anwalts nur von einem „Zunftmitglied“ ausgeübt werden durfte. Die *General Council of the Bar*, die seit 1894 in London tätig ist und die – wie die Wirtschaftskammern – auf der Grundlage der frei-

---

4 SÁRKÖZI 1967, 57.

5 MATTHEWS 1915, 8. und JEFFCOCK 1935, 1–3., 8–13., 127–129.

6 STRAUZ – ZACHAR 2008, 22.

willigen Mitgliedschaft als Verein tätigen englischen Anwaltskammern zusammenfasst, nimmt neben der Vertretung der Mitgliedschaftsinteressen gegenüber der Regierung auch an der Kontrolle der fachlichen Schulung und Weiterbildung teil und übt auch die ethische Aufsicht über die Mitglieder aus.⁷

In die andere Gruppe der im Laufe der historischen Entwicklung heranwachsenden Kammerstrukturen können wir die sich auf Grund des kontinentalen Modells organisierenden wirtschaftlich-beruflichen Selbstverwaltungen zählen. Diese entstanden in erster Linie nach französischem Muster und zeigten, bzw. zeigen eine markante Abweichung von den Strukturen, die sich in den angelsächsischen Ländern eingebürgert haben. Die auf dem europäischen Kontinent umfassend ab dem 19. Jahrhundert entstandenen Kammerorganisationen wurden in den meisten Fällen von einem zentralen Willen geschaffen; ihr Rechtsbereich, ihre Aufgaben und Verpflichtungen wurden von Erlassen des Herrschers, später von Gesetzen geregelt. Sie organisierten sich im Allgemeinen auf Grund des Mitgliedschaftssystems, und ihre Hauptaufgabe war die Unterstützung der gesetzvorbereitenden Arbeit im Zusammenhang mit der vertretenen Sphäre mit Vorschlägen und Unterbreitungen, sowie die Vertretung der Interessen des gegebenen wirtschaftlich-fachlichen Kreises gegenüber der Regierung, bzw. der Gesellschaft. Die sich auf Grund des kontinentalen Modells organisierenden Kammern wurden im Laufe der Zeit zu gesetzlichen Interessensvertretungen, die die Gesamtheit der entsprechenden Sphäre umfassten und auch einen Einfluss auf die gesetzgeberische Arbeit hatten, indem sie mit der Regierung in regelmäßigem Kontakt standen.⁸

Hinsichtlich des Entwicklungsprozesses muss hervorgehoben werden, dass der französische Einfluss insbesondere mit den Napoleonischen Kriegen in Mittel-Osteuropa erschien, und die starke Verbreitung des Kammergedankens ab der Revolutionswelle 1848 zu beobachten war. Ein wichtiges Charakteristikum der auf dem Gebiet Frankreichs entstandenen Kammerorganisationen war, dass die Macht des Herrschers, bzw. der Regierung und der Verwaltung einen immer bedeutenderen Einfluss auf sie hatte, sodass sich die Autonomie und selbständige – eventuell sogar initiierende – Tätigkeit dieser Strukturen lediglich auf einem ziemlich engen Gebiet realisieren konnte. Deshalb können diese Körperschaften eher als Exekutive und „verlängerte Hand“ der von Oben kommenden zentralen Macht angesehen werden, als Interessensvertretungen, die der Mitgliedschaft dienten und frei von äußeren Faktoren waren. Dem gegenüber entstanden in

---

7 Kovács M. 2001, 23–26.

8 Siehe dazu Näheres bei: STRAUSS – ZACHAR 2008, 23–31.

zahlreichen anderen Ländern Europas, so in den südlichen Staaten, oder auf dem Gebiet Deutschlands und später Österreichs, freiere Kammernstrukturen, die hinsichtlich ihrer Befugnisse über einen breiteren Einfluss verfügten.⁹

Zur Zeit ihrer Geburt waren jedoch die ersten ungarischen Kammern nicht im Geiste der breit gefächerten Selbstverwaltung ins Leben gerufen worden: im Zeitalter des Neoabsolutismus wurden der Regierungsstrategie entsprechend die nunmehr unabdingbaren Einrichtungen auf dem Gebiet des Handels und der Industrie mit einem kaiserlichen Patent aufgestellt.

II. Kurzer Überblick über die Geschichte der ungarischen Kammerstrukturen in der bürgerlichen Ära

Nur wenige Monate nach der Niederschlagung des ungarischen Freiheitskampfes wurde am 18. März 1850 das kaiserliche Patent über die Kammern sanktioniert und bereits am 26. März durch Handelsminister Karl Ludwig Freiherr Bruck in einem Erlass veröffentlicht. Damit wurde die Aufstellung der Industrie- und Handelskammern nicht nur in der westlichen Reichshälfte, sondern auch in den Ländern der Heiligen Stephanskrone verordnet.¹⁰ Laut der kaiserlichen Begründung ist die Aufstellung der Institution der Kammern unerlässlich zur Schaffung der Reichseinheit, zur Aufhebung der internen Zollschränken, zur Engerknüpfung der Verbindungen zwischen den Reichshälften, sowie zur Förderung des Handels und der Industrie. Wir können jedoch davon ausgehen, dass auch die Zentralisationsbestrebungen des Absolutismus, sowie die Kontrolle über jene Staatsbürger, die in den Kammern Platz fanden und bedeutenden wirtschaftlichen Einfluss ausüben konnten, eine ebenso wichtige Rolle bei der Aufstellung der Kammern gespielt haben. Damit war die Ausbreitung einer in den österreichischen Erbländern bereits bestehenden Institution nach Ungarn ein Mittel zur Herstellung einer einheitlichen Organisationsstruktur der Gesamtmonarchie.

Insgesamt wurden in Ungarn und seinen Nebenländern 11 Kammern mit Pflichtmitgliedschaft aufgestellt: die Zentren waren Pest-Buda, Sopron (Ödenburg), Pozsony (Pressburg), Kassa (Kaschau), Temesvár (Temeschburg), Debre-

---

9 Siehe dazu Näheres bei: KLUTH-RIEGER 2004, 4–8.

10 Landesgesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn, I. Jahrgang 1850. Nr. 205. (Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich, Jahrgang 1850, Erster Theil, Stücke I–XXXV) Stück XXXIV. Veröffentlicht in: GERGELY 2005, Bd. I. 517–527. Dokument Nr. 22.

cen (Debrecin), Kolozsvár (Klausenburg), Brassó (Kronstadt), Eszék (Esseg), Agram (Zagreb) und Fiume. Diese wurden der Zuständigkeit des Wiener Handelsministeriums unterstellt; sie mussten den Minister nicht nur über ihre Beratungen informieren, sondern sie waren auch verpflichtet, ihre Sitzungsprotokolle, jährliche Rechnungslegung und all ihre Beschlüsse hier vorzulegen.¹¹

Mit der Wiederherstellung der historischen ungarischen Verfassungsmäßigkeit begann im Jahre 1867 der Prozess, im Laufe dessen die Kammern auf eine neue gesetzliche Grundlage gestellt wurden. Der Gesetzesentwurf über die Handels- und Industriekammern, der von Handelsminister István Gorove ausgearbeitet worden war, wurde dem Repräsentantenhaus von Ministerpräsident Graf Gyula Andrássy persönlich am 30. März 1868 unterbreitet. Der nach kurzer Debatte angenommene Gesetzartikel VI. des Jahres 1868 wurde am 30. April 1868 durch König Franz Joseph I. sanktioniert.¹² Der Entwurf zeigt aus vielerlei Hinsicht einen Fortschritt im Vergleich zum provisorischen österreichischen Kammerngesetz des Jahres 1850: er setzte die Kammern auf eine liberalere Grundlage, gewährleistete ihre tatsächliche Autonomie und ihren freien Spielraum, wobei jedoch das Prinzip der allgemeinen und obligatorischen Interessensvertretung erhalten blieb.

Die erste große Herausforderung der ab 1868 mit neuem Schwung beginnenden Kammertätigkeit stellte das neu zu schaffende Industriegesetz dar. Später wiesen die wirtschaftlichen Selbstverwaltungen gleich mehrmals auf die Unzulänglichkeiten des Eisenbahntransports, die Notwendigkeit der Errichtung von Eisenbahnbrücken über der Donau, sowie das Bedürfnis nach einem Netz von Fernmeldeämtern, Weiterbildungsmöglichkeiten für Kaufleute und nach der Nationalbank hin. Im Jahre 1884 initiierten sie, dass die Materialbeschaffung der ungarischen Eisenbahnen und Maschinenfabriken bei heimischen Industrieunternehmen erfolgt. Auf dem Gebiet der Sozialpolitik beschäftigten sie sich bereits 1870 mit der Frage der günstigen Arbeiterwohnungen, und die Kammer von Sopron (Ödenburg) startete eine eigene Bewegung im Interesse der Arbeitsruhe am Sonntag. Die Interessensvertretungen nahmen ebenfalls an der Schaffung der Arbeiterschutz- und Krankenversicherungsgesetze Ende des

11 Magyar Országos Levéltár (Ungarisches Nationalarchiv, im Weiteren: MOL) Z 195. (Allgemeine Dokumente der Handels- und Industriekammer von Budapest) Fasz. 1. 1850/13389. 6–8. (4. Dezember 1850.), weiters siehe: FRITZ 1896, 39. und ZACHAR 2004, 99–101.

12 Näheres über die Entstehung des Gesetzesartikels siehe: *Az 1865/8-iki országgyűlés nyomtatványai, képviselőházi irományok* [Drucksachen und Abgeordnetenhaus-Akten des ungarischen Reichstages 1865/1868]. Bd. IV., Nr. 195.

19. Jahrhunderts teil.¹³ Zudem beschäftigten sie sich mit den eingereichten Fragen der Mitglieder.¹⁴ Um die Zusammenarbeit und den Kontakt zwischen den einzelnen Bezirkskammern effektiver zu gestalten, schufen die Interessensvertretungen bis 1917 ein Koordinierungsamt, das Zentrale Kammernbüro. Eine Kernfrage war auch die Errichtung einer internationalen Messe für Ungarn, die zu Beginn des 20. Jahrhunderts auch verwirklicht werden konnte.¹⁵

Über die Aufstellung der Anwaltskammern verfügte der Gesetzesartikel XXXIV. des Jahres 1874. Die Schaffung der neuen Interessensvertretung in der gegebenen Form erfolgte jedoch in erster Linie auf Grund des Willens der Regierung. Unter den Gegnern der Kammer waren sogar Anwälte, die sich gegen das neue, freiere System und die autonome Kammerngerichtsbarkeit zu Wort meldeten. Das letztendlich verabschiedete Gesetz knüpfte das Recht auf die Ausübung des Anwaltsberufes an die obligatorische Kammernmitgliedschaft, und die neu aufgestellten Organisationen wurden zu den wichtigsten Selbstverwaltungs-Körperschaften der Anwälte. Ähnlich, wie die Handels- und Industriekammern, wurden die Interessensvertretungen der Anwälte zu Autonomien mit regionalem Wirkungskreis, über die kein landesweites Zentrum organisiert wurde.

Die Tätigkeit der Anwaltskammern bezog sich in erster Linie auf das Berufsleben der Anwälte. Im Fokus ihrer Tätigkeit standen in der Zeit des Dualismus bis zuletzt, den internen Betrieb effektiver zu gestalten und die Interessen der Mitgliedschaft zu vertreten. Zur Untersuchung der komplexeren Fragen der Gerichtsbarkeit und der Vorbereitung von Vorschlägen bezüglich der Arten der Behebung der wahrgenommenen Probleme blieb ihnen weniger Kraft.¹⁶

Eine Kammer-Selbstorganisation gemäß ähnlichen fachlichen Aspekten

---

13 Siehe dazu BOGNÁR 1997, 18. und FRITZ 1896, 291. Zu der Teilnahme der Kammer an einzelnen Entscheidungen in verschiedenen Gremien siehe unter anderem: MOL Z 195 (Allgemeine Dokumente der Handels- und Industriekammer von Budapest) Registerbücher, Bd. 1538. (1869–1875.) Nr. 143/1869.; Nr. 648/1870.; Nr. 37/1870.; Nr. 111/1871.; Nr. 140/1872.; Nr. 1145/1873.; Nr. 1411/1874., sowie MOL Z 195 Indexbücher, Bd. 1905/a-b. (1907–1910.) Nr. 22.263/1907. und Nr. 22.452/1907.

14 Siehe dazu als Beispiel die Fälle von Károly Liszka und Miksa Müller: MOL Z 195, Registerbücher, Bd. 1535. (Jg. 1866.) Nr. 95. (30. Januar 1866.) und Nr. 258. (7. März 1866.)

15 Siehe dazu: ZACHAR 2006b, 267–272.

16 Siehe dazu: Bács-Kiskun megyei Önkormányzat Levéltára (Archiv der Selbstverwaltung des Komitats Bács-Kiskun), Kecskemét (im Weiteren: BKmÖL) IX. 235a. Schriften der Advokatenkammer von Kecskemét. Allgemeine Schriften. Nr. 21/1883.; Nr. 65/1889.; Nr. 65/1894. Als typisch können wir die bei mehreren Sitzungen auftauchenden Anträge der Advokatenkammer von Kecskemét ansehen, in denen die Erhöhung der Anzahl der im Kammernbezirk arbeitenden Richter, sowie die Zurückdrängung der Rechtspfsucher (Winkelschreiber) – im Interesse der Anwälte – gefordert wurden. Ebenda, Nr. 37/1885.

und mit einer obligatorischen Mitgliedschaft bedeuteten die öffentlichen Notariatskammern, die zeitgleich mit den Anwaltskammern entstanden. Die Mitglieder dieser waren die öffentlichen Notare, auf die sich strenge Unvereinbarkeitsvorschriften bezogen. Die öffentlichen Notariatskammern fungierten im Grunde lediglich als fachliche Körperschaft, und ihre Autonomie gewann über ihre interne Organisation hinaus keinen größeren Raum.¹⁷

Die nach dem verlorenen Weltkrieg entstehende Regierung unter Mihály Károlyi, später unter Dénes Berinkey wollte zwar die Struktur und die Wahlordnung der Handels- und Industriekammern ändern, aber die politischen Ereignisse ließen zur Verwirklichung dieser Absicht keine Zeit. Die kommunistische Führung der Räterepublik, die Ende März 1919 an die Macht kam, war bestrebt, die bürgerliche Grundordnung aufzulösen. Unter den ersten Schritten der Diktatur des Proletariats unter der Leitung von Béla Kun finden wir die Auflösung und das Verbot der politischen Parteien und der Vereine. Danach wurden die Wirtschafts- und beruflichen Kammern ganz einfach geschlossen, bzw. die Regierung setzte ihnen „Liquidationskommissare“ vor.

In der Zwischenkriegszeit wurden die wichtigsten Elemente der Aufgaben und der Struktur der Interessensvertretungsorgane des Handels und der Industrie weiterhin vom Gesetzesartikel VI. des Jahres 1868 geregelt, der jedoch im Jahre 1934 teilweise modifiziert wurde. Trotz der katastrophalen territorialen und wirtschaftlich-gesellschaftlichen Folgen des Friedensdiktates von Trianon kam es in der Tätigkeit der Handelskammern zu keiner großen Veränderung.¹⁸ Gleichzeitig versuchten sie jedoch, sich an die veränderte Situation anzupassen und steigerten die Intensität ihrer eigenen Initiativen. So übernahmen sie zum Beispiel eine bedeutende Rolle bei der Organisation der Internationalen Messe Budapest, der Unterstützung des Handelsschulennetzes, oder (in Partnerschaft mit dem Staat) der wirtschaftlichen Rückintegration der nach 1938 zurückgekehrten Gebiete.¹⁹

1920 wurden in Ungarn auch die Landwirtschaftskammern geschaffen. An der Spitze des sich neu herausbildenden Interessensvertretungssystems stand ein Organ mit nationalem Wirkungskreis, das im Vergleich zur Organisation der bisherigen Kammern als Neuheit galt. Auch die landwirtschaftlichen Interessensvertretungen waren bestrebt, ihre vom Gesetz vorgeschriebenen Aufgaben aktiv durchzuführen. Darüber hinaus stellten sie eigene Musterhö-

---

17 Siehe dazu Näheres bei: ZACHAR 2006a, 160.

18 Siehe dazu Weiteres bei: STRAUZ 2008, 51–65.

19 Siehe: STRAUZ 2006, 261–267.

fe, landwirtschaftliche Schulen auf, starteten Unternehmen und unterstützten unter anderem die Lösung der Gehöftfrage, bzw. auch die Volkshochschulbewegung.²⁰

In der Zwischenkriegszeit wurden zahlreiche Berufskammern geschaffen. Neben den bereits funktionierenden Interessensvertretungen wurde 1923 die Ingenieurskammer Budapest mit nationalem Wirkungskreis aufgestellt; 1936 folgten die Ärztekammern, bzw. ab 1938 – teilweise, um die Menschen jüdischer Herkunft aus dem entsprechenden Berufszweig hinauszudrängen – die Pressekammer, Schauspielkammer und Filmkammer, die über eine zweifelhafte Autonomie verfügten.²¹

Ein wichtiges Forum der gesetzlichen Interessensvertretungen war das 1926 errichtete Oberhaus des Parlaments, in das jede Kammerstruktur eine bestimmte Anzahl an Delegierten entsenden durfte. Nach 1945 konnten diese Organisationen ihre Tätigkeit nicht nur nicht weiterentwickeln – die meisten von ihnen wurden von der totalitären kommunistischen Macht, die eine neue Grundordnung schuf, sogar aufgelöst.

III. Die Schulungs- und Unterrichtstätigkeit der Kammern

Im Rahmen der so begonnenen Kammertätigkeit musste sich die Mitgliedschaft von Anfang an mit schwerwiegenden Fragen auseinandersetzen. An der Tagesordnung der Sitzungen erschienen Themenbereiche, wie die Lösung der ungarischen Bankfrage, die Dotationserhöhung der Filialabteilung der Österreichischen Nationalbank, die Gefahren des Dampfschiffmonopols auf der Donau, die Förderung des öffentlichen Straßennetzes, der Ausbau der Eisenbahnlinien, die Durchsetzung des freien Wettbewerbs und dadurch die Schaffung der Gewerbefreiheit, ein Übergangslagerplatz in Pest, die Gründung einer Handelshochschule nach westlichem Muster, sowie die Schaffung eines Winterhafens und einer Waren- und Wertpapierbörse in Pest.²²

Was im Näheren die Schulung und den Unterricht betrifft, so war der erste Fürsprecher der Fachausbildung József Appiano, der Präsident der Handels- und Industriekammer von Buda-Pest (1851-1852; 1854-1856). Seine Bestrebungen gingen auf frühere Privatinitiativen zurück. Bereits in den 1830er Jahren

20 Über die Landwirtschaftskammern der Zwischenkriegszeit siehe: STRAUZ 2008, 65–83.

21 Detailliert bei: STRAUZ – ZACHAR 2008, 61–75.

22 Über diese Themen siehe FRITZ 1896, 52–58. und SZÁVAY 1927, 201–249.

entstand die erste, bereits im gesamten Habsburger-Reich anerkannte Institution: die Handelsschule und Erziehungsanstalt von Imre Gyula Bibanco.²³ Dieser, dem Kleinhandel und dem Gewerbe dienenden Schule folgte die ebenfalls private Handelsschule von Miklós Röser, die im Jahre 1853 ihre Pforten öffnete. Die Notwendigkeit der erforderlichen Fachbildung vor Augen haltend stellte sich die Handels- und Industriekammer bald nach ihrer Gründung hinter die Errichtung einer höheren Ausbildungsanstalt. Auf den Vorschlag des Präsidenten der Kammer, József Appiano, wurden im Jahre 1856 die Vorbereitungen zur Schaffung einer höheren, westeuropäischen Mustern folgenden Handelsschule in der königlichen Doppelstadt an der Donau begonnen. Dank des Engagements von Appiano und der finanziellen Unterstützung des Handels und Gewerbes konnte am 1. November 1857 die Handelsakademie von Pest-Buda ihre Tore öffnen.²⁴ Die Tätigkeit der privaten Handelsakademie wurde von der Kammer auch im Späteren mit Interesse verfolgt und neben der Fürsorge verschiedener herausragender Persönlichkeiten muss vor allem die wohlwollende Unterstützung des späteren Vizepräsidenten der Handels- und Industriekammer, Ferenc Heinrich hervorgehoben werden.²⁵

Die Interessensvertretungen des Handels und der Industrie waren neben den obgenannten privaten Initiativen auch am kommunalen (städtischen und gemeindlichen), sowie staatlichen Handelsfachunterricht beteiligt. Die Kammern versuchten, die Entwicklung des Unterrichtsniveaus, sowie die Probleme der pädagogischen Arbeit zu verfolgen und waren nicht nur an den öffentlichen Disputen hinsichtlich der Unterrichtsreform beteiligt, sondern verfassten diesbezüglich auch mehrere konkrete Vorschläge. In die Reihe dieser fügt sich vor allem die herausragende Initiative der Jahre 1905-1906, als nach den jahrelangen Enqueten eine Fachkonferenz zur Herausarbeitung der Reformvorschläge einberufen worden war.²⁶

Die Kammern versuchten auch finanziell die Sache des Fachunterrichtes zu unterstützen. Die Handels- und Industriekammer von Budapest (HIKB) war bekannt dafür, dass die talentierten und fleißigen Schüler durch Stipendien unterstützt wurden. Neben diesen Geldern stellte die Kammer auch einzelnen

---

23 Siehe dazu: GYÖRIVÁNYI 1992, 40–41.

24 Siehe dazu: SZUPPÁN 1907, sowie SZÉKÁCS, 1903.

25 Details dazu siehe: VÖRÖSNÉ 1999, 4–10.

26 Die Reformvorschläge der Kammer wurden vom Kammermitglied Antal Székács initiiert, der sich auch in seiner bereits erwähnten Arbeit dieser Frage widmete. Zu den Vorschlägen die auf den Enqueten ausgearbeitet worden waren, siehe: SZÉKÁCS 1903, 108.

Institutionen, Schulen regelmäßig Unterstützungsgelder zur Verfügung. Gerade hinsichtlich dieser finanziellen Unterstützung, bzw. wegen dem Ausbleiben derselben kam es zum schwerwiegendsten Konflikt zwischen den Handels- und Industriekammern und der Zentralgewalt, auf die wir im Späteren eingehen werden.

Die Organisationsrahmen der modernen Gewerbeschulung der Grund- und Mittelstufe entstanden erst später, als die des Handelsunterrichts. Die HIKB hielt die entstehende Lehrlingsausbildung, die Handwerkerschulung, die Fragen der Gewerbefachschulen, der höheren Industriebildungsanstalten, sowie der Kunstgewerbeschulen vor Augen. Die Mitglieder des Kammerpräsidiums waren infolge der Berufung des Handels- und Industrieministers ständig als Prüfungskommissare in diesen Bildungsanstalten vertreten. Die Vorlagen der Kammern an das Ministerium erwähnten fast immer die Wichtigkeit und Schlüsselposition der Ausbildung im Hinblick auf die Industrialisierung und lenkten die Aufmerksamkeit in diesen Jahren immer wieder auf das Problem der überfüllten Gewerbeschulen. Es entstanden auch Vorlagen über die Regelung der Frage der Wanderlehrer und der Organisation von temporären Gewerbefachkursen.²⁷

Wie bereits erwähnt kam es gerade infolge der ausbleibenden Schulförderung in der Geschichte der Industrie- und Handelskammern zu einem der schwerwiegendsten Konflikte, zur erstmaligen Anwendung des ministeriellen Auflösungsrechtes und der Beschränkung der Autonomie einer Kammer im Jahre 1880. Handelsminister Gábor Kemény vermisste in der Tätigkeit der Kammer von Brassó (Kronstadt) die Unterstützung der lokalen Industrie- und Handelsfachschulung und rief diese dazu auf, die Gewerbeschule in ihrem Bezirksamte, dem Seklerland (Székelyföld) und auch hier in erster Linie in Sepsiszentgyörgy (Sankt Georgen) mit jährlich 200 Forint zu unterstützen. Im Antwortschreiben der Kammer wurde dies mit der Begründung abgelehnt, dass es mehrere unterstützungswürdige Schuleinrichtungen im Bezirk gebe, aber die Kammer nicht über entsprechende Finanzmittel zu ihrer Unterstützung verfüge.²⁸ Das Ministerium war mit der Antwort unzufrieden und erachtete die Frage, wie viel Unterstützungen für welche Zwecke zu leisten wären, als eine über die Autonomie der Kammern hinausgehende Problematik. In der ministeriellen Argumentation wurde darauf verwiesen, dass § 3 des Gesetzes über die Industrie- und Handelskammern eindeutig die Unterstützung und Förderung

27 Siehe dazu: SZÁVAY 1927, 449–450.

28 Siehe ausführlicher: FRITZ 1896, 237. und ZACHAR 2004, 107.

des Gewerbeunterrichts im Kammernbezirk zur Aufgabe jeder Industrie- und Handelskammer machte. So schrieb das Ministerium durch ein Reskript der Kammer von Brassó die Unterstützung der Gewerbeschule von Sepsiszentgyörgy vor. Dies wurde von der Vollversammlung der Kammer am 3. August 1880 erneut zurückgewiesen, da hier betont wurde, dass die Vergabe von Unterstützungen auf der autonomen Einsicht der Kammer beruhe. In Folge dessen löste der Minister mit Bezugnahme auf den Gesetzesartikel über die Kammern – und mit der Begründung, dass die Kammer den ministerialen Aufsichtsrechten widersprach – die Kammer von Brassó auf und benachrichtigte hierüber die anderen Kammern Ungarns.²⁹

Diese Entscheidung führe zu einem Aufbrausen unter den anderen Kammern, die im Schritt des Ministers die Infragestellung der Autonomie der Kammern sahen. Die Vollversammlung der HIKB nahm zwar die Entscheidung des Ministers im September zur Kenntnis, und wollte, wie aus den Stellungnahmen ersichtlich ist, „in einer Frage, die nur zur Kenntnisnahme der Kammer vorgelegt worden ist, keine bedeutende Streitigkeit oder ein erneutes Reskript provozieren“³⁰, doch die Protokolle verurteilten den Schritt des Ministers. Anhand der Rede von Károly Ráth hielt das Sitzungsprotokoll fest, dass „man auf die Gefahr verweisen wolle, die der Schritt des Ministers hinsichtlich der Autonomie der Industrie- und Handelskammern bedeutet, denn weder durch die bisherige Praxis, noch durch die Gesetzesartikel kann eine Kammer dazu angehalten werden, einer bestimmten Schule besondere finanzielle Unterstützung zukommen zu lassen“.³¹ Nach dieser Stellungnahme wurde die Frage jedoch von der Tagesordnung genommen und es kam zu keinen weiteren Schritten im Interesse des Autonomieschutzes und auch der Fall von Brassó blieb das einzige Beispiel des ministeriellen Einschreitens im Zeitalter der Doppelmonarchie: einen ähnlichen Schritt, der als Verletzung der Autonomie der Kammern gedeutet werden konnte, gab es in dieser Periode der bürgerlichen Ära nicht mehr.

29 §. 2. GA. VI./1868: „Die Industrie- und Handelskammern sind dem Minister für Landwirtschaft, Industrie und Handel untergeordnet, sie empfangen und führen unmittelbar seine Verordnungen durch und können auch direkt an ihn ihre Adressen richten.“ § 24.: „Der Minister kann, wenn sie ihrer Aufgabe nicht nachkommt oder ihre Befugnisse übertritt, die Kammer auflösen, muss aber für die verbleibende Mandatszeit der Kammer innerhalb von höchstens 3 Monaten die Kammer neu wählen lassen.“ Siehe dazu das Auflösungsdokument der Kammer: MOL Z 195 (Allgemeine Dokumente der Handels- und Industriekammer von Budapest) 1./75. Nr. 1990/1880. (10. August 1880).

30 Zitiert von FRITZ 1896, 238.

31 Zitiert von FRITZ 1896, 238.

In der Zwischenkriegszeit waren die Interessenvertretungen nicht nur bestrebt, ihre Mitglieder durch Publikationen weiterzubilden, bzw. die Zeitfragen ihrer Bezirke im weiteren Rahmen bekannt zu machen, sondern auch erneut die Initiative zu ergreifen und eigene Schritte zu wagen. Die Handels- und Industriekammer von Budapest (HIKB) errichtete in den 1930er Jahren zum Beispiel einen Fonds im Wert von 50 000 Pengő bei der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Durch die jährlichen Zinsen wurden die Autoren jener Studien belohnt, die im gegebenen Jahr das Meiste für die Popularisierung des Handels geleistet hatten.³² Die Kammern waren auch bestrebt die Kenntnisse ihrer Mitglieder zu erweitern, so wurden in der Hauptstadt im Rahmen einer Fortbildungsstrategie für Gewerbetreibende Vortragsreihen organisiert, Gewerbeschulungen durchgeführt und Vorbereitungskurse für die Meisterprüfungen abgehalten.³³ Die Interessensvertretungsorganisation der Hauptstadt organisierte allein im Jahre 1935 insgesamt 412 Fachprüfungen und 44 fakultative Meisterprüfungen. Daneben waren die Kammern auch an der Schaffung von Fortbildungskursen und Musterwerkstätten beteiligt.³⁴ Die Handels- und Industriekammer der Hauptstadt hatte schon im Jahre 1850 ihre eigene Bibliothek und Zeitschriftensammlung gegründet; hierin befanden sich nach dem Ersten Weltkrieg mehr als 40 000 Bände. Ab 1925 wurde sie in einem größeren und moderneren Gebäude neu eröffnet, und zehn Jahre später befand sich in der Bibliothek eine Sammlung von mehr als 54 000 Bänden.³⁵

Auch in dieser Periode der bürgerlichen Ära waren die Kammern an der finanziellen Unterstützung von Fachunterrichtsinstitutionen beteiligt. So erhielten von der HIKB in den 1940er Jahren 33 Schüler aus 13 Gewerbefachschulen ein Stipendium von je 100 Pengő, und dieselbe Unterstützung erhielten auch die besten 40 Zöglinge der Handelsburschen- und -mädchenschulen.³⁶ Im Jahr 1941 wandte die HIKB die Summe von 8562 Pengő für die Unterstützung des Fachbüchereinetzes der Innungen, sowie der Lehrlingswohnheime auf; unter den Prioritäten finden wir auch die bürotechnische Modernisierung der un-

32 Beschlüsse der Vollversammlung der Handels- und Industriekammer von Budapest am 18. Mai 1937. Erschienen im *Kamarai Közlöny [Mitteilungsblatt der Kammer]* am 31. Mai 1937.

33 Bericht über die Kammertätigkeit (1934–1942). MOL Z 193 (Allgemeine Schriften der Handels- und Industriekammer) Karton 50. Bündel 43.

34 Bericht über die Kammertätigkeit (1934–1942). MOL Z 193 (Allgemeine Schriften der Handels- und Industriekammer) Karton 50. Bündel 43.

35 Bericht über die Kammertätigkeit (1934–1942). MOL Z 193 (Allgemeine Schriften der Handels- und Industriekammer) Karton 50. Bündel 43.

36 Über die Handelsfachschulung 1941–1943. MOL Z 198 (Allgemeine Schriften der Handels- und Industriekammer) Fasz. 2. Bündel 7.

terstützten Schulen durch die Beschaffung von Schreibmaschinen, bzw. durch die Erweiterung der Schulbibliotheken und Lehrmittelsammlungen.³⁷ Für die Handelsfachschulen wurde bei der HIKB im Jahre 1943 die Summe von 10 000, im Jahre 1944 die Summe von 13 000 Pengő aufgestellt.³⁸

Von den in der Zwischenkriegszeit neu entstehenden Kammerstrukturen waren vor allem die Landwirtschaftskammern an den verschiedenen Schulungs- und Unterrichtstätigkeiten stark engagiert. Von den Landwirtschaftsinteressensvertretungen ist auch vor allem die Landwirtschaftskammer des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes (LKDT) hervorzuheben. Diese Kammer errichtete im Jahre 1929 im Musterobstgarten eine Gartenarbeiterbildungsanstalt. Das Gebäude wurde aus insgesamt 6080 Pengő gebaut³⁹, während weitere 5864 Pengő zur Ausrüstung und Einrichtung der Institution bereitgestellt wurden. Zur Instandhaltung, sowie zur Verpflegung der 10 Erstjahrestudenten wurden insgesamt 8123 Pengő abgesondert.⁴⁰ In diese Anstalt konnten sich Jugendliche zwischen 17 und 24 Jahren bewerben. Während den zwei Jahren des Unterrichts erhielten sie neben der Unterkunft und der Verpflegung auch noch etwas Taschengeld von der Institution. Als Gegenleistung hatten sie sich in ihrer Freizeit auch um die Musterwirtschaft zu kümmern. Während des Bestehens der Schule gab es immer mehr Bewerbungen als freie Plätze, denn jährlich konnten nur 20 bis 40 Studenten aufgenommen werden.⁴¹ Die Unterrichtsanstalt galt in Ungarn als eine einzigartige Initiative, die Absolventen konnten leicht Arbeit finden und waren bei den verschiedenen Gutshöfen sehr gefragt.⁴² Den Erfolg der Kammer-Initiative und das Ver-

37 Die HIKB stellte einen Plan zur Finanzierung der Handelsfachschulen auf; demgemäß sollten im Jahre 1943 12 000, im Jahre 1944 insgesamt 15 000 und im Jahre 1945 bereits 18 000 Pengő für diese Zwecke ausgegeben werden. Dieser Plan, der wegen der Kriegsinflation nicht als besonders gigantisch eingestuft werden kann, konnte jedoch infolge der historischen Ereignisse nicht mehr verwirklicht werden. Siehe: Über die Handelsfachschulung 1941–1943. MOL Z 198 (Allgemeine Schriften der Handels- und Industriekammer) Fasz. 2. Bündel 7.

38 Über die Handelsfachschulung 1941–1943. MOL Z 198 (Allgemeine Schriften der Handels- und Industriekammer) Fasz. 2. Bündel 7.

39 Protokoll der Vollversammlung der LKDT am 9. Mai 1929. BKmÖL IX. 234. a. (Schriften der Landwirtschaftskammer des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes. Allgemeine Schriften) Karton 1. Versammlungsprotokolle 1922–1944.

40 Bericht des Rechnungsführungskomitees der LKDT vom 3. Mai 1930. BKmÖL IX. 234. a. (Schriften der Landwirtschaftskammer des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes. Allgemeine Schriften) Karton 1. Versammlungsprotokolle 1922–1944.

41 Einzelheiten über die Gartenarbeiterbildungsanstalt siehe: PINTÉR, 1981. 452–454. und PINTÉR, 1983. 429–432.

42 Protokoll der Vollversammlung der LKDT am 10. November 1935. BKmÖL IX. 234. a.

dienst der Landwirtschaftskammer des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes wurde durch die Tatsache belegt, dass der Ausbau des Schulnetzwerkes für Gartenarbeiterbildung im Jahre 1939 zum Range des Regierungsprogramms erhoben wurde. Diese Schule wurde unter anderem von Zsigmond Móricz, einem der bekanntesten Literaten der Zwischenkriegszeit, sehr lebhaft unterstützt, da er auch zur LKDT besonders gute Kontakte aufrechterhielt. Als eingeladener Gast war der Dichter im Jahre 1934 sogar bei den Abschlussprüfungen der Institution anwesend.⁴³

Die Landwirtschaftskammer des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes war auch bei der Schaffung einer weiteren besonders wichtigen Schulinstitution als Initiator tätig: im Jahre 1925 wurde durch die Unterstützung der Kammer die erste Winterwirtschaftsschule des Landes eröffnet. Daneben war die Kammer auch an der Volkshochschulbewegung beteiligt, denn im Jahre 1932 eröffnete die Volkshochschule von Pilis mithilfe der LKDT ihre Pforten und der proaktive Direktor der Kammer, László Nagy Gesztelyi, war die ganze Zeit hindurch ein enthusiastischer Verfechter dieser Institution.⁴⁴ Hinzu kam auch noch, dass in der von uns untersuchten Epoche immer wieder fachliche Vorlesungen, Fortbildungskurse, bzw. praktische Vorführungen von der Kammer organisiert worden waren, die den Kammermitgliedern neue Möglichkeiten und neue Perspektiven eröffneten.⁴⁵

Neben dem organisierten Unterricht widmeten sich die Landwirtschaftskammern auch Fragenbereichen, die in der ungarischen Landwirtschaft der Zwischenkriegszeit immer brennender wurden. So hielt die LKDT eine Kongressreihe über die Problematik der Einöden ab: mithilfe der Organisationstätigkeit von László Nagy Gesztelyi kam es 1927 in Szentcsanak, 1933 in Szeged und 1936 in Kiskundorozsma zur Abhaltung solcher Konferenzen.⁴⁶ Die Landwirtschaftskammer jenseits der Theiß war bestrebt, den Wirten in der Aufbesserung der sandigen Gebiete behilflich zu sein, so wurde speziell für diese Frage eine

---

(Schriften der Landwirtschaftskammer des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes. Allgemeine Schriften) Karton 1. Versamlungsprotokolle 1922–1944.

43 Siehe dazu: Protokoll der Vollversammlung der LKDT am 10. November 1935. BKmÖL IX. 234. a. (Schriften der Landwirtschaftskammer des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes. Allgemeine Schriften) Karton 1. Versamlungsprotokolle 1922–1944.

44 PINTÉR 1983, 424.

45 Protokoll der Vollversammlung der LKDT am 28. April 1940. BKmÖL IX. 234. a. (Schriften der Landwirtschaftskammer des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes. Allgemeine Schriften) Karton 1. Versamlungsprotokolle 1922–1944.

46 PINTÉR 1981, 451.

Institution ins Leben gerufen und von der Kammer (profitabel!) betrieben, und es wurden auch Lehrgänge, sowie Studienkurse für diese Frage organisiert, an denen mehrere Tausend Landwirte teilnahmen.⁴⁷

Die Agrarinteressensvertretungen versuchten in diesen Jahren ihre Institutionen weiter auszubauen, damit sie umso effektiver die Sache der Agrarförderung vorantreiben konnten. Dabei veranstalteten sie mit anderen Organisationen Ausstellungen, nahmen – wie bereits erwähnt – an den Gründungen der Volkshochschulen teil und schufen neben den eigenen Musterwirtschaften auch bakteriologische Stationen.⁴⁸

Zum Schluss unserer Betrachtungen lohnt es sich, auch noch einen kurzen Blick auf jene Kammerorganisation zu werfen, die erst gegen Ende der hier behandelten Periode ins Leben gerufen wurde. Die Ungarische Nationale Pressekammer konnte mit Hilfe ihrer guten Beziehungen zu Regierungskreisen im Interesse der Journalistenaspiranten erreichen, dass die Ausbildungstätigkeit, die im Rahmen der Kammer durchgeführt wurde, den Rang einer Hochschulbildung erhielt.⁴⁹ Parallel dazu wurde im Rahmen der Sommeruniversität von Debrecen eine Journalistenausbildung gestartet, und die Kammer veranstaltete im eigenen Rahmen auch noch Fotografienkurse.⁵⁰

Nachdem mit Hilfe von Vid Mihelics⁵¹ der Hochschulunterricht für Journalisten eingerichtet worden war, übernahm die Pressekammer einen bedeutenden Teil der Studiengebühren. Im Falle der Studenten mit einem ausgezeichneten Ergebnis übernahm die Pressekammer die gesamten Studiengebühren, bei den Studenten mit einem sehr guten Studiendurchschnitt Zweidrittel, bei den Studenten mit einem guten Studiendurchschnitt etwa die Hälfte der Gebühren. Daneben hatte die Pressekammer auch ein entscheidendes Wort bei der Vergabe des nach Jenő Rákosi⁵² benannten Stipendiums, das von der ungarischen Haupt-

47 ÚJLAKYÉ 1978, 598. und 602.

48 Siehe detailliert: PINTÉR 1981, 451–454., bzw. ÚJLAKYÉ 1978, 598., sowie die einschlägigen Teile von JÁVORSZKYÉ 1989.

49 Näheres dazu bei: STRAUZ 2008, 151–152.

50 GÁSPÁR 1942, 10.

51 Vid Mihelics (auch als Béla Mihelics bekannt, 1899–1968) war einer der bedeutendsten Journalisten der Zwischenkriegszeit. Sein starkes christlich-soziales Engagement war Ungarnweit bekannt. Er war Mitarbeiter der religiös-gesellschaftskritischen Zeitschrift *Új Nemzedék* und Chefredakteur der *Vox Academica*, der Zeitschrift der katholischen Jugendbewegung.

52 Jenő Rákosi (1842–1929) war ein Literat und Journalist der bürgerlichen Zeit. Er war Mitglied der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, ein Verfechter der Ideen und Reformen von Deák, später der Politik von Apponyi und wurde nach dem Friedensdiktat von Trianon einer der Vorreiter der revisionistischen Bewegung. Er begann seine publizistische Tätigkeit

stadt in einem Wert von 1.000 Pengő gestiftet worden war. Die Pressekammer war durch ihre guten Beziehungen sogar in der Lage zu erreichen, dass im Collegium Hungaricum von Berlin ein Stipendienplatz ungarischen Journalisten vorbehalten blieb und für die sechsmonatige Dauer des Stipendiums das Deutsche Reich sogar ein Stipendium von monatlich 600 Reichsmark bereit stellte. Zur Pflege des Andenkens von István Széchenyi wurde von der Pressekammer schließlich ein Stipendium von 3.500 Pengő für junge Journalisten ins Leben gerufen.⁵³

Zusammenfassend können wir somit festhalten, dass die verschiedenen Kammerorganisationen in der bürgerlichen Ära in Ungarn eine bedeutende Schulungs- und Unterrichtstätigkeit hatten. Die wesentlichste Rolle spielten hierbei mit Sicherheit die Wirtschaftskammern, auch hier vor allem die ältesten Kammerorganisationen, nämlich die Handels- und Industriekammern, aber ab 1920 versahen auch die Landwirtschaftskammern eine bedeutende Rolle. Sie waren nicht nur durch finanzielle Unterstützung verschiedener Schulen, sondern durch die Schaffung eigener Unterrichtsinstitutionen und durch die Finanzierung von Stipendien an der Aus-, Fort-, und Weiterbildung der verschiedensten ungarischen Gesellschaftsgruppen und Berufsarten beteiligt. Unter den gegebenen Rahmen konnte nicht weiter auf die Berufskammern eingegangen werden, aber neben der hier erwähnten Pressekammer waren auch die regional organisierten Advokatenkammern an der Fortbildung, sowie der Prüfung ihrer Mitglieder, besonders der Rechtsanwaltsanwärter beteiligt.

Verwendete und zitierte Literatur

- BOGNÁR, Nándor (Red.) (1997): *Fejezetek a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara életéből. [Kapitel aus dem Leben der Handels- und Industriekammer von Budapest]*. Kamarapressz, Budapest.
- FRITZ, Péter (1896): *A magyar kereskedelmi és iparkamarák keletkezésének, fejlődésének és működésének története 1850–1896. [Die Geschichte der Entstehung, der Entwicklung und der Arbeit der ungarischen Handels- und Industriekammern 1850–1896]*. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest.
- GÁSPÁR, Jenő (1942): *Az 1941-es esztendő története. Igazgató-főtítkári jelentés az Országos Magyar Sajtókamara főosztályainak 1942. március 15-i III. évi rendes közgyűléseire. [Ge-*

---

beim Pesti Napló, gründete später den Budapesti Hírlap, dem er auch als Chefredakteur bis 1925 vorstand. Durch seine konservative Auffassung stand er im starken Gegensatz zu den liberal-fortschrittlichen Literaten (z. B. zu Endre Ady).

53 GÁSPÁR 1942, 11.

- schichte des Jahres 1941. Bericht des Direktors-Generalsekretärs an die Hauptabteilungen der Ungarischen Nationalen Pressekammer zur III. ordentlichen Jahresversammlung am 15. März 1942.*] Budapest, 1942.
- GERGELY, Jenő (Chefred.) (2004): *Autonómiák Magyarországon 1848–1998. Tanulmányok.* [Autonomien in Ungarn 1848–1998. Studien]. ELTE, Budapest.
- GERGELY, Jenő (Red.) (2005): *Autonómiák Magyarországon 1848–2000.* [Autonomien in Ungarn 1848–2000]. Bd. I–III. L'Harmattan, Budapest.
- GERGELY, Jenő (Red.) (2006): *Autonomien in Ungarn 1848–2000. Studienband.* ELTE – L'Harmattan. Budapest.
- GERGELY, Jenő – PRITZ, Pál (1998): *A trianoni Magyarország (1918–1945).* [Ungarn im Zeitalter von Trianon 1918–1945]. Vince Kiadó, Budapest.
- GYÖRIVÁNYI, Sándor (1991): A kereskedelmi szakoktatás Magyarországon a dualizmus korában. [Die Handelsfachbildung in Ungarn zur Zeit des Dualismus]. In: NAGYBÁKAY, Péter – NÉMETH Gábor (Red.): *VII. Kézművesipar-történeti Szimpózium Veszprém, 1990. november 12–14.* [VII. Handwerksgeschichtliches Symposium in Veszprém am 12–14. November 1990.] MTA VEAB, Veszprém. 107–113.
- GYÖRIVÁNYI, Sándor (1992): Ki volt Bibanco Gyula? [Wer war Gyula Bibanco?] *Szakoktatás* 1992/9. 40–41.
- HENDLER, Reinhard (2005): Geschichte und Idee der funktionalen Selbstverwaltung. In: KLUTH, Winfried (Red.) (2005): *Handbuch des Kammerrechts.* Nomos, Baden-Baden.
- JÁVORSZKYÉ RÁCZ Mária (1989): Az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara kialakulása. [Die Entstehung der Landwirtschaftskammer im südlichen Transdanubien]. *Pannon Agrártudományi egyetem Georgikon Mezőgazdaságtudományi Kar közleményei.* Jg. XXXI. Nr. 4. Keszthely. 3–17.
- JEFFCOCK, W. Philip (1935): *Agricultural politics 1915–1935. Being a History of the Central Chamber of Agriculture during that period.* W. E. Harrison & Sons.
- KLUTH, Winfried (2005): Entwicklungsgeschichte und aktuelle Rechtsgrundlagen der Kammern im Überblick. In: KLUTH, Winfried (Red.) (2005): *Handbuch des Kammerrechts.* Nomos, Baden-Baden.
- KLUTH, Winfried – RIEGER, Frank (2004): *Grundbegriffe des Rechts der Industrie- und Handelskammern. Eine Darstellung nach Stichworten.* Institut für Kammerrecht, Halle an der Saale.
- KLUTH, Winfried – RIEGER, Frank (2005): Das Kammerwesen in anderen europäischen Staaten. In: KLUTH, Winfried (Red.) (2005): *Handbuch des Kammerrechts.* Nomos, Baden-Baden.
- KOVÁCS M., Mária (2001): *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus – A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között.* [Liberalismus, Radikalismus, Antisemitismus – Die Politik des Standes der ungarischen Ärzte, Anwälte und Ingenieure zwischen 1867 und 1945.] Helikon Kiadó, Budapest.

- MANN, Miklós: A fővárosi szakoktatás a dualizmus korában. [Die Fachbildung in der Hauptstadt zur Zeit des Dualismus]. *Szakképzési szemle* Jg. 12. 1996/4. 13–26.
- MATTHEWS, A. H. H. (1915): *Fifty years of agricultural politics being the History of the Central Chamber of Agriculture, 1865–1915*. P. S. King & Son, London.
- PINTÉR, Ilona (1981): Duna-Tisza közí Mezőgazdasági Kamara. [Die Landwirtschaftskammer des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes]. In: IVÁNYOSI-SZABÓ, Tibor (Red.): *Bács-Kiskun megye múltjából III. – A kapitalizmus kora. [Aus der Geschichte des Komitates Bács-Kiskun III. – Das Zeitalter des Kapitalismus]*. Kecskemét. 431–474.
- PINTÉR, Ilona (1983): A Duna-Tisza közí Mezőgazdasági Kamara a gazdasági tömegoktatásért. [Die Landwirtschaftskammer des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes für den wirtschaftlichen Massenunterricht] In: IVÁNYOSI-SZABÓ, Tibor (Red.): *Bács-Kiskun megye múltjából V. – Oktatás-nevelés. [Aus der Geschichte des Komitates Bács-Kiskun V. – Unterricht und Erziehung]*. Kecskemét, 1983. 423–434.
- SÁRKÖZI, Zoltán (1967): A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara hivatalörténete [Die Amtsgeschichte der Handels- und Industriekammer von Budapest]. *Levéltári Szemle* 1967/1. 55–107.
- STRAUSZ, Péter (2004): A magyar kamarák érdekérvényesítő képessége a két világháború között 1920–1938 (különös tekintettel a kereskedelmi és iparkamarákra illetve a mezőgazdasági kamarákra) [Die Interessendurchsetzungsfähigkeit der ungarischen Kammern in der Zwischenkriegszeit 1920–1938 (mit besonderem Blick auf die Handels- und Industriekammern und auf die Landwirtschaftskammern)]. In: GERGELY 2004.
- STRAUSZ Péter (2006): A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara szerepe a visszacsatolt területek gazdasági integrációjában (1938-1941). [Die Rolle der Handels- und Industriekammer von Budapest in der wirtschaftlichen Integration der an Ungarn zurückgeschlossenen Gebiete.] In: *Tudás és versenyképesség pannon szemmel – A Pannon Gazdaságtudományi Konferencia tanulmánykötete. [Wissen und Wettbewerbsfähigkeit mit pannonischen Augen – Studienband der Pannonischen Wirtschaftswissenschaftlichen Konferenz.]* Bd. I., Veszprém. 261–267.
- STRAUSZ, Péter (2008): Kamarák a két világháború közötti Magyarországon [Kammern in Ungarn in der Zwischenkriegszeit]. L'Harmattan, Budapest.
- STRAUSZ, Péter – ZACHAR, Péter Krisztián (2008): *Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban. [Wirtschafts- und Berufskammern in Ungarn und der Europäischen Union]*. L'Harmattan, Budapest.
- SZÁVAY, Gyula (1927): *A magyar kamarai intézmény és a budapesti kamara története 1850–1925. [Die Geschichte der ungarischen Kammerorganisation und der Kammer von Budapest]*. Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, Budapest.
- SZÉKÁCS, ANTAL (1903): *Kereskedelmi iskoláink és a gyakorlati élet. [Unsere Handelsschulen und das praktische Leben]*. Budapest.

- SZUPPÁN, Vilmos (1907): *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia emlékkönyve (1857–1907)*. [*Gedenkbuch der Handelsakademie von Budapest, 1857–1907*]. Budapest.
- ÚJLAKY, Zoltánné (1978): A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara kialakulása és főbb jellemzői a két világháború között. [Die Entstehung und wichtigsten Charakteristika der Landwirtschaftskammer jenseits der Theiß in der Zwischenkriegszeit]. *Levéltári Szemle* 1978/3. 597–603.
- VÖRÖSNÉ KESZLER, Erzsébet (1999): A Kereskedelmi Akadémia létrehozása és fejlődése. [Die Schaffung und Entwicklung der Handelsakademie] *Alma mater* 1999/2. 4–10.
- ZACHAR, Péter Krisztián (2004): Fejezetek a magyar kereskedelmi és iparkamarák autonómia-történetéből (1848–1918). [Kapitel aus der Autonomiegeschichte der ungarischen Handels- und Industriekammern] In: GERGELY, Jenő (Chefred.) (2004): *Autonómiák Magyarországon 1848–1998. Tanulmányok*. [*Autonomien in Ungarn 1848–1998. Studien*]. ELTE, Budapest.
- ZACHAR, Péter Krisztián (2006a): Die Entstehung und Entwicklung der beruflichen Selbstverwaltungen 1850–1918. In: GERGELY 2006.
- ZACHAR, Péter Krisztián (2006b): A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara és a kereskedelemfejlesztés a Budapesti Nemzetközi Vásár tükrében. [Die Handels- und Industriekammer von Budapest und die Handelsförderung im Blickfeld der Internationalen Messe von Budapest] In: *Tudás és versenyképesség pannon szemmel – A Pannon Gazdaságtudományi Konferencia tanulmánykötete*. [*Wissen und Wettbewerbsfähigkeit mit pannonischen Augen – Studienband der Pannonischen Wirtschaftswissenschaftlichen Konferenz*.] Bd. I. Veszprém. 267–272.

ZACHAR PÉTER KRISZTIÁN – STRAUZS PÉTER

A magyar kamarák oktatási és képzési tevékenysége a polgári korban (1867–1944)

Összefoglaló

Egy rövid kamarafejlődési bevezetőt követően a szerzők két kamaraszervezési modell – az angolszász és a kontinentális – között tesznek különbséget, bemutatva a kamarai rendszert, majd vázlatos betekintést nyújtanak a polgári korszak magyar kamarai autonómiáinak történetébe. Megrajzolják azt az ívet, mely az 1850-es ideiglenes uralkodói kamarai törvénytől vezetett a dualista, majd a két világháború közötti korszak liberális kamarai szabályozásáig. A kereskedelmi

és iparkamarák 1850-es létrehozását a neoabszolutista centralizációs törekvések sorába ágyazva értékeli, ugyanakkor jelentőségében megkerülhetetlen fontosságú aktusról volt szó a magyar gazdaság modernizációja szempontjából. A kiegyezéssel megindult az a folyamat, mely a kamarákat is új törvényi alapokra helyezte. Ezáltal hazánkban is megteremtődött az alkotmánnyal összeegyeztethető, liberális alapokon nyugvó törvényes (részben civil) kamarai autonómia, mely egyben volt érdekképviselő és érdekvédelmi szervezet. A kereskedelmi és iparkamarák mellett, részben azok mintájára jött létre 1874-ben az ügyvédi kamarák és a közjegyzői kamarák rendszere.

Az első világháborút és a trianoni békediktátumot követően „Csonka-Magyarországon” újabb kamarai struktúrákat hoztak létre. 1920-ban állították fel Magyarországon a mezőgazdasági kamarákat. Ezek újdonsága volt, hogy első ízben országos ernyőszervezetet is létrehoztak a területi érdekképviselői rendszer mellett. Ugyancsak a két világháború közötti időszakban állítottak fel több szakmai kamarát is. A már közel fél évszázada működő ügyvédi és közjegyzői kamarák mellett hozták létre 1923-ban a Budapesti Mérnöki Kamarát, majd 1936-ban az orvosi kamarákat, végül pedig 1938-tól a kétes autonómiájú Sajtó-, Színművészeti és Filmművészeti Kamarát, melyek célja részben a zsidó származásúak szakmákból történő kiszorítása volt.

A megindult kamarai működés körében a tagságnak számos fajsúlyos kérdést kellett megoldania. Ezek között az egyik központi kérdés a szakoktatás és továbbképzés kérdésköre volt. A Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara már közvetlenül megalakulását követően felismerte a szakképzés szükségességét, így támogatta egy felsőfokú képzési intézmény létrehozását. A kamara elnöke, Appiano József javaslatára már 1856-ban megindultak az előkészületei egy nyugat-európai mintákat követő, felsőfokú kereskedelmi iskola létrehozásának, melyet végül 1857-ben állítottak fel (Budapesti Kereskedelmi Akadémia).

A kereskedelem és ipar törvényes érdekképviselők emellett odafigyeltek a később megindult községi (ma úgy mondanánk: önkormányzati) és állami kereskedelmi szakoktatásra is. Folyamatosan igyekeztek szemmel tartani a színvonal alakulását, a pedagógiai munka problémáit, s nemcsak hogy belefolytak az oktatás reformjával kapcsolatos közvitába, de több konkrét javaslatot is megfogalmaztak. Ez utóbbiak sorában az 1905–1906-os kezdeményezés volt a legkiemelkedőbb, amikor az évek óta zajló ankétok sorozata után szakértekezletet tartottak a reformjavaslatok kidolgozására. A kamarák azonban anyagilag is igyekeztek segíteni a kereskedelmi oktatás ügyét: a tehetséges és szorgalmas tanulók számára ösztöndíjat hozott létre, s egyes intézményeknek is rendszeresen jutattott pénzügyi támogatást.

A két világháború között létrehozott kamarai struktúrák közül elsősorban a mezőgazdasági érdekképviselések igyekeztek a különböző képzési és oktatási tevékenységekbe bekapcsolódni. A mezőgazdasági érdekképviselői szervek közül talán a Duna-Tisza közí Mezőgazdasági Kamara volt a legaktívabb az oktatás fejlesztése terén: Kecskeméten 1929 elején kertmunkásképző iskolát állított fel a mintagyümölcsösben. Az iskolába 17 és 24 év közötti fiatalok jelentkezhettek. A kétéves képzés ideje alatt a tanulók ingyenes szállást, ellátást, sőt némi kis zsebpénzt is kaptak, amiért cserébe ők tartották rendben a mintagazdaságot.

Mindemellett a Duna-Tisza közí Mezőgazdasági Kamara hozta létre 1925-ben az országban az első téli gazdasági iskolát. A szervezet részt vett a népfőiskolai mozgalomban is: támogatásával jött létre 1932-ben a Pilisi Népfőiskola, Gesztelyi Nagy László, a kamara igen aktív igazgatója pedig mindvégig lelkes támogatója volt eme intézménynek.

Az Országos Magyar Sajtókamara – rendkívül jó kormányzati kapcsolatai révén – az újságírójelöltek érdekében elérte, hogy képzésüket főiskolai rangra emeljék, sőt ezzel párhuzamosan a debreceni nyári egyetem keretén belül is mód nyílt az újságírói ismeretek elsajátítására, míg a kamara égisze alatt még fotótanfolyam is indult. A főváros által alapított ezer pengős Rákosi Jenő-ösztöndíj odaítélésében is az érdekképviselőnek volt döntő szava, sőt a kamara azt is elérte, hogy a berlini Collegium Hungaricumban egy helyet újságíróknak tartsanak fenn, akik számára a németektől 6 hónapra szóló 600 márkás havi ösztöndíjat is kieszközölt.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a különböző kamarai szervezetek a polgári kori Magyarországon jelentős oktatási és képzési tevékenységet folytattak. Ebben minden bizonnyal a leglényegesebb szerep a legnagyobb taglétszámot is magukénak tudó gazdasági kamaráknak jutott. Ezen belül is a hagyományos kereskedelmi és iparkamarai, valamint az 1920-tól működő mezőgazdasági kamarai szervezetek vezetősége járult hozzá külön érdemekkel a magyar oktatásügy fejlődéséhez.

IFJ. BERTÉNYI IVÁN

A magyarországi politikai elit bécsi tanultságú tagjai (1848–1875)

Bevezetés

A „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” kutatási projekt keretében Szögi László és kutatócsoportja évtizedes munkával gyűjtötte össze mindazon magyarországi diákokat, akik külföldi egyetemeken és főiskolákon végeztek el vagy egészítették ki tanulmányaikat az újkorban. A legkülönbözőbb külföldi felsőoktatási intézmények levéltáraiban végzett szorgos gyűjtőmunka eredményeit több kötetben publikálják,¹ s így azok a kutatás számára szélesebb körben is elérhetőkké válnak.

A több ezer nevet tartalmazó listák számos további vizsgálódás számára jelenthetnek kiindulópontot, így egyebek mellett képet alkothatunk arról, milyen szellemi tájékozódású volt az érintett korszakokban a magyar értelmiség, milyen szellemi kapcsolatok fűzték a magyarországi fiatalokat az európai felsőoktatás

---

1 A teljesség igénye nélkül: Szögi László: *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén. I. 1790–1850.* Budapest–Szeged, 1994, Budapest–Gödöllői Egyetemi és Főiskolai Levéltári Szövetség – ELTE Levéltára [a továbbiakban: Szögi 1994]; Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849.* Marosvásárhely, 1998, Mentor Kiadó; Szögi László: *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789–1919.* Budapest, 2000, ELTE Levéltára; Mészáros Andor: *Magyarországi diákok prágai egyetemeken 1850–1918.* Budapest, 2001, ELTE Levéltára; Szögi László: *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919.* Budapest, 2001, ELTE Levéltára [a továbbiakban: Szögi 2001]; Szögi László – Kiss József Mihály: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és akadémiákon 1849–1867.* Budapest, 2003, ELTE Levéltára; Fazekas István: *A Bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918 (1951).* Budapest, 2003, ELTE Levéltára; Páryi Gábor: *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918.* Budapest, 2004, ELTE Levéltára.

különböző központjaihoz. Természetesen mindennek további következményei és olykor csak áttételesen kimutatható hatásai voltak, melyeket – mint például a reformátusok németalföldi orientációját – eddig csak általánosságokban, konkrét adatok nélkül emlegethettük, egy-egy példából kiindulva. Most, a számszerű adatok birtokában már sokkal korrektebb és pontosabb tényekre alapíthatóak a hasonló kijelentések. Kimutatható például, hogy a protestáns diákok sokat emlegetett németalföldi és észak-német, esetleg svájci orientációja mellett mennyire jelentős volt a katolikus peregrináció osztrák, délnémet vagy itáliai érdeklődése, és milyen nagy arányt tettek ki a Bécsben tanuló magyarországi diákok.²

A feltárt óriási mennyiségű név természetesen nem tette lehetővé, hogy az egyes peregrinusok későbbi életpályáját is kikutassák, feltüntessék a kötetekben,³ így az a feladat, hogy az egyes külföldi egyetemek növendékei később milyen pályát futottak be, az adattár felhasználóira vár. A nagy mennyiségű adat természetesen önmagában is értékes, de igazán akkor járulhat hozzá múltunk jobb megismeréséhez, ha az adatok felhasználhatók, beilleszthetők más kutatásokba és az alap kutatások segítségével levont következtetések szélesebb tudományos érdeklődésre is számot tarthatnak.

Jelen írásunkban egy hasonló felhasználásra teszünk szerény kísérletet, tudomásunk szerint az első között. Azt vizsgáljuk a Szögi László által vezetett kutatócsoport révén feltárt adatbázis segítségével, hogy a magyarországi politikai eliten belül milyen mértékben volt jelentős a bécsi iskolázottság a polgári korszak elején. A kor politikai életének kutatójaként nem elsődlegesen a felsőoktatás története érdekel, hanem az adatokból levonható általánosabb következtetések. Mennyiben volt jellemző a korszak politikusaira, hogy a Habsburg-birodalom fővárosában bővítették tudásukat? Milyen jellegű tanulmányokat folytattak? A később politikussá váló bécsi diákokra milyen társadalmi háttér (születési ill. lakóhely, vallás, társadalmi csoportba tartozás) és milyen politikai irányultság volt a jellemző leginkább?

Az esetlegesen felfedezett általánosabb, elméleti jellegű tapasztalatok mellett írásunk gyakorlati szempontból is rejthet magában némi hasznot. Ahogy maga Szögi László is elismerte, az óriási mennyiségű munka és a ráfordítható csekély idő olykor „bizonyos hibákat okozhatott”. Elképzelhető tehát, hogy egyes nevek, személy- és földrajzi nevek esetében, különösen az elnagyolt folyóírással vezetett tantárgyi nyilvántartásoknál „olvasati hiba is becsúszhatott”, ezért a szerzők

2 „A két forradalom [ti. 1789 és 1848] között Pesten kívül Bécsben képezték Magyarország és Erdély értelmiségének jelentős részét.” Szögi 1994, 20.

3 Vö.: Szögi 1994, 8. és Szögi 2001, 58.

a pontatlanságok felfedezésére buzdították az adattárak használóit.⁴ Munkánk tehát egyúttal az adatbázis gyakorlati felhasználhatóságának is próbája és – előlegezzük meg – bizonyítéka.

A vizsgálat módszereiről

1848 korszakhatár a magyarországi történelemben. Az áprilisi törvényekkel létrejött a modern magyar polgári államrendszer.⁵ Kialakult a népképviselői parlament, létrejött a polgári végrehajtó hatalom, megalakult az első felelős független magyar kormány. Az 1848-ban kialakított államrendszer nemcsak azért számított origónak, mert az átalakulás kezdőpontja volt, hanem mert egyúttal mércéje is volt minden későbbi kísérletezésnek, s a magyar liberális politikai elit zöme ehhez kívánt visszatérni a szabadságharc leverését követően is. Ez az 1867-es kiegyezéssel zömmel sikerült, így az 1848-ban kialakított államrendszer a dualista korszakban is nagyrészt érvényesült. Vizsgálódásunk kezdőpontját ezért az 1848-cal felálló új típusú hatalom működésével jelöltük ki.

Zárásként logikus lett volna az 1918-as év, mely a Monarchia összeomlását és államrendjének fokozatos megszűnését hozta, ugyanakkor a Szögi-féle kutatás publikált és ezáltal számunkra felhasználható adatbázisa sajnálatos módon éppen itt nem teljes: noha elkészült, eddig nem jelent meg nyomtatásban a minden szempontból legfontosabbnak mondható bécsi egyetem 1867 és 1890 közötti magyarországi diáknévsora. Ezért az ezekben az évtizedekben bécsi tanulmányokat folytató és ezt követően, éppen a dualista korszak végén politikai szerepet vállaló személyek nélkül kár lett volna a politikatörténeti szempontból egységesnek látszó kort teljes egészében vizsgálni. Ezért kényszerűen a dualista korszak egyik belső korszakhatárát választottuk jelen tanulmányunk lezárásának. 1875-ben az addig kormányzó Deák-párt és legerősebb ellenzéki vetélytársa, a Tisza Kálmán által vezetett Balközép összeolvadt, s a fúziótól kezdve a dualista rendszer stabilizálódott a Szabadelvű Párt kormányzása alatt, ami újabb alkorszakot jelent a dualizmus politikatörténetében. Így tehát az 1848 és 1875 közötti magyarországi politikai elit vizsgálatáról lesz szó az alábbiakban.

4 SzÖGI 1994, 54.; SZABÓ–SZÖGI: i. m., 7.; SzÖGI 2001, 67. vagy SzÖGI–KISS: i. m., 51.

5 GERGELY András: *A magyar polgári államrendszer 1848-ban*. In: *úő: 1848-ban hogy is volt? Tanulmányok Magyarország és Közép-Európa 1848–49-es történetéből*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó, 93–136.

A politikai elit fogalmát nehéz pontosan meghatározni, így elfogadjuk, hogy az általunk használt, meglehetősen szűken értelmezett fogalom is vitatható. Úgy döntöttünk, hogy jelen írásunkban csak a minisztereket és az országgyűlési képviselőket fogjuk vizsgálni, ugyanis a magyar politikai elittel kapcsolatos adatbázisok száma csekély, az életrajzi gyűjtemények színvonala vegyes és a nem magyar nyelvű munkák nehezen hozzáférhetőek. Tudjuk, hogy a főrendiház tagjait, az államtitkárokat, de a hatalomgyakorlás terén nagyon fontos főispánokat is a politikai elitbe kellene sorolnunk, de pusztán az életrajzi adatok összegyűjtése önmagában olyan hosszú időbe került volna, amire most nem vállalkozhattunk. Az azonban tudatos döntés volt részünkről, hogy kizárólag a felelős független kormányok tagjait tettük vizsgálódásunk tárgyává, mert az 1849 és 1867 között tényleges fennálló végrehajtó szerveket nem tekinthettük a magyar szuverenitáson alapuló politikai vezetésnek. Szintén szándékosan maradtak ki érdeklődésünk köréből a katonai és egyházi vezetők, illetve a korszakunkban valós politikai hatalommal már csak ritkán rendelkező országhatalmosok. A közös miniszterekre pedig azért nem térünk ki külön, mert korszakunkban mindössze két magyar állampolgárságú közös miniszterről volt szó, és sem Andrássy Gyula gróf külügyminiszter (1871–1879), sem Lónyay Menyhért pénzügyminiszter (1870–71) nem végzett tanulmányokat Bécsben.⁶ A horvát bánok és a fiumei kormányzók kihagyása mellett ugyanazok az érvek szóltak, amiért a Szögi-féle adatbázis is eltekintett a Dráva vonalától délre született peregrinusok vizsgálatától:⁷ történetük sokkal inkább az autonóm Horvátországhoz, mint Magyarországhoz tartozik.

Az 1848 és 1875 közötti miniszterek és képviselők (sokszor sajnos nem elégséges mennyiségű) adatait alapvetően két munkából gyűjtöttük össze. A miniszterekre nézve az újkori magyar archontológiai irodalom klasszikusának, Bölöny József: *Magyarország kormányai c. munkáját*⁸ használtuk, míg a képviselőkre nézve a legteljesebb gyűjtés Tóth Béla németül megjelent monográfiája.⁹ Az ebben a két munkában található neveket kerestük ki a korszakra vonatkozó peregrinációs adatbázisokból, elsősorban az 1789 és 1849 között a Habsburg-birodalom összes egyetemén tanult magyarországi¹⁰ ill. erdélyi diákot tartalmazó

6 Vö.: BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1887. Csatolva: Közös miniszterek – horvát bánok – fiumei kormányzók 1867–1918*. Harmadik, bővített kiadás. Budapest, 1987, Akadémiai Kiadó, 423–449.

7 SZÖGI 1994, 16–17.

8 BÖLÖNY József: i. m.

9 Adalbert TÓTH: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. München, 1973, R. Oldenbourg Verlag.

10 SZÖGI 1994.

kötetből¹¹ és az 1849 és 1867 között Bécsben tanuló peregrinusok gyűjteményéből.¹² Mivel az 1867 után Bécsben tanult magyarországi diákok névsora nincs publikálva, az 1867 és 1875 között politikai pályára lépő személyek esetében elvileg elképzelhető, hogy bécsi tanulmányaik rejtve maradtak előttünk. Ugyanakkor életkori sajátosságokból következően erre csak olyan csekély számban (és kizárólag a képviselők között) kerülhetett sor, hogy adataink általános pontosságát ez érdemben nem befolyásolná.

Tekintettel arra, hogy a kétféle adatbázis sok esetben csak egészen minimális információt közölt, jó néhányszor sok gonddal járt a személyek azonosítása. Arra is több alkalommal volt példa, hogy a politikatörténeti források határozottan állították az illető személy bécsi tanultságát, ugyanakkor a Szögi-féle adatbázis erről nem tartalmazott információt. Ezekben az esetekben igyekeztünk más források bevonásával eldönteni, helytállóak-e az adatok, s az illető politikus valóban végzett-e tanulmányokat a császárvárosban. Magyar és idegen nyelvű lexikonok, életrajz-gyűjtemények és modernebb archontológiák, valamint az Országos Széchényi Könyvtár gyászjelentés-gyűjteménye segítségével ez az esetek nagyobb részében ugyan sikerült, de a nevek kikeresése során pontatlanságokra, tévedésekre is sor kerülhetett. Adataink ezért sajnos nem tekinthetők 100%-osan megbízhatónak, mint ahogy az is lehetséges hibaforrás, hogy azokat a magyarországi peregrinusokat, akik nem a szűkebben vett Magyarország (azaz a Horvát-Szlavónország és Fiume nélkül, de Erdéllyel együtt értendő területen) születtek, a Szögi-féle kutatás figyelmen kívül hagyta.¹³ Mindazonáltal elmondható, hogy az 1848 és 1875 közötti magyar miniszterek és országgyűlési képviselők, illetve a Bécsben 1867 előtt tanulmányokat folytató magyarországi peregrinusok halmozainak egybevetésére jelen írásban kerül sor először.

A bécsi tanultságú miniszterek

Az 1848 és 1875 közötti korszakban működő összesen hét kormánynak, a Batthyány-, a Szemere-, az Andrássy-, a Lónyay-, a Szlávy-, a Bittó- és a Wenckheim-kormánynak a tagjait vizsgáltuk, az újkori magyar archontológiai irodalom klasszikusának, Bölöny József: Magyarország kormányai c. munkája

---

11 SZABÓ-SZÖGI: i. m.

12 SZÖGI-KISS: i. m.

13 SZÖGI 2001, 14.

alapján.¹⁴ Mivel ez a gyűjtés feltűnteti azokat a tárcavezetőket is, akik államtitkári rangban, de miniszter hiányában ténylegesen vezették a rájuk bízott minisztériumot, az ő adataikkal bővítettük a miniszterek sorát.

A miniszterelnökök közül összesen két személyről mondható el, hogy Bécsben folytattak tanulmányokat, még ha ez nem is feltétlenül a bécsi egyetem volt. Első felelős miniszterelnökünk, németújvári Batthyány Lajos gróf 1815-től négy éven keresztül tanult Vinzenz Plebán bécsi nevelőintézetében, neves arisztokraták gyermekei között. A nehezen kezelhető fiút 1819 tavaszán anyja kivette innen, s egy ideig Ikerváron volt, majd az 1819/20-as tanévet a győri bencéseknel végezte el. 1821 márciusától azután ismét Bécsben, Fritz Klinkovström nevelőintézetében tanult három évig, majd Klinkovström tanácsára az anyja Nikolaus Möller filozófiai doktorra bízta fiát, aki közel két évig tanította, természetesen szintén a császárvárosban. Batthyány ezenközben befejezte bölcséleti tanulmányait és jogot kezdett tanulni, majd az öröksége körül kirobbant vita miatt 1826 nyarán katonának állt, ám közben is tanult, s a zágrábi jogakadémián az év végén sikeresen zárta be jogi tanulmányait.¹⁵ A Szögi-adattár ehhez képest más információkat közöl. Az 1818-as évnél ikervári születésűnek tünteti fel, akinek apja földbirtokos,¹⁶ míg 1822-ben pozsonyi születésűként találjuk meg, akinek apja ezredes¹⁷ (volt), mindazonáltal mindkét esetben gimnazistaként találkozunk a majdani kormányfővel: 1818-ban grammatikai, 1822-ben bölcséleti tanulmányait kezdte meg.

A borsodi református nemesi családba született Szemere Bertalan, a katolikus felföldi gróf Andrássy Gyula és a beregi református Lónyay Menyhért nem végzett bécsi tanulmányokat. Ezzel szemben okányi Szlávy József, aki 1872 és 1874 között állt a kormány élén, a kiváló bécsi Theresianum diákja volt 1829 és

14 BÖLÖNY József: i. m.

15 Batthyány tanulmányaira: MOLNÁR András: *Batthyány Lajos a reformkorban*. Zalaegerszeg, 1996, Zala Megyei Levéltár, 18–20.; ERDŐDY Gábor: *Batthyány Lajos*. Budapest, 1998, Új Mandátum Könyvkiadó, 9–10.; ERDŐDY Gábor: *Batthyány* – HERMANN Róbert: *Szemere*. Budapest, 2002, Pannónia Kiadó, 15–16. és URBÁN Aladár: *Gróf Batthyány Lajos, Magyarországnak első alkotmányos kormányfője*. Budapest, 2007, Holnap Kiadó, 10–11. és legújabban: FÓNAGY Zoltán: *Batthyány Lajos gróf bécsi tanulói éveinek szellemi háttérrel (1821–1826)*. In: *Pártvezér, miniszterelnök, vértanú. Tudományos emlékülés a 200. éve született Batthyány Lajos miniszterelnök tiszteletére*. Zalaegerszeg, 2007. szeptember 12. Budapest–Zalaegerszeg, 2008, Magyar Közlöny- és Lapkiadó – Zala Megyei Levéltár, 13–23.

16 SZÖGI 1994, 89., 1514. szám alatt, „Bathiany Ludwig graf” néven.

17 SZÖGI 1994, 97., 190. szám alatt.

1840 között.¹⁸ Ezt az ismert tényt¹⁹ a Szögi-féle adattár csak annyiban jelzi, hogy „Joseph Szlawy” 1829-ben az első grammatikai osztályt kezdte meg.²⁰ Szláv utóda, Bittó István, és a Deák-párt és a Balközép közötti fúzió idején átmenetileg miniszterelnöki posztot betöltő Wenckheim Béla báró ellenben nem mondhatták el magukról, hogy tudásukat Bécsben bővítették volna.

Első felelős független kormányunknak a miniszterelnök mellett egyedül a szeptemberi válság során minisztere lemondása miatt a tárcát vezető id. szemeriai Szász Károly vallás- és közoktatásügyi államtitkár volt bécsi tanultságú tagja: 1820-ban a műegyetem mérnökkarára iratkozott be.²¹ Igaz, az erdélyi református kiválóság csak rövid ideig folytatott itt tanulmányokat, hiszen eleve nevelőként, egy vagyonosabb erdélyi család sarjának kísérőjeként élhetett itt, s tanulhatott vegytant egy évig.²²

A második magyar kormánynak csupán egy bécsi iskolázottságú tagja volt, jellemzően a Szemere-kormány egyetlen arisztokrata minisztere, németújvári gróf Batthyány Kázmér. Az első miniszterelnökkel csak távoli rokonságban álló későbbi külügyminiszter 1817-ben gimnazistaként kezdte meg grammatikai tanulmányait Bécsben.²³ Ismeretes, hogy a szabadságharc katonai vezére, egy ideig hadügyminisztere, Görgei Arthur 1848 előtt kémiai tanulmányokat is folytatott, éspedig azt követően, hogy kilépett a hadseregből, 1846-ban és 1847-ben a prágai egyetem bölcsészkarán.²⁴

18 Album der k. k. thesianischen Akademie (1746–1913) Verzeichnis sämtlicher Angehörigen der K. K. Theresianischen Akademie (ehemals K. K. Theresianische Ritterakademie) von der Gründung durch die Kaiserin Maria Theresia im Jahre 1746 bis zum 1. November 1912 mit kurzen biographischen Daten. Zusammengestellt von Max Freiherr von Gemmell-Flischbach. Fortgesetzt und ergänzt von Camillo Manussi Edler von Montesole. Wien, 1913, Selbstverlag des Herausgebers (a továbbiakban: Album der thesianischen Akademie), 136., 1249. számon. Vö.: Szögi 1994, 112., 2648. szám alatt. Eszerint Szláv 1829-ben a gimnázium grammatikai tanulmányait kezdte meg.

19 Pl.: Jónás Károly: *Szláv József*. In: Jónás Károly – Villám Judit: *A magyar országgyűlés elnökei 1848–2002. Almanach*. Budapest, 2002, Argumentum Kiadó, 110.

20 Szögi 1994, 112., 2648. számon.

21 Szögi 1994, 153., 4474. számon.

22 *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*. Szerk.: Pálmány Béla. Budapest, 2002, Magyar Országgyűlés (a továbbiakban: Pálmány Béla: i. m.), 827–829. Eilhart Anton Dörner életrajza szerint Szász 1816-ban ugyan ügyvédi esküt tett, de inkább nevelőként működött előbb a Teleki grófnál, aztán br. Keménynél és Zeyk Jánosnál. Egyik (meg nem nevezett, s a Szögi-féle jegyzék alapján sem kideríthető) tanítványával volt egy évig Bécsben, majd 1820-ban tért vissza Erdélybe, ahol a nagyenyedi református kollégium ideiglenes tanára lett, s 1821-től 1837-ig ugyanitt jogot tanított.

23 Szögi 1994, 87., 1433. számon. Életrajzírója nem közöl adatokat tanulmányairól. Füzes Miklós: *Batthyány Kázmér*. Budapest, 1990, Gondolat-Baranya Megyei Levéltár, 12.

24 Szögi 1994, 265., 8105. számon.

A kiegyezést követő első magyar kormánynak kezdetben nem volt bécsi tanultságú minisztere, s az Andrássy-kormány összesen 17 tagja közül is csak kettő. Az 1869. október 21-én belügyminiszterré kinevezett, s tárcáját 1871. február 2-ig irányító²⁵ Rajner Pál²⁶ nevét ugyan a Szögi-féle gyűjtések nem tartalmazzák, ám tudjuk, hogy 1835 és 1842 között²⁷ „Bécsben tanult a Theresianumban; itt tanulmányait befejezve 1844-ben a udvari kancelláriánál gyakornok, majd tiszteletbeli fogalmazó lett.”²⁸ Rajta kívül még a miniszterelnökként már említett Szláv József volt korábban bécsi diák, aki 1870. május 24-én földművelés-, ipar és kereskedelemügyi miniszterként lett kormánytag, s ezt a tárcát irányította a Lónyay-kormányban is, hogy majd saját kormányában ehelyett a honvédelmi miniszteri és (1873. december 19-től) a pénzügyminiszteri feladatokat lássa el.²⁹

A Rajner körüli probléma rámutat arra, hogy a Szögi-féle gyűjtés a nem klasszikusan (illetve nem a teljes korszakra nézve) felsőoktatási intézményekre nézve hol közöl adatokat, hol nem, így különösen az 1848 előtti korszakban körülményekkel kezelendők. A Lónyay-kormány, mely átvette az Andrássy-kormány minisztereit, összesen tíz miniszterből állt a minisztercseréket is beleértve, ám közülük egyedül Szlávynak voltak bécsi iskolaévek a háta mögött.

Szláv József alatt összesen 11 miniszter szolgált, de a miniszterelnökkel csak egy kormánytag osztozott a bécsi iskolázottság tekintetében. (Ifj.) zichi és vásonkeői Zichy József gróf előbb a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszteri tárcát birtokolta, majd 1873. december 19-től a közmunka- és közlekedésügyi miniszteri tisztséget töltötte be.³⁰ Egyúttal ő az első olyan magyar miniszter, aki valóban egyetemi tanulmányokat folytatott a császárvárosban, ugyanis az 1859. tanév téli szemeszterében a bécsi egyetem jogi fakultására iratkozott be.³¹ Az utolsó Deák-párti kormányban, Bittó István kabinetjében Zichy mellett, aki megtartotta a közmunka- és közlekedésügyi tárcát, beleházi és etrekarcsai Bartal György³² földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter is bécsi tanultságú volt, éspedig a Theresianum diákja volt 1831 és 1841 között.³³

25 BÖLÖNY József: i. m., 351.

26 Adalbert TÖTH: i. m., 305, 1655. számon.

27 Das Theresianum in Wien. Vergangenheit und Gegenwart von Eugen GUGLIA. Wien, 1912, Verlag von Anton Schroll & Co., 195. és Album der thesesianischen Akademie, 143., 1405. számon.

28 *A Pallas nagy lexikona*. XIV. kötet, 367.

29 BÖLÖNY József: i. m., 371. és 449.

30 Uo., 389.

31 SZÖGI 1994, 107., 2340. számon.

32 Csapó Mária életrajza. In: PÁLMÁNY Béla: i. m., 69–70.

33 Album der Theresianischen Akademie, 138., 1306. számon; Eugen GUGLIA: i. m., 195.

Első hat kormányunknak összesen hat miniszterelnöke és 47 minisztere, illetve tárcavezető államtitkára volt. Közülük két miniszterelnök végzett Bécsben középfokú tanulmányokat, míg a miniszterek közül csak hatan tanultak Bécsben. Ez arra utal, hogy a polgári kori Magyarország politikai vezetőinek első nemzedéke még csak igen kis részben bővítette ismereteit Bécsben, és ha tanult is a császárvárosban, akkor is jellemzően nem a bécsi egyetemen, hanem valamilyen középfokú oktatási intézményben. Persze ez nem különösebben meglepő, hiszen ez a nemzedék még a rendi korszakban szerezte meg azt a tudást, mely a közélethez szükséges volt, s ez a hazai joganyag megismerését jelentette elsősorban. Ezt pedig inkább lehetett valamelyik hazai jogakadémián vagy a pesti egyetemen elsajátítani, mint egy ebből a szempontból idegen ország egyetemén. Másfelől az is látható, hogy az első hat magyar kormányban a miniszterelnökök fele, a miniszterek és tárcavezető államtitkárok kb. negyede (47-ből 12 fő) volt arisztokrata származású, s az ő felkészítésük a közéletre ekkor még sokkal inkább házitanítók, nevelők révén történt, mint nyilvános iskolákban, így a bécsi egyetemi tanulmányokra emiatt is viszonylag kevés példát találunk.

A bécsi tanultságú országgyűlési képviselők

Magyarországon 1848 nyarán rendezték az első népképviseleti választásokat, de ennek a magyar parlamentnek a szabadságharc viszontagságai miatt meglehetősen zaklatott volt a működése: előbb Debrecenbe költözött, majd Buda 1849. május 21-i visszafoglalása után egy ideig ismét Pesten ülésezhetett, de azután a hadi helyzet romlásával Szegedre kényszerült. A szabadságharc leverésével Magyarország önállósága teljes mértékben megszűnt, ráadásul a berendezkedő Habsburg hatalom az alkotmányosságot és a parlamentarizmust is veszélyesnek ítélte, így természetesen az ötvenes években szóba sem kerülhetett, hogy újból választásokat tartsanak.

Az önkényuralom 1859-es itáliai katonai veresége, a súlyos nemzetközi elszigeteltség és a birodalom számos részében robbanásveszélyessé vált elégedetlenség végül arra kényszerítette Ferenc Józsefet, hogy alkotmányt adjon birodalmának. A konzervatív és föderális jellegű Októberi diploma gyors kudarca után tartósabbnak ígérkező rendszer körvonalazódott: a Februári pátenst által konstruált centralizált, mérsékelt liberális parlamentáris császárság. Mivel a központi parlamentbe, a bécsi Reichsratba az egyes tartományok képviseleti gyűléseinek kellett az előírások szerint delegálni a meghatározott számú képviselőket, szükségessé vált a tartománygyűlések, így a magyar országgyűlés összehívása is.

Hosszas jogi és politikai viták után a császár engedett, és lényegében az 1848-as törvény előírásainak megfelelően zajlottak le a magyarországi választások, de az ország önállóságának súlyos sérelme volt, hogy az 1848-ban Magyarországgal törvényesen egyesült Erdélyt az új rezsim is külön tartományként kezelte, így az 1861-ben összeült második magyar népképviselői parlament sajnálatosan nélkülözte az erdélyi követeket. Mivel pedig az országgyűlés nem volt hajlandó az uralkodói leiratnak eleget téve megválasztani a Reichsratba küldendő magyarországi követeket, Ferenc József feloszlatta a magyar parlamentet, és ideiglenesen Magyarországra nézve visszaállította az abszolutizmust.

A rövid életű és csonka 1861-es magyar országgyűlés feloszlátása után négy évvel, 1865 végén már az uralkodó és a nemzet közötti kiegyezési tapogatózások felgyorsítása jegyében került sor a harmadik magyar népképviselői országgyűlés megválasztására. A Ferenc József és a magyarok között készülő alku elengedhetetlen feltétele volt azonban Deákék részéről az ország területi egységének helyreállítása, mindenekelőtt Erdély és Magyarország újbóli egyesítése. Ennek jegyében 1866 tavaszán már Erdély is elküldhette a pesti magyar országgyűlésre követeit, s 1848 után ismét együtt tanácskozhattak a nemzet ügyeiről a „két testvérhaza” legjobbjai. Ez az országgyűlés szentesítette a kiegyezést, ez koronázta meg Ferenc Józsefet, s innentől kezdve a dualista korszak alkotmányosságának megfelelően a törvényes három évenkénti népképviselői választásokra kerülhetett sor. 1869 tavaszán, majd 1872 nyarán a korábbi szabályoknak megfelelően zajlottak le a választások, s kezdett állandósulni a magyar népképviselői parlament működése.

Az öt első népképviselői parlament képviselőivel foglalkoztunk vizsgálataink során, tehát mindazokkal, akik 1848–49-ben, 1861-ben, vagy az 1865 és 1875 közötti három ciklus valamelyikében szereztek parlamenti mandátumot. Természetesen az időközi választásokon az országgyűlésbe kerülő politikusokat éppúgy figyelembe vettük, mint azokat, akiket az általános választások során szavaztak meg választóik. A korabeli magyar közgondolkodás által illegitimnek tartott 1863–64-es nagyszebeni erdélyi *Landtag* tagjaival azonban nem foglalkoztunk, ellenben azokkal a férfakkal igen, akik megválasztásuk ellenére nem foglalták el helyüket a parlamentben, vagy mert maga az országgyűlés semmisítette meg mandátumukat, vagy mert ők kívántak ezzel a módszerrel tiltakozni a fennálló viszonyok ellen. Az országgyűlési képviselők legfontosabb adatait egészen az 1892–96-os ciklusig tartalmazó alapvető monográfia³⁴ szerint az első öt ciklusban összesen 1389 országgyűlési képviselő szerzett mandátumot a pótképviselőkkel és a nem igazol-

34 Adalbert Tóth: i. m.

takkal együtt. Számításaink szerint közülük összesen 106 fő rendelkezett bécsi tanulmányokkal, ami az összes képviselő 7,63%-át jelenti. Ha ezt összevetjük azzal, hogy a miniszterek és miniszterelnökök esetében ez az arány közel kétszer akkora, 14,58% volt, akkor azt láthatjuk, hogy a magasabb színvonalú, költségesebb bécsi tanulmányokat az egyszerű képviselők kevésbé engedhették meg maguknak, mint az ország legfontosabb irányítói közé kerülő politikustársaik.³⁵ De persze ez megfordítva is érvényes lehet: miközben a király minisztereinél a bécsi tanultság jó ajánlólevél lehetett a kinevezéshez, addig a nemzet szabadságán őrködő képviselőknek a Béccsel szembeni függetlensége ebben a formában is megmutatkozott.

A 106 képviselő közül negyvenheten nem csupán egy ciklusban szereztek mandátumot. Két (nem feltétlenül egymást követő) ciklusban is képviselő volt 30 politikus, három ciklusban volt országgyűlési képviselő 12 fő, míg egy kivételével mindegyik általunk vizsgált parlamenti ciklusban helyet foglalt az országgyűlésben Bartal György, Bónis Sámuel, Hollán Ernő, Patay István és Sztányi Bernát. Az utolsóként említett, zsidó származású, de katolizált pesti nagykereskedő családban született politikus volt az egyetlen, aki a négy ciklust teljes terjedelmében ki is töltötte, azaz ő volt a bécsi tanultságuk közül a legtovább parlamenti képviselő.³⁶ Ha azonban a megválasztások számát vizsgáljuk, akkor a magyar politikai elitel éles ellentétbe kerülő szerb politikus, Svetozar Miletić említendő elsőként. Neki vizsgált korszakunkban összesen öt ízben is bizalmat szavaztak választói, s ezen belül az 1869–72-es ciklusban háromszor is győznie kellett (különböző választókerületekben), hogy végül igazolja és elfoglalhassa helyét a törvényhozók között – egészen 1870. őszi letartóztatásáig...³⁷ (Két politikus esetében egy cikluson belül két megválasztás említhető.)

35 Ezt az állításunkat persze az tudná még alaposabban igazolni, ha a miniszterek fölénye a képviselőkkel szemben minden külföldi egyetem esetében megmutatkozna, tehát az állam vezetőinek *általában* a peregrinációban nagyobb lenne a részvétele, mint a képviselőké. Erre a vizsgálatra azonban most nem vállalkozhattunk.

36 Sztányi még Ullmann Bernátként végezte bécsi egyetemi tanulmányait, de már a szitányi nemesi előnév birtokosaként, hiszen a király 1825-ben nemességet adományozott nekik. Az Ullmann nevet 1867-ben cserélték fel a Sztányira. Új Országgyűlési Almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Szerkeszti Sturm Albert. Budapest, [1888,] Ifjabb Nagel Ottó bizománya, [a továbbiakban: Almanach 1887] 311–312.

37 Vö.: Popularna Enciklopedija. Beograd, 1976, Bigz Leksikografska izdanja. A kiadóbizottság elnöke: dr. Aleksandar Grlićkov, 714.; Narodna Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. Direktor i urednik: St. Stanojević. Zagreb, é. n. [1920-as évek közepe,] Bibliografski zavod d. d. Zagreb, II. knjiga, 911.; Adalbert Tóth: i. m., 287. (1339. sz.), valamint *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában I. 1867–1892.* Összegejtötte és jegyzetekkel ellátta: KEMÉNY G. Gábor. Budapest, 1952, Tankönyvkiadó, 211–212. és 255–261.

A képviselők politikai háttere

Ha azt vizsgáljuk, hogy az összesen 180 választási sikert aratott 106 bécsi tanultságú politikus milyen választókerületekből került a parlamentbe, azt tapasztaljuk, hogy 48 városi és 132 vidéki választókerületben szereztek mandátumot. Bár hangsúlyozni kívánjuk, hogy a városi választókerület a korszak választójogi szabályozása szerint értendő, tehát sok esetben olyan, régi kiváltsággal bíró kisebb, nem is feltétlenül városias települések is ide sorolandók, mint az erdélyi Szék vagy Illyefalva, mégis szembeűnő, hogy sokkal nagyobb arányban szerepelnek itt a városi választókerületek, mint amekkora arányban az ország választókerületi felosztásából kivették a részüket. Ez arra enged következtetni, hogy elsősorban a városi választók számára jelenthetett értéket a bécsi tanultság. Óvatosabban fogalmazva és a kérdést inkább a másik irányból megközelítve pedig azt mondhatjuk, hogy a bécsi magasabb képzettséggel rendelkezők mint a szellemi elithez tartozó személyek inkább boldogultak az értelmiségi szavazók által jobban jellemzett városokban, mint azokban a vidéki kerületekben, ahol a helyi földbirtokos elittel kellett volna megmérkőzniük a mandátumért. (De persze, mint látni fogjuk, a két kategória számos esetben egybeesett.)

Ha megkeressük azokat a választókerületeket, amelyek a leggyakrabban választottak bécsi tanultságú politikust képviselőnek, ismét a városok felülreprezentáltságát tapasztaljuk. Összesen hat olyan kerületet ismerünk, ahol négy választáson is bécsi tanultságú férfiú győzedelmeskedett a vizsgált korszakban, s ezeknek a fele városokra esett. Igaz, Selmechánya és Debrecen esetében egy-egy személy (br. Mednyánszky Dénes ill. Patay István) háromszori győzelméről beszélhetünk, de Pozsonyban a helyhez személyében is kötődő Szláv József csak kétszer nyert, míg a szintén helybéli Joseph Nesster és a dunáninnyi evangélikus egyházkerület püspöke, Geduly Lajos egy-egy győzelme talán jobban aláhúzza a Bécshez amúgy is közel fekvő magyarországi város nagyobb fogékonyságát a magasabban kvalifikált politikusok megválasztására. Mintegy ellenpróbaként azt látjuk, hogy azok a vidéki választókerületek, ahol szintén 4–4 szavazáson nyert bécsi tanultságú jelölt, egyáltalán nem a felsőfokú képzettség iránti rokonszenv folytán tüntették ki bizalmukkal a győzteseket. A Nyitra megyei Érsekújvár (ill. előző nevén: Komját) kerületében a dúsgazdag Wodianer Albert báró minden bizonnyal jó eséllyel szerepelt volna akkor is, ha semmilyen felsőfokú végzettséggel nem rendelkezik, Tiszalökön a helybéli birtokos Bónis Sámuel nem csupán szellemi fölényével arathatott sikert, míg a Torontál megyei Basahíd szerb többségű kerülete 1870 körül gyors egymásutánban adta háromszor is a mandátumot a szerb nemzeti mozgalom akkori hőségnek, Miletićnek.

A legtöbb személyt a pesti képviselőházba küldő megyéket³⁸ (a területükön levő városokkal együtt értve!) vizsgálva arra az eredményre juthatunk, hogy ezeket két régióba csoportosíthatjuk. Nem különösebben meglepő módon kiemelkedő eredményeket produkáltak a nyugati határszél egyes megyéi (Pozsony (10) Vas (9), Sopron (8) és Trencsén (6) megyék), ugyanakkor szintén sok képviselőt választottak meg az ország déli vidékein. A legtöbb, 11 országgyűlési képviselő is Torontál megyéből érkezett a pesti képviselőházba, de 7-szer győzött bécsi tanultságú politikus a Bács–Bodrog megyei választásokon is. Ez a második déli vidéki régió az itt élő szerb és német anyanyelvű elitek bécsi orientációját jelzi.

A választókerületeket regionális bontásban is megvizsgáltuk. A könnyebb összehasonlíthatóság érdekében a régiók kialakítása során követtük Adalbert Tóth monográfiájának felosztását,³⁹ azzal a minimális különbséggel, hogy a Zaránd megyei brádi választókerületet annak ellenére a Tisza–Maros-vidékhez soroltuk be a megye egészével együtt, hogy utóbb ezt a választókerületet Hunyad megyéhez csatolták. Így azt az eredményt kapjuk, hogy többé-kevésbé kiegyensúlyozottan képviselte magát öt régió: Erdély 32, a Duna bal partja (nagyjából a mai Szlovákia nyugati fele) 30, a Dunántúl 28, a Tiszántúl (Kárpátalja egy részével) 27, a Tisza–Maros-vidék pedig 26 alkalommal választott meg bécsi tanulmányokat a háta mögött tudó képviselőt 1848 és 1875 között. Valamivel lemaradva következett a Duna–Tisza-köze 20 alkalommal, majd a Tisza jobb partja (kb. a mai Kelet-Szlovákia) 15-szöri választási sikerrel, míg ketten Fiumét képviselték.

A sorrendnél azonban fontosabb, hogy mindez mennyiben feleltethető meg az egyes régiók általános súlyának, azaz az országos választókerületi felosztás szerinti arányok⁴⁰ köszönnek-e vissza itt, vagy beszélhetünk egyes országrészek felül- vagy alulreprezentációjáról. Ebből a szempontból a leglátványosabb különbséget a Tisza–Maros-vidék produkálta, ahol a peregrinus-képviselők győzelmi aránya közel másfélszeresen múlta felül a választókerületi arányból következő számot, vagyis ez volt az a régió, ahol a választók bizalmát az átlagosnál gyakrabban tudták elnyerni a bécsi tanultságú jelöltek. Ennek valószínű

38 A XIX. századi Magyarország és Erdély közigazgatási beosztásához Lipszky, Joannes: *Repertorium locorum obectorumque in XII tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae et confiniorum militarium magni item principatus Transylvaniae* című munkáját vettük alapul (Buda, 1808). Vö.: BAK Borbála: *Magyarország történeti topográfiája. A honfoglalástól 1950-ig*. Budapest, 1997, História – MTA Történettudományi Intézete, 124–128.

39 Adalbert Tóth: i. m., 145–154.

40 Duna bal partja 13,56%, Dunántúl 17,43%, Duna–Tisza-köze 15,01%, Tisza jobb partja 12,11%, Tiszántúl 13,08%, Tisza–Maros-vidék 9,93%, Erdély 18,64% és Fiume 0,24%. Adalbert Tóth: i. m., 145–154.

magyarázata az lehet, hogy a rendkívül vegyes etnikai és felekezeti összetételű, németek, magyarok, románok és szerbek által egyaránt lakott régióban a hagyományos földbirtokos nemesi réteg súlya, befolyása igen csekély volt. (Ne felejtsük, hogy az egykori Temesi Bánságot csak 1778-ban reinkorporálták a magyar megyerendszerbe, és a régió déli sávja katonai határörvidékként továbbra is külön test volt az országon belül!) Ebből is következően itt a végzettsége révén előnybe kerülők inkább tudtak meghatározó szerepet játszani a helyi eliten belül, mint a hagyományosabb társadalmi jellegzetességeket mutató más területeken. Ez (természetesen a vidék nemzetiségi összetétele mellett) egyúttal magyarázza a nem magyar etnikai háttérű képviselők relatíve nagy számát is: itt nagyobb esélyük volt a helyi elitbe emelkedni, mint például a hagyományos nemesi elittel rendelkező Erdélyben. A másik szembetűnőbb különbséget (ti. a Duna-Tisza-közén sikert arató egykori bécsi peregrinusok viszonylag csekélyebb számát) pedig talán azzal magyarázhatjuk, hogy ugyan a régió (és ezen belül is elsősorban Pest–Buda) viszonylag nagy számban bocsátott ki diákokat a bécsi felsőoktatási intézményekbe, de ők inkább a gazdasági és civil életben helyezkedtek el, és nem a politikai pálya felé orientálódtak, hanem azt meghagyták a régió birtokos nemesi és városi előkelő származású hagyományosabb elitjének.

A képviselők politikai háttérének vizsgálata során természetesen a legfontosabb kérdés, hogy mely párthoz tartoztak a bécsi tanultságú politikusok, azaz mely párt parlamenti klubjához csatlakoztak megválasztásuk után. Tekintettel arra, hogy az 1848-as képviselőházban még nem nagyon kristályosodtak ki markáns pártkülönbségek – illetve az egyes képviselők politikai állásfoglalása a helyzet függvényében jelentősen változhatott is – a kérdést érdemben csak az 1861-es országgyűléstől kezdődően vizsgáltuk. Mint ismeretes, ezen a rövid ideig ülésező országgyűlésen elsősorban a bécsi hatalommal szemben követendő stratégia kérdésében oszlott két táborra a képviselőház: a távlatosan a teljes függetlenséget és a Habsburg-dinasztiával történő szakítást is felvállaló határozatiak és a Ferenc Józseffel a megegyezést (ekkor még 48-as alapon) kereső Deák-féle felirati párt csak ehhez a parlamenthez kötődő pártalakulat volt, az 1865-ös új képviselőházban már nem léteztek. Ezért érdemes külön kiemelni, hogy a Bécsben tanult ismert pártállású 18 képviselő közül 11 fő a Teleki László-féle radikális tábora sorolható, míg csak heten voltak a mérsékeltebb irányzat hívei. Bár a csekély számok miatt túlságosan messzemenő következtetéseket az adatokból kár volna levonni, figyelemre méltó, hogy a jelek szerint a császárvárosban eltöltött diákevek nem feltétlenül alakítottak ki mindenkinél császárhű szemléletet.

Az 1865-ös választásoktól tíz éven keresztül a magyar parlamenti pártrendszert három jelentősebb és két kisebb irányzat küzdelmeként jellemezhetjük. A

legnagyobb táborral értelemszerűen a Deák nevéhez köthető kormánypárt rendelkezett, s uralmukat elsősorban közjogi alapon egy nagyobb mérsékeltebb és egy kisebb radikálisabb párt opponálta. A Tisza Kálmán által vezetett Balközép és a szélsőbalnak is nevezett 1848-as párt mellett elkülönült csoportot alkottak a nemzetiségi képviselők és időnként (de főleg 1865 és 1867 között, illetve 1875-től) a jobboldaliként is jellemzett ókonzervatív politikusok, akik azonban a kor szak nagyobb részében a Deák-pártnak foglaltak helyet. Az öt csoport mellett említhető még az 1873-ban a Balközép és a kormánypárt fúziójának elősegítése céljával alakult Ghyczy-féle Középpárt, valamint a szélsőbal és a Balközép radikálisabb elemeinek egyesülésével 1874-ben létrejött Függetlenségi Párt is, de esetünkben egyiküknek sem volt számottevő jelentősége.

Ha az 1865 és 1875 között parlamenti mandátummal bíró egykori bécsi diákokat külön megvizsgáljuk, hatalmas kormánypárti fölényt tapasztalunk. Az érintett 86 fő esetében összesen 143 választásnál ismert az illető pártállása, s ezek között 95 alkalommal a Deák-párthoz tartozó politikus győzött. Ez a mintegy kétharmados fölény messze nagyobb, mint a kormánypárt általában megfigyelhető képviselőházi fölénye, így elmondhatjuk, hogy a bécsi tanultság inkább a kiegyezést támogató, kormánypárti állásponttal járt együtt. Részen ebből is következően a közjogi ellenzéki pártok képviselőinek aránya jócskán elmaradt általános parlamenti létszám-arányuktól: a Balközéphez tartozó bécsi tanultságú politikusok mindössze 18, a szélsőbaloldaliak pedig csupán 6 választási győzelmet tudtak elérni a vizsgált évtizedben. Ezzel szemben a képviselőházi arányukhoz képest a bécsi diákévekkel rendelkező politikusok között relatíve felülképviselet a nemzetiségi programmal indult férfiak: 14 alkalommal aratott győzelmet román, 7 alkalommal szerb nemzetiségi programot képviselő személy. Mindez akkor is elgondolkodtatóan magas arány, ha az újráválasztások miatt pl. a szerbeknél Miletić egymaga 5 győzelmet mondhatott magáénak. (A nemzetiségiekre utóbb még visszatérünk.) Ezzel szemben az országos pártpolitikában is visszaszorult ókonzervatív tábor – talán kissé meglepő módon – a bécsi tanultságú képviselők között is jelentéktelen részt képviselt: az 1865-ös választásokon közülük ketten szereztek csak mandátumot, míg az általunk vizsgált utolsó ciklus végén a jobboldali ellenzékhez szintén mindössze két személy csatlakozott.

Ha az 1865 és 1875 után mandátumot szerzett 86 bécsi tanultságú képviselőt vizsgáljuk (tehát nem vesszük figyelembe azt, hogy ki hány alkalommal nyert választást), akkor is a 67-es kormánypárt nagy fölényét tapasztaljuk: a 85 ismert pártállású személy közül 58-an képviselték a Deák-pártot (és utóbb az 1865-ben még ókonzervatív programmal megválasztott Széchenyi Béla gróf

(1837–1918)⁴¹ is a kormánypárthoz csatlakozott), miközben csak 12 képviselő tartozott a Balközéphez, 4 a szélsőbalhoz, hatan román, hárman szerb nemzetiségi programmal szereztek mandátumot, míg Rónay János pártonkívüli 67-es programmal nyert mandátumot egy időközi választáson 1871-ben. Itt is megállapítható, hogy a Deák-párt több mint kétharmados fölénye a volt bécsi diákok körében nagyobb az összes képviselő között tapasztalható kormánypárti többség arányánál.

A képviselők társadalmi háttere

A rendelkezésünkre álló adatok hiányossága és egyenetlensége miatt, az összehasonlíthatóság érdekében csak néhány szempont alapján tehetünk kísérletet a 106 bécsi tanultságú országgyűlési képviselő társadalmi hátterének felvázolására. A korabeli egyetemi összeírások alapján a legtöbb adat a politikusok születési helyére vonatkozóan áll rendelkezésünkre. Sokkal több körületekintéssel, újabb adatok (így pl. a gyászjelentések) bevonásával és tüzetes vizsgálatával lehetett megállapítani a képviselők nagyobb részének felekezeti hovatartozását. Végezetül a szülők foglalkozásának alapján kíséreltük volna meg a család anyagi helyzetének és társadalmi presztízsének meghatározását, ám a csekély számú és rendkívül nehezen csoportosítható adat miatt végül úgy döntöttük, hogy a kevés tanultsággal kecsegtető megközelítés helyett a vizsgált személyek családjának rendi jellegére keresünk információt, azaz a főnemesi, nemesi illetve nem nemesi származás alapján különítettük három csoportra a bécsi diákból képviselővé lett személyeket. Bár a rendelkezésre álló adatok alapján csak óvatos következtetésekbe bocsátkozhattunk volna, elkülönítve mégis kitérünk a vizsgált képviselők etnikai hátterére, hiszen eredményeink a korszakban igen fontos és érdekes kérdésre adnak részleges válaszokat.

A bécsi tanultságú képviselők születési helyét két szempont szerint vizsgáltuk. Egyrészt arra kerestük a választ, hogy milyen jellegű településeken látták meg a napvilágot, másrészt arra, hogy az ország mely régiójából származtak. Mivel valamennyi általunk vizsgált politikus természetesen 1848 előtt született, ezért a XIX. század elején érvényes településhierarchiához igazítva soroltuk

41 Adalbert TÓTH: i. m., 1906. sz., SZÖGI-KISS: i. m., 130., 1562. sz., Sturm-féle országgyűlési almanach 1905–1910. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk.: Dr. Fabro Henrik és Dr. Ujlaki József. Budapest, 1905, a Pesti Lloyd-Társulat könyvnyomdája [a továbbiakban: Almanach 1905], 58–59.

be eredményeinket. Ez azt jelenti, hogy városnak csupán a valamilyen országos szintű kiváltsággal rendelkező településeket tekintettük, tehát a magyarországi és erdélyi szabad királyi városokat, az erdélyi nemes városokat, az erdélyi kiváltságos városokat és az erdélyi kiváltságos mezővárosokat (taxás helyeket). A Johannes Lipszky művén alapuló kategóriák⁴² sajnálatos módon a nem városi csoportba sorolnak olyan településeket, mint Szombathely vagy Nagyvárád, azaz a társadalomtörténeti értelemben vett urbanizáltság és az általunk választott megközelítés nem minden esetben feleltethető meg egymásnak teljesen. Mégis, a csekély számú kivételek miatt remélhető, hogy az összképet ezek az adatok csak kis mértékben torzítják.

A 89 ismert születési helyű képviselő közül 36 fő valamelyik magyarországi vagy erdélyi szabad királyi városban született. Megfigyelhető a fővárossá váló Pest és Buda jelentősége: összesen nyolcan a későbbi fővárosban látták meg a napvilágot. (Öten Pesten, négyen Budán, egy főről a későbbi visszatekintés csak – anakronisztikusan – Budapestet említ.) Többen születtek még Pozsonyban (4 fő), Kolozsvárott, Nagyszebenben, Újvidéken (3–3 fő), továbbá ketten–ketten Temesváron ill. Bécsben. Fogaras kiváltságos várossal és az erdélyi taxás helyek közé sorolható Vízaknával együtt tehát összesen 38-an mondhatók városi születésűnek, ami igen nagy arányt jelent. A nem országos kiváltságú települések között városiasnak mondható helyen születtek hatan (pl. Alvinc, Szászsebes, Eger, stb.), míg 45-en Magyarország ill. Erdély kisebb falvaiból származtak. Ez azt jelenti, hogy az ismert adatokkal rendelkező politikusoknak mintegy fele városi származású volt, ami mind a peregrináció, mind a politikai karrier szempontjából előnyös kiindulópontnak mondható.

Az ország már fentebb meghatározott régiói alapján Erdély hangsúlyos szerepe mutatható ki: húsz képviselő bizonyosan, további hat valószínűsíthetően itt született, ami az összes képviselő közel negyede! 18 ill. 21 fő a Duna–Tisza-közén látott napvilágot, majd a Tiszántúl (12/15), a Felföld nyugati része (14) és a Tisza–Maros-vidék (10/11) következik. Meglepően hátul található a sorrendben a Dunántúl 9 születéssel, míg a Felföld keleti része (5/6) zárja a sort, ha nem számítjuk Bécset (2) és Fiumét (1 fő).

Ha a megyék szintjéig lemegyünk és a települések jellegét figyelmen kívül hagyjuk, akkor (kizárólag Pest–Buda révén) Pest–Pilis–Solt megye áll a rangsor élén 8 itt született személlyel. Hatán születtek Pozsony megyében, öt–ötten Bács–Bodrog, Szabolcs ill. Vas megye különböző településein, míg négy fő

42 BAK Borbála: i. m., 93–97.

Torontál megyében látta meg a napvilágot. A három bécsi tanultságú országgyűlési képviselőt adó hat megye közül három (Alsó-Fehér, Kolozs és Szeben) erdélyi, de a többi három is a Dunától keletre fekszik: Bihar, Heves, Szatmár. Az érdekesség kedvéért még megemlíjük, hogy a Bars megyei Aranyosmarót két bécsi tanultságú képviselőt is a maga szülöttének mondhat. Jellemző ugyanakkor, hogy a nem városi rangú településről az országos politikai karrierhez a papi hivatáson keresztül vezetett az út: mind a nem nemesi orvos családból származó Sebestény László (1814–1882)⁴³, mind a később bíborossá és egri érsekké emelkedő Samassa József (1828–1912)⁴⁴ a Pazmaneum növendéke volt.

A 106 általunk vizsgált képviselő felekezetét 99 esetben tudtuk legalább a valószínűség meghatározni. Negyvenkilencen római katolikus vallásúak voltak, 22 fő református, 12 görög keleti, 11 evangélikus, 4 személy pedig görög katolikus vallású. A zsidó hitet egyedül az aradi rabbi fia, Chorin Ferenc (1842–1925) tartotta meg.⁴⁵ Úgy tűnik tehát, hogy a bécsi tanultságú országgyűlési képviselők vallási viszonyai inkább a korszak politikai elitjének vonatkozó arányaihoz közelítenek, és sok tekintetben a bécsi peregrinusok viszonyaitól eltérő jellegzetességeket mutatnak. Ez ugyanakkor érthető is, hiszen míg a bécsi tanulmányok már a XIX. század első felében, de különösen 1848 után nagyszámú zsidó vallású fiatalembert vonzottak (1849 és 1867 között az összes ismert vallású bécsi diák közel 27%-a izraelita volt)⁴⁶, addig a politikai jogokból egészen 1867-ig Magyarországon ki voltak rekesztve, így érthetően a képviselők között is (Wahrmann Mórral kezdődően) eleinte csak csekély számban voltak megtalálhatók. A peregrinusoknál általában tapasztalható sok evangélikusnál (akik döntően az erdélyi századok közül kerültek ki) kevesebb lutheránus van a vizsgált képviselők között. Ugyanis míg a magyarországi evangélikus elit politikai aktivitása csekélyebb volt katolikus és református társaikénál (ezt példázza, hogy Magyarországról csupán

43 SzÖGI 1994, 115., 2809. sz.; FAZEKAS István: i. m., 365., 2624. sz.; PÁLMAŇY Béla: i. m., 756–768.; Adalbert TÓTH: i. m., 311., 1759. sz.

44 SzÖGI 1994, 147., 4312. sz.; FAZEKAS István: i. m., 379., 2893. sz.; Adalbert TÓTH: i. m., 309., 1728. sz.; BALOGH Margit–GERGELY Jenő: *Egyházak az újkor Magyarországon 1790–1992. Adattár*. Budapest, 1996, História – MTA TTI, 71–72.

45 Adalbert TÓTH: i. m., 233, 330. sz.; SzÖGI–KISS: i. m., 144., 1855. sz., Almanach 1887, 187., Almanach 1892–1897. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Szerkeszti Sturm Albert. Budapest, 1892, a Pesti Lloyd-Társulat könyvnyomdája [a továbbiakban: Almanach 1892], 205., Országgyűlési Almanach 1897–1901. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Szerkeszti Sturm Albert. Budapest, 1897, Budapesti Tudósító [a továbbiakban: Almanach 1897], 214–215.

46 SzÖGI–KISS: i. m., 25., 7. táblázat.

három evangélikus képviselő⁴⁷ szerepel mintánkban), addig az erdélyi szász választókerületek hiába küldtek viszonylag gyakran (mintánkban 8 alkalommal) bécsi tanultságú politikust a pesti országházba, a szászok összlétszáma nem érte el a két tucatot a több mint 400 fős képviselőházban. Ezzel szemben, miközben a peregrinusok között a jellemzően magyar reformátusok 5%-osnál is csekélyebb arányt tettek ki, addig a politikai elitben még országos számarányukhoz képest is hangsúlyosabb és sokak szerint hangadóbb volt a korszak kálvinista jelenléte, ami jelen adatainkban is visszatükröződik. A görög rítusú, jellemzően nemzeti-ségi háttérű képviselők jelentős arányára az etnikai viszonyok elemzésénél még visszatérünk.

A vizsgált képviselők között – ismét a peregrinusokkal szemben a politikai elitre jellemző arányokra hasonlító módon – viszonylagos nemesi túlsúlyt találunk: a 15 főnemesi címmel bíró peregrinus-képviselő mellett 53 személyről állapítható meg a nemesi származás, míg harmincnyolcan legalábbis valószínűsíthetően a nem nemesek kategóriájába sorolhatók. (A pontosság kedvéért meg kívánjuk jegyezni, hogy lehetséges a nemesek még nagyobb száma is, hiszen előfordulhat, hogy egyeseknél csak nem találtuk meg a nemesi eredetre utaló adatot.) Ezzel szemben az összes magyarországi bécsi diáknál már 1848 előtt is erős kisebbségben voltak a nemesek, s őket már ekkor megelőzte a polgári, vállalkozói csoport, de a magyarországi bécsi diákok között kereskedő-fiú, hivatalnok-gyerek, sőt, az iparosok, kézművesek leszármazottja, és a paraszti származású diák is több volt, mint nemesi eredetű peregrinus.⁴⁸ 1849 és 1867 között pedig csupán a magyarországi peregrinusok 20%-a származott nemesi családból, s ezeknek is csupán mintegy nyolcada volt főnemes.⁴⁹ Ezzel szemben, mint ismeretes, a politikai elit 1848 után is őrizte nemesi jellegét, s a mi mintánkban szereplő nemesi többség is erre emlékeztet.

47 Az 1836–37-ben Bécsben orvosi tanulmányokat [!] végző kassai születésű Henszlmann Imre, a neves művészettörténész (Adalbert Tóth: i. m., 255., 753. sz.; Szögi 1994, 120., 3075. sz.); a természetesen protestáns teológiai tanulmányokat folytató Geduly Lajos, a dunáninneni evangélikus egyházkerület püspöke (Almanach 1887, 40.; Adalbert Tóth: i. m., 249., 635. sz.) és az észak-magyarországi evangélikus elit vezető családjába tartozó Kubinyi Árpád Árva megyei képviselő (Almanach 1887, 252., Almanach 1892, 260., Almanach 1897, 281.; Adalbert Tóth: i. m., 274., 1104. sz., Szögi-Kiss: i. m., 114., 1245. sz.).

48 Szögi 1994, 21–22.

49 Szögi-Kiss: i. m., 23.

A bécsi tanultságú országgyűlési képviselők etnikai háttere

Természetesen tisztában vagyunk azzal, hogy az alcímben felvetett kérdés részben a hiányos adatok, részben a nemzeti identitás tekintetében akár meglepő változásokat is hozó korszakban kifejezetten óvatossággal kezelendő. Erre intenek Szögi Lászlónak a peregrinusok összesített adatait vizsgáló erre vonatkozó fejtegetései is.⁵⁰ Mivel a diákok jó negyede eleve besorolhatatlannak számított, míg a többiek esetében is sokszor csak másodlagos információk (pl. a felekezeti hovatartozás és a születési hely kombinációja) alapján lehetett a nemzetiségi viszonyokra következtetni. Az az eredményük azonban a nagy számok törvénye alapján elfogadhatónak tűnik, hogy a bécsi tanulmányokat folytató magyarországi diákok relatív többsége német anyanyelvű volt: 1848 előtt mintegy 43%, a szabadságharc bukása után pedig kb. 34%. (Ezen belül magyarországi német kb. 18%, erdélyi szász több mint 9%, sváb, azaz dél-magyarországi német kb. 4,5% és cipszer több mint 2%.) Ha viszont az összes „ismert” etnikai hátterű diákot vesszük kiindulási alapnak, akkor 1849 és 1867 között a magyarországi peregrinusok 45,5%-a volt német anyanyelvű! A második helyen a magyarok szerepeltek, arányuk 1849 és a kiegyezés között valamivel meghaladta a 28%-ot (illetve 38,1%-ot). A szlovákok esetében különösen nehéz volt besorolni a peregrinusokat, hiszen egy észak-magyarországi római katolikus vagy evangélikus diák a szlovák mellett német vagy magyar is lehetett, így a rájuk vonatkozó 1849 utáni 5,2%-os (7%-os) arány csak erősen közelítő jellegűnek tartható. Igen csekély, de dinamikusan növekvő volt a román és szerb diákok aránya. A románok 1848 előtt csak 1%-át adták a Bécsben tanuló magyarországi peregrinusoknak, a szabadságharc és a kiegyezés között ellenben 3% (ill. 4,3%) fölé kerültek. A szerbeknél pedig ugyanezekben az időmetszetekben 1–1,5%-ról nőtt az arány 2,8%-ra (ill. 3,8%-ra).⁵¹

Mindezt a 106 bécsi tanultságú országgyűlési képviselő sokkal kisebb mintájával összevetve azt tapasztaljuk, hogy – előzetes várakozásainknak megfelelően – sokkal nagyobb volt a magyarok aránya: a képviselők messze abszolút többsége. A korszak politikai dogmáját, a politikailag egységes magyar nemze-

50 Mivel a bécsi egyetemi anyakönyvek csak a születési helyet tüntetik fel, de a nemzetiségre és sok esetben a diák vallására nincs információ, így erre legfeljebb következtetni lehet. SZÖGI László: *Studenten aus Ungarn und Siebenbürgen an der [sic!] Universitäten der Habsburger Monarchie 1790–1850*. In: *De la umanism la luminism. Sub redacția* Dr. Ioan CHIOREAN. Târgu Mureș, 1994, Editura Mica Doris, 156.

51 SZÖGI–KISS: i. m., 39–43.

tet félretéve az etnikai eredet és az anyanyelvi, kulturális háttér szempontjából igyekszünk azonban mintánkban elkülöníteni a nem magyar eredetű személyeket, akik ugyanakkor – és ezt éppen ezért kell hangsúlyozni, mert politikusokról, azaz a közgondolkodás fontos alakítóiról van szó! – származásuktól függetlenül gyakran magyarnak érezték és vallották magukat, akár a teljes asszimilációig. Vizsgálódásunk során a más forrásokból nyerhető adatok mellett a pártállás, a felekezeti hovatartozás, a családi és keresztnév, valamint a születési hely alapján igyekeztünk a nemzetiségi, illetve a magyarsághoz asszimilálódó vagy már beolvadt idegen eredetű politikusokat azonosítani, annak teljes tudatában, hogy mind a szűk minta, mind a módszer bizonytalanságai csak hozzátvetőleges, és mélyebb elemzésre kevésbé alkalmas eredményeket hozhatnak.

Jól elkülöníthető etnikai csoportot képez képviselőink között a 11 erdélyi szász politikus, akiket evangélikus vallása, erdélyi kötődése és számos életrajzi motívum annak ellenére jól beazonosíthatóvá tesz, hogy politikai pártállásukat tekintve az 1866-os második unió idején a Deák-párthoz csatlakoztak. Nevük, földrajzi hátterük, görög keleti vagy görög katolikus vallásuk is megkülönböztethetővé teszi a szintén 11 román nemzetiségű képviselőt, akik közül azonban többen nem a román nemzetiségi program alapján, hanem valamely országos (azaz politikailag magyar) párt programjával arattak győzelmet a választásokon, mint pl. a román eredetű máramarosi nemesi családból származó, a bécsi egyetemen jogot hallgató apsai Mihályi Péter, akinek öccse, Viktor utóbb görög katolikus érsek is lett. Az egészen 1910-ig parlamenti képviselőként működő Mihályi mindvégig a kiegyezést védő kormánypárt színeiben politizált,⁵² mint ahogy a Deák-párthoz csatlakozott pesterityei Pavel Mihály (1827–1902) is, aki 1871–72-es képviselőségét a görög katolikus főpapi karrier kedvéért áldozta fel: előbb szamosújvári (1872–1879), majd haláláig nagyváradi görög katolikus püspök volt.⁵³ Politikai és nemzeti felfogására jellemző az 1887-es parlamenti almanach megjegyzése, miszerint „mindig egyike volt azoknak, kik nemzetiségi és hazafiui kötelességüket, a nélkül, hogy valamelyiket megsértenék, mindig teljesíteni és összeegyeztetni tudták.”⁵⁴ Szintén a magyarországi románság adta

52 Almanach 1887, 265–266., Almanach 1892, 274.; Adalbert ТóTH: i. m., 286., 1324. sz.; Szögi–Kiss: i. m., 126., 1493. sz.

53 Adalbert ТóTH: i. m., 297, 1531. sz.; Szögi 1994, 146., 4300. sz.; *Enciclopedia Română*. Publicată din însărcinarea și sub auspiciile Asociațiunii Pentru Literatură Română și Cultura Poporului Română de Dr. C. Diaconovich. Tomul III. Sibiu, 1900, Editura și Tiparul Lui W. Kraff, 548., Balogh Margit–Gergely Jenő: i. m., 78–79.

54 Almanach 1887, 23. Eszerint 1848-ban a bécsi központi papnöveldéből előjárói tudta nélkül hazatért „s itt azon románok csapatjába sorakozott, kik hazánkhoz a veszélyben is ragaszkodtak”.

mintánkban az egyetlen magyar ellenzéki pártban politizáló képviselőt, Mircea Vasiliu Stanescut, akit sokatmondóan a Tóth-féle életrajz-gyűjtemény eleve Stanescu Imre Vazulként említ. Az aradi ügyvéd a román görög keleti nemzeti egyházi kongresszus tagjaként előbb a Balközép, majd a Függetlenségi Párt képviselője volt 1870 és 1875 között.⁵⁵ A 11 román származású politikus közül egyébként csak hatan voltak képviselők román nemzetiségi programmal!

Hasonló jelenség a hat szerb képviselő esetében is kimutatható. A délszláv név, a dél-magyarországi származás és a görög keleti vallás mellett az életrajzi adatok is egyértelműen beazonosíthatóvá teszik ezt a csoportot, amelynek azonban csak a fele politizált korszakunkban a szerb nemzetiségi program alapján. Az újvidéki születésű Mandics Tivadar tovarisovai képviselő (1873–1875) egyenesen a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosa volt korábban, és mint ilyen természetesen a Deák-párt színeiben politizált.⁵⁶ Nála is fontosabb támasza volt a Monarchiának és a magyar kormánynak Miloš Obrenović szerbiai fejedelem unokája, a gazdag dél-magyarországi földbirtokos, rudnai Nikolić Fedor (1836–1903), aki – a politikusok között kivételszámba menő módon – a bécsi Képzőművészeti Akadémián festészetet tanult, majd a hatvanas években a Felirati párt, majd a Deák-párt oldalán foglalt helyet a képviselőházban. 1886-ban bárói címet kapott, s egy ideig boszniai civiladlátusként a Monarchia délszláv politikájának fontos szereplője lett. 1887 után pedig a hazafias szerb mozgalom egyik vezetőjeként Nagyikinda országgyűlési képviselője volt a Szabadelvű Párt színeiben, s a szerb nemzeti zsinaton két ízben is királyi biztostként szerepelt.⁵⁷ Talán ennél is meglepőbb, hogy az 1848-ban még a magyar kormány elleni szerb mozgalomban szerepet játszó birtokos nemes, Đorđe Stratimirović (1822–1908) is a Deák-párthoz csatlakozva képviselte 1866 és 1872 között Nagybecskereket.⁵⁸

Nikolić és Stratimirović pályafutásának tanulmányozása azonban rámutat a szokatlannak tűnő jelenség magyarázatára. Az elsősorban császárához lojális és nemzetiségéhez hű délszláv előkelőségek a magyar hatalommal szemben azért

55 Adalbert Tóth: i. m., 315., 1829. sz.; Szögi–Kiss: i. m., 165., 2300. sz.

56 Adalbert Tóth: i. m., 282., 1251. sz.; Szögi 1994, 141., 4067. sz.

57 Adalbert Tóth: i. m., 292., 1435. sz.; Szögi 1994, 216., 6851. sz.; Szögi–Kiss: i. m., 340., 5782. sz., Narodna Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. Direktor i urednik: St. Stanojević. Zagreb, 1928, Bibliografski zavod d. d. Zagreb, III. knjiga, 99–100. és Almanach 1887, 275., Almanach 1892, 284.

58 Adalbert Tóth: i. m., 315., 1837. sz.; Szögi 1994, 232., 7264. sz., Narodna Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. Direktor i urednik: St. Stanojević. Zagreb, 1928, Bibliografski zavod d. d. Zagreb, III. knjiga, 540–541.

tanúsítottak együttműködést a kiegyezés után, mert maga Bécs is erre ösztönözte őket. (Ugyanez az áll annak a hátterében, hogy miért éppen a kormánypártba léptek be az erdélyi szász képviselők 1866–67-ben.) Amikor azonban a magyar kormányok politikája a nemzetiségekkel szemben megkeményedett (döntően Tisza Kálmán miniszterelnöksége alatt), az addig kooperáló nemzetiségi politikusok egy része (mint a szászok) ellenzékbe vagy passzivitásba (mint pl. Stratimirović) vonult, s csak kevesen tartottak ki a magyarbarát politikai magatartás mellett (mint Nikolić, vagy a fentebb említett román származású képviselők).⁵⁹

Nehezebben megfogható, de etnikai és kulturális eredetére nézve elkülöníthető csoportot alkotnak a magyarországi német képviselők. Az ő azonosításukhoz sok esetben csak a német családnév jelent fogódzót, melyet azonban viselőik olykor magyaros hangzásúval cseréltek föl. Ezzel el is érkeztünk azokhoz a nem magyar eredetű politikusokhoz, akiknek magyar identitása már (véltetően) megszilárdult, s a magyarsághoz való asszimilációjuk meglehetősen előrehaladott lehetett. A tíz magyarországi német eredetű személy három csoportra osztható. A dél-magyarországi birtokos svábságot képviselte pl. a nevét 1846-ban Rónayra magyarosító Oexel János Torontál megyei birtokos,⁶⁰ vagy a bácsszentiváni birtokos nemesi családba tartozó Szemzők (1842-ig Aeiglerek).⁶¹ A magyarországi városok régi német polgárságának sarja volt a már említett kassai születésű Henszlmann Imre (1813–1888), aki – sorstársaitól kissé szokatlan módon – a szélsőbaloldal elveit vallotta, vagy a sokkal tipikusabb pályát magáénak tudó budai születésű Éber (eredetileg Eberl) Nándor (1825–1885). Ő a bécsi konzuli akadémián folytatott tanulmányok után 1848-as szerepelése miatt emigrációba vonult. Hazatérte után

59 Stratimirović pl. szláv öntudatra a kulpini szlovák evangélikus lelkész tanításai révén ébredt fiatal korában, majd a titeli kadétiskola elvégzését követően Bécsben hadmérnöki tanulmányokat végzett és tisztként Észak-Itáliában szolgált. Rövid ideig tartó és valós döntéshozói lehetőséggel nem igazán járó 1848–49-es szerb vezető szerepe után 1859-ben vezérőrnaggyá nevezték ki, majd rövid ideig Dalmácia kormányzója lett, hogy azután palermoi főkonzulként folytassa Ferenc József szolgálatát. Hazatérve 1863-ban kilépett a hadseregből, és a magyar képviselőház tagja lett. 1877-től azonban haláláig Bécsben élt, s a magyarországi politikai életből már nem vette ki részét. Narodna Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. Direktor i urednik: St. Stanojević. Zagreb, 1928, Bibliografski zavod d. d. Zagreb, III. knjiga, 540–541.

60 Adalbert Tóth: i. m., 307., 1699. sz., Szögi-Kiss: i. m., 164, 2273. sz., Almanach 1887, 292–293., Almanach 1892, 301–302., Almanach 1897, 332., Országgyűlési almanach 1901–1906. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól. Szerk.: Sturm Albert. Budapest, 1901, Budapesti Tudósító [a továbbiakban: Almanach 1901], 349–350.

61 Kamjonkai Szemző Mátyás (1833–1902) a hódási kerületet, Szemző Nándor (1837–1866) pedig haláláig a rigyicai kerületet képviselte. Adalbert Tóth: i. m., 321., 1936. sz. ill. 1937. sz., Szögi-Kiss: i. m., 96., 875. sz. ill. Szögi-Kiss: i. m., 311., 5248. sz.

az Anglo–Magyar Bank igazgatójaként kis észak-erdélyi választókerületből jutott rendre a képviselőházba a kormánypártot támogatandó.⁶² Ebbe a csoportba sorolható az egyik pozsonyi választókerületet 1848-ban képviselő Nesster József (1804–1889) is, akit közéleti pályája nagyobb részében inkább a császárpárti magatartás jellemzett. Pozsonyi ácsmester fiaként, bécsi orvosi tanulmányok után a pozsonyi jogakadémián tanított, szülővárosa tanácsosa, majd a negyvenes években már diétai követe lett. A magyar politikai elit passzív ellenállását elutasítva az 1850-es és 1860-as években egyre magasabb rangú közfeladatokat vállalt, és 1861-től a kiegyezésig Pozsony megye és város főispáni helytartója volt. Érdekes, de nem példa nélküli módon karrierje azonban ennek ellenére sem történt meg az 1867-es „rendszerváltást” követően: 1870 és 1875 között az öt Pozsony megyei szabad királyi város főispánjaként szolgálta ki a dualista rendszert is, hogy azután 1880-ban Mindszenti előnévvel magyar nemességet szerezzen.⁶³

A nyugat-magyarországi német lakosságnak is megvoltak a reprezentánsai a 106 képviselő között. Az 1829-ben a Vas megyei Németkeresztúron még Andreas Heidelbergerként napvilágot látó fiú apja ugyan még kőművesmester volt, de ő már – idővel Halmosy Endrére változtatva nevét – a bécsi jogi tanulmányok után politikai és jogi karriert futott be. 1867 és 1872 között a Sopron megyei Nagybarom kerületét képviselte Deák-párti programmal, miközben az igazságügyi minisztériumban a telekkönyvek magyarországi szabályozását végezte osztálytanácsosi rangban. Politikai karrierje végeztével két évtizeden át, halálig kúriai bíró volt.⁶⁴ Vele nagyban párhuzamos volt Hoffmann Pál (1830–1907) életútja is: a nagymartoni fiú Bécsben folytatott jogi tanulmányok után szűkebb páttriáját képviselte kormánypárti programmal 1868 és 1875 között, majd a fővárosba költözve a VII. kerület küldte szabadelvű párti honatyaként a parlamentbe 1878-ban és 1881-ben. A politikai karriert Hoffmann azután az egyetemi tanársággal váltotta fel.⁶⁵

A magyarországi németiség néhány képviselőjének pályafutásába belepillantva arra láthatunk példákat, hogy a bécsi egyetemi tanulmányok nem feltétlenül jelentették a magyar hazához való kötődés lazulását még a német eredetű peregrinusok esetében sem. Mindez persze a speciális metszet (politikusokról és

62 Adalbert TóTH: i. m., 241., 476. sz.; A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek tára tizenhat kötetben. V. kötet, 612–613.

63 Adalbert TóTH: i. m., 292., 1431. sz., PÁLMÁNY Béla: i. m., 602–604., Szögi 1994, 112., 2687. sz.

64 Adalbert TóTH: i. m., 254., 723. sz., Szögi–Kiss: i. m., 61., 127. sz., SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. IV. kötet. Budapest, 1896, Hornyánszky Viktor könyvkiadóhivatala, 370–371.

65 Adalbert TóTH: i. m., 257., 778. sz.; Szögi–Kiss: i. m., 102., 994. sz., KÁKAY Aranyos: *Nagy férfaink. Legujabb fény- és árnyképek*. Budapest, 1874, 66–94.

nem valamely értelmiségi szakma művelőiről van szó) és a csekély szám miatt nem enged meg messzebbmenő általánosításokat, de alaposabb további kutatások által igazolandónak vagy cáfolandónak szánt hipotézisként felvetjük, hogy a magyarországi németiség azon részében, ahol bécsi tanulmányokra egyáltalán sor került, ezeknek nem nyelvi és nemzeti szempontból volt számukra inkább jelentősége, hanem a képzés magasabb színvonala jelenthette inkább a birodalmi főváros vonzerejét. Azaz nem a német identitás megerősítése végett mentek Bécsbe tanulni, hanem azért, mert számukra a császárváros intézményei tűntek a legoptimálisabb választásnak. További életpályák vizsgálata derítheti ki, hogy a Bécsben, német környezetben töltött idő mennyiben volt képes lelassítani vagy megállítani a német eredetű középrétegek gyors XIX. századi asszimilációját. Felvetett sejtésünk szerint csak csekély mértékben, mert a magyarosodást és annak ütemét sokkal inkább más szempontok határozták meg.

A németiséghez hasonlóan szinte teljes mértékben magyarrá vált a XIX. század folyamán az erdélyi örménység, mely maroknyi számaránya ellenére gazdasági és közéleti szempontból fontos szerepet játszottak korszakunkban. Akár mindennek bizonyítékeként is felhozható az erzsébetvárosi örménységet képviselő Dániel Márton példája, aki (megszakításokkal) 1869 és 1901 között szülővárosa kormánypárti képviselője volt.⁶⁶

A magyarországi izraelita felekezet asszimilációjának igen érdekes részlete a politikai egyenjogúságot csak 1867-ben elnyert zsidók közéleti szerepvállalása. A 106 bécsi tanultságú képviselő között négy zsidó származásút is találunk, de míg az aradi Chorin Ferenc megtartotta ősei hitét, addig a pesti nagytőkések első generációjának vallásában is asszimilálódó képviselőit adja Ullmann Bernát (1816–1889), Wodianer Albert báró (1834–1913) és Wodianer Béla (1831–1896). Az Ullmannok katolizált kereskedőcsaládja már 1825-ben nemességet szerzett, Hont megyében birtokot vásároltak, és (1867-től Szitányi) Bernát egyenesen a nemesi közéleti karrier stációit járta végig: szolgabíró, főszolgabíró, majd (igaz, a forradalmi 1849-es évben) alispán lett. Az emigrációból hazatérve 1861-től egészen haláláig mindig őt választotta képviselőnek a Trencsén megyei Vágbeszterce kerülete, melyet így mintegy negyedszázadon át képviselt.⁶⁷ Felföldi nemesúrra emlékeztető politikai pályafutásán végigtekintve szinte csak az utal zsidó származására, hogy a bécsi egyetemen nem a jogi karra, hanem a műegyetem kereskedelmi karára iratkozott be. A Wodianerek dúsgazdag termény-

66 Adalbert TóTH: i. m., 237., 399. sz.; Almanach 1887, 192.; Almanach 1897, 221.

67 Adalbert TóTH: i. m., 324. 1986.sz.; SZÖGI 1994, 165., 4957. sz.; Almanach 1887, 311–312.

kereskedő családjának két ága közül a bárói ág katolikus, a nemesi református vallású lett. Előbbiből származott Albert, a bárói ág utolsó férfisarja, aki 1865 és 1875 között Érsekújvárt és környékét, majd 1875-től tizenkét éven át a délvidéki Oravica kerületét képviselte, mindig kormánypárti programmal. Képviselő-sége után örökös főrendiházi tagságot kapott, és hetvenéves koráig állandóan a delegáció tagjai között szerepelt.⁶⁸ Wodianer Béla ellenben a szabadságharcban Klapka seregében szolgált, s a bécsi műegyetemen folytatott tanulmányok után Maglódon vásárolt birtokot és épített ki mintagazdaságot, miközben a korszak két vezető malomvállalatának megalapítása is az ő nevéhez fűződött. 1869-től 1892-ig folyamatosan kormánypárti képviselő volt különböző választókerületekben.⁶⁹ Úgy tűnik tehát, hogy a korszak zsidó eredetű képviselői közül a leg-gazdagabbak esetében került sor bécsi egyetemi tanulmányokra, melyek a karrier eredményeihez kevésbé járultak hozzá, mint a családi örökség.

Csak a pontosság és a korabeli magyarországi elit általában is megfigyelhető nyitottságának illusztrálása végett jegyezzük meg, hogy a 106 képviselő között horvát (cseneji Vuchetich István),⁷⁰ bunyevác (rákóczi Parcsetich Hugó),⁷¹ olasz (a persze fiumei Giuseppe Marco Giovanni Susani)⁷² és még cseh eredetű is

68 Adalbert Tóth: i. m., 339., 2251. sz., Szögi-Kiss: i. m., 98., 898. sz., Almanach 1897, 128., Almanach 1905, 130., Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk.: Dr. Fabro Henrik és Dr. Ujlaki József. Budapest, 1906, Wodianer F. és fiai, 130., A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. Összeállította: GUDENUS János József. 4. kötet. Budapest, 1998, Heraldika Kiadó, 305–306.

69 Adalbert Tóth: i. m., 339., 2252. sz., Szögi-Kiss: i. m., 98., 898. sz., Almanach 1887, 337., A Pallas nagy lexikona. XVI. kötet, 1068.

70 Vuchetich (1836–1894) ugyan a Torontál megyei Csenejen született és bécsi teológiai tanulmányai után Karánsebesen volt káplán, majd temesvári mennyiségtan- és természettan-tanárként működött, s mint ilyent 1867-ben kormánypárti programmal Zombolyán képviselővé választották, de közéleti pályafutásának nagyobb része Horvátországhoz kötődött, ahol zágrábi kanonokként „a magyarbarát irányzat jeles képviselője volt”. Adalbert Tóth: i. m., 338., 2230. sz., FAZEKAS István: i. m., 385., 3006. sz., SZINNYEI József: i. m., XIV. kötet. Budapest, 1914, Hornyánszky Viktor, 1354–1355.

71 Parcsetich (1816–1870) római katolikus bunyevác eredetű nemesi családból származott, és 1849-ben rövid ideig a Torontál megyei Basahíd képviselője volt. PÁLMÁNY Béla: i. m., 713–715.; Adalbert Tóth: i. m., 305., 1656. sz.; Szögi 1994, 211., 6663. sz.

72 Susani (1809–1880) olyan nemesi családban született, ahol az olasz mellett a horvát, a német és a magyar nyelvet is beszélték. Gimnáziumi tanulmányait Velencében és Ljubljánában végezte, jogot pedig Grazban, Bécsben és Pozsonyban tanult, míg jogi vizsgáját Pesten tette le. Fiumében hivatalnok, majd helyhatósági tanácsosi pályára lépett, s 1848-ban ő képviselte szülővárosát az első magyar népképviselői országgyűlésen. Magyarországgal 1848 után már nem volt érdemi közéleti kapcsolata, ellenben utóbb az isztriai tartománygyűlésnek is tagja volt. PÁLMÁNY Béla: i. m., 796–797.

volt.⁷³ Ide számítva a bizonytalan etnikai hátterű, de talán szlovák származású képviselőket (mint például a város plébánosaként 1873 és 1875 között a parlamentben Selmezbányát kormánypárti programmal képviselő boldogfalvi Boltizár Józsefet (1821–1905), aki egyébként utóbb esztergomi segédpüspök is lett⁷⁴), megállapíthatjuk, hogy a nem magyar eredetű képviselők száma megközelíti az ötvenet. Vagyis az összes vizsgált politikusnak közel a fele vagy nem magyar identitással bíró nemzetiségi, vagy már magyarrá vált, de eredetileg más származású személy volt. Megítélésünk szerint mindez újabb példáját jelenti a XIX. századi magyarországi politikai elit etnikai sokszínűségének, egyúttal rávilágít arra is, hogy az „egy politikai nemzet” sokat támadott fogalma eredeti értelmében csak politikai lojalitást és nem teljes nyelvi és etnikai beolvadást követelt és éppen ez a befogadó nemzetfelfogás eredményezett számos, a pusztai politikai kooperáción is túlmutató asszimilációs sikert a magyarság számára.

Ennek kapcsán érdemes még röviden kitérni a bécsi tanultságú román és szerb képviselők relatíve magas arányára, hiszen mind az összes képviselő, mind a bécsi peregrinusok között sokkal kevesebb román és szerbet találunk korszakunkban. Ennek magyarázataként rá lehet mutatni arra, hogy a magyarországi nemzetiségeknek a magyaréhoz képest szűkebb elitjében (a saját nemesség hiánya vagy csekélyebb súlya miatt) fontosabb szerepet játszott az érvényesülésben a tanultság és az ennek köszönhetően a császár szolgálatában elvállalt hivatalnoki karrier, mint az alapvetően földbirtokos–nemesi jellegű magyar politikusok esetében. Erre utal az a tény is, hogy az erdélyi szászok, románok és szászok bécsi tanultságú képviselői jóval nagyobb arányban tanultak jogot, mint a többiek. Ez a közeleti pályához elsősorban alkalmassá tévő szaktudás jelentős versenyelőnyt biztosíthatott egy nemzetiségi többségű választókerületben mind a tanultság tekintetében felkészületlenebb nemzettársakkal, mind az etnikailag idegen magyar nemesekkel szemben. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a kevés nemzetiségi országgyűlési képviselő között a legmagasabb a bécsi tanultságúak aránya, sőt, ez

73 Kimpáni Puteani József báró (1811–1869) apja cseh származású kapitány volt, de ő már Somogy megyében született, s szigligeti birtokosként komoly szerepet játszott a reformkori Zala megye liberális ellenzéki mozgálmaiban. A Bécsben hadmérnöki tanulmányokat folytató Puteani 1848-ban Tapolcát képviselte a pesti országgyűlésen. PÁLMÁNY Béla: i. m., 705–707.; Adalbert Tóth: i. m., 304., 1631. sz., Szögi 1994, 228., 7181. sz.

74 Adalbert Tóth: i. m., 230., 270. sz., Szögi 1994, 131., 3544. sz. és FAZEKAS István: i. m., 372., 2747. sz., BEKE Margit: *A Pázmáneum története az újraindulástól napjainkig (1804–2002)*. In: *A bécsi Pázmáneum*. Szerk.: ZOMBORI István. Budapest, 2002, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 325.

fordítva is igaznak tűnik: a Bécsben tanuló románok vagy szerbek jóval nagyobb hányada lett országgyűlési képviselő, mint a más nemzetiségűeknél.

A vizsgált képviselők bécsi tanulmányai

A Bécsi Egyetemre iratkozott be 1789 és 1850 között a bécsi tanultságú magyarországi diákok kb. 60%-a, 1849 és 1867 között már mintegy kétharmada. A század első felében a Politechnikum mintegy 20%-os részesedéssel bírt, meglepően sokan (kb. 12%) tanultak a Képzőművészeti Akadémián, míg a Hadmérnöki Akadémia (7,3%) és a magyar diákoktól szinte mentes Konzuli Akadémia (mindössze 20 fő, 0,27%) jelentősége sokkal csekélyebb volt.⁷⁵ A század közepe után az arányok lassan átrajzolódtak. A bécsi egyetemen tanuló magyarországi diákok közel fele 1849 és 1867 között az orvosi és gyógyszerészeti kart látogatta, miközben az 1848 előtti 10%-ról 24%-ra nőtt a jogászok aránya. Ellenben 23%-ról 11%-ra csökkent a katolikus teológusok aránya, bár ez inkább arányeltolódást jelentett, ugyanis abszolút számuk nem csökkent. Bár a bölcsészek aránya 8% körül maradt, ez a korábbi korszakhoz képest tapasztalható enyhe emelkedés már más jellegű képzést takart: Leo Thun gróf oktatási miniszter reformjainak köszönhetően a bölcsészkar többé már nem az egyetemi tanulmányok előkészítő részéhez tartozott, hanem önálló, tudományos jellegű képzés folyt itt is. A második legnépszerűbb bécsi felsőoktatási intézmény a magyarországi peregrinusok körében az 1848 előtti korszakhoz hasonlóan továbbra is a műegyetem volt, a szabadságharc bukása utáni szűk két évtizedben a birodalmi fővárosban tanuló magyarok mintegy 19%-a végezte itt tanulmányait. Bár a kereskedők száma is megnőtt, a nagy többség még mindig mérnöknek tanult. A protestáns teológiát 1821 és 1849 között még 600, 1849 és 1867 között ellenben már csak 325 magyarországi diák látogatta, hiszen az ötvenes évek fojtó légköréből a németországi egyetemeken jobban meg lehetett szabadulni, így ekkoriban még az erdélyi szászok is szívesebben tanultak Ausztrián kívül. Csökkent az érdeklődés a hadmérnöki képzés iránt is, hiszen a szabadságharc bukása után a megbízhatatlannak számító magyarokat sokáig nem szívesen vették föl katonai képzőintézetekbe, és persze a magyarok részéről is jócskán csökkent a lelkesedés... Mivel az európai képzőművészeti képzésnek Münchenbe és Párizsba helyeződtek át a súlypontjai a század második felében, a bécsi Képzőművészeti Akadémia korábbi népszerűsége is csökkent.⁷⁶

⁷⁵ SZÖGI 1994, 22–39.

⁷⁶ SZÖGI–KISS: i. m., 15–18.

Az összes peregrinus adataihoz képest a bécsi tanultságú képviselők között a jogászok relatív többsége figyelhető meg, ami a parlament törvényhozó jellegének és a magyar hagyományoknak egyaránt megfelelt. A 106 vizsgált diákból 41 főnél tudunk jogi tanulmányokról. Ezzel szemben az orvosi képzés jelentősége itt sokkal kisebb volt, mindössze hét képviselő tanult az orvosi karon. Magasabb volt a hadmérnökök száma: a főleg a nemesifjak körében népszerű képzés összesen 13 személy esetében mutatható ki, de hasonló arányban találunk leendő képviselőt a műegyetem mérnöki képzésén is (14). A teológiai tanulmányok is felülreprezentáltak mintánkban: négyen a protestáns, kilencen a katolikus teológiát látogatták, s utóbbiak közül hatan a Pazmaneum növendékei voltak. A teljesen elhanyagolható arányt jelentő konzuli akadémia (Éber Nándor) és a Képzőművészeti Akadémia (Nikolić Fedor és Parcsetich Hugó) mellett öt-öt fővel szerepeltek a bölcsészek, a kereskedők és a középiskolások, főleg a Theresianum diákjai. Vagyis itt is azt tapasztaljuk, mint a társadalmi háttér esetében is: a bécsi tanultságú országgyűlési képviselők általános jellegzetességei a politikusok tulajdonságait sokkal jobban adták vissza, mint a peregrinusokét általában.

A bécsi tanultságú képviselők az egyes parlamenti ciklusokban

Noha a csekélyebb mennyiség miatt a ciklusonkénti elemzésnek különösebben sok haszna nem lehet, a bécsi tanultságú honatyák aránya az adott ciklus összes képviselője között bizonyos tanultságokkal mégis szolgál. Az első népképviselési parlament képviselőházának még csak 20 ilyen tagja volt, ami az összes 438 képviselő 4,57%-át teszi ki. (Ha a viszonylag nagyszámú pótképviselőt és nem igazolt, de megválasztott képviselőt is beleszámítanánk, az arány 4,32%-ra csökkenne.) Ez arra utal, hogy a bécsi tanulmányok ekkor még inkább kuriózumnak számítottak, s csak ritkán jellemezték a politikai elit tagjait. 1861-ben már csekély növekedést tapasztalunk: ugyan ebben a képviselőházban csak 19 fő mondhatta el magáról, hogy magasabb tanulmányokat folytatott Bécsben, de az erdélyi képviselők hiánya miatt ez a parlament összesen csak 336 képviselőből állt, így az arány már 5,66%. Az emelkedést annál inkább értékelhetjük, ha elfogadjuk, hogy Erdélyből általában többen voltak bécsi tanultságúak a szászok és a románok miatt.

Az 1865–69-es ciklusban kiemelkedően sok, összesen 501 országgyűlési képviselő volt. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy területileg kiteljesedett az ország, azaz Erdély ismét a pesti országgyűlésre küldhette képviselőit. Másrészt ebben a ciklusban került sor az 1867-es Habsburg–magyar kiegyezésre, melynek következtében felállt a felelős magyar polgári kormányzat, mely igényelte a kép-

zett embereket, s a képviselők közül többen államigazgatási feladatokat vállaltak el, melyek azonban a korabeli összeférhetetlenségi szabályok szerint inkompatibilisek voltak az országgyűlési képviselőséggel. Ezért különösen sok lemondásra, és persze időközi választásra került sor ebben a ciklusban. A kiegyezés, mint alapvető közjogi esemény is eredményezhetett politikai alapú lemondásokat, mint ahogy a nemzetiségek egy részének kezdődő passzivitásának is lehetnek hasonló következményei. És persze azt se felejtjük el, hogy az előzőkhöz képest ez a ciklus nem ért véget idő előtt, így a három év alatt a fenti okoktól függetlenül is több időközi választásra kerülhetett sor. A képviselők számának növekedése együtt járt a bécsi tanultságuk számának (43 fő) és arányának (8,58%) emelkedésével is, ami a politikai elit lassú polgárosodásával is párhuzamba állítható.

Az 1869–72-es ciklusban már kevesebb, összesen 489 politikus foglalhatott helyet a Sándor utcai képviselőházban, ami a rendszer lassú konszolidálódására utal. A bécsi tanultságú képviselők aránya a vizsgált korszakban ekkor volt a legmagasabb: az 51 ilyen képviselő az összes honatya 10,43%-át jelentette. Az általunk vizsgált utolsó ciklusban (1872–1875) tovább csökkent a képviselők összlétszáma (438), ami a parlament működésének rutinját sugallja: a ciklusonként kb. 20–25 lemondás vagy haláleset folytán bekövetkező váltás 5–6%-os, azaz reálisnak tekinthető. Bécsi tanultságú volt az országgyűlési képviselők közül 43 fő, azaz 9,82%, a csökkenés az előző ciklushoz képest minimális, vagyis ez az arány is stabilizálódni látszik.

Az adattár használatának kisebb nehézségei

Amint hatalmas adatfeltáró munkájukról Szögi László is megállapította, a több ezer adat gyors rögzítése során bizonyos hibák óhatatlanul adódtak. A következőkben néhány olyan apróságra szeretnénk felhívni a figyelmet, melyek a más források alapján bizonyíthatóan bécsi tanultságú politikusok és a Szögi-féle adatok közötti különbségeket, hiányosságokat példázzák. Tekintettel arra, hogy a Szögi-féle gyűjtés eleve csak a szűkebb (tehát Erdéllyel együtt, de Horvátország és Fiume nélkül értett) Magyarország területén született személyeket vizsgálta, az adattárakból természetesen hiányoznak mindazok, akik pl. Bécsben látták meg a napvilágot. Az általunk vizsgált politikusok között azonban ilyeneket is találunk, nem különösebben meglepő módon az udvarhű arisztokrácia és felsőbb bürokrácia Bécsben született gyermekei között: noha a Szögi-adattárak nem említik, közismerten bécsi tanultságú volt a dualista korszak egyik leghíresebb politikai vezetője, Apponyi Albert gróf, aki már középiskolai tanulmányait is

részben a Bécshez közeli híres kalksburgi jezsuita intézetben végezte, 1857 és 1863 között.⁷⁷ „Főiskolai éveimről kevés mondanivalóm van, egyetemi tanulmányaimnak sem első két bécsi (1864–1866), sem utóbbi két budapesti (1866–1868) éve mélyebb nyomokat nem hagyott szellemi fejlődésemben” – emlékezett vissza Apponyi, leszámítva persze a komolyzenei élményeket, ugyanis Bécsben „két éven belül jóformán az egész komoly zeneirodalommal megismerkedtem.”⁷⁸ Ugyanígy Bécsben, szülővárosában tanult jogot Szögyény–Marich László magyar alkancellár azonos nevű fia,⁷⁹ aki 1869 és 1882 közötti Fejér megyei képviselőisége után diplomáciai pályára lépett, a közös külügyminisztérium osztályfőnöke lett, majd a Szapáry-kormányban a király személye körüli miniszteri poszt betöltése után a Monarchia berlini nagyköveteaként (1892–1914) fejezte be közéleti pályáját.⁸⁰ Értelemszerűen a fumei születésű Susani képviselőről sem emlékezik meg a Szögi-féle adatgyűjtés.

Míg ezek a hiányosságok a források jellegéből és a kutatás logikusan behatárolt voltából fakadnak, már a bizonytalanságok közé sorolható, hogy a bécsi középfokú tanulmányokat folytató magyarországi diákok hol szerepelnek a gyűjtésben, hol nem. Igaz, itt is az adatfeltárás nehézségeit okolhatjuk elsősorban, hiszen a régi egyetemi matrikulák csak az első beiratkozás tényét rögzítették, a gimnáziumi vagy bölcsészeti tanulmányokra beiratkozók esetleges későbbi tanulmányait nem lehet nyomon követni 1805 után.⁸¹ Elsősorban tehát a források bizonytalanságának tudhatjuk be, hogy miközben például Batthyány Lajos gróf vagy Szlávy József annak ellenére szerepel az adatsorban, hogy csak középszintű tanulmányokat folytattak a császárvárosban, számos más, hasonló tanultságú politikus adatai hiányoznak. A legnevesebb ilyen diákok Rajner Pál belügyminiszter, aki 1835 és 1842 között a Theresianum növendéke volt,⁸² valamint a már szintén említett Bartal György (1820–1875) földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter. De theresianista volt az 1875-ben bárói címmel jutalmazott Bánhidó Albert (1807–1890) 48-as mákói képviselő, aki 1865 és 1867 között Csanád megye főispánjaként működött.⁸³

77 Pl. Almanach 1887, 167.

78 Dr. Gróf APPONYI Albert: *Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken*. Harmadik átnézett kiadás. Budapest, 1926, Pantheon Irodalmi Intézet R.-T., 21.

79 „Jogot a bécsi egyetemen hallgatott.” *A Pallas nagy lexikona*. XV. Kötet, 807. Bécsi jogi tanulmányaira utal Adalbert TÓTH: i. m., 325., 2008. sz. is.

80 Almanach 1887, 54–55.

81 SZÖGI 1994, 22.

82 Eugen GUGLIA: i. m., 195., Adalbert TÓTH: i. m., 305., 1655. sz.

83 1817 és 1819 között járt a Theresianumban. Album der Theresianischen Akademie, 123., 953. sz.; PÁL MÁNY Béla: i. m., 65–67., Adalbert TÓTH: i. m., 221, 106. sz.

Általunk ismeretlen okból maradt ki a névsorból néhány olyan Magyarországi területén született politikus, akikről az általános lexikonok, adattárak határozottan állítják bécsi tanultságukat – meglehet, tévesen. Bernáth Zsigmond (1790–1882), az 1865–69-es ciklus szélsőbaloldali képviselőházi korelnöke jogot tanult,⁸⁴ az örményszármazású Dániel Márton a műegyetemre járt,⁸⁵ Éber Nándor – a magyarországiak között kivételszámba menő módon – a Konsularakademie növendéke volt,⁸⁶ Geduly Lajos, a későbbi evangélikus püspök természetesen a protestáns teológia hallgatója volt,⁸⁷ míg az erdélyi szász Lindner Gusztáv (1836–1909), aki a politikai pályát jogi karrierre cserélve a 1881/82-es és az 1895/96-os tanévben a kolozsvári egyetem jogi karának dékánja is lett, 1852 és 1859 között szintén a jogi karra járt a bécsi egyetemen.⁸⁸ Bár a bárói és nemesi ágra osztható Wodianer-család genealógiája meglehetősen bonyolult és szerteágazó, és a bécsi peregrinusok listáján is több Wodianert találunk, mégis úgy tűnik, hogy a már említett maglódi Wodianer Béla nem szerepel közöttük.

Tudjuk, hogy Szögi László és munkatársai milyen hatalmas mennyiségű adatot néztek át és rögzítettek, s mindezt az ösztöndíjak által igencsak korlátozott időkeretek álltak csak rendelkezésre. Ez teszi érthetővé, hogy a sokezernyi adat közé néhány tévesen kiolvasott név is került. Mindazonáltal ezek az apró hibák és betűtévesztések néha kifejezetten zavaróak, különösen akkor, ha a név első betűjének félreolvasásáról van szó. Ezekben az esetekben csak nagy szerencsével, találgatással tudtunk rábukkanni az illető személyre a névsorban, mint például az 1889 után a földművelésügyi minisztérium államtitkári posztját betöltő szajoli Fejér Miklós esetében,⁸⁹ aki ugyan szerepel az adattárban, de T-betűsként, „Tejér, Miklos von Szajol” írásmóddal.⁹⁰ Bár a név az eredeti for-

84 „Jogi tanulmányait Pesten, Bécsben és Sárospatakon végezte.” SZINNYEI József: i. m., III. kötet, 164., Adalbert Tóth: i. m., 226., 202. sz.

85 „Iskoláit itthon [azaz Erzsébetvárosban] és Nagy-Szebenben, a műegyetemet Bécsben végezte.” Almanach 1887, 192. „A középiskolát Nagy-Szebenben, a műegyetemet Bécsben végezte”. Almanach 1897, 221., Adalbert Tóth: i. m., 237., 399. sz.

86 „A jogi tanfolyam elvégzése után a diplomáciai pályára készült és a bécsi keleti akadémiának lett növendéke.” *A Pallas nagy lexikona. Az összes ismeretek tára tizenhat kötetben. V. kötet, 612–613.*, Adalbert Tóth: i. m., 241., 476. sz.

87 „Alsóbb és középiskoláit Losoncon, Osgyánban és Selmecen, a bölcsészeti és teológiai tanfolyamot Pozsonyban és Bécsben végezte.” *A Pallas nagy lexikona. VII. kötet, 869.*; Adalbert Tóth: i. m., 249., 635. sz., Almanach 1887, 40. és BALOGH–GERGELY: i. m., 115.

88 „jog- és államtudományi tanulmányait a nagyszebeni jogakadémián és a bécsi cs. kir. egyetemen 1852–59. folytatta. 1859. jogtudorrá avattatott.” SZINNYEI József: i. m., XI. kötet, 533. Adalbert Tóth: i. m., 278., 1176. sz.

89 Almanach 1892, 218–219., Adalbert Tóth: i. m., 245., 551. sz.

90 SZÖGI–KISS: i. m., 108., 1133. sz.

rásban eltorzított formában szerepelt, a bárói rang révén könnyebb volt beazonosítani Vécsey József bárót (1829–1902), aki a képviselőség mellett (apjához és nagyapjához hasonlóan) Szatmár megye főispáni posztját is betöltötte.⁹¹ Az ő neve az adattárban a nyilvánvalóan téves „WCSEY (Wecsey) Joseph freiherr von” formában szerepel.⁹² Kisebb félreolvasási hibák – de szerencsére a nevek végén – más helyen is előfordulnak. A császári hatalmat 1849 és 1867 között még birodalmi szinten is szolgáló erdélyi szász Eugen Drotleff von Friedenfels (1819–1885)⁹³ neve pl. Drotlessként,⁹⁴ Iosif Hodoşiu (1829–1880) brádi román nemzetiségi képviselő, az ASTRA másodtitkára⁹⁵ pedig „Hodosin, Joseph” alakban olvasható.⁹⁶

Jelezni kívánjuk azt is, hogy természetesen az adattár használóinak ügyelni kell arra, hogy a neve a bécsi tanulmányok idején használt formájukban szerepelnek, tehát a későbbi névváltozások esetén a beazonosítás esetleg nehézségeket okozhat, mint Halmosy Endre jogász–politikus esetében, aki joghallgatóként még eredeti nevén, Andreas Heidelbergerként került be a bécsi egyetemi anyakönyvbe, s onnan az adattárba.⁹⁷

Összegzés

Vizsgálódásunk során a vonatkozó politikatörténeti adattárak és Szögi László kutatócsoportjának új eredményeinek összehasonlítása segítségével áttekintettük a magasabb szintű bécsi tanulmányokat folytató minisztereket és országgyűlési képviselőket politikai és társadalmi hátterét. Kitűnt, hogy a korabeli politikai elit általános jellemzői és a peregrinusokra vonatkozó tulajdonságok egyaránt

91 Almanach 1887, 120.; Adalbert Tóth: i. m., 336., 2193. sz.; *Magyarország főispánjainak albuma*. Hazánk ezredéves fennállásának emlékére szerkeszté: SOMOGYI Zsigmond. Szombathely, 1889, Bertalanffy József könyvnyomdája, 373. szerint id. Vécsey Miklós (1749, Keszthely–1829, Pest) 1804 és 1829, ifj. Vécsey Miklós (1789–1854) 1829 és 1846 közt volt Szatmár m. főispánja volt. A családra: Magyar nemzetségi zsebkönyv. Első rész: Főrangú családok. Budapest, 1888, Magyar Heraldika és Genealógiai Társaság, 441.

92 SZÖGI 1994, 139., 3930. sz.

93 PÁLMÁNY Béla: i. m., 280–283. (Adalbert Tóth munkájában Drotleff nem szerepel!)

94 SZÖGI 1994, 112., 2665. sz.

95 Adalbert Tóth: i. m., 257., 774. sz. Vö.: Enciclopedia Română. Publicată din însărcinarea și sub auspiciile Asociației Pentru Literatură Română și Cultura Poporului Română de Dr. C. Diaconovich. Tomul II. Sibiu, 1900, Editura și Tiparul Lui W. Kraff, 708–709.

96 SZÖGI–KISS: i. m., 148., 4373. sz.

97 SZÖGI–KISS: i. m., 61., 127. sz.

jellemezték a bő száz fős csoportot. A minta politikusi jellegére utalt, hogy az összes Bécsben tanuló diáknál tapasztalt arányokhoz képest többen voltak a joghallgatók és sokkal kevesebben az orvosok, többen a reformátusok és csekély számban zsidók, a magyarok aránya pedig a peregrinusoknál tapasztalhatónál magasabb, de a politikai elit nagy magyar többségéhez képest mérsékeltebbnek mondható. A Bécsben tanult képviselőkre erős kormánypárti túlsúly volt jellemző, és nagy arányban szereztek mandátumot városi választókerületekben. Megfigyelhető volt az is, hogy a meglehetősen alacsony számú peregrinushoz képest felül voltak reprezentálva a román és szerb nemzetiségűek, ami a szűkebb elittel bíró kisebbségek vezető rétegének modernebb, polgárabb jellegével is összefüggésbe hozható.

Vizsgálódásunk értékét növelné, ha az 1848 és 1918 közötti teljes politikatörténeti korszakra nézve elvégezhetjük volna elemzéseinket, ehhez azonban a Szögi Lászlók által összegyűjtött adatok teljes körű publikálására lenne szükség. Ebben az esetben minden bizonnyal kiderülne, hogy a modernizálódó ország politikai elitjében a bécsi tanulmányok egyre gyakoribbá váltak, és megállapításaink a nagyobb mintavételtől fakadóan kisebb hibalehetőséggel lennének elfogadhatók. Mindazonáltal az újkori peregrináció kutatásának nagyszabású eredményosorát tudomásunk szerint az elsők között vizsgáltuk jelen írásunkkal, és a csekély számban található hibák vagy pontatlanságok ellenére a kutatás nagy fontosságáról és felhasználhatóságáról győződhattünk meg.

IVÁN BERTÉNYI JUN.

Mitglieder der ungarischen Politelite an Wiener Hochschulen (1848–1875)

Zusammenfassung

Unsere Studie behandelt die Wiener Studienzeit ungarischer Minister und Parlamentsabgeordneter im Zeitraum von 1848 bis 1875. Sie beruht auf veröffentlichten Datenbanken und politikgeschichtlichen biographischen Sammlungen des von László Szögi geleiteten Forschungsprojektes „Geschichte der Universitätsbesuche der Studenten aus Ungarn in der Neuzeit“, in dessen Rahmen

eine umfassende Liste ungarischer Studenten an Wiener Hochschulen zusammengestellt wurde. Wir untersuchen innerhalb der ungarischen Politelite das Zahlenverhältnis jener Personen, die über einen Wiener Hochschulabschluss verfügten, und erforschen ihren politischen und gesellschaftlichen Hintergrund. Es ist deutlich geworden, dass diese Gruppe sowohl durch die Charakteristiken der zeitgenössischen politischen Elite als auch durch die Eigenschaften der Peregrinanten gekennzeichnet ist.

Außerdem analysieren wir die Religionszugehörigkeit und die geographische Herkunft der ungarischen Politiker sowie den städtischen Charakter und den gesellschaftlichen Status der betreffenden Herkunftsorte. Selbstverständlich werden auch die Parteizugehörigkeit und der Wahlkreis der Politiker in die Analyse mit einbezogen. Unsere Forschungsergebnisse beziehen sich auch auf die Wiener Studienzeiten und ermöglichen einen Vergleich mit anderen ungarischen Peregrinanten.

Die erschlossenen Daten verdeutlichen den politischen Hintergrund. Die Zahl der Jurastudenten innerhalb der Politelite war im Verhältnis zu allen ungarischen Studenten an Wiener Hochschulen viel höher, die Zahl der Medizinstudenten viel geringer. Die meisten von ihnen waren Reformierte, die Zahl der Juden war gering. Die Anzahl der Ungarn war höher als bei den anderen ungarländischen Peregrinanten, jedoch im Verhältnis zur mehrheitlich ungarischstämmigen politischen Elite in Ungarn nicht sonderlich hoch. Die in Wien studierten Abgeordneten gehörten mehrheitlich zur regierenden Partei und bekamen ihr Mandat vor allem aus städtischen Wahlbezirken. Im Vergleich zu diesen wenigen Peregrinanten waren die Personen rumänischer und serbischer Nationalität überrepräsentiert, was mit den moderneren, bürgerlicheren Strukturen der Führungsschicht dieser jeweils eine enge Elite vorweisenden Minderheiten erklärbar ist.

Wir gehören zu den ersten, die sich der Analyse der Forschungsergebnisse der neuzeitlichen ungarischen Peregrination angenommen haben. Die Bedeutung und die Anwendbarkeit des von der Arbeitsgruppe um László Szögi aufbereiteten Datenmaterials konnte auch durch die spezifische politik- und gesellschaftsgeschichtliche Herangehensweise bekräftigt werden.

PATYI GÁBOR

Magyarországi születésű izraelita hallgatók a bécsi felsőoktatási intézményekben a századfordulón (1890–1918)

Az Osztrák–Magyar Monarchia felsőoktatás-történetének és a korszakra vonatkozó peregrinációs kutatásoknak fontos kérdésköre a korabeli hallgatóság, illetve a peregrinusok nemzeti-etnikai és felekezeti összetételének vizsgálata. Kitüntetett figyelmet érdemel az ún. „zsidó túliskolázottság” problémaköre, vagyis az a jelenség, hogy az izraelita felekezethez tartozók a birodalom mindkét felében az összlakosságon belüli arányukhoz képest jóval nagyobb mértékben voltak jelen a korabeli egyetemi és főiskolai hallgatóság körében.¹ Tanulmányom szerény adalék a korabeli felsőoktatás, a peregrináció és az izraelita felekezethez tartozók oktatásának történetéhez. A századfordulón a bécsi „civil” (polgári, nem katonai jellegű) felsőoktatási intézményekben tanuló izraelita felekezeti magyarországi születésű hallgatókat vizsgálom. Elemzem a Bécsben tanuló magyarországi hallgatók tanintézet-választását és felekezeti megoszlását, a magyarországi születésű izraelita hallgatóság intézmény és fakultás választását, regionális eredetét, anyanyelvi és társadalmi összetételét.

Mielőtt rátérnék a jelzett kérdéskörök vizsgálatára, néhány módszertani jellegű megjegyzést kell tennem. Az alább következő adatokat nem nyomtatott statisztikákból, hanem levéltári forrásokból (egyetemi anyakönyvek, szemeszterívek stb.) merítettem.² Az adatgyűjtés során a korabeli két bécsi (illetve

---

1 A kérdéskört a történelmi Magyarország vonatkozásában elemzi: KARÁDY, V.: A zsidó túliskolázás kérdése a történelmi Magyarországon. In: KARÁDY, V.: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945)*. Replika Kör Bp., 1997. 75–94. p.

2 Nyolc bécsi felsőoktatási intézmény magyarországi hallgatóira vonatkozó adatokat megjelenttük egy adattárban: PATYI Gábor: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemeken és főiskolákon*

Bécs vonzáskörzetéhez tartozó) katonai akadémia magyarországi hallgatóira vonatkozó információkat is összegyűjtöttük. Mivel azonban a katonai felsőbb tanintézetekbe iratkozóknak a civil intézményeket választóktól igen elütő társadalmi háttere volt (pl. a tisztjelöltek között csak elenyésző számban voltak izraeliták),³ az adatok együttes elemzése sok tekintetben torz képet eredményezne. Az alábbiakban tehát csak a polgári jellegű főiskolák és egyetemek magyarországi izraelita hallgatóiról lesz szó. Magyarországi születésű, tehát a történelmi Magyarországon (Erdéllyel együtt, de Horvát-Szlavónország nélkül) született izraelita hallgatókra vonatkozó adatokat elemzem, így kimaradnak a vizsgálatból pl. a Bécsben született, de egyetemi tanulmányaik idején már magyarországi lakóhellyel rendelkező zsidó diákok. Kizárólag a levéltári forrásokban szereplő és a felekezeti hovatartozásra vonatkozó adatokból indultunk ki. A névből, vagy a szülők társadalmi állására vonatkozó adatokból nem következtettünk valamely hallgató esetleges (kikeresztelkedett, vagy nem jelzett) zsidó voltára.

1. A zsidóság Bécsben és a bécsi felsőoktatási intézményekben a dualizmus korában

A császárvárosba a zsidóság nagyobb tömegben az 1860-as évektől települt be. Míg 1857-ben összesen 6000 izraelita élt Bécsben, addig 1890-ben a lakosság 10,3%-a tartozott ehhez a felekezethez.⁴ A bécsi zsidóság sem szociálisan, sem felekezetiileg nem képezett egységes csoportot. A főképp nyugati irányból betelepült, nagypolgári-értelmiségi, a német kultúrához vonzódó, erősen asszimilált réteg élesen elütött a birodalom keleti tartományaiból (Galícia, Bukovina) bevándorolt, szociálisan az alsó rétegekhez tartozó, ortodox zsidóktól.

A bécsi zsidóság asszimilációjának folyamata a dualizmus korának első évtizedeiben nem ütközött akadályokba.⁵ Viszonylag könnyű volt számukra az osztrák nemzetek feletti állampatriotizmussal azonosulni. Azonban a 80-as évektől

---

1890–1918. (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 10.*) Budapest, 2004. Az adattárban az Állatorvosi Főiskola hallgatóira vonatkozó adatok nem szerepelnek.

3 A katonai és civil felsőbb tanintézetek peregrinusainak társadalmi hátterét összevontan vizsgálom a második lábjegyzetben említett adattár bevezető fejezetében (25–48. p.)

4 A létszámokhoz lásd: CSENDES Péter: *Geschichte Wiens*. Wien, 1990. 131. p

5 A bécsi, a budapesti és a prágai zsidóság dualizmuskori asszimilációjának összehasonlító elemzése: HANÁK Péter: *A közép-európai háromszög. A zsidóság kulturális szerepe Bécsben, Budapesten és Prágában*. In: HANÁK Péter: *A kert és a műhely*. Balassi, Bp., 1999. 217–229. p.

fellépő új politikai mozgalmak közül több, a Georg Schönerer vezette német-nacionalista, majd a még szélesebb tömegeket vonzó Karl Lueger vezette keresztény-szociális párt programja részévé tette az antiszemitizmust.⁶ Mivel a bécsi burzsoázia jelentős része a zsidóságból került ki, nem volt nehéz a politikusoknak a tömegek fokozódó kapitalizmus-ellenességét zsidóság elleni érzülettel átíratni. Különösen hátrányosan érintette a zsidóságot, hogy 1897-től a városnak nyíltan antiszemita polgármestere volt, a már említett Karl Lueger személyében. A századvégén elhatalmasodó, a közéleti rendező elv rangjára emelt antiszemitizmus megakasztotta az akkulturáció folyamatát.⁷ A bécsi zsidók közül sokan álltak be ezután a szociáldemokrata párt táborába (elég csak Victor Adler-re utalni), és Bécsben született meg a cionista mozgalom is. A budapesti születésű Theodor Herzl (aki eredetileg egyetemi tanulmányokat folytatni ment Bécsbe), 1896-ban itt jelenteti meg „*A zsidó állam*” (Judenstaat), című munkáját, amellyel megveti a mozgalom elvi alapjait.⁸

Az 1860-as évek elejétől az 1880-as évekeig nőtt meg radikálisan a zsidó hallgatók aránya a bécsi diákság körében.⁹ A Bécsi Egyetem hallgatóinak 1863-ban 17,4 %-a, 1890-ben pedig már 33,4%-a tartozott az izraelita felekezethez. Ez a magas arány a 90-es évek elejétől kissé visszaesett, összefüggésben az orvosi képzés iránti érdeklődés általános csökkenésével. Az egyetem fakultásai közül az orvosi volt az izraeliták által leginkább látogatott. Az 1880-as évek közepén arányuk itt elérte az 55%-t (később némileg visszaesett). A jogi karon általában 25%-t tett ki, a bölcsészkaron többnyire 20% alatt maradt, a teológiai karra (karokra) pedig gyakorlatilag nem iratkoztak be. A másik jelentős hallgatói létszámmal bíró császárvárosi felsőoktatási intézményben, a Bécsi Műegyetemen is sok zsidó hallgató tanult a dualizmus korában, arányuk általában a 25% körül mozgott.¹⁰ 1898-ban nyitotta meg kapuit az első kifejezetten kereskedelmi jellegű képzést nyújtó bécsi főiskola, az Exportakadémia, melynek hallgatósága

6 A politikai mozgalmak és vezetőik motivációinak alapos elemzése: Schorske, C. E.: Bécsi századvég. Politika és kultúra. Helikon, 1998. 112–163. p., lásd erről még: FEJTŐ Ferenc: Rekviem egy hajdan-volt birodalomért. Ausztria-Magyarország szétrombolása. Atlantisz, Bp., 1997. 129–136. p.

7 HANÁK 1999. 220. p.

8 CSENDES 1990. 132. p.

9 A Bécsi Egyetem dualizmuskori hallgatóságának felekezeti összetételét elemzi: COHEN, G. B.: Die Studenten der Wiener Universität von 1860 bis 1900. Ein soziales und geographisches Profil. In: *Wegenetz europäischen Geistes. Wissenschaftszentren und geistige Wechselbeziehungen zwischen Mittel- und Südosteuropa vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg.* (Hrsg.: Plaschka, R. G. – Mack, K.) II. Wien, 1987. 290–316. p. Lásd a 296–297. oldalakat.

10 Vö: K.K. Polytechnisches Institut, Technische Hochschule, Technische Universität Wien. (Veröffentlichungen des Universitätsarchivs der Technischen Universität Wien 3.) Wien, 1997. 49. p.

nagyrészt a zsidó fiatalság köréből verbuválódott.

Az izraelita hallgatók szám(arány)ának növekedését aggódva figyelte az antiszemita politikusok mellett több bécsi egyetemi professzor is, és az 1870-es évektől kezdve egyre nagyobb teret nyert a bécsi diákság körében is az antiszemita érzület.¹¹ Főképp a Bécsi Egyetem német-nacionalista szellemű diák-egyesületeinek tagsága képviselt zsidóellenes nézeteket. Az 1870-es évek végén fordult elő először, hogy egyes diákegyesületek visszautasították zsidó hallgatók felvételi kérelmét és 1892-ben felmerült a zsidó hallgatók egyetemi felvételének a korlátozása is (numerus clausus). 1896-ban antiszemita diákok (waidhofeni határozat) megfosztották az izraelita hallgatókat a párbaj általi elégtétel lehetőségétől. A századfordulón tehát nemcsak a városban, de az egyetemeken és főiskolákon is lépten-nyomon kirekesztő, ellenséges légkörrel találkoztak az izraelita hallgatók.

A magyarországi izraeliták a 19. század folyamán egyre fokozottabb mértékben vettek részt a bécsi peregrinációban. Sajnos a bécsi egyetemi anyakönyvekben a 19. század első feléből csak elvétve lehet adatokat találni a hallgatók felekezeti viszonyaira vonatkozóan.¹² Már ekkor sok magyarországi izraelita tanult a bécsi műegyetem kereskedelmi tagozatán és vélhetőleg az egyetem orvosi fakultásán. Pontosabban ismerjük az abszolutizmus korában (1849–1867) Bécsben tanuló magyarországiak felekezeti összetételét. Az ismert felekezeti magyarországi hallgatók 26,8%-a (az összes magyarországi hallgató 19,5%-a) volt ekkoriban izraelita.¹³ A dualizmus korának első feléről pontos adattal még nem rendelkezünk, valószínűleg azonban ebben az időszakban érte el a bécsi peregrinusok körében az izraelita felekezethez tartozók aránya a „hosszú 19. század folyamán” a legmagasabb értéket.

11 A Bécsi Egyetem professzorainak és diákjainak antiszemitizmusáról: HOCHGERNER, J.: *Studium und Wissenschaftsentwicklung in Habsburgerreich*. (Studentengeschichte seit der Gründung der Universität Wien bis zum ersten Weltkrieg.) Wien, 1983. 192–195. p.

12 A magyarországi zsidók bécsi egyetemi jelenlétét a 19. sz. első felére vonatkozólag elemzi: SZÖGI László: Magyarországi zsidó egyetemi hallgatók a német nyelvterületeken 1789–1919. In: *1100 éves együttélés. A magyar és a magyarországi zsidóság a fejlődés szolgálatában*. (Szerk.: PÜSPÖKI NAGY Péter) Bp., 2001. 160–168. p.

13 SZÖGI László – KISS József Mihály: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849–1867*. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 7.) Budapest, 2003. 25. p. (7. táblázat)

2.A Bécsben tanuló magyarországi hallgatók tanintézet-választása és felekezeti megoszlása a századfordulón

Az 1890 és 1918 közötti időszakban az általunk vizsgált hét felsőoktatási intézmény anyakönyveiben magyarországi hallgatók részéről 4795 új beiratkozásra találtunk adatot (lásd az 1. táblázatot). A hallgatók tényleges létszáma ennél valamivel kevesebb volt, mivel néhányan több bécsi tanintézménybe is beiratkoztak.

1. táblázat

Magyarországi hallgatók a bécsi civil felsőoktatási intézményekben (1890–1918)

	tanintézet	fő	%
1.	Bécsi Egyetem	2905	60,58
2.	Bécsi Műegyetem	801	16,70
3.	Export Akadémia	557	11,61
4.	Mezőgazdasági Főiskola	215	4,48
5.	Állatorvosi Főiskola	148	3,08
6.	Képzőművészeti Akadémia	103	2,14
7.	Konzuli Akadémia	66	1,37
	Összesen:	4795	100

Messze legtöbbször a Bécsi Egyetemet választották. A Bécsi Egyetem a korabeli európai, illetve közép-európai felsőoktatási intézményhálózatban kiemelkedő szerepet töltött be. Hallgatói létszámát tekintve a párizsi egyetem után a korabeli Európa (és a világ) második legnagyobb univerzitása, számos tudományos szakra az Osztrák–Magyar Monarchia legmagasabb színvonalon oktató egyeteme, és általában a dél–kelet európai értelmiség képzésének legfontosabb intézménye volt.¹⁴ A császárvárosi intézmény a 19. század kezdetétől kiemelkedő szerepet játszott a magyarországiak külföldre irányuló egyetemjárásában is.

14 A Bécsi Egyetem és a műegyetem nemzetközi rangjához lásd: KARÁDY Viktor: Egyetemi világjárás a századvégen: a bécsi diákság és a közép-európai felsőoktatás nemzetközi piaca (1880–1900). In: KARÁDY Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Replika Kör, Bp., 2000. 283–311. p.

2. táblázat
Magyarországi hallgatók a Bécsi Egyetem fakultásain

	fakultás	fő	%
1.	Jogi kar	927	30,20
2.	Orvosi kar	918	29,91
3.	Bölcsészkar	486	15,83
4.	Katolikus teológiai kar	477	15,54
5.	Gyógyszerészeti tanfolyam	154	5,01
6.	Protestáns teológiai kar	107	3,48
	Összesen:	2905	100

Az egyetem fakultásai közül a választás gyakoriságát tekintve a jogi kar áll az első helyen (927 fő, az egyetemre iratkozók 30, 20%-a), melyet alig lemaradva követ az orvosi kar (918 fő, 29,91%). A bécsi fakultások közül a 19. század korábbi évtizedeiben a legnagyobb vonzerőt az orvosi kar fejtette ki a magyarországi hallgatókra. A bécsi orvosi iskola a 19. század közepső harmadában és a századfordulón is méltán számított a világ egyik legjobbjának,¹⁵ és szerepe meghatározó volt a 19. századi magyar orvos-értelmiség képzésében. Magyarázatra inkább az szorul, hogy miért nem választották nagyobb arányban a századforduló peregrinusai. Indokolásképp felhozhatjuk az orvosi pálya túltelítettségéről a monarchia mindkét felében a századfordulón elterjedt vélekedést (a 90-es évek elejétől mind a bécsi orvosi kar mind a magyar egyetemek orvosi fakultásainak látogatottsága visszaesett) illetve a korabeli hazai egyetemeken folyó orvoscépzés magas színvonalát.¹⁶ 1899. január elsejével megszűnt a Lajtán innen illetve a Lajtán túl szerzett orvosi diplomák addigi kölcsönös érvényessége: vagyis a Bécsben tanult orvosnak oklevelét ezután Magyarországon honosítani kellett.¹⁷ Minden bizonnyal ez a rendelkezés is, hozzájárult ahhoz, hogy az 1899-et követő években csak kevés magyarországi

15 A bécsi orvosi iskola történetének kiváló monografikus feldolgozója: LESKY, E.: *Die wiener medizinische Schule im 19. Jahrhundert*. Hermann Böhlau Nachfolger, Graz-Köln, 1965.

16 Vö: COHEN, G. B.: *Die Studenten der Wiener Universität*. ... im: 297. p., és GYÖRY T.: *Az Orvostudományi Kar története 1770–1935*. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története III.) Bp., 1936. 681. p.

17 Az erre vonatkozó rendeletet lásd: *Magyarországi Rendeletek Tára*. 32. folyam 1898/II. Bp., 1898. 1470. p.

iratkozott be a bécsi orvosi karra. 154 fő (5,01%) iratkozott be a gyógyszerészeti tanfolyamra. Amennyiben őket az orvosokkal egy szakmacsoportba soroljuk, akkor együtt többségben vannak a jogászokkal szemben.

A harmadik helyen, az előző kettő fakultástól lemaradva (486 fő, a Bécsi Egyetem magyarországi hallgatóinak 15,83%-a) találjuk a filozófiai kart, amely a Bécsi egyetemen egyaránt átfogta a humán jellegű és a természettudományos tanszékeket, intézeteket. 477 hallgató (15,54%) választotta a katolikus teológiai kart. Az egyetemre iratkozó magyarországiak legkisebb számban az evangélikus teológiai kart választották (107 fő, 3,48%). Nem meglepő ez a tény, ha tekintetbe vesszük Bécs és az egyetem katolikus hagyományait.

Az egyetem után a Bécsi Műegyetemet választotta a legtöbb peregrinus. Mégis, az orvosi karhoz hasonlóan, inkább az itt tanuló magyarországiak viszonylag csekély száma szorul indokolásra. 1849 és 1867 között több magyarországi hallgató tanult itt, mint a századfordulón. Magyaráztaképp a magyar főváros műegyetemének dualizmus kori jelentős fejlődését és a bécsi intézményben az 1902/03-tanévtől bevezetett, a magyarországi hallgatókat negatívan érintő létszámkorlátozást (*numerus clausus*) hozhatjuk fel.¹⁸

Sok magyarországi tanult az Export Akadémián. Az intézmény modern tananyagot kínált, és Magyarországon ekkoriban nem volt ilyen profilú főiskola. Viszonylag kevesen iratkoztak be a Bécsi Mezőgazdasági Főiskolára és az Állatorvosi Főiskolára. Annak ellenére, hogy hazánk ekkor még döntően agrár-ország volt, a hazai mezőgazdasági felsőbb oktatás iránti igény nem volt nagy. A magyar fővárosban működő Állatorvosi Főiskola a bécsi hasonló tanintézetnél ekkoriban jobban szervezett, kiváló tanerőkkel rendelkező intézmény volt, így ezen a szakterületen minőségi különbség nem indokolta a bécsi peregrinációt. Utolsó előtti helyen találjuk a Bécsi Képzőművészeti Akadémiát. A magyarországi művésznövendékek ekkor már szívesebben látogatták a németországi (főképp müncheni) és a párizsi művészeti iskolákat. A legkevesebb magyarországi hallgató a Konzuli Akadémiára iratkozott be.

A 4795 beiratkozásból 4589 esetben (95,70%) találtunk adatot a hallgató felekezeti hovatartozásáról. A felekezeti megoszlásra vonatkozó adatokat a 3. táblázatban gyűjtöttük össze, egyaránt megadva az egyes felekezeti csoportoknak az összlétszámból és az ismert felekezetűek közül való részesedésének arányszámait.

18 Az intézményben bevezetett létszámkorlátozás kérdéséhez: *K. K. Polytechnischen Institut...* im: 48. p.

3. táblázat

A magyarországi hallgatók felekezeti megoszlása

	felekezet	eset	összes %-ban	ismert %-ban
1.	római katolikus	1818	37,81	39,50
2.	izraelita	1416	29,50	30,83
3.	evangélikus	813	16,95	17,71
4.	görögkeleti	334	6,96	7,27
5.	görög katolikus	109	2,27	2,37
6.	református	88	1,83	1,91
7.	felekezetnélküli	14	0,29	0,30
8.	unitárius	3	0,06	0,06
9.	jelöletlen	205	4,29	
	összesen:	4795	100	

A hallgatók legnagyobb hányadát a római katolikus felekezethez tartozók teszik ki. Részesedésük azonban jóval csekélyebb, mint a korabeli Magyarország összlakosságán belüli arányuk (1910-ben 49,3%).¹⁹ A Bécsi Egyetem karai közül, a katolikus teológiai kar mellett (ahol számarányuk 95,36% volt) csak a jogi karon voltak a fenti arányszámnál többen, az egyetem más fakultásain viszont az összevont számarányuknál is kisebb mértékben voltak képviselve. Kevesen voltak a műegyetemen és az Export Akadémián is. Összarányukat messze meghaladták viszont a Konzuli Akadémia hallgatói között.

A második legnépesebb csoportot az izraelita felekezethez tartozók alkották, többszörösen meghaladva országos arányszámukat (1910-ben 5%). Az evangélikusok képezték a harmadik legnagyobb felekezeti csoportot, 16,95%-os részesedésükkel messze meghaladva országos arányszámukat (1910-ben 7,1%). Többségük német anyanyelvű, erdélyi szász volt. Az egyetem protestáns teológiai kara mellett különösen nagy arányban voltak jelen a gyógyszerész tanfolyamon (56,92 %), de sokan voltak a bölcsészkaron (20,15 %) és a képzőművészeti akadémián is (23,76%). A görögkeleti felekezethez tartozók aránya a peregrinusok között kicsit több mint felét teszi ki a korabeli országos részesedésüknek (1910-ben 12,8%). A

19 A tanulmányban alább következő, a korabeli Magyarország össznépességének felekezeti összetételére vonatkozó adatok megtalálhatók: *Magyar Statisztikai Évkönyv*. Új folyam, XIX., 1911. Budapest, 1912. 19. p.

magyarországi hallgatóknak csak 2,39%-a volt görög katolikus, messze elmaradva országos arányuktól (1910-ben 11%). Egyedül a katolikus teológiai kar magyarországi hallgatói között találjuk őket kissé nagyobb arányban (3,97%).

A kifejezetten a magyar etnikumhoz kötődő felekezetek (református, unitárius) tagjai országos arányukhoz képest (1910-ben 14,3% és 0,4%) csekély mértékben képviseltették magukat a bécsi peregrinusok körében. A 19. század korábbi évtizedeiben sem mutattak lényegesen nagyobb érdeklődést a bécsi tanintézetek iránt. A reformátusok csak a Konzuli Akadémián voltak felülreprezentálva.

3. Az izraelita felekezetű magyarországi hallgatók tanintézet-, fakultás- és szakirány- választása

Az izraelita felekezetű magyarországi hallgatók tanintézet-választását mutatja a 4. táblázat. Érdekes összevetni az eredményeket az 1. (az összes magyarországi hallgató intézményválasztását tükröző) táblázat adataival. Az izraelita felekezetűek is – mint általában a magyarországiak – legnagyobb számban a Bécsi Egyetemre iratkoztak be, mégis kissé csekélyebb arányban (60,58% – 56,21%). Az egyetem 2905 magyarországi születésű hallgatója közül 796 fő, a diákok több mint negyede (27,4%) volt izraelita felekezetű. Mivel a Bécsi Egyetemre több izraelita hallgató iratkozott be, mint az összes többi főiskolára együttevve, érdemes azt is megvizsgálni, hogy milyen arányban választották az egyetem egyes fakultásait.

4. táblázat

Az izraelita felekezetű magyarországi hallgatók az egyes tanintézetekben

	tanintézet	fő	%
1.	Bécsi Egyetem	796	56,21
2.	Export Akadémia	286	20,19
3.	Bécsi Műegyetem	265	18,71
4.	Mezőgazdasági Főiskola	42	2,96
5.	Képzőművészeti Akadémia	14	0,98
6.	Állatorvosi Főiskola	13	0,91
7.	Konzuli Akadémia	0	0
	Összesen:	1416	100

5. táblázat
Magyarországi izraelita hallgatók a Bécsi Egyetem fakultásain

	fakultás	fő	%
1.	Orvosi kar	401	50,37
2.	Jogi kar	260	32,66
3.	Bölcsészkar	117	14,69
4.	Gyógyszerészeti tanfolyam	18	2,26
5.	Katolikus és protestáns teológiai karok	0	0
	Összesen:	796	100

Ha összevetjük a fenti táblázat adatait az összes magyarországi születésű és a Bécsi Egyetemre beiratkozó hallgatóra vonatkozó információkkal, (lásd a 2. táblázat adatait), akkor látható, hogy az izraelita felekezethez tartozó magyarországiak az orvosi kart nagymértékben, a jogi kart kismértékben átlagon felül preferálták, a bölcsészkarra kissé az átlag alatt iratkoztak be. A gyógyszerészeti tanfolyamra kevesen, a két teológiai karra pedig érthetően egyáltalán nem iratkoztak be. Mint a 19. század korábbi évtizedeiben, úgy a századfordulón is az egyetem karai közül az orvosi fakultáson tanult a legtöbb magyarországi izraelita, pedig fentebb már volt arról szó, hogy a bécsi orvosi kar az 1890-es évek elején jelentősen veszített korábbi attraktivitásából (a 20. század első évtizedében aztán ismét megteltek az orvosi kar előadótermeinek padsorai). Az egyetemre beiratkozó magyarországi izraelita hallgatók kicsivel több mint fele (50,37%) folytatott orvosi tanulmányokat, és a karon tanuló magyarországiak 43,68%-a volt izraelita.

A Bécsi Egyetemen tanuló magyarországi zsidó diákok közül majdnem minden harmadik (32,66%) a jogi karra iratkozott be. Sajnos nem rendelkezünk információval arra vonatkozólag, hányan tanultak közülük állam- és hányan jogtudományt, másképp fogalmazva hányan készültek közülük állami hivatali pályára, és hányan tanultak ügyvédnek. Míg az orvosnak tanuló zsidó peregrinusok nagy számát természetesnek vehetjük (hiszen a magyarországi egyetemek karain és általában a bécsi orvosi karon is sok izraelita tanult), addig a jogi kart választó izraelita peregrinusok nagy száma magyarázatra szorul. A bécsi jogi karon tanuló magyarországi diákok 28,04%-a volt izraelita. Habár a századfordulón már a hazai egyetemek jogi karain is sok izraelita felekezetű diák tanult, a bé-

csi jogi kar népszerűségében mégis egy kompenzációs jelenséget láthatunk.²⁰ A zsidóság, amely a hazai egyetemek jogi karainak diáksága körében marginalizált helyzetben volt, szívesen választotta a császárvárosban a jogi fakultást. A külföldön szerzett végzettséggel és szakismeretekkel a munkaerőpiac bizonyos új területein (pl. nemzetközi jog, gazdasági-kereskedelmi jog) a hazai végzetteknel előnyösebb pozíciót is vívhattak ki maguknak. Nem meglepő, hogy a filozófiai fakultáson az összes magyarországi hallgatóhoz viszonyítva az izraeliták alulreprezentáltak. A bölcsészkar hallgatói vagy középiskolai tanári, vagy valamely más állami hivatalnoki, illetve kutatói életpályára készültek. A középiskolai tanári állások hazánkban a zsidók előtt többnyire zárva voltak, a bölcsészkaron szerzett tudást jobbára csak a sajtóhoz kötődő álláshelyeken tudták kamatoztatni.

Visszatérve az intézményválasztás vizsgálatához, szembevetve az Exportakadémia nagy népszerűsége a magyarországi izraelita hallgatók körében. Annak ellenére, hogy csak 1898-tól lehetett ide beiratkozni, mégis a Bécsi Egyetem után ezt a tanintézményt választották a legtöbben (286 fő, 20,19%). Az általunk vizsgált 7 felsőoktatási intézmény közül egyedül itt haladta meg a magyarországi peregrínusok körében az izraeliták aránya a keresztényekét (51,34%). Fentebb utaltunk már arra, hogy az akadémia modern kereskedelmi-közgazdasági ismereteket kínált,²¹ és a Lajtán innen akkoriban nem volt pontosan ilyen profilú főiskola.

A peregrínusok összevont átlagához képest a Bécsi Műegyetemen is felül voltak reprezentálva, az itt tanuló magyarországiak 33,04%-a volt izraelita. A Bécsi Műegyetem népszerűsége ismét csak természetesnek mondható, hiszen a századfordulón a budapesti műegyetem hallgatóinak is jelentős részét az izraelita felekezethez tartozók képezték. A legnagyobb számban a gépészmérnöki szakirányra (110 fő, 41,5%), és a mérnöki (tehát út- vasút és vízépítő) szakirányra (86 fő, 32,45%) iratkoztak be, kevesebben választották a vegyészmérnöki (39 fő, 14,7%) és az építészmérnöki (27 fő, 10,1%) szakirányokat. Elektrotechnikát a Bécsi Műegyetemen csak az 1909/10-es tanévtől lehetett tanulni.²² Az első világháború végéig mindössze két magyarországi születésű izraelita hallgató választotta ezt a korban nagyon modernnek számító szakirányt.

20 Vö: KARÁDY, V.: Funktionswandel der österreichischen Hochschulen in der Ausbildung der ungarischen Fachintelligenz vor und nach dem ersten Weltkrieg. In: KARÁDY, V. – Mitter, W. (Hg.): *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert*. Böhlau Verlag, Köln-Wien, 1990. 190. p.

21 Vö: MORTSCH, U. E.: *Die Hochschule für Welthandel und ihre Vorläuferin – die wissenschaftliche Lehre von 1898–1945*. Wien, 1976. 12–22. p.

22 Vö: Az intézményben bevezetett létszámkorlátozás kérdéséhez: *K.K. Polytechnischen Institut...* im: 94–95. p.

A Mezőgazdasági Főiskola magyarországi hallgatóinak majdnem az ötöde (19,53%) tartozott az izraelita felekezethez, tehát a peregrinusok összevont átlagához képest itt alul voltak reprezentálva. Mégsem tekinthetjük az izraelita felekezetűek érdeklődését a bécsi Mezőgazdasági Főiskola iránt jelentéktelennek. Az 1890-es évektől tanult sok magyarországi izraelita mezőgazdaságtant a német egyetemeken illetve mezőgazdasági főiskolákon is. Bécsben azonban többen iratkoztak be, mint a hohenheimi (19 fő) és a berlini (26 fő) azonos profilú intézményekben.²³ Mint a 4. táblázat adataiból kitűnik, a Képzőművészeti Akadémia és az Állatorvosi Főiskola nem volt igazán vonzó számukra, a Konzuli Akadémiára pedig egyáltalán nem iratkozott be (nem iratkozhatott be) magyarországi izraelita hallgató.

Áttekintve a századfordulón Bécsben tanuló izraelita peregrinusok intézmény-, fakultás- illetve szakirány-választását, az alábbi összefoglaló megállapításokat tehetjük. Az izraelita peregrinusok intézmény-, fakultás- illetve szakirány-választására nagy vonalakban ugyanazok jellemzőek, mint általában a monarchia zsidóságára a századfordulón.²⁴ Számos társadalomtörténeti tényezőből fakadóan a peregrinusok is az állami hivatalok betöltésére jogosító tanulmányok (jog, bölcsészet) helyett inkább a szabadértelmiségi hivatásokra (orvos, mérnök, kereskedő-közzgazdász, ügyvéd) felkészítő tanulmányokat preferálták. Gyakran választottak sok idő- és nagy szellemi befektetést igénylő (orvosi, mérnöki) képzési irányt. Mint csoport sajátságos vonás a kereskedelmi és jogi képzés nagymértékű preferálása emelhető ki.

4. Az izraelita felekezetű magyarországi hallgatók születési helye, anyanyelvi megoszlása

Az alábbi fejezetben annak járunk utána, hogy a korabeli Magyarország mely régióiból mentek (előszeretettel) izraelita hallgatók a császárvárosba tanulni. Az 5. táblázat azt mutatja, hogy a korabeli Magyarország egyes nagyrégióiból hány izraelita tanult Bécsben a századfordulón.

²³ Szögi 2001. 168. p.

²⁴ A témához lásd: KARÁDY Viktor: Felekezetek, tanulmányi kitűnőség és szakmai stratégia: az érettségizettek pályaválasztása a dualista kor végén. In: KARÁDY, V.: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Replika Kör, Bp., 2000. 193–221. p.

6. táblázat
Származási helyek nagyrégiók szerint

	régió	eset	%
1.	Felvidék és Kárpátalja	517	36,51
2.	Dunántúl	346	24,43
3.	Alföld és Bácska-Bánát	239	16,87
4.	Budapest	196	13,84
5.	Erdély és Partium	93	6,56
6.	Nem meghatározható	25	1,76
	Összesen	1416	100

A nagyrégiók közül a Felvidékről és Kárpátaljáról mentek legtöbben Bécsbe tanulni. A második helyen találjuk a Dunántúlt, majd az Alföldet és Bácska-Bánátot, utána Budapestet Erdélyt és a Partiumot. Amennyiben eltekintünk a fenti régióhatároktól és megvizsgáljuk, hogy mely megyékben és városokban született izraelita hallgatók iratkoztak be kiemelkedően nagy számban a bécsi egyetemekre és főiskolákra, akkor a következő jelentősebb peregrinus-küldő összefüggő területek rajzolódnak ki:

A nyugati határszéli megyék és városaik, délnyugaton Somogy megyétől Zala, Vas, Sopron, Moson, Pozsony, Nyitra megyéken át észak-nyugaton Trencsén megyéig. (Innen jött 609 hallgató, az összlétszám 43%-a.)

A Galíciával határos északi és észak-keleti megyék (Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Abaúj, Zemplén, Bereg és Máramaros) és a Bácska-Bánát megyei (Bács-Bodrog, Torontál, Temes, Krassó).

A Bécshez közeli születési helynek – mint fentebb láttuk – nagy szerepe volt abban, hogy az izraelita felekezethez tartozók a bécsi és nem a hazai tanintézeteket választották. A földrajzi közelség nemcsak az útiköltségek csekélyebb voltát eredményezte. Valószínűsíthető, hogy azon zsidó családok, kiknek gyermekei bécsi főiskolára mentek tanulni, kiterjedt rokoni kapcsolatokkal rendelkeztek Ausztriában, illetve Bécsben, így a szállás és a koszt költségeit is minimalizálni tudták.²⁵ A születési helyre vonatkozó adatokból az is kiderül, hogy a város lakó izraeliták nagyobb mértékben vállalkoztak Bécsi tanulmányokra, mint

25 Vö: KARÁDY, V.: *Funktionswandel der österreichischen Hochschulen...* in: 179–180. p.

falusi környezetből származó társaik. A lakóhely Bécshez viszonyított földrajzi közelsége mellett a városi társadalmi közeg játszott döntő szerepet a bécsi tanulmányokra ösztönzésben:²⁶a 20 legtöbb izraelita peregrinust küldő városból 613 hallgató származott (az összes zsidó hallgató 43,29%-a).

7. táblázat

Az izraelita hallgatók anyanyelvi megoszlása

	<i>anyanyelv</i>	<i>eset</i>	<i>%</i>
1.	magyar	880	62,14
2.	német	485	34,25
3.	egyéb*	27	1,90
4.	jelöletlen	24	1,69
	összesen:	1416	100

* 9 horvát, 7-7 lengyel és jiddis, 4 szláv

Az izraelita hallgatók anyanyelvi összetételének vizsgálata főképp annak a kérdésnek a tisztázása szempontjából érdekes, hogy a bécsi tanintézeteket választó hallgatóknál vajon mennyire lehetett előrehaladott a hazai uralkodó etnikumhoz, a magyarsághoz történő asszimilálódás, illetve, hogy vajon a kulturális kötődésük inkább a német, vagy a magyar kultúra irányában volt erősebb. A fenti kérdések megválaszolását nehezíti, hogy az izraelita hallgatók többségénél a két-nyelvűség esete foroghatott fenn.²⁷ A kutatás során ez sok esetben be is igazolódt, a diákok közül többen a beiratkozást követő fél vagy egy év múlva már más anyanyelvűnek vallották magukat, mind korábban. Az anyanyelvre vonatkozó adatokat tehát csak a fentiek figyelembe vételével, erős kritikával szabad kezelni, hiszen csak korlátozott mértékben alkalmasak az izraelita hallgatók tényleges nyelvi viszonyainak feltárására, jobbra a hallgatók asszimilációval kapcsolatos attitűdjeinek jelzésére szolgálhatnak.

Az 1900-as magyarországi népszámlálás során a magyarországi zsidóság 70%-ban magyar anyanyelvűnek vallotta magát. A századfordulón a budapesti egyetemen tanuló diákok (köztük izraeliták is) 87%-a magyar anyanyelvűnek

26 A témához lásd: KARÁDY 1997. 195–216. p. különösen a 205–206. p.

27 Vö: KARÁDY 2000. 296. p.

vallotta magát.²⁸ A bécsi egyetemeken és főiskolákon tanuló izraelita peregrinusok közül a többség magyar anyanyelvűnek (61,14%), sokan német anyanyelvűnek (34,25%) és csekély számban egyéb (horvát, lengyel, jiddis, szláv) anyanyelvűeknek vallották magukat. Sok olyan magyarországi születésű izraelita tanult itt tehát, aki vélhetőleg erős német kulturális kötődéssel rendelkezett. Fentebb már említettük, hogy sok izraelita ment tanulni Bécsbe az ország nyugati határszéli megyéiből, főképp az onnan származók lehetnek német anyanyelvűek és német kulturális kötődésűek.

Egyes tanintézetek és fakultások izraelita peregrinusainak anyanyelvi összetétele az összevont átlagtól jelentősen eltér. A Mezőgazdasági Főiskola magyarországi izraelita hallgatói egy kivétellel mind magyar anyanyelvűek voltak. Az Exportakadémia izraelita peregrinusainak is több mint 70%-a (70,62%) vallotta magát magyar anyanyelvűnek. A Bécsi Műegyetem magyarországi zsidó hallgatói körében az összevont átlagnál mintegy 5%-al volt több a német és kevesebb a magyar anyanyelvű. A Bécsi Egyetem filozófiai fakultásán 59 főnek német és 56 főnek magyar volt az anyanyelve, tehát itt a német nyelvűek kismértékben többségben voltak a magyar nyelvűekkel szemben. Az összevont átlaghoz képest a jogi karon kevesebben voltak a magyar és többen a német nyelvűek. Az orvosi kar izraelita peregrinusai ellenben az összevont átlaghoz képest nagyobb számban vallották magukat magyar és kisebb számban német anyanyelvűnek. Mivel a jogi és a bölcsészkaron szerzett képesítéseket és ismereteket főképp német nyelvtudást igénylő állások betöltésekor lehetett jól kamatoztatni, azért természetesnek vehető, hogy ott a német anyanyelvűek nagyobb arányban tanultak. A magyarországi asszimiláció nagyfokú előrehaladottságát és sikerességét tükrözi viszont, hogy a Mezőgazdasági Főiskola, az Exportakadémia és az orvosi kar többségében vélhetőleg kétnyelvű izraelita peregrinusai nagyrészt magyar anyanyelvűnek vallották magukat.

---

28 KARÁDY 1997. 195–207. p. különösen a 7. és 8. lábjegyzetek

5. Az izraelita felekezetű magyarországi hallgatók társadalmi rétegződése

8. táblázat

Az izraelita peregrinusok megoszlása a szülő vagy gyám foglalkozása szerint

	<i>foglalkozás</i>	<i>eset</i>	<i>összes %-ban</i>	<i>ismert %-ban</i>
1.	kereskedő	394	27,82	39,24
2.	gyáros, polgár, magánzó, bankár	125	8,82	12,45
3.	tanár, ügyvéd, értelmiségi	93	6,56	9,26
4.	hivatalnok	91	6,42	9,06
5.	orvos, sebész, gyógyszerész	70	4,94	6,97
6.	iparos	66	4,66	6,57
7.	nemes, birtokos, arisztokrata	55	3,88	5,47
8.	uradalmi tisztviselő	31	2,18	3,08
9.	egyházi személy	24	1,69	2,39
10.	paraszt, földműves	8	0,56	0,79
11.	mémők, építész, gépész	7	0,49	0,69
12.	katonatiszt	6	0,42	0,59
13.	főhivatalnok, képviselő	3	0,21	0,29
14.	haszonbérlet, gazdálkodó	2	0,14	0,19
15.	művész, zenész, író	2	0,14	0,19
16.	egyéb	27	1,90	2,68
	jelöletlen	412	29,09	
	összesen:	1416	100	

A korszakunkra vonatkozó bécsi egyetemi anyakönyvekben és más iratokban többnyire külön rovat található az apa vagy a gyám foglalkozásának jelölésére. Sajnos a Bécsi Egyetemen (ahol a legtöbb magyarországi izraelita hallgató tanult), a legfontosabb forrásunkat jelentő szemeszterenkénti tantárgyfelvételi lapokat (szemeszterívek) a hallgatók saját kezűleg töltötték ki, és az apa foglalkozására utaló rovatot gyakran üresen hagyták. Az Export Akadémia hallgató-ságával kapcsolatban pedig egyáltalán nem rendelkezünk az apa foglalkozására utaló adatokkal. Ezzel magyarázható, hogy csak 1004 esetben (70,90 %) van

információnk a szülő foglalkozásáról. Az anyakönyvekben talált foglalkozásokat a 8. táblázatban 16 kategória szerint rendeztük, és egyaránt feltüntettük, hogy az egyes kategóriákhoz tartozók mekkora arányban részesülnek az összlétszámból és az ismert szülői foglalkozási háttérrel rendelkezők létszámából. Tekintettel arra, hogy az izraelita peregrinusok szüleinek illetve gyámjainak csak 70,90 %-ban ismert a foglalkozása, úgy vélem pontosabb képet kapunk, ha az egyes kategóriák súlyát inkább az ismert foglalkozásúak (1004 eset) körében mutatjuk ki.

Alapvető kérdésünk az, hogy értelmiségi, vagy nem értelmiségi, tehát igazolt műveltséggel nem rendelkező izraelita szülők küldték-e fiaikat Bécsbe tanulni. A Bécsben tanuló magyarországi születésű izraelita hallgatók esetében is igazolható-e, hogy a Bécsi Egyetemen (és más császárvárosi felsőfokú tanintézményekben) a századfordulón főképp az emancipálódó első generációs zsidó értelmiség folytatott tanulmányokat?²⁹ Ha az értelmiségi, szabad foglalkozású és közhivatalnoki foglalkozásokra vonatkozó kategóriáink adatait összevetjük a birtokos, kereskedő és vállalkozói létre vonatkozó kategóriák adataival, akkor kiderül, hogy az 1004 ismert társadalmi háttérű izraelita peregrinusnak csak majdnem egy harmada (327 fő, 32,56%) rendelkezett értelmiségi-hivatalnoki családi háttérrel, több mint kétharmada (677 fő, 67,43%) pedig a birtokos-kereskedő rétegből származott. A kontraszt kedvéért említjük, hogy ugyanezen hét bécsi civil felsőoktatási intézmény nem zsidó magyarországi hallgatóinál éppen ellenkező viszonyokat találunk. Az ismert szülői háttérrel rendelkező keresztény peregrinusok 55,7%-a rendelkezett értelmiségi-hivatalnoki és 44,2%-a birtokos-kereskedői háttérrel.

Táblázatunkban a kereskedő és a gyáros, polgár, magánzó, bankár kategóriák a legnépesebbek. A keresztény hallgatók esetében a hivatalnoki és a tanár ügyvéd, értelmiségi kategóriák állnak az élen. Ritka esetben fordult elő egy értelmiségi foglalkozás apáról fiúra történő átörökítése, családon belüli reprodukciója.³⁰ Mint fentebb láttuk, a Bécsi Műegyetemen 265 izraelita peregrinus tanult. Közülük csak két hallgató rendelkezett mérnök-építész családi háttérrel. Az egyetem orvosi karán tanult 401 magyarországi izraelita közül csak 15 hallgatónak volt orvos az apja vagy a gyámja. A jogi karon tanuló 260 hallgató közül csak kettőnek volt ügyvéd az édesapja. Kutatásunk eredménye megerősíti a fenti kérdésben megfogalmazott tételt. A magyarországi izraelita peregrinusok többsége első generációs értelmiségi volt.

²⁹ KARÁDY 2000. 304–306. p.

³⁰ Uo. 306. p.

GÁBOR PATYI

**Jüdische Studenten ungarländischer Abstammung
an den Wiener Hochschuleinrichtungen
um die Jahrhundertwende (1890–1918)**

Zusammenfassung

Die Studie behandelt die Hochschul- und Fakultätswahl sowie die Muttersprache und die gesellschaftliche Herkunft jener in Ungarn geborenen jüdischen Studenten, die um die vorletzte Jahrhundertwende an sieben Wiener nichtmilitärischen Hochschuleinrichtungen immatrikuliert wurden. Die Juden in Ungarn zeigten während des 19. Jahrhunderts ein immer größeres Interesse an den höheren Wiener Bildungsanstalten; im Zeitalter des Absolutismus (1849–1867) hatten mehr als 20% der aus Ungarn stammenden Studenten die jüdische Konfession. Zwischen 1890 und 1918 betrug die Zahl der ungarischen Hochschüler 4.795. Die meisten studierten an der juristischen und der medizinischen Fakultät der Universität Wien (60,58%). Eine große Anzahl besuchte auch die Technische Universität und die k. u. k. Exportakademie (die heutige Wirtschaftsuniversität), die meisten von ihnen waren römisch-katholisch (37,81%). Die zweitgrößte religiöse Gruppe (29,50%) bildeten die Juden, ein Anteil, der die Zahl der in Ungarn lebenden jüdischen Gesamtbevölkerung (1910: 5%) bei weitem überstieg. Die meisten Studenten jüdischer Konfession besuchten die Universität Wien, jeder zweite von ihnen die medizinische Fakultät, ein Drittel (32,66%) die juristische Fakultät; 14,69% studierten Geisteswissenschaften. Auf die Universität Wien folgten die k. u. k. Exportakademie (20,19%) und die Technische Universität Wien (18,71%), die restlichen Personen besuchten andere Bildungseinrichtungen. Die jüdischen Peregrinanten stammten zum Großteil aus den westlichen Grenzgebieten Ungarns, viele kamen jedoch auch aus den an Galizien grenzenden nördlichen und nordöstlichen Gebieten sowie aus der Batschka und dem Banat. In den 20 die meisten Peregrinanten entsendenden Städten wurden 43,29% der jüdischen Studenten geboren. 62,14% der jüdischen Peregrinanten gaben Ungarisch, 34,25% Deutsch als Muttersprache an. Sie waren jedoch überwiegend mehrsprachig. Den gesellschaftlichen Status der jüdischen Studenten betreffend verfügen wir nur in 70% der Fälle über zuverlässige Daten. Diese belegen, dass über zwei Drittel von ihnen aus Gutsbesitzer- oder Kaufmannsfamilien stammten und weniger als ein Drittel einen intellektuellen familiären Hintergrund hatte. Die meisten von ihnen waren also Intellektuelle in erster Generation.

MÁRFI ATTILA

**A Pécsi Püspöki Joglyceum a 20. század elején,
dr. Arató (Neusiedler) Jenő visszaemlékezéseit
is felhasználva**

Pécs, az ország első egyetemét (1367.) adó város mindig is büszkén őrizte a rövid életű „*studium generale*” emlékét. Olyan hangzatos jelzők fémjelezték ezt a lokálpatriotizmust, mint az „iskola” és „egyetemváros” és a „délvidéki kultúra fellegvára” titulusok.¹ Városunk annyira ennek a rangnak a vonzatában gondolkodott, hogy a török alóli felszabadulás után (1786.) pár évtizeddel az 1923-ban itt létesült egyetem² időpontjáig számtalan kísérletet tett a nagyhírű egyetem, vagy hasonló tanintézmény újbóli létesítéséért. Mielőtt Neusiedler, azaz Arató Jenő a Püspöki Joglyceum egykori tanítványa hiteles emlékirataira³ is hagyatkozva

1 MÓRÓ Mária Anna: Pécs város és a Pécsi Püspöki Joglyceum pénzügyi kapcsolatai a századfordulón. In: *Baranyai Helytörténetírás 1979*. Pécs, 1979. Szerk.: SZITA László. 467. o.

2 PETE, azaz a Pécsi Erzsébet Tudomány Egyetem. RAJCSI Péter: A pécsi püspöki jogakadémia története. In: Pécsi Szemle. 1998. ősz-tél. Pécs, 1998. Szerk.: ROMVÁRY Ferenc. 39.

3 JPM Új és Legújabb kori Osztály. Arató Jenő irathagyatéka, Életem című memoárja egy részlete 1909–1914 közötti időszakról. Itt köszönöm meg Gál Éva osztályvezetőnek, hogy erre a forrásra figyelmet felhívta, s hogy munkámat önzetlenül segítette tanácsaival, meglátásaival. Arató Jenő 1891. június 26-án született Nagykanizsán polgári családból. Édesanyja Rozgonyi Emília, édesapja dr. Neusiedler Antal ügyvéd, később a Nagykanizsai Királyi Törvényszék bírója. A zalai megyeszékhelyen járt elemi iskolába, s középiskolai tanulmányait is itt végezte el. 1909 júniusában tette le érettségi vizsgáit a nagykanizsai piarista gimnáziumban, majd szüleihez költözött Pécsre, ugyanis édesapját kinevezték a Pécsi Ítéltábla bírójának. Maga is a jogi pályát választotta, s 1909 szeptemberében beiratkozott a Pécsi Püspöki Joglyceumba. Az itt eltöltött négy év alatt részt vett a Jogakadémia ifjúsági egyleteinek munkájában is, s 1912-től ügyvédi irodákban vállalt gyakornoki munkát. 1913 májusában szerezte meg a Jogakadémián az abszolutóriumot, de még több szigorlatot kellett letennie az ország jogi egyetemén, ugyanakkor még ebben az évben a Pécsi Királyi Járásbíróság joggyakornoka lett. Két szigorlati vizsgát tett le sikeresen a kolozsvári jogtudományi karon, de a harmadikra már nem került sor az első világháború kitörése miatt. 1914 szeptember 2-án vonult be a székesfehérvári 69. Hindenburg gyalogezredhez, amely egységnek

felvázolnám az intézmény működésének utolsó éveit, röviden ismertetném, ennek a törekvésnek főbb állomásait. Megjegyezve, hogy ezek a tanintézetek a Habsburg Birodalom, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia tanügyi törvényei és rendeletei alapján működtek. Nyomon követhető ez a központi irányvonal a folyamatosan jelentkező iskolareformok, a helyi iskolastruktúra, a tanrend, a tanári kar összetétele és a joglyceum (jogakadémia) mindennapjainak vizsgálatakor is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a birodalom, s különösen a kiegyezést követő monarchia társadalmi és szellemi értékrendje olyan kisvárosok összetett értékkeremtésében is erősen érzékelhető, mint Pécs esetében.

A Püspöki Lyceum megalapítása

Az 1777-ben kibocsátott *Ratio Educationis* alapján megalakított királyi akadémiák közül egynek Pécsre helyezéséért is megindult a küzdelem Baranya vármegye rendjei és a megyeszékhely részéről.⁴ Az ekkori sikertelenséget követően a győri Királyi Akadémia Pécsre költözését már elérte a város vezetése 1785-ben.⁵ Azonban a sértett győriek folyamatosan tiltakoztak az áthelyezés ellen, végül némi, ugyanakkor sajnálatos botrányos eseményeknek „köszönhetően”⁶ 1802-ben visszahelyezték Győrbe a Királyi Akadémiát. Ezt követően a Pécsre települő ciszterci rend miután átvette a városi gimnázium vezetését, 1817-ben kezdemé-

---

Pécsett volt az önkéntes iskolája, s hosszú évekig állomásoztak itt. Majd pár hónapos kiképzést követően a következő év márciusában a galíciai frontra került. A Lemberg (Lvov) melletti Butkow körzetében hadnagyként esett orosz hadifogságba 1916 augusztus 5-én, majd a szibériai Haborovszkba szállították, de olyan távol-keleti városokban is megfordul, mint Krasznajarszk, Csita, Irkutszk és Mandzsuria térsége. Négyévi kényszerű hadifogság után, 1920 októberében kalandos körülmények között, több hetes hajóúttal tudott csak visszatérni Európába, s még ez év szeptemberében érkezett meg Budapestre. Pécsre, mivel akkor a város szerb megszállás alatt állt, 1921. január 6-án tudott csak visszatérni.

MÁRFI Attila: A boldog békeidők utolsó éveit Pécsen. Arató Jenő visszaemlékezései 1909–1914. I. rész. In: *Pécsi Szemle* 2008. tavasz. Főszerk.: ROMVÁRY Ferenc. Pécs, 2008. 62–73. Következőkben: MÁRFI 2008.

- 4 RAJCSI Péter: A pécsi püspöki jogakadémia története. In: *Pécsi Szemle*. 1998. ősz-tél. Pécs, 1998. Szerk.: ROMVÁRY Ferenc. 33.
- 5 Uo.
- 6 Uo. Elsősorban a pécsi diákság viselkedésével, némely korhely kicsapongás okán merültek fel panaszok. A felsőbb hatóságok számára az akadémiai diákok 1802. április 29-i botrányos Mecsek-környéki kirándulása jelentette a legsúlyosabb döntés meghozatalát. Ekkor ugyanis a Cserkúti templom mellett található romos állapotban lévő szentek szobrait játszadozásra használták fel, némelyik szobor fejét például labdázta is az ifjak.

nyezte egy önálló akadémia létesítését.⁷ A következő, s egyben döntő állomás egy felsőbb iskola létesítéséért Báró Szepesy Ignác⁸ személye volt, aki 1828-ban foglalta el a püspöki széket. A püspök szintén felkarolta az iskolaalapítási mozgalmat, a királyi akadémiaakkal egyenrangú főiskola létesítését szorgalmazva.⁹ Az újdonsült megyéspüspök először új épületet emeltetett (1830.) a Püspöki Könyvtár (a mai Egyetemi Könyvtár épülete, itt helyezték el a nagy hírű előd Klimó György püspök rendkívül értékes könyvtárát, amelyet ma is elkülönítve, úgynevezett Klimó-gyűjteményként kezelnek)¹⁰ számára, majd nagy összegű alapítvánnyal a felsőoktatás biztosítására 1831-ben létrehozta a püspöki tanítóképzőt, ismertebb nevén a Lyceumot. A bölcsészkarral megindult Lyceum 1833 szeptemberében egészült ki a jogi fakultással, Kelemen József kanonok felügyeletével.¹¹ A király, I. Ferenc 1835. augusztusában hagyta jóvá a régi egyetem folytatásaként a bölcsészeti és jogi karral működő Püspöki Akadémiát, illetve Lyceumot.¹²

Az első időszakban a tanfolyam 5 hónapig tartott, virágvasárnaptól szeptember végéig. A tanári kart mindkét fakultásnál a Ciszterci Rend Gimnáziumának tanárai, illetve helyi tudós papok alkották. A bölcsészek latin nyelvet, pedagógiát, bölcséletet, szépirást, bibliaismeretet és zenét tanultak fő tárgyként, ami selyemtenyésztés ismertetésével is kiegészült. Míg a joghallgatók két tanfolyamon a bánya-, állam-, nemzetközi-, büntető-, kereskedelmi és magánjog mellett a politikai és statisztikai tudományokból is képzést kaptak. Az alapító megyéspüspök személyesen is megje-

7 Uo.

8 Egyes források a „Szepessy” írásmódot is alkalmazzák a püspök nevének meghatározásakor.

9 ÓDOR Imre: Szepesy Ignác „életműve”: a Pécsi Püspöki Lyceum (1831–1848). In: *A Pécsi Egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Tímár György tiszteletére*. Bp., 2007. Szerk.: FEDELES Tamás, HORVÁTH István, KISS Gergely. 260–261.

10 Az úgynevezett Klimó könyvtár (gyűjtemény) maga Klimó György püspök kezdeményezésére 1774-ben lett nyilvános, azaz a város polgárai is látogathatták. Klimó püspök mihelyt elfoglalta a püspöki széket, az uralkodónál, befolyását felhasználva többször is kezdeményezte az egykori pécsi egyetem újraindítását. Nagyhirű könyvtárának létrehozása is ezt a célt szolgálta és a liturgiai és teológiai kiadványok mellett módszeresen gyűjtötte az általános szellemi műveltséget terjesztő köteteket az orvostudomány, a természettudományok, a történetírás, az irodalom és a bölcsélet köréből. Az érintett korszakban elsősorban a Püspöki Jogakadémia és a város középiskoláinak tanulói ifjúságát szolgálta a begyes gyűjtemény.

MÁRFI Attila: Thália papjai Pécsen. Pécs, 1998. 16.

11 MÁRFI Attila: A városi kultúra színterei 1780–1848. Kézirat. 3. o. (Megjelenés alatt a Pécs várostörténeti kismonográfiája c. kötetben.)

12 RAJCZI Péter: A pécsi püspöki jogakadémia története. In: *Pécsi Szemle. 1998. ősz-tél*. Pécs, 1998. Szerk.: ROMVÁRY Ferenc. 34. Következőkben: RAJCZI 1998. Az elnevezés különböző kategóriákat jelent a magyar oktatástörténetben: Amikor még csak bölcsészeti, vagy teológiai oktatás zajlott, akkor előszeretettel nevezték liceumnak, 1865 után pedig felváltva használják a lyceum, akadémia, jogakadémia és a bölcsészeti és jogi kar meghatározásokat.

lent a vizsgákon, s külön jutalmazta az eminens diákokat. Kényszerű távollétében a püspöki általános helynök helyettesítette. Az 1830-as években 386-an nyertek tanítói képzést a Lyceumban, ami egyben Pécs és az új stúdium regionális vonzáskörét is jelezte. Szepesy Ignác halála után utódja, Scitovszky János püspök 1840. júniusában az egri és veszprémi intézeteket mintául felhasználva a Lyceum fejlesztését, belső reformját határozta el.¹³ Amely változások 1841 őszén léptek életbe, s a tanítóképzést két esztendő, két tanfolyamú kurzusokká bővítették 5–5 hónapos szakaszokra osztva. Bővült az elsajátítandó ismeretanyag is; az első évfolyam növendékei liturgia, földismeret, módszertan, számvetés és az ének-orgona stúdiumokat vehették fel. Amíg a második évfolyamon gazdaságtan, törvényismeret, stílusgyakorlat, ének-orgona és evangélium-magyarázat ismeretekkel bővült a tanítóképzés. Az oktatás nyelve 1845-ig a latin volt, s ettől kezdve magyarul zajlott az ismeretek átadása.¹⁴

A 40-es évek derekára a megyéspüspök magánvagyonából (!) fenntartott tanintézet országosan is a kiemelkedők közé tartozott, s immár a pécsi Lyceum szolgált mintául a hazai oktatási reformok érvényesítésénél. Pedig a Lyceumban zajló tanítóképzés is folyamatos változásokon esett át. A tanári kar ugyanis következetesen szorgalmazta a felvételik szigorítását, az évi 10 hónapos tanfolyamok bevezetését és a jogi fakultástól való elkülönítést. E törekvések közül csak a felvételi rendszer módosítása (a négy és hat gimnáziumi osztályt végzeteket vették csak fel) valósulhatott meg.¹⁵ A már korán jelentkező lyceumi reformok bevezetése az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményei miatt elmaradtak, sőt 1849-ben be is szüntették a Lyceum működését. A szabadságharc utáni Bach korszakban az ekkor hatályba lépő *Entwurf* rendelkezése a bölcsészeti szakot a ciszterek által vezetett gimnáziumba kellett beolvasztani.¹⁶ Ezért az 1849-ben már beszüntetett jogi fakultás után az 1851/52-es tanévre a bölcsészeti tanfolyamot sem indították el¹⁷, s ezzel a Püspöki Lyceum megszűnt. Legalábbis több, mint egy évtizedig nem sikerült az újraindítása, pedig ekkor is igény volt az intézmény működésére, s pótlását csak nagy nehezen sikerült ideiglenesen megvalósítani.¹⁸

13 MÁRFI Attila: A városi kultúra szinterei 1780–1848. Kézirat. 4. o. (Megjelenés alatt a Pécs várostörténeti kismonográfiája c. kötetben.)

14 Uo. 3–4. o.

15 Uo. 4–5. o.

16 RAJCSI Péter: A pécsi püspöki jogakadémia története. In: *Pécsi Szemle. 1998. ősz-tél.* Pécs, 1998. Szerk.: ROMVÁRY Ferenc. 38.

17 MÓRÓ Mária Anna: Pécs város és a Pécsi Püspöki Joglyeum pénzügyi kapcsolatai a századfordulón. In: Baranyai Helytörténetírás 1979. Pécs, 1979. Szerk.: Szita László. 467. o.

18 MÁRFI Attila: Kulturális élet, szellemi értékteremtés 1850 és 1921 között. Kézirat. 2. o. (Megjelenés alatt a Pécs várostörténeti kismonográfiája c. kötetben.)

A Püspöki Jogakadémia (*Joglyceum*) létrejötte

Igaz a város vezetése már 1851-ben kérelmezte az újjáindítást. Az akkori alapítványi összeg azonban nem fedezte a fenntartást, mint ahogy az 1861-ben megismételt kérelem idején előteremtett 50 000 forint körüli összeg sem.¹⁹ 1863-ban Girk György pécsi püspök a jogi tanfolyam alapítványát tudta növelni a zirci apátsággal kötött egyezséggel. Az így biztosított 165 000 tőkéhez Pécs polgárainak több, mint 6 000 forint adománya is hozzájárult ahhoz, hogy a Jogakadémia 1865. október 15-én megnyílhasson.²⁰ A három évfolyammal és hat tanárral elkezdődött jogászképzés ekkor a következő tárgyakat ölelte fel: Büntetőjog, állam és jogtudományok, állam is jogtörténet, igazgatás-, polgári-, kereskedelmi-, váltó és bányajog, valamint politikai és statisztikai tudományok. Az 1867-es új tanrenddel többek közt a római, egyházi jog, polgári magánjog és a peres-peren kívüli eljárás tárgyaival bővült az elsajátítandó ismeretanyag. 1870-től vette fel az intézmény a törvényszéki orvostant, viszont az 1869-től beindult két éves katonai tanfolyamot 1873-tól megszüntették. Fontos változást hozott a Jogakadémia működésében a VKM által 1874-ben kezdeményezett reform, amely alapján jog és államtudományi karrá szervezték át négy évfolyamos képzéssel és nyolc tanszékkal.²¹

Mindezek ellenére a 80-as években számos belső válság nehezítette a jogi kar munkáját. Az országos jogászképzéshez való felzárkózást az 1881-es püspöki szabályzat sem segítette, sőt megmerevítette az intézet belső életét. A jogakadémiák tudományos színvonalát folyamatosan érték bírálatok, s így az is felmerült, hogy a pécsi kart egy királyi akadémiával vonják össze. E tervet Dulánszky megyéspüspök is támogatta, ha az új akadémia székhelye Pécs lenne. Igaz 1889-ben történeti és bölcsészeti kollégiummal bővült a Jogakadémia, de az intézmény fenntartásának problémái, belső szervezeti szabályzata megnehezítették a századforduló után is a minisztérium által elvárt és szorgalmazott átszerveződést. A korszak jogászképzését ugyanis a budapesti és kolozsvári tudományegyetemek jogi karai, illetve az ekkor létező 12 akadémia²² látta el. Akik a 19 század végére átvették az egyetemi jogászképzés tematikáját és struktúráját. A jogakadémiáknak viszont doktori avatási joguk nem volt, azaz a promóció és habilitáció jogá-

19 MÁRFI Attila: A városi kultúra színterei 1780–1848. Kézirat. 4–6. o. (Megjelenés alatt a Pécs várostörténeti kismonográfiája c. kötetben.)

20 RAJCSI 1998. 38.

21 MÓRÓ 1979. 468. o.

22 RAJCSI 1998. 39. Egyes források szerint 10, vagy 13 akadémia működött a korszakban.

val nem rendelkeztek.²³ Ezért a négy éves képzést követően a végbizonyítvány megszerzését követően a hallgatóknak a két egyetem valamelyikének jogi karán doktori szigorlatot kellett tenniük.²⁴ A továbbiakban röviden ezt az időszakot vázoljuk fel a jogakadémia működésére, az oktatott tantárgyakra, a tanári karra, a joglyceum összetett hatáskörére és belső életére vonatkoztatva. Gyakran citálva a már említett egykori joghallgató Arató Jenő forrásértékű memoárját.²⁵

A joglyceum, vagy jogakadémia a századfordulót követő működésére a pécsi püspök 1900-ban megerősített szervezeti szabályzata adta meg a kereteket, melyre hagyatkozva röviden felvázoljuk a legfontosabb elvárásokat.²⁶ A legfontosabb alapelv, idézve a szabályzatból: a „*bazafias, katolikus szellemnek kell uralkodnia*” a jogakadémia tanárainak és ügyintézőinek működésénél. Éppen ezért ennek a szellemiségnek a „*behatóbb megfigyelhetése*” okán a mindenkorai pécsi püspök püspöki biztost rendelhetett az akadémiához. De az igazgatót és a tanárokat is maga a püspök nevezte ki. Ami ellen csak a Vallás- és Közoktatási Minisztérium emelhetett vétót. Ezt is csak a „*szabályszerű minősítés*” hiánya miatt.²⁷ A tanárok nyugdíjazását, áthelyezését, esetleges fegyelmi vétség miatt elmarasztalásukat is a püspök kezdeményezte. Ugyanakkor a tanári kinevezéseknél a szabályzat szerint kettős mércével éltek: Azaz a jelölt legyen hű a római katolikus egyház szellemiségéhez, másrészt ne essék kifogás ellene szakmai szempontokból sem. A szabályzat teret adott a tanárok szabad és önálló véleménynyilvánításához az oktatás során. Viszont kikötötték, hogy ez a szabadság „*nem terjed ki oly irányú tanításra, amely tanítás alkalmas lenne arra, hogy az állam és törvényei, továbbá az egyház és vallás iránti tisztelettel ellentétes érzelmek keltessenek.*”²⁸ Ettől függetlenül a századforduló környékén Pécs szellemi életében is egyre nagyobb teret nyerő szabadelvű eszméknek köszönhetően több jogakadémiai tanár is nyíltan hangoztatott kritikus szemléletet egyes negatív egyházi jelenséggel szemben.²⁹ Mindettől függetlenül a lokálpatrióta „szokásjog” és a helyi szellemi erők, s olykor a származás, a támogatói háttér és az egyházhoz való hűség előnyt élveztek a taná-

23 SCHWEITZER Gábor: A Pécsi Püspöki Joglyceum a 19–20. század fordulóján. In: *Tanulmányok Pécs történetéből* 19. Pécs, 2007. Szerkesztette KAPOSI Zoltán és PILKHOFFER Mónika. 289.

24 RAJCSI Péter: A pécsi püspöki jogakadémia története. In: Pécsi Szemle. 1998. ősz-tél. Pécs, 1998. Szerk.: ROMVÁRY Ferenc. 39. Egyes források szerint 10, vagy 13 akadémia működött a korszakban.

25 MÁRFI 2008. 73.

26 SCHWEITZER 2007. 289–290.

27 Uo. 290.

28 Uo.

29 Uo. 291.

ri státuszok odaítélésekor. A tanszékek felállítása és a tantárgyak megállapítása a két egyetem jogi karához és a többi királyi akadémiához alkalmazkodott. Ennek megfelelően az egyetemes, európai és nemzetközi jog, a magyar alkotmány és jogtörténet, az egyházi és a római jog mellett prioritást élvezett a magyar és osztrák magán és bányajog, valamint a magyar és osztrák kereskedelmi, pénzügyi és váltójog. De a magyar és osztrák örökösödési jog, a magyar polgári és törvénykezési jog, a büntető és közigazgatási jog és perjog is fontos tantárgyak voltak. Ezek mellett a jogi képzésnél szerepet kapott az alkotmányi és kormányzati politika, a statisztika, a bölcsészeti erkölcsstan, a nemzetgazdaságtan, a pénzügytan és a közigazgatási közegészségtan című tárgyak oktatása, egy-egy szemeszternyi tanítási időre kiterjedve.³⁰ S megemlíthetjük még a művelődéstörténelem, a legújabb kori történelem és a törvényszéki elmekórtan tantárgyakat is.

Igaz akadt olyan szemlélet is, amely a pécsi jogakadémiát is fejlődni már nem képes, konzervatív intézménynek minősítette. Ez részben, főként a jogi képzés évtizedek óta szükséges reformjainak megtétele tekintetében igaznak is bizonyulhatott. De nem szabad megelégedoznünk a jogakadémia, mint a város vezető és meghatározó felsőoktatási intézménye összetett hatására, ami jóval túlmutat a tanintézeti szerepkörökön.³¹ Pécs társadalmi, kulturális és szellemi életében aktív, mondhatni nélkülözhetetlen szerepet vállalt és töltött be, Arató Jenő szavaival élve, az „akadémiai polgárság”, amely meghatározás az önálló intézményi autonómiára és szabadságra is utalnak.

Pécsi jogász professzorok a jogakadémiai, a tudományos, társadalmi, igazgatási és társasági életben

Ezek közül a legjellemzőbbeket ismertetve először a jogtanárok a város tudományos életében betöltött szerepét említjük: Csak néhány kiemelkedő tanáregyenység tevékenységének felvázolására van lehetőségünk, s mivel ezek az életpályák túl léptek a helyi kereteken, országos viszonylatban is fontosak voltak az adott korszakban. Elsőként Angyal Pált alakját idézzük fel, aki a büntetőjogi reformeszmék egyik elkötelezett képviselője, s akit 1909-ben, 36 évesen levelező tag-

30 MÁRFI Attila: A boldog békeidők utolsó évei Pécsen. Arató Jenő visszaemlékezései 1909–1914. II. rész. In: *Pécsi Szemle 2008. nyár*. Főszerkesztő: ROMVÁRY Ferenc. Pécs, 2008. 63–68.

31 SCHWEITZER 2007. 295.

jává választott a Magyar Tudományos Akadémia.³² Számos társaság és közéleti szervezet tagja volt, idézve Arató forrásértékű memoárját:

Dr. Angyal Pál, a köztisztviselteiben álló öreg Angyal Pál ny.³³ táblai tanácselnök fia, az 1910/11. tanév első szemeszterében a jog és állambölcsészetet adja elő és a gyermekek züllésének okairól beszél. Az 1911./12. tanév mindkét szemeszterében a büntető jogot, második szemeszterében hozzá a büntető perjogot adja elő. Csendes modorú úr, előadása halk, kissé monoton, de igen nagy tudású ember, Balogh Jenővel, Bernolák Nándorral, Finkey Ferencsel együtt előharcosa a modern büntetőjogi eszméknek. Rengeteget dolgozik, egymásután jelennek meg büntetőjogi dolgozatai, szervezi a patronázt³⁴, rabsegélyezést stb. Bennünket, hallgatóit is bevon munkájába, pártfogó, tisztviselői feladatokkal bíz meg (én például három esetben is szerepelek a büntető járásbírószágon, mint bűnöző fiatalok mellé kirendelt pártfogó tisztviselő. 1912. június 10-én egész hallgatóságát kiviszi a püspöknádasi fiú javító-nevelő intézetbe, mely Bujnovszky Tamás, egy apostoli lelkületű pap vezetése alatt áll és itt közvetlenül tanulmányozzuk a javító-nevelés intézményét. Mindenképpen méltó emberre esik a választás, amikor 1912. március 10-én kinevezik a budapesti egyetemre a büntetőjog professzorának.³⁵

Késmárky István aki nemcsak jeles professzora volt az akadémiának, de az utolsó években igazgatója is, országos tekintélynek örvendett, városunkban társadalmi funkciókat is elvállalt, sőt még városatya is volt. Ezt a sokoldalúságot tükrözik a visszaemlékezések alábbi sorai is:

Dr. Késmárky István, ki az 1909/10 tanév mindkét szemeszterében a magyar alkotmány és jogtörténetet, második szemeszterében ezenkívül az egyetemes európai jogtörténetet majd az 1912/13 tanév első szemeszterében az egyházjogot adja elő. Dr. Mutschenbacher Viktor igazgató az 1909/10 tanév befejeztével nyugalomba megy, a püspök utódjául dr. Késmárky Istvánt nevezi ki és az 1910/11 tanévtől kezdve mint igazgató vezeti a jogakadémiát. Kerek arcú, testes, imponáló megjelenésű pap; eszes ember, nagy felkészültségű tanár, kitűnő előadó, ízes magyarsággal beszél, élvezetes tiszta, világos fejtegetéseit hallgatni. Kiváló szónok – a lyceum templomnak ő a hivatalos egyházi szónoka – mellette ügyes tollú újságíró. Linder Ernő szerkesztő mellett éveken át főszerkesztője a Dunántúlnak³⁶ és sűrűn jelennek meg a lapban érdekes, hatásos vezércikkei. Magánéletében maga a megtestesült jovialitás³⁷ – ő az egész város Pista bácsija.

32 Uo.

33 Nyugalmazott.

34 Azaz a Pécs-Baranyai Patronage Egylet, a szó francia eredetű, s jelentése; züllésnek kitett gyermekeket, olykor felnőtteket gondozó, jótékonyági egyesület.

35 MÁRFI 2008. 65.

36 A város keresztény szellemiségű napilapja.

37 Megértő, barátságos, jó kedélyű egyéniség. Latin eredetű kifejezés.

Szereti a társaságot, a fehér asztalt, a hajnalba nyúló kedélyes borozgatásokat, rengeteg barátja van a városban, megyében és búcsú, névnap, disznótor, vagy más ünnepség nem eshetik meg nélküle. Viszonzásul minden évben – szeptember 26-án – nagy Ciprián napot tart. Máiig sem tudom miért tartja névnapját ezen a napon. Ilyenkor hivatalos hozzá az egész világ. A jogakadémia dísztermében van terítve és reggeltől kezdve csak úgy áradnak a pécsi és vidéki ismerősök. Állandóan 40–50-es ülnek az asztaloknál, este felvonul a jogászdalárda is és énekszóval köszönti a Pista bácsit, aki persze bennünket is meginvital egy pohár borra, vígan nótázunk bele az éjszakába. Egy-egy ilyen Ciprián napi vendégeskedésre egy vagyont kifizet Pista bácsi, de telik neki, mert nemcsak a tekintélyes jogakadémiai igazgatói fizetést kapja, hanem, mint Károlyi Mihály volt nevelője, a Károlyi családtól is szép nyugdíjat kap (kb. évi 4 000 koronát).³⁸

A jogakadémia jeles professzora Vasváry Ferenc is számos társadalmi funkcióval dicsekedhetett Pécs közéletében. Ennek érzékeltetésére ismét a visszaemlékezéseket kérjük segítségül :

Dr. Vasváry Ferenc az 1911/12. tanév második szemeszterében a magyar állam statisztikáját, az 1912/13. tanév mindkét szemeszterében a közigazgatási jogot, ezenkívül az első szemeszterben a közigazgatási perjogot, második szemeszterében a statisztikát adja elő. Satnya, vékony alakján csak úgy lóg a rossz, gyűrött ruha, szakállas, pápaszemes³⁹ arcából két ijedt szem tekint a világba.. Hirtelen beszéde, kalimpáló gesztusai mosolyt keltenek. Van lényében valami komikusan professzoros. De nem közönséges ember, csodálatos memóriával rendelkezik, elméje rengeteg adatot halmoz fel a tudományok minden ágából. Valósággal polihisztornak⁴⁰ lehet mondani, beszél jóformán minden európai nyelven. Túlságosan sokat bibelődik a részletekkel, adatokkal ahhoz, hogy valami összefüggő nagy művet tudjon alkotni. Egyetlen könyve jelenik meg, egy közigazgatási jog. Egyébként élete felaprózódik akadémiai előadásai, különböző társadalmi egyesületekben kifejtett tevékenysége és elsőrangúan karban tartott szép szókói⁴¹ szőlője között. Agglegény, régi pécsi „tüke” család sarja, ezért a városban nagy a tekintélye; tagja a törvényhatósági bizottságnak és ünnepélyes alkalmakkor mindig ő mondja az ünnepi beszédet, egy nagy elmének gondolatokban gazdag megnyilvánulásai ezek a beszédek.⁴²

A jogakadémia tanárai közül országos viszonylatban is kiemelkedik Szőnyi Ottó, aki régészeti tevékenységéért lett elismert országosan is, az intézetben pe-

38 MÁRFI 2008. 63.

39 Szemüveges.

40 Görög eredetű kifejezés, jelentése; minden tudományban jártas, sokoldalú tudós.

41 Szőlőterület a város északi határában, a Mecsek déli lejtőjén.

42 MÁRFI 2008. 65.

dig a római jog professzora. Arató rövid visszaemlékezése szerint: *Intelligens, komoly gondolkodású, nagy tudású pap, jó előadó, de amit előad, a római jog, nem szívügye neki. A művészettörténelem az, melyben otthon van, melyet szeret, s mellyel nagy tudományos felkészültséggel foglalkozik. Nem is marad sokáig Pécsen, Budapestre kerül, a Műemlék Országos Bizottságának lesz az előadója.*⁴³ 1914-ben a jogakadémia utolsó éveiben került a tanári kar közé az a Faluhelyi Ferenc, aki a két világháború közti korszakban az 1923-ban Pécsre telepített Erzsébet Tudomány Egyetem kiemelkedő professzorai közé tartozott és a Kisebbségkutató Intézet megalapításával és szócsövének a „Sorsunk” c. folyóirat szerkesztőjeként a hazai kisebbség kutatás európai híru szakértője volt. Arató Jenő viszont, ha kissé tömören is, de a többi tanáráról is megemlékezik, a következőképpen:

*Dr. Rézbányay József, egy kis termetű, édeskés mosolyú pap az 1909/10. tanév első szemeszterében a bölcsészeti erkölcsant, második szemeszterében a művelődéstörténelmet, az 1910/11. tanév első szemeszterében a legújabb kor történelmét adja elő. Dr. Jellachich István orvos az 1909/10. tanév első szemeszterében a közigazgatási közegészségtant, az 1911/12. tanév második szemeszterében a törvényszéki orvostant adja elő. Szakállas cvikkeres, nehézkesen beszélő bácsi, igen rossz előadó, valósággal kinszenvedés hallgatni dadogó, szavakkal küszködő előadását. Dr. Sipäcz Géza elmegyógyintézeti igazgató az 1909/10. tanév második szemeszterében a törvényszéki elmekórtant adja elő. Ennek a száraz modorú, éles tekintetű orvosnak az előadásait az teszi érdekessé, hogy óráit az elmegyógyintézetben tartja és fejtegetéseit bemutatott elmebetegekkel illusztrálja. Dr. Kopcsányi Károly az 1910/11. tanév mindkét szemeszterében a magyar magánjogot adja elő. Alacsony, öreg ősz szakállas bácsi, valami gerincbaja van és botjára támaszkodva nagy nehezen vonszolja magát. Kissé tótosan⁴⁴ beszél, előadásában sűrűn mondogatja „nó de azért egyáltalában”, utóbb már jegyezzük, hányszor mondja egy óra alatt; sokszor mondja. 1911. augusztus 31-én egy hirtelen szívrohamban meghal. Dr. Mihályfy Ernő az 1910/11. tanév első szemeszterében a nemzetgazdaságtant, második szemeszterében a pénzügytant és a fogyasztási adók elméletét, az 1912/13. tanév első szemeszterében a magyar pénzügyigazgatási jogot, második szemeszterében a közgazdasági politikát adja elő. Hideg száraz ember, aki valamikor szóról szóra bevágta Földes Béla budapesti egyetemi tanár nemzet-gazdaságtani és pénzügytani könyveit és most minden évben újra és újra lélektelenül ledarálja őket. Fárasztó és unalmas hadarását hallgatni, melyben nincs egy önálló gondolat, önálló vélemény.*⁴⁵

43 Uo. 63.

44 Szlovák akcentussal.

45 MÁRFI 2008. 64–65.

Végül egy olyan ellentmondásos egyéniséggel zárjuk ezt a rövid kitekintést, aki Pécsen kezdte tudományos karrierjét a magyar és a nemzetközi jog elismert szaktektintélyeként és a két világháború közti időszak zavaros és ellentmondásos politikai és nemzeti törekvéseinek egyik áldozataként fejezte be pályafutását: A monarchia fiatal tudós nemzedékéből is kiemelkedik dr. Tuka Béla, aki 1907-ben került a jogakadémiára, s mintegy hét tanév után az első világháború kitörését követően közvetlenül a pozsonyi egyetemre kapott kinevezést.⁴⁶ Pécsi éveiről a naplóíró így emlékezett vissza:

„Dr. Tuka Béla az 1909/10. tanév első szemeszterében bevezetést a jog és állam-tudományokba, az 1910/11. tanév második szemeszterében a magyar államjogot és nemzetközi jogot, az 1912/13. tanév első szemeszterében az alkotmányi és kormányzati politikát adja elő. Nyúlánk, magas, beretvált arcú férfi, sokat bajlódik a szemeivel és ezért állandóan sötét szemüveget hord. Nagy tudású, világos elméjű, mely gondolkodású ember, valóságos élmény nyugodt, higgadt, kissé vontatott előadását hallgatni. Más órákat még csak elbliccelünk, de Tuka óráján kivétel nélkül mindenki mindig jelen van (akár sohasem olvasson katalógust) és halálos csendben hallgatjuk mélyen szántó fejtegetéseit. Különben teljesen visszavonulva él, nem jár sehová, nem mutatkozik sehol, nagy művén a „Szabadságon” dolgozik, mely 1912-ben, vagy 1913-ban jelenik meg. Erősen vallásos érzésű ember, gyakori áldozó. Azt, hogy szlovák nemzetiségűnek érzi magát, vagy politikai ambíciói lennének, semmi sem mutatja. Mi épp oly magyarnak tartjuk őt, mint többi tanárainkat. 1914-ben kinevezik a pozsonyi egyetemre tanárnak, s az összeomlás után megalakult Csehszlovákiában kezd el politizálni.”

Az összeomlást követően Pozsonyban marad, az egyetemen viszont több professzorral együtt sajtósági házi őrizetbe került, lakását is elvették.⁴⁷ Ezt követően szerkesztőként és kiadóként dolgozik, de már Vojtech Tukaként. Majd belépett a Hlinka-féle szlovák néppártba, s 1925-ben parlamenti képviselő lett, s ő dolgozta ki pártja első autonómia tervezetét is.⁴⁸ A csehszlovák hatóságok gyanús szemmel kísérték tevékenységét, végül 1929-ben Magyarország számára

46 SCHWEITZER 2007. 295.

47 Kiss József Mihály: Párhuzamos utak. A kolozsvári és a pozsonyi egyetem válságos időszakának történetéhez. In: *Tanulmányok a magyar felsőoktatás XIX–XX. századi történetéből*. Szerkesztette: Kiss József Mihály. Budapest, 1991. 157. Idézve a tanulmány 38. sz. a. jegyzetét: „Kiss Albert dékánt 5 és fél, a szlovák nemzetiségű Tuka Bélát és Lukinich Imrét több, mint négy hétig, Bakay Lajost pedig öt napig tartották fogva. Szabadulásuk után, hogy az esetleges jogorvoslatnak elejét vegyék, az ügyre amnesztiával tettek pontot.” Itt köszönöm meg Kiss József Mihály igazgató úrnak, hogy e forrásra a figyelmemet felhívta!

48 JANEK István: Egy fasiszta bábállam, Szlovákia 1938–1945. In: *Rubicon* XIX. évfolyam. 184. szám. 2008/4. Főszerkesztő: Rácz Árpád. Budapest, 2008. 11.

történt kémkedés vádjával 15 év börtönre ítélték, ahonnan 1937-ben szabadult, majd a Tiso-féle Szlovák Köztársaság megalakulása után előbb miniszter, majd miniszterelnök lett.⁴⁹ De ekkor már a feltétlen német orientáció híve, s akaratlanul is sodródott a tragikus végkifejlethez, ugyanis a szovjet megszállást követően 1946-ban a csehszlovák hatóságok kivégezték. Arató sorai talán többet mondanak erről a sajátságos és tragikusan véget ért pályafutásról, a korszak tragikus ellentmondásaira is részben rámutatva:

Nagy esze és tudása a szlovák Hlinka párt egyik vezető emberévé teszik, s mint ilyen, heves harcot folytat a csehek ellen, akik hazaárulással vádolják, súlyos börtönbüntetést is szenved. Amikor 1939-ben a németek segítségével megalakul az önálló Szlovákia (mely voltaképpen német vazallátus) szlovák miniszterelnök lesz belőle. Azt, hogy önálló és független Szlovákiáért harcol, érthetőnek tartom. De akkor sem tudtam, ma sem tudom megérteni, hogy ez az eszes tudós ember, akiben semmi katonásság nem volt, hogyan tudta magára öltetni a német SS-ek vállszijas egyenruháját. Azokban az időkben ilyen fényképeket látok róla, s még kevésbé tudom megérteni, hogy ő a hívő katolikus hogy tudott hozzájárulni ahhoz, hogy Szlovákiából is ezrével deportálják, vigyék halálba a zsidókat. Hogy tudta lelkiismeretével összeegyeztetni ártatlan emberek ezreinek elpusztítását. Németország bukásával összeomlik az önálló Szlovákia is, s a megvakult, testileg, lelkileg összeroppant embert a németekkel való kollaboráció miatt bíróság elé állítják, halálos ítéletet hoznak ellene, melyet végre is hajtanak.⁵⁰

Fontos megjegyeznünk, hogy az egykori jogakadémia tanárait a későbbi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Jog és Államtudományi Kara nyilvános rendes egyetemi tanári státuszban alkalmazta.⁵¹ A tudományos produktum mellett a társadalmi befolyásukat jelzi, hogy a jogakadémiai tanárok közül többen is részt vállaltak a város törvényhatósági bizottságában, mint Szeredy József, Mutschenbacher Viktor egykori akadémiai igazgató, Mihálffy Ernő és a már említett Késmárky István és Vasváry Ferenc. Több tanár nevével találkozhatunk a szintén befolyásos, legtöbb adót fizetők listáin, azaz a virilisek jegyzékén is, mint Schaurek Bódog, Angyal Pál, Bors Emil és Mutschenbacher Viktor. Ugyanakkor az egyházi érdekeltségű gazdasági vállalkozásokban is, mint a Dunántúli Nyomda Rt és a Pécsegyházmegyei Takarékpénztárban is megtalálható több tekintélyes tanár, mint Szieberth Frigyes, Bozóky Géza és Wurster József püspöki biztos. A századfordulótól Pécs is mozgalmassá váló keresztény-szo-

49 Uo. 16.

50 MÁRFI 2008. 64.

51 SCHWEITZER 2007. 296.

cialista mozgalomban is élenjártak a jogakadémia tanárai. Közülük elsősorban Késmárky Istvánt és Bozóky Gézát kell említenünk. Ehhez kapcsolódva a szabadgondolkodók és a galileisták szellemi hatásának ellensúlyozására a vallásos nemzeti érzület egyik fontos mozgalmában a Mária Kongregációban vállaltak fontos szerepet. Közéjük tartozott Tuka Béla és Vasváry Ferenc professzorok, de Szőnyi Ottó és Bozóky Béla is ehhez a mozgalomhoz tartozott.⁵² Ugyanakkor Vasváry Ferenc és Arató Jenő naplójából is egyértelműen kiderül a jogakadémiai tanárok a város társadalmi és társasági életében való igen aktív és hatékony részvétele. Így gyakran tartottak konferenciákat, ismeretterjesztő ankétokat, felolvasásokat, kötetlen tanári találkozókat, névnapi köszöntéseket és közös mecseki túrákat, de alakítottak kávéházi asztaltársaságokat, pártoló és baráti köröket is.⁵³

A jogász ifjak a jogakadémián és azon kívül

Ha az egykori pécsi jogászéletnek más színtereit is megemlíthetjük, s ezúttal a diákok szemszögéből, óhatatlanul is egy másik visszaemlékező Fischer Béla naplórait kell citálnunk:

„Éltem azt a kisvárosi jogászéletet, amely a Király utca sarkán cylinderben, sétabot forgatása közben való ácsorgásból, a délelőtti bevásárlásokra járó lányok kíséretéséből, a párbajkódex előírásai feletti vitatkozásokból, kávéházi biliárdozásból, táncestélyek rendezéséből és időnként egy-egy jogi előadás meghallgatásából, végül valamely ügyvédi irodában való, de igen csekély, inkább hátramosztató jellegű tevékenységből állt.”⁵⁴

Tény, hogy Pécs a „boldog békeidők” egyik vidéki városaként, a monarchia utolsó korszakának önfeledt életét élte. Ha nem az unatkozó nyárspolgár, vagy kicsapongó diák szemszögéből nézzük, megállapíthatjuk, hogy a korabeli társasági élet, a polgárosodó Pécs fontos szereplői voltak a jogászok. S itt megemlíthetjük a már említett jogtanárok összetett tevékenységi körét és természetesen a joghallgatók szintén összetett, de más jellegű szerepvállalásait. Több visszaemlékezés, így Arató Jenő memoárja is igazolja, hogy a leendő jogászok alaposan ismerték Pécs éjszakai életét, a girbe-gurba utcákat, kávéházakat, fogadókat, kocsákat és egyéb éjszakai műintézményeket. Ugyanakkor nagy lelkesedéssel vesznek részt az Első Pécsi Jótékony Nőegylet összes karitatív rendezvényén, főleg a zenés estéken és bálokon. A farsangi bálokat hagyományosan is a Jogászbál nyitja. De szinte minden

52 Uo. 296–297.

53 SCHWEITZER 2007. 297.

54 Uo. 298.

mindegyik társasági rendezvény; bál, felolvasó est, teadélutánok és zsúrok kedvelt mulattatói a jogakadémisták.⁵⁵ A korszak tiltott gyümölcse, egy letűnt korszak itt maradt lovagias eszménye a párbajozás „az ősi férfiasság elemeinek túlélését biztosító küzdelem”⁵⁶ minden tiltás ellenére is ott honolt a Jogakadémia falai között is. Elég gyakran előfordultak, viták, összeveszések, s olyan afférok is, amelyeket a két szemben álló fél, a kor tiltott divatjának megfelelően párbajozással tudott csak elintézni. Néhány újságcikken, s érintőleges említésen kívül nem igen rendelkezünk a pécsi párbajozásokról hitelt érdemlő adatokkal. Szerencsére a többször is citált Arató-féle visszaemlékezések ebbe a polgári „lovagias világba” is elkalauzolnak minket, egy rövid közlésnek köszönhetően:

„A fiatalos temperamentum túltengése az oka a sok párbajnak is, ami előfordul az akadémián. A jogakadémiai fegyelmi szabályok szigorúan tiltják a párbajt és ha a tanári kar hivatalosan tudomást szerez a párbajról, a párbajozókat azonnal eltávolítják az akadémiáról. Ennek dacára – persze a legnagyobb titokban – ugyancsak gyakran fordulnak elő párbajok, egy időben meg egyenesen járványszerűvé válik a párbaj, minden csekélységből párbaj lesz. Csenterics, a Pécsi Athletikai Club kedélyes kövér szolgálja győzi cipelni az élesre kifent PAC kardokat, melyeket a párbajoknál szoktak használni. Én sem tudom kikerülni a párbajt. 1912. szeptember 2-án a Király-Balassa jogászelnök választási harcából kifolyólag éles összetűzés támad köztem és Szász Lajos III. éves joghallgató között – 1915. áprilisában hősi halált hal a Beszkidekben – persze összeülnek a segédek, az én részemről Benyóvszky András, Felber Artúr, Szász részéről Dobrovits Péter és Lengyel István kardpárbajban állapodnak meg bandázssal végkimerülésig. Szeptember 5-én hajnalban felvonulunk a Sörházba, néhányszor összecsapunk, mindketten PAC vívók vagyunk, pár kisebb karcoláson kívül egyikünknek sem esik baja. A párbajorvosok, dr. Lövy Ignác és dr. Schwarz Vilmos iparkodnak a végkimerülést mennél előbb megállapítani, mi meg titokban örülünk, hogy nem kell tovább hadakoznunk. Végeredményben a hecc, beleértve az utána követő ivást is, belekerül 94 koronámba. A városi rendőrség rendszerint szemet huny a jogászpárbajok felett, mikor aztán nagyon elszaporodnak a párbajok és a rendőrök kezdik szigorúbban venni a dolgot, Pécsen nem lehet párbajozni. Tehát Pécsen kívül, Szigetváron, vagy máshol bonyolítják le a viadalokat. A kardforgatást a Pécsi Athletikai Clubban tanuljuk meg, melynek többnyire tagjai vagyunk. Én is ott tanulok meg vívni a Kemény Camilli vívómestertől.”⁵⁷

55 MÁRFI Attila: Pécs társasági-, együttélési-, szórakozási és kulturális szokásai-lehetőségei a dualizmus alatt 1867–1914. Kézirat. Megjelenés alatt a Pécs nagymonográfiában. 67–74.

56 SCHWEITZER 2007. 307.

57 JPM Új és Legújabb kori osztály. Arató Jenő irathagyatéka. Életem 103.

Jogász ifjak egyesületi élete, társasági szokásaik

Békésebb területekre térve az ifjú joghallgatók derekasan kivették részüket a város igen csak pezsgő egyesületi életéből is.⁵⁸ A pécsi Jogakadémia életében jelentős szerepet játszanak az ifjúsági egyesületek; úgymint a Jogakadémia Olvasókör, Jogász Segélyező Egylet, Dunántúli Széchenyi Szövetség, Pécsi Jogászdalárda és a Jogakadémiai Mária Kongregáció. Közülük mindenképpen elsőként kell említenünk a nagyhírű, az ódon falakon hatásában is túllépő Jogász Olvasókört. Amely egyesület, nemcsak a hagyományos ön és közművelődést, valamint a tanulmányokat segítette elő, de a joghallgatók nagyon komoly társasági fóruma is volt.⁵⁹ Nemcsak a helyi társadalmi és politikai hatásokra voltak érzékenyek, a századforduló szellemi áramlatai itt jelentkeztek először, ezért az úgynevezett keresztmozgalom, a nemzeti párt, majd a reform párt is talált az Olvasókörben híveket, mint ahogy a szabadelvű, liberális mozgalmak is érzékelhetőek voltak ezeken a fórumokon. A város társasági életét pedig, ahogy említettük, nem lehetett nélkülük elképzelni. Ismét idézve a jogakadémia elsőszámú fórumának jelentőségéről az autentikus naplósorok íróját, Arató Jenőt, aki szintén aktívan részt vett e kör, s persze a többi jogász egylet munkájában is:

A Jogakadémiai Olvasókör az akadémiai polgárság reprezentatív egyesülete, elnöke a jogásznök. Az Olvasókörben kerül megvitatásra az akadémiai, az akadémia polgárságát érintő minden ügy, vagy esemény. Közgyűlésein az ún. jogászugyűléseken foglal állást az akadémia polgársága mindennemű ifjúsági ügyben. Amellett otthonul is szolgál az akadémiai polgárságnak. A lyceum épület második emeletén kényelmesen berendezett klubhelyisége van az Olvasókörnek, mely egy előszobából, egy balra nyíló nagy társalgóból és jobbra nyíló kisebb kártyaszobából áll. A Társalgóban, melyben a kör könyvtára is el van helyezve, bórdíványok, fotelok szolgálják a tagok kényelmét. A terem közepén hosszú asztal áll, melyen újságok, folyóiratok fekszenek. Van aztán itt még egy biliárdasztal is és több sakkasztal, a falakat régi elnökök, tisztikarok fényképe díszítik. A kártyaszobában kártyaasztalok állnak, délutánonként élénk kártyaélet zajlik. Általában az Olvasókör a második otthonunk, itt töltjük jóformán minden szabad időnket. Vannak mozgalmas időszakok (választások ideje, vagy ha valami különösebb esemény történik), amikor olyan az Olvasókör, mint valami megbolygatott méhkas és vannak csendesebb időszakok: Például a nyári vakáció idején, amikor legfeljebb egy-két ember unatkozik a körben. De azt lehet mondani sohasem üres, vagy

58 MÁRFI Attila: Pécs szabad királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata 1867–1918. In: *Baranyai Helytörténetírás* 1989. Pécs, 1989. Szerk.: SZITA László. 140.

59 MÁRFI 2008. 68.

*élettelen az Olvasókör. Mely úgy a tanulmányi idő alatt, mint a szünetek alatt az akadémiai polgárság centruma.*⁶⁰

[...]

Az Olvasókör tevékenysége persze nem merül ki viharos, vagy kevésbé viharos elnökválasztásokban, közben meg csendes kaszinózásban, a nyilvánosság előtt is gyakran szerepel. Az olvasókör minden évben október 6-án a Nőegyletben⁶¹, illetőleg március 15-én a Kossuth szobornál ünnepséget rendez. Ezekre az ünnepségekre rendszerint egy-egy városi közéleti férfit kérnek fel ünnepi szónokul. Így szerepelnek a szónokok között Dömel Anzelm a Pécsi Közlöny szerkesztője, dr. Egry Béla országgyűlési képviselő, dr. Késmárky István jogakadémiai igazgató, Párkányi Norbert ciszterci tanár, dr. Kápolnay Zsigmond tanítóképzési tanár, dr. Hoffmann Ottó ügyvéd stb. (Dr. Hoffmann Ottó a budapesti egyetemen éveken át volt diákvezér. 1906-ban, alig 24 éves korában függetlenségi programmal beválasztják a parlamentbe és azok közé a képviselők közé tartozik, akik 1909-ben Khuen-Héderváry miniszterelnököt tintatartóval megdobálják. Ugyanebben az évben megtartott választásokon kibukik a parlamentből, bukása után Pécsre telepszik le, ahol ügyvédi irodát nyit. Sikerül kapcsolatot találnia a püspöki aulával, s a püspök 1913-ban kinevezi a jogakadémiára a bosnyák alkotmányjog tanárának, ezt a kinevezést azonban a kultuszminiszter nem hagyja jóvá. Eszes ember és kiváló szónok, aki a város közéletében, bár nem tüke, egyre jelentősebb szerepet játszik.)⁶²

Fontos szerepet vállalt a Jogász Segélyező Egylet is, akiknek karitatív feladatai voltak; azaz készpénz segélyeket, készpénz kölcsönöket folyósított. Továbbá tankönyveket adott az arra rászorulóknak. A segélyezés alapját a tagdíjak, a farsangi bálók jövedelme, a püspök és más adományozók adományai képezték. A Jogász Segélyező Egyletnek a II. emeleten az Olvasókör mellett volt egy tágas szobája, amelyet a Dunántúli Széchenyi Szövetséggel közösen használt.⁶³ Arató sorai röviden így összegzik ezt a karitatív tevékenységet, ami a város tanintézményeinél is egyedülálló kezdeményezés volt a korszakban:

Gróf Zichy Gyula püspök mint minden évben ebben az évben is megajándékozta a Jogász Segélyező Egyletet 200 koronával. 1911. december 20-án aztán Alacs Ervin pénztárossal felöltözzünk feketébe és elmegyünk a püspökhöz megköszönni adományát. Zichy püspök teljesen visszahúzódtott életet élő, zárkózott természetű beteges ember, aki nem érintkezik senkivel. Soha ki nem teszi lábát a püspöki palotából, titkárja Mosonyi Dénes, a későbbi nagyprépost csinál mindent. Nélküle mozdulni sem tud Zichy, ami-

60 MÁRFI 2008. 68–69.

61 A Pécsi Jótékony Nőegylet Mária utcai székházában.

62 MÁRFI 2008. 71.

63 Uo. 72.

kor kinevezik Kalocsára érseknek, oda is viszi magával Mosonyit. Nos megjelenünk Zichy püspöknél, megcsókoljuk izzadó vörös kezén a gyűrűt, én köszönetet mondok nagylelkű adományáért. Mondókámat zavart arckifejezéssel hallgatja, aztán motyog valamit és azzal el is vagyunk bocsátva. A farsangi jogászbált minden évben a Segélyező Egylet rendezi és jövedelme az Egylet segélyalapját gyarapítja. 1912. február 7-én rendezzük meg a Nőegyletben a hagyományos jogászbált. Heteken át dolgozok cigánnyal, vendéglőssel alkudozok, lótok-futok, hogy a bál anyagilag is, erkölcsileg is jól sikerüljön. Amikor aztán eljön a báli este, örömmel állapítom meg, hogy munkám nem volt hiábavaló, szép közönség jelenik meg a bálon, mely legjobb kedvben reggelig marad együtt. Anyagilag pedig 99,75 korona tiszta jövedelmünk van. De azért a bál után kimerülten és fáradtan megfogadom, soha többet nem rendezek bált, elég volt egyszer az életben! Fogadalmamat nem tartom meg, 30 év múlva 1942. február 14-én, az Emericana bálját rendezem. A nagyvakációban újból én leszek a szünidei elnök, majd az 1912/13. tanévre Alacs Ervin III. éves joghallgatót választják meg elnöknek (1915-ben hősi halált hal Wolhyniában) én a választmánynak leszek a tagja, de különösebb működést ebben az évben már nem fejték ki.⁶⁴

Az ifjú jogászok egyesületi mozgalmának érdekes színfoltja volt a Dunántúli Széchenyi Szövetség, amely testület működése elsősorban szociális és kulturális irányú volt. Ezért kiemelt célja a magyar falu szellemi színvonalát, kulturális és ismeretterjesztő előadások tartásával is emelni. (Ebben a törekvésében a Magyar Gazdaszövetség támogatását is élvezte.) Ezt a fontos célt szolgálva az egylet tagjai elutaztak a falvakba, ahol kulturális, szociális és gazdasági témákról előadásokat tartottak.⁶⁵ Tagadhatatlan, hogy lelkesedés és nagy idealizmus jellemezte a Szövetség működését. Arató Jenő, aki szintén részt vett ebben a mozgalomban is, nagyon érzékletesen ábrázolja azokat az ellentmondásokat, de a társadalmi szükségszerűséget is, ami ennek a ma már alig ismert társadalmi összefogásnak talán az egyik jellemzője lehetett. Ennek érzékeltetéséül Arató Jenő ide vonatkozó naplósorait újból felidézve:

Az előadók fiatal jogászygyerekek, legtöbbjüknek nincs kapcsolatuk a faluval, nem ismerik a falusi embert, a falusi élet problémáit. Amellett kellő tudással, szakismeretekkel sem rendelkeznek ahhoz, hogy komolyan tanítani tudják a népet és így maradandó hatásról beszélni nem lehet. Magam is tartok előadásokat, így 1910. december 11-én Pellérdén a parcellázásról, 1911. február 19-én Szentdienesen⁶⁶ a hitelszövetkezetekről beszélek. A Gazdakörben összegyülekezett gazdaközönség meghallgatja előre elkészített és betanult előadásomat, de jaj lenne nekem, ha véletlenül komolyan akarnának

⁶⁴ Uo. 73.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Szentdénés, község Baranya megyében.

parcellázni, vagy hitelszövetkezetet létesíteni és hozzám fordulnának tanácsért, mi csináljanak. Egyszerre kiderülne, hogy valójában semmit sem tudok arról, amiről egy óráig beszéltem. Így vagyok én, s így van a többi jogászelőadó is. Szentdienesen kinn jár velem a Gazdaszövetség kiküldöttje dr. Czettler Jenő, a későbbi egyetemi tanár és képviselőházi alelnök és előadásom után az okszerű marhanevelésről beszél az összegyülekezett gazdaközönségnek. Czettler elsőrangú gazdasági szakember, tud is a gazdák nyelvén beszélni. Milyen másképpen hallgatják Czettler előadását, mint az enyémet. Előadása után pedig egyszerre megindul a kérdések árja, amennyire érdekli őket minden, amit Czettler mond, s hogy mennyire akarnak tanulni tőle. A falusi népnek nem általánosságokra, szép szavakra, frázisokra van szüksége, hanem komoly gyakorlatias útmutatásokra. Amilyeneket kellő tudással, tapasztalatokkal nem rendelkező fiatal jogászgyerekek nem nyújthatnak neki és ezért a Dunántúli Széchenyi Szövetség által a falvakban tartott előadások sok haszonnal nem járnak. A Szövetség munkakörébe bevonja a városi munkásság művelését is és a szociális és kulturális témákról előadásokat tart a Keresztényszocialista Egyesületben: Az előadók között szerepelek én is, 1910. december 15-én „A keresztényszocializmus és jövője”, s 1911. augusztus 17-én „A szociáldemokrácia és a társadalom” címmel tartok előadást. Mai szemmel ítélve meglehetősen felszínes előadások voltak ezek. Sok mindent olvasok össze ugyan, de a társadalmi problémákra vonatkozóan komoly és mélyreható tanulmányokat nem folytattam. Ennek hiányában ilyen témákról érdeemet mondani alig lehet.”⁶⁷

Az akadémia kulturális életének másik fontos formációja volt a Pécsi Jogász Dalárda, amely testület a dalolni szerető ifjúságot fogja össze. Jeligéje: „Dalban zeng a hon szerelme”. Jelvénye: Fehér sapka, arany lant fehér szalaggal. Átadva a szót Arató Jenőnek, aki természetesen ebben az együletben is tevékenykedett:

Kórusa kb. 30 emberből áll, én a bass I-et⁶⁸ fújom benne. A Jogászdalárda énekszámáival részt vesz az akadémiai egyesületek által rendezett ünnepségeken, műsoros estélyeken, kabarékon, továbbá felkérésre szerepel különböző városi, társadalmi egyesületek által rendezett hangversenyeken, ünnepségeken is. A dalárda katolikus tagjai Ábrányi Alajos vezetésével a Lyceum templomban vasárnaponként a 9 órás jogászmiséken is énekelnek. Próbáinkat az I. sz. tanteremben tartjuk, ahol egy harmónium áll rendelkezésünkre. Műsorunkat az ezen időkből népszerű férfikar-írók, Huber Károly, Sztára József, Lányi Ernő, Gál Ferenc, Révffy Géza, Pogatschnigg Guidó stb. művei alkotják. 1909/10-ben a Jogász Dalárda elnöke Ábrányi Ala-

67 MÁRFI 2008. 74.

68 Basszus szólam.

jos II. éves joghallgató, karmestere Petrovits István II. éves joghallgató. 1910/11-ben elnöke Kolossváry Dénes II. éves joghallgató, karmester Prantner Ferenc II. éves joghallgató. 1911/12-ben elnöke Domján Béla II. éves joghallgató, karmestere Prantner Ferenc III. éves joghallgató (ebben az évben engem titkárnak választanak meg). 1912/13-ban elnöke Jobst Valér III. éves joghallgató, karmestere Prantner Ferenc IV. éves joghallgató.⁶⁹

Végül a Jogakadémiai Mária Kongregációt⁷⁰ kell említenünk, mely egyházi testület céljairól, a létrehozását megelőző társadalmi feszültségekről Arató naplósorai nagyon érdekesítő magyarázatokat adnak, megidézve a korszellemet is:

A Jogakadémiai Mária Kongregáció 1909-ben alakul meg ideiglenesen dr. Késmárky István prézessége⁷¹ és Weigand Béla prefektussága⁷² mellett. 1910. december 8-án aztán megtörténik végleges megalakulásunk. Úgy ebben, mint a következő években Gere Gábor teológiai tanár lesz a prézesünk, Weigand Béla pedig a prefektusunk. Üléseinket (melyeket a Lyceum Templomban rövid ájtatosság előz meg) a vacsora utáni időben az Olvasókör helyiségeiben tartjuk. Az üléseken, melyeken vallásos, világnézeti és szociális témákat beszélünk meg, állandóan részt vesz a mélyen vallásos és erős hitéletet élő dr. Tuka Béla tanár, akit 1910 december 17-én tiszteletbeli prefektusnak választunk meg. Kongregációnk minden évben elzarándokol Máriagyüdre, ahol közös áldozást végzünk. 1911 májusában testületileg veszünk részt Prohászka Ottokár püspöknek a Katholikus Körben tartott konferencia beszédein. Csodálattal hallgatjuk a fényes elméjű papnak, ragyogó szónoknak mélyen szántó fejtegetéseit.

1910 november elején Görcsöni Dénes a kiváló katolikus publicista, 1911. március 3-án P.⁷³ Bus Jakab, 1912. március 20-án P. Bangha Béla látogatnak meg bennünket és tartanak előadásokat. 1912. március 25-én a nyilvánosság előtt is megjelennünk. A Katholikus Körben jól sikerült ünnepséget rendezünk, melyen én mondom a megnyitó beszédet. Szívvel-lélekkel katolikusnak érzem magamat, ha életem sokszor nem is felel meg vallásom parancsainak, ragaszkodom egyházamhoz, hitemhez. A legnagyobb ellenérzéssel szemlélem a harcot, amit az atheista, materialista szabadkőművesség folytat a katolicizmus ellen. Ez a harc különösen kiéleződik Magyarországon az első világháborút megelőző időkben. S a katolicizmushoz a hitemhez való

69 MÁRFI Attila: A boldog békeidők utolsó évei Pécssett. Arató Jenő visszaemlékezései 1909–1914. III. rész. Megjelenés alatt *Pécsi Szemle* 2008. őszi számában. A kézirat oldalszáma: 1–2.

70 Latin eredetű kifejezés, jelentése katolikus hitbuzgalmi egyesület.

71 Eredetileg Praeses szóalakban írjuk, régies latin eredetű kifejezés, jelentése elnök, előljáró, főnök, vezető.

72 Latin eredetű kifejezés, jelentése, felügyelő, fegyelmi előljáró, vezető tisztség.

73 A Páter szó rövidítése, aminek jelentése katolikus pap, lelkiatya.

ragaszkodás visz be a kongregációba és magától értetődőnek tartom, hogy amikor a kongregáció a nyilvánosság elé lép, vállaljam a rám bízott feladatot, a megnyitó beszéd elmondását. /1913-tól kezdve előfizetek a jezsuiták magas színvonalú társadalmi és tudományos folyóiratára a „Magyar Kultúrára” is.)⁷⁴

Röviden összefoglalva: A tárgyalt időszakban, a 20. század elején a Pécsi Püspöki Jogakadémia a város egyetlen világi főiskolájaként nemcsak a hazai jogászképzés fontos színtere, de Pécs társadalmi és tudományos életében is vezető szerepet játszott. Képet kaphattunk az intézmény dualizmus kori működéséről, oktatási reformjairól, a jogakadémia tanrendjéről, az oktatott tantárgyakról, amely mindkét ország (Ausztria és Magyarország) jogtörténetére és aktuális joggyakorlatára épült. Az itt vázolt néhány tipikus példával az intézmény tanárainak sokoldalúságát érzékelhettük, szakmai és emberi kvalitásaiba, olykor egyéni tragédiáiba is betekinthettünk. Ugyanígy vázlatos képet kaphattunk az itt tanuló jogászfűjúságról is, akik nagyon sokoldalúan használták azokat a színtereket, amiket a dualizmuskori monarchia biztosított számukra. Láthattuk, hogyan használták a szakrális és profán színtereket, hogyan tudtak azonosulni a korszellemmel, szinte semmit sem érzékelve abból a fenyegetettségből, ami ott leselkedett ezekre az ifjakra, de mind kiderült a tanáraikra is. A gyakorta felhasznált naplósorok, idézetek ehelyütt nem emlékeztek meg arról a sok ifjú joghallgatóról, akik soha nem tértek vissza az első világháborúból. Az első világháborút követő országvesztés, a gazdasági, társadalmi és morális krízis új fejezetet hozott Pécs életében, s felsőoktatásunkban is. Ahol tragikus előzményekkel, azaz tragikus események egyik megoldásaként, de a város megkapta a hőn áhított egyetemet is.

74 MÁRFI Attila: A boldog békeidők utolsó éveei Pécsen. Arató Jenő visszaemlékezései 1909–1914. III. rész. Megjelenés alatt *Pécsi Szemle* 2008. őszi számában. A kézirat oldalszáma: 2.

ATTILA MÁRFI

**Das Bischöfliche Rechtslyzeum von Fünfkirchen am Anfang
des 20. Jahrhunderts, unter Berücksichtigung der Erinnerungen
von Dr. Jenő (Neusiedler) Arató**

Zusammenfassung

Das Bischöfliche Rechtslyzeum von Fünfkirchen war als einzige weltliche Hochschule der Stadt nicht nur wichtiger Schauplatz ungarischer Juristenausbildung, sondern spielte auch im gesellschaftlichen und kulturellen Leben der Stadt eine Vorreiterrolle.

Die Abhandlung schildert die Tätigkeit der Institution im Zeitalter des österreichisch-ungarischen Dualismus, ihre Bildungsreformen sowie die auf die Rechtsgeschichte und aktuelle Rechtspraxis beider Länder (Österreich und Ungarn) aufbauenden Curricula und Lehrveranstaltungen. Anhand der skizzierten typischen Beispiele können die Vielseitigkeit, die fachlichen und menschlichen Qualitäten, in einigen Fällen sogar die persönliche Tragödie der Lehrkräfte der Akademie nachvollzogen werden. Bestes Beispiel dafür ist Dr. Béla Tuka, der seine wissenschaftliche Laufbahn in Fünfkirchen begonnen hatte und nach dem Zerfall der Monarchie als Vojtech Tuka für die Errichtung eines selbstständigen slowakischen Staates eintrat, wobei er eine umstrittene politische Haltung einnahm. Ein detailliertes Bild lässt sich auch von dem hier studierenden Juristennachwuchs zeichnen, der die ihm von der Monarchie gebotenen weit reichenden sakralen und profanen Möglichkeiten zu nutzen vermochte. Die Studenten konnten sich mit dem herrschenden Zeitgeist identifizieren, ohne etwas von der Bedrohung zu spüren, die auf sie und – wie es sich später herausstellen sollte – auch auf ihre Professoren lauerte.

UJVÁRY GÁBOR:

A magyar történetírás bécsi korszaka (1918–1944)

Nagyon nehéz ma már felfognunk és megértenünk, mekkora megrázkódtatást jelentett az egykori Osztrák–Magyar Monarchia „államalkotó” népeinek, a németnek és a magyarnak az első világháborús vereség, és annak következtében korábbi államkereteik szétesése. Különösen Magyarországon voltak fájdalmasak ezek a változások. Mert igaz ugyan, hogy a nemzetiségek – amelyek Magyarországon a lakosság csaknem felét tették ki – nagy örömmel ünnepelték szabadulásukat az általuk csak a „népek börtönének” tartott középhatalomból, a magyarok számára azonban a szokatlanul igazságtalanul meghúzott új államhatárok történelmük addigi legnagyobb tragédiáját jelentették. Tetézték mindezt az újabb megrázkódtatásokat eredményező forradalmak: a még sokak köszöntötte polgári demokratikus átalakulás, illetve a társadalom többsége által – diktatórikus berendezkedése, vezetőinek túlnyomórészt zsidó származása miatt – elutasított vörös uralom, a Tanácsköztársaság. Amelynek visszahatásaként aztán a vörös terrorra a fehérterror következett. Az „ezeréves állam” területének harmadára zsugorodása, a magyar anyanyelvű lakosság egyharmadának határokon túlra kerülése és a mindebből adódó gazdasági, társadalmi, kulturális gondok nyomasztóak voltak, sokakban a nemzethalál vízióját vetítették elő.

A húszas évek elejének Magyarországon viszont olyan konszolidáció ment végbe, amelyre senki sem számított. Annak ellenére, hogy az országot sújtó trianoni békekötés után ugyanis a „csonka hazában” és Európában szinte mindenki életképtelennek tekintette az új határvonalában a régivel sehol sem egyező, rendkívüli nehézségekkel bajlóódó államot. Abban pedig, hogy a reménytelennek tűnő helyzetből mégis csak sikerült a magyaroknak kitörni, az ügyes és rátermett politikai vezetés – Bethlen István gróf kiváló kormányzása – mellett komoly szerepe volt az új nemzettudatot építő, a múlt boncolásával gyakran a jelennek

üzenő történettudománynak is. Magyarországon talán soha nem volt akkora jelentősége ennek a tudományszaknak, mint ebben az időben. És Bécs sem volt korábban olyan kiemelt helyszíne a magyar história emlékeinek kutatásának, mint ekkor. Nem véletlen, hogy Szekfű Gyula, az egyik (ha nem a) legnagyobb, tizenhét esztendőn keresztül Bécsben élő magyar történész, 1919-ben éppen a császárvárosban vetette papírra a két világháború közötti Magyarország egyik legnagyobb hatású, számos kiadásban megjelent, a fiatal értelmiség ideológiáját döntően befolyásoló művét, a *Három nemzedéket*, amelyben a Magyarország összeomlásához vezető utat szenvedélyesen, az önvádat sem mellőzve mutatta be. Mi lehetett az oka, hogy 1919 után a történettudomány nemzeti kulcstudománnyá vált Magyarországon, és miért volt Bécs ilyen fontos bázisa a magyar historikusoknak?

Ennek megértéséhez tisztában kell lennünk azzal a paradoxonnal, hogy a szinte kizárólag negatív következményekkel járó – a magyar nemzettudatot mindmáig bénító – trianoni békeszerződésnek „pozitív” hatásai is voltak. Először is: mivel a Habsburgok 1526-tól 1918-ig Magyarország uralkodói címét is viselték, a magyarok négyszáz esztendőn át éltek – egy civakodásokkal teli házassághoz hasonló – államközösségben az osztrák tartományokkal. Ennek volt „köszönhető” a magyarságot a 17. század végétől megosztó, részben napjainkig ható szembenállás, amely a magyar Szent Korona országainak teljes függetlenségéért harcoló kurucok, illetve a magyarok megmaradását a Habsburg Birodalmon belül, a belpolitikai önállóság fenntartásával megvalósítani kívánó labancok között feszült. Ahogyan azt Szekfű Gyula – német példa nyomán – megfogalmazta: a „kismagyar” (kuruc) és a „nagy magyar” (labanc) út ellentéte volt ez. Mindennek hátterében az állt, hogy Magyarország 1526-tól sohasem volt teljesen önálló állam, még az 1867-es kiegyezés után sem. 1918-ban viszont visszanyerte hosszú évszázadok óta vágyott függetlenségét; már nem csak bel-, de külpolitikáját is szabadon intézhette, maga irányíthatta. A másik, Trianonból adódó „pozitívum” pedig az volt, hogy Magyarország egy soknemzetiségű, a 19. század második negyedétől nemzetiségei állandó belső nyomásával és önállósodási (a század végétől már elszakadási) törekvéseivel megbirkózni kénytelen államból 1918-ban egy csapásra a térség leghomogénebb nemzetállamává vált, nemzetiségi problémákkal nem, vagy alig kellett küszködnie. Míg tehát a dualizmus idején a magyar politika két fő problémája az Ausztriához való viszony és a nemzetiségi kérdés volt, a világháborús összeomlás után mindkét meghatározó téma belpolitikai természete megszűnt, külpolitikai jellegűvé vált. Hiszen a magyaroknak már nem a történeti államukban élő nemzetiségekkel és a velük közös birodalmat alkotó németekkel szemben kellett meghatározniuk magukat, hanem

az új európai valósághoz kellett, kénytelen-kelletlen, illeszkedniük. Külpolitikai tekintetben pedig már nem a status quo fenntartása volt a fő céljuk, mint a dualizmus idején, hanem sokkal inkább az adott helyzet megváltoztatása, a revízió révén. Addigi politikai töltetüket így mind az Ausztriával való kapcsolatok, mind a nemzetiségi gondok elveszítették, történeti szempontból ugyanakkor fontossá és érdekessé váltak.

Emiatt kapott a történelem, annak kutatásában pedig Bécs kitüntetett helyet a két világháború közötti magyar tudományos életben. Hiszen az ország szinte minden magyar számára elviselhetetlen veszteséget jelentő feldarabolására nem csupán Szekfű, hanem mások is keresték a választ. Ezáltal pedig a Magyarországon már a dualizmus idején is legnépszerűbb nemzeti tudomány-szak, a történelem szerepe még inkább felértékelődött. A legfontosabb nemzeti tárggyá, a keresztény-nemzeti, (reform)konzervatív kurzus – mindenekelőtt a Bethlen István és Klebelsberg Kuno kultuszminiszter nevével fémjelzett irányzat – egyik legitimáló erejévé vált. A jobboldaltól a baloldalig mindenki által elfogadott és célként kitűzött revízió majdani megvalósítása érdekében ugyanis pontosan tudni szeretnék volna: mi vezetett az ország felosztásához, ebben milyen része volt saját hibáinknak, netán bűneinknek, illetve mennyiben volt ez külső körülményeknek köszönhető? Milyen „történeti jogokra” hivatkozva követelhetjük majd vissza az elveszített területeket? Hogyan vezetett a magyarországi nemzetiségek fejlődése az elszakadás kimondásához?

Ebben a légkörben csaknem minden magyar történész azt gondolta: a megváltozott helyzetben újra kell írni és újra kell gondolni a nemzeti történelmet. Szinte mindegyikük megkísérelt ezért a történettudomány, a legtöbben az ismeretlen kincseket rejtő levéltári források segítségével válaszolni a „Miért és hogyan történhetett mindez?” kérdésére. Aki pedig ezt tette, annak hosszabb-rövidebb időt bécsi levéltári kutatásokkal is el kellett töltenie. Ugyanis a korábbi államközösség miatt az egykori birodalom központi hatóságainak iratanyagait – ezek 16. századi kialakulása óta – Bécsben őrizték. Közöttük pedig rengeteg magyar vonatkozású akta volt. Emiatt – s itt mindenképpen emlékeztetnem kell az előzményekre is – a magyar történészek figyelme már a 19. század harmincas éveitől a császárvárosra fordult. Gévy Antalt 1832-ben bízta meg a Magyar Tudományos Akadémia a „császári udvari könyvtárban [Gévy 1827–1841 között dolgozott itt. U. G.] lévő magyar történelmi emlékek” fölkutatásával és ismertetésével. Ugyanő a Haus-, Hof- und Staatsarchiv első magyar tisztviselője volt (1841-től 1845-ig): itt a magyar vonatkozású anyagokat rendezte, és kialakította a levéltár török és belga állagait. Gazdag bécsi munkásságának az eredménye volt egy olyan forráspublikáció, amelyet máig használnak a 16–17. század története iránt

érdeklődő historikusok.¹ A bécsi székhelyű magyar királyi udvari kancellárián – a számos bécsi magyar emlék közül az egyik legbecsesebben, a Magyar Köztársaság mai nagykövetségi palotájában – tizenhat éven át tevékenykedő Jászay Pál pedig a magyarság 1526 utáni sorsát kutatta hasonló alapossággal.²

Nem sokkal később, az Osztrák–Magyar Monarchia idején (1867–1918) a három nagy központi levéltár részben „magyarrá vált”, ugyanis a birodalom mindkét fele által fenntartott és ellenőrzött „közös” minisztériumok hatáskörébe került. A Haus-, Hof- und Staatsarchiv a külügy, a Hofkammerarchiv a pénzügy, a Kriegsarchiv pedig a hadügyminisztérium alá tartozott. E közösség miatt pedig ezekben az archívumokban – a magyarok előtt ekkor még zárt Kriegsarchiv kivételével – a kiegyezéstől egyre több magyar tisztviselő dolgozott. A Haus-, Hof- und Staatsarchivban Károlyi Árpád – 1877-től az intézmény tisztviselője, hosszú aligazgatósodás után 1909–1913 között igazgatója –, Győry Árpád, Stokka Manfréd, Szekfű Gyula és Vörnle János, a Hofkammerarchivban Rátky Emil, az igazgatói tisztet több mint harminc esztendőn át (1885–1916) betöltő Thallóczy Lajos és Eckhart Ferenc. Utóbbi levéltárban tevékenykedtek még – de nem tartoztak a közös tisztviselők közé – a Bécsben időző, a magyar fél szorgalmazására a pénzügyi levéltári anyag két birodalomfél közötti (meghiúsult) szétválasztását végző „napidíjasok”: Takáts Sándor, Hodinka Antal, Szekfű Gyula, Török Pál, Gagyí Jenő és Miskolczy Gyula.³ A magyar befolyás erősödését jelezte, hogy a közös minisztériumok költségvetésének megszavazására összeült magyar delegáció 1884 novemberében a bécsi központi levéltárak történeti anyagának egyesítését és ebből egy osztrák–magyar állami levéltár megalakítását kérte. Javaslatuk azonban az osztrák fél, mindenekelőtt a Haus-, Hof- und Staatsarchiv akkori igazgatója, Alfred Arneth szakvéleménye és kemény ellenálása következtében nem valósult meg.⁴

A magyar levéltárosok és történészek bécsi továbbképzésében fontos szerepet játszott még a korszak egyik legkiválóbb posztgraduális intézménye, az 1854-ben alapított – napjainkig fennálló – Institut für österreichische Geschichtsforschung is. Ennek hallgatói között számos magyart is találunk, közülük aztán többen a közös levéltárakba kerültek. A 19. században itt végezte

1 *Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhundert.* Bd. I–III. (Wien, 1838–1841.)

2 *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* (Pest, 1846.)

3 FAZEKAS István: Magyar levéltárosok Bécsben 1841–1918. In: *Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században* (Szerk. Sipos András) (Bp. 2004.) 59–85.

4 *Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Aufgebaut auf der Geschichte des Archivs und seiner Bestände* (Hrsg. von L. BITTNER) 1. Bd. (Wien, 1936.) Einleitung 32–34.

a két esztendő teljes kurzust Gőzsy Gusztáv (1857–1859 között), Károlyi Árpád (1875–1877), Fejérpataky László (1877–1879), Szádeczky-Kardoss Lajos (1879–1881), Barabás Samu (1881–1883), Győry Árpád (1883–1885), Pettkó Béla (1883–1885), Schönherr Gyula (1885–1887), Áldásy Antal (1891–1893) és Veress Endre (1895–1897); a 20. században pedig Eckhart Ferenc (1909–1911), Juhász Kálmán (1915–1917) és Csóka Lajos (1933–1935).⁵ Az *Institutnak* ezen kívül még sok olyan magyar vendéghallgatója volt, akik csak néhány hónapra vagy egy-két szemeszterre látogatták a foglalkozásokat.

E szoros kötődések miatt szinte természetes, hogy jórészt a bécsi levéltárakban folyó magyar kutatások eredménye volt a magyar forráskiadás 19. század hetvenes-nyolcvanas éveitől megfigyelhető minőségi és mennyiségi föllendülése. Ugyanakkor ezek a munkálatok nem voltak igazán tervszerűek, jórészt a 16–17. század történetének kutatására korlátozódtak.⁶ Emiatt voltak rendkívül fontosak gróf Klebelsberg Kunonak, a Magyar Történelmi Társulat új elnökének 1917 áprilisában felvetett gondolatai, melyek szerint Bécsben egy magyar történeti intézetet kellene föllátni, illetve jóval többet kellene foglalkozni a nagyközönséget a 16–17.-nél sokkal inkább foglalkoztató 18–19. század történetének feltárással. A Társulat egy bizottsága már ez év júniusában kidolgozta a *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* (Magyarország újabbkori történetének forrásai) című sorozat (a továbbiakban: *Fontes*⁷) programját, és ekkor Klebelsberg már ennek a megvalósítására kívánta a bécsi kutatóintézetet is megalapítani. A *Fontes*-ötlet véleményezését egyébként a Bécsben élő és levéltároskodó Károlyi Árpádtól, Szekfű Gyulától és Eckhart Ferencről kérte. Ők 1918 februárjára már részletes tervet dolgoztak ki az 1687–1847 között feltárandó témákról, amelyek a politika, a közigazgatás, a vallási és a szellemi élet, illetve a gazdaság- és településtörténetről szóltak. Károlyi Árpád indítványozta, hogy a konstantinápolyi követjelentéseket és utasításokat is adják ki, 1526-tól a legújabb időkig. (Ez máig sem történt meg!)

5 Stoy, Manfred: Die Ausbildung von ungarischen Historikern am Institut für österreichische Geschichtsforschung. In: *Das Institutionserbe der Monarchie. Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven* (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 4, 1998.) 47–63.

6 Szekfű, Julius: Die ungarische Geschichtsforschung und die Wiener Archive In. *Historische Blätter* 1921. 1. Jahr 1. H.

7 Magyarországon ugyanis napjainkig csak így nevezik a sorozatot. Bár természetesen nagyon sok egyéb forráskiadvány viseli még címében a *Fontes* szót, „a” *Fontes* csak ezt jelenti. Ez is bizonyítja e sorozat rendkívüli jelentőségét.

A Monarchia felbomlása miatt azonban ezek a tervek is részben megváltoztak. Korábban ugyanis jelentős korlátozások gátolták a szabad kutatást a bécsi központi levéltárakban. 1905-ig csak az 1815 előtti, ezután 1918-ig pedig az 1847 előtti iratokat kaphatták kézhez a történészek, azokat is megrostálva, cenzúrázva. Ezek a szigorú szabályok 1918 végén egy csapásra megváltoztak: ekkortól már 1894-ig szabadon lehetett betekinteni az aktákba. Ezzel pedig a *Fontes* keretei is kibővültek – amiben persze része volt a magyarországi helyzet imént elemzett, 1918 utáni gyökeres változásának, az addig olyannyira optimista nemzettudatban bekövetkezett, máig begyógyítatlan sebeknek is. A *Fontes* feltárandó témái között megjelent az 1848–1849. évi magyar forradalom és szabadságharc története legfontosabb levéltári forrásainak a kiadása is. Beleértve ebbe az előzményeket és a következményeket is, például a magyarság és a nemzetiségek viszonyának romlását a 19. század első felében, a magyar államnyelv kialakulásának vagy a Kossuth-emigrációnak a történetét.

A Monarchia hajdani közös anyagi és szellemi javainak felosztásának tárgyalása kapcsán már 1918 végén szóba került az egykori „közös” levéltárak szétválasztása is. Magyar részről az ezzel kapcsolatos munkálatokat Károlyi Árpád irányította. Szekfű Gyulát a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Eckhart Ferencet pedig a Hofkammerarchiv anyagának fölmérésével bízták meg. Ugyanazokat a bécsi magyarokat tehát, akik a *Fontes*-programot is alakították, jól ismervén a rendelkezésre álló bécsi levéltári forrásokat. Ők voltak azok is, akik 1920 nyarán előkészítették a *Fontes* kiadását szolgáló Bécsi Magyar Történeti Intézet alapítását is. A vezető magyar történelmi folyóirat, a *Századok* 1920. évi hasábjain pedig megjelent a bécsi kutatásokra vonatkozó, mintaszerű, részben máig is jól használható forráskiadási szabályzat. E szerint a *Fontes* beindításával már „az 1686-tól 1918-ig lefolyt korszak történeti forrásainak kiadása” volt a cél. Ezután már csak a Bécsi Magyar Történeti Intézetet kellett formálisan is létrehozni. Erre végül 1920. október 21-én került sor, amikor a legtehetségesebb fiatal magyar historikusok közül ketten, Mályusz Elemér és Hajnal István beköltöztek az intézet otthonába, a Gárda- (vagy Testőr- vagy Trautson-) palotába. Ők voltak az Intézet első ösztöndíjasai.⁸

8 A tanulmány további részeire vonatkozóan is számos utalást ad még: UJVÁRY Gábor: *Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet* (Győr, 1996.); illetve minderről rövidebben németül: Gábor UJVÁRY: Das Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien und die auswärtige Wissenschaftspolitik Ungarns in der Zwischenkriegszeit In: *Österreichische Osthefte* Jg. 39/1997. H. 2

A magyar állam még a legmostohább időkben, a legnagyobb gazdasági nehézségek közepette is nagy gondot fordított a bécsi magyar történeti kutatásokra. És itt térek vissza a kiindulóponthoz: ez Bécs, illetve az ott található források magyar szempontból kiemelt szerepe, valamint a gyökeresen megváltozott magyar viszonyok miatt volt így. Gondoljunk csak bele, milyen káros hatással volt az osztrák nemzettudatnak a 20. század hatvanas éveig tartó fejlődésére az első világháború után minden politikai erő által követelt Anschluss megtiltása, majd a rendi állam (1934–38) idején egy mesterséges osztrák-tudat kialakítása, utóbb a csatlakozás a Német Birodalomhoz – nem folytatom tovább. Magyarország esetében ezek a sebek még ennél is sokkal mélyebbek voltak, és napjainkig sajognak. Ugyanakkor részben ezek kitisztítására és begyógyítására, részben pedig a Magyarországon mindenki által vágyott revízió történeti alátámasztására már a húszas évek elején megtörténtek az első kísérletek, éppen a történettudomány hathatós segítségével. Kétségtelen tehát, hogy a hatalom ebből a szempontból ki- és felhasználta a szaktudományi munkásságot: a Bécsi Magyar Történeti Intézetnek és a *Fontes*nek politikai, ideológiai céljai is voltak. E célokat azonban színvonalasan, szakmailag semmit sem feladva, többnyire rendkívüli felkészültséggel és alázattal, magas szintű forrásismerettel és történeti elemzéssel igyekezett a tudomány támogatni. Az előtérben sokkal inkább a szakmai tisztesség, mint a politika állt.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet és a *Fontes* „spiritus rectora” gróf Klebelsberg Kuno volt, aki 1922-től már miniszterként (1931-ig töltötte be e tiszte) támogatta korábban is dédelgetett terveit. Jól átgondoltan és rendszerszerűen építkezve, a konzervatív reform szellemében szervezte újjá a magyar kulturális politikát. Ez a jórészt német indíttatású – mindenekelőtt Adolph von Harnackra, Friedrich Schmidt-Ottra és Carl Heinrich Beckerre hivatkozó – program rendkívül igényes és nagyra törő volt. Magyarország konszolidálásának és jövőbeli fejlődésének alapját a tervszerű, valamennyi fontosabb területre: a köz- és a felsőoktatásra, a tudományra, a művészetekre és a népművelődésre, a testnevelésre, az egyházakra és a médiára is kiterjedő és minden társadalmi réteget érintő kulturális és tudománypolitikában határozta meg. Ennek egyik első lépcsője az elitképzést szolgáló külföldi ösztöndíjakció beindítása, illetve a külföldi magyar intézetek megalakítása volt. Rómában, a Vatikánban őrzött magyar vonatkozású források föltárására 1923-ban nyitották meg újra a tíz esztendeje bezárt Magyar Történeti Intézetet. 1924-ben Bécsben és Berlinben, 1927-ben pedig Rómában hoztak létre magyar ösztöndíjasokat fogadó Collegium Hungaricumokat. Klebelsberg példának és mintának valamennyi esetben az általa olyannyira kedvelt „elsőszülöttjét”, a Bécsi Magyar Történeti Intézetet tekintette – amely egyébként Ausztriában az első külföldi intézet volt. (A második a Collegium Hungaricum lett...)

Klebensberg nem volt ugyan történész (jogi végzettséggel bírt), de már a háborús összeomlás előtt is egyik kedvenc időtöltése a történettudománnyal való foglalkozás volt. Ez az érdeklődése csak tovább erősödött 1918–1919 után. Minisztersége első éveiben ezért sokan panaszkodtak arra, hogy kivételez a historikusokkal, mindig előnyben részesíti őket. E vádakkal volt is némi alapjuk, hiszen Klebensberg tényleg, tudatosan ezt tette. Ő is felismerte ugyanis, hogy Trianon traumája után kitüntetett szerepe lehet a történettudománynak az új nemzettudat formálásában. Olyanében, amely nem a korábban általános függetlenségpárti, kurucos szemléletet vallja, sokkal inkább Európába ágyazottságunkat mutatja be. Ezért pártfogolta olyan erősen a bécsi, majd a római történeti intézeteket, emiatt jutott még minisztersége alatt is mindig ideje arra, hogy pontosan tájékozódjon, ki mit kutat a bécsi (és a római) levéltárakban, mikorra várható ennek eredményeként egy újabb forráskiadvány. Bécs persze más miatt is fontos volt. Magyarország ugyanis az első világháborús összeomlás következtében csupa olyan országgal volt körbevéve, amelyek kisebb-nagyobb darabot hasítottak ki egykori területéből, és – a revíziótól joggal tartva – ellenségesen álltak vele szemben. A szomszédok közül így egyedül Ausztriával ápolt barátinak talán nem nevezhető, de mégiscsak korrekt külkapcsolatokat. A politikai szempont tehát itt is érvényesült.

A Bécsi Magyar Történeti Intézet Klebensberg minisztersége (1922–1931) alatt – az utolsó, 1931. esztendő kivételével – töretlenül fejlődött. Működése igazi sikertörténet volt. Állami támogatása évről évre nőtt, a többnyire egy esztendőt ott töltő ösztöndíjasainak száma is folyamatosan emelkedett – bár az évi tízet így sem haladta meg. Nagyon sokan voltak viszont a rövidebb kutatásra ide érkező vendégek, rendszerint már befutott tudósok. Jómagam 1920 és 1944 között 161 olyan kutatót regisztráltam, akik három hónapnál hosszabb időt töltöttek el az Intézetben. Többségük 1920 és 1930 között érkezett, mivel 1931-től, a gazdasági világválság következtében már csak „takaréklángon” működött, évi átlagban 4 kutatót fogadott az intézmény. Jó néhányan közülük nem csak egy, hanem két vagy több alkalommal részesültek ösztöndíjban. Fiatal tehetségként hosszabb ideig tartózkodott itt a világhírű ókorszakértő, Alföldi András, több neves művészettörténész, így Fleischer Gyula (Julius Fleischerként később a bécsi tudományegyetem magántanára, majd a burgenlandi műemlékvédelem vezetője), és Zádor Anna. Számos német nyelvterületen is ismert történész, mint Benda Kálmán, Deér József, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Jánossy Dénes (a Haus-, Hof und Staatsarchiv magyar munkatársa), Komjáthy (Kring) Miklós, Lukinich Imre, Mályusz Elemér, Paulinyi Oszkár (Jánossyhoz hasonlóan szintén a bécsi magyar levéltári delegátusa) és Váczy Péter. De szólhatnék a nemrégiben elhunyt Kosáry Domokosról (1913–2007), aki a 20. század második felében a magyar

történettudomány meghatározó alakjává lett. Ő 1935-ben Bécsben, majd ezután Franciaországban, Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban is magyar állami ösztöndíjas volt, s – jórészt nyilván ennek is köszönhetően – már a negyvenes évek elején is ismert és tisztelt historikusként töltött be vezető, igazgatóhelyettesi funkciót a Teleki Pál Tudományos Intézet Történettudományi Intézetében.

A magyar kulturális diplomácia húszas évekbeli egyik legnagyobb fegyverténye is Bécshez és az ottani magyar történelemhez, mindenekelőtt a Magyar Történeti Intézethez, illetve a vele kiválóan együttműködő magyar követséghez kötődik. 1926 májusában írták alá az 1927. január 1-jén életbe lépett, titkos, mindmáig érvényben lévő badeni levéltári egyezményt. Ez a szerződés példa nélküli a nemzetközi megállapodások sorában. Hiszen egy történeti értékében rendkívül becses, a levéltárosok és historikusok nemzedékeinek hosszú időre szorgos kutatómunkát biztosító irategyüttest nyilvánított Ausztria és Magyarország „közös szellemi tulajdonává”. A megegyezés értelmében: 1. Magyarország visszakapta a kizárólag magyar vonatkozású aktákat az egykori bécsi központi levéltárakból; 2. a két állam közös tulajdonába kerültek a továbbra is Bécsben őrzött, a központi államigazgatás 1526–1918 közötti, legalább részben magyarországi hatáskörű szerveinek működése során keletkezett állagok; 3. állandósították a magyar érdekeket a császárvárosban képviselő bécsi magyar levéltári delegáció intézményét (amely napjainkban is létezik).⁹ Néhány esztendővel később – az 1932. november 27-i velencei egyezményben – a múzeumi és a könyvtári javakról is hasonló megállapodást fogadtak el. Ennek mellékleteként tételszerűen felsorolták azon műkincseket, kódexeket stb., amelyeket a két állam egymásnak kiszolgáltattott. Az osztrákok által átadott anyag természetesen a többszöröse volt a Magyarországtól visszaszolgáltatatottnak. Több mint harminc Corvina, sok-sok értékes kézirat, rengeteg festmény, szobor, műtárgy került vissza Magyarországra. Ezeket a kincseket 1933-ban reprezentatív kiállításon mutatták be a Nemzeti Múzeumban. Ugyanakkor számos, szintén közös szellemi tulajdonként megjelölt könyvtári és múzeumi anyag maradt Bécsben: közülük manapság talán a Bocskai-korona a legismertebb. Ezek sorsát ugyanúgy szabályozták, mint a levéltári aktákét: a „közös” múzeumi anyagért magyar részről a magyar múzeumi

9 Das Institutionserbe der Monarchie. Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven (*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Sonderband 4, 1998.)

Ress Imre: Nemzeti levéltári vagyon – közös szellemi tulajdon. A bécsi magyar levéltári delegáció szerepe a határokon átnyúló levéltári problémák megoldásában In. *Levéltári Szemle* 1988/1. sz.

megbízott volt felelős.¹⁰ 1935-től egyébként a Collegium Hungaricum és a Gróf Klebelsberg Kuno Bécsi Történetkutató Intézet¹¹ igazgatói tisztségét, a levéltári és a könyvtári-múzeumi delegáció vezetését, a bécsi egyetem magyar tárgyú előadásainak tartását egyetlen kiküldött, Miskolczy Gyula, a kiváló történész látta el. Míg a levéltári egyezmény napjainkig is érvényes, a múzeumi és könyvtári szerződésről 1948 – Miskolczy igazgatóságából való kényszerű távozása – után sajnos „megfeledkeztek”.¹²

A magyar osztrák kulturális és tudományos kapcsolatokról szólva fontos még megjegyezni, hogy ezek további kiterjesztése és intézményesítése érdekében 1934 októberében tárgyalások kezdődtek. Ezek eredményeként 1935. március 4-én írták alá Bécsben a „szellemi együttműködésről” szóló megállapodást.¹³

10 Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Archiv der Republik (AdR), Neues Politisches Archiv (NPA) – Liasse Österreich 33/35., 22.315–13/1933.

A levéltári, illetve a múzeumi és a könyvtári javak – elsősorban e kettő utóbbi – felosztásával kapcsolatos vitákról, a megállapodásokat megelőző tárgyalásokról rengeteg akta található: ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Ministerium für Kultus und Unterricht, Fasz. 3089, Sign. 15 (Schiedsgericht, Übereinkomen, Forderungen; Ungarn Kunstwesen in gre).

11 Klebelsberg 1932-ben bekövetkezett halála után, 1933-ban keresztelték át az Intézetet erre a névre.

12 Miskolczy 1935-ös funkcióiról: ÖStA, AdR, NPA – Liasse Ungarn I/1., K. 788.: 39 122–13/1935.; 39 655–13/1935.; 40 440–13/1935.; 40 642–13/1935.

Miskolczyról: WAGNER, Hans: Julius Miskolczy (1892–1962) = *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 15 Bd. 1962

13 A szerződésről, az ahhoz vezető aktaváltásról és tárgyalásokról gazdag irategyüttes maradt fenn. Így ld. pl.: a budapesti osztrák követ 1934. október 10-i és 1935. február 8-i jelentései (ÖStA, AdR, NPA – Originalberichte der österreichischen Gesandtschaft in Budapest, K. 19., 46.132–13/1934., és K. 20.: 31.206–13/1935.), ezen kívül: ÖStA, AdR, NPA – Liasse Ungarn I/1., K. 788.: gyűjtőakta a szerződésről: 34 022–15/1936., illetve ezen belül egy újabb gyűjtőakta: 36 681–13/1936.alatt; valamint: ÖStA, AVA, Ministerium für Kultus und Unterricht, Fasz 87, Sign A (Ausland, Kulturabkommen, 1937-): 32 351–I/1./1934. (Ez utóbbi aktában olvasható Oscar Redlich – aki 1918–1924 között az Osztrák Köztársaság levéltári meghatalmazottjaként irányította az utódállamokkal folytatott szétválasztási tárgyalásokat, 1926–1929-ben az Institut für Österreichische Geschichtsforschung elnöke, 1919-től 1938-ig pedig az osztrák tudományos akadémia elnöke, egyben a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja volt – véleménye: „Hinsichtlich des Haus-, Hof- und Staatsarchivs, des Kriegsarchivs und des Hofkammerarchivs, die sämtlich dem Bundeskanzleramt unterstehen, kann kaum noch etwas geboten werden, da die Ungarn, insbesondere hinsichtlich des Haus-, Hof- und Staatsarchivs, wo sie zwei Delegierte haben, nahezu mit den Inländern gleichbehandelt werden, soweit es sich um die normale Benützung handelt, ja sogar in Ansehung und Ausnahmegewilligungen zur Benützung der Bestände seit 1894 für Professoren, Beamte, Archivdelegierte u. dgl. Möglich ist also nur eine vollständige Ausdehnung der bisherigen Praxis auf das Kriegsarchiv und auf das Hofkammerarchiv.” Redlich mellett egyébként a Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatója, Ludwig Bittner is azt gondolta, hogy a történettudomány területén tovább erősíthető az együttműködés.); 40 242–I/1/1934.; 1774–I/1/1935.; 4644–I/1/1935.; 32 827 – II/7/1935.; 7533–I/1/1935.

A Magyar Törvénytárban 1935 : XIX. törvénycikként becikkelyezett egyezmény indokolása többek között kiemelte, hogy „a közel 400 éves együttélés alatt a bécsi levéltárakban rengeteg nagy jelentőségű és eddig részben hozzáférhetetlen forrásanyag halmozódott fel. Az összeomlás után megnyílván annak lehetősége, hogy tudományos kutatók ezt a magyar történetírás számára szinte felbecsülhetetlen értékű anyagot feldolgozhassák, (...) gróf Klebelsberg Kuno (...) az egykori magyar nemesi gárdapalotában (...) magyar történeti intézetet szervezett.”¹⁴ Az egyezményben a Collegium Hungaricum és a Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet további fenntartása is szerepelt, ezen túl – sok egyéb mellett – rendelkeztek a levéltári anyagoknak a „kormány megbízással jelentkező kutatók” számára a teljes viszonyosság alapján történő felhasználásáról és közléséről is.¹⁵

A Bécsi Magyar Történeti Intézet által biztosított kutatási lehetőségek a magyar történettudomány további fejlődésére is rendkívüli hatással voltak. Mindekenelőtt az újkori magyar történelem forrásainak mintaszerű kiadása, illetve ezek rendkívül színvonalas földolgozása révén. Klebelsberg minisztersége idején, a *Fontes*-tervek megvalósítása érdekében még össze lehetett fogni a később egymással szembekerülő historikusokat, közös munkára lehetett megnyerni őket. A húszas években nagyjából egy időben dolgoztak a *Fontes*-köteteken az ezután a legkülönbözőbb irányba tartó tudósok: Károlyi Árpád, Angyal Dávid, Szekfű Gyula, Mályusz Elemér, Hajnal István, Domanovszky Sándor, Steier Lajos, Thim József, Miskolczy Gyula, Lukinich Imre, Baranyai Béla, Viszota Gyula, Iványi-Grünwald Béla: azaz a két világháború közötti időszakban amúgy is „aranykorát” élő magyar történettudomány színe-java. Mindez persze azt is jelentette, hogy az osztrák történészekkel ápolt kapcsolatok a korábbiaknál is élénkebbé váltak. Szinte valamennyi *Fontes*-kötet bevezetőjében olvashatjuk az osztrák történészek, levéltárosok segítségét köszönő, hálálkodó sorokat (Lothar Groß, Josef Karl Mayr, Fritz Reinöhl, Oskar Schmid, Jacob Seidl nevét említik talán a legtöbbször). Ez persze nem jelentette azt, hogy az osztrák és a magyar történetiszemlélet sokkal közelebb került volna egymáshoz. Éppen a magyarok számára legfontosabb kérdésekben – Magyarország társadalmi téren való elmaradottsága és helyzete a Habsburg Birodalmon belül, illetve a magyarországi nemzetiségi kérdés – ugyanis változatlanul markánsan eltért a két nép historikusainak álláspontja. (E szempontból elég összevetnünk Hugo Hantsch sok ki-

14 Magyar Országos Levéltár K 27 – 1935. április 15-i ülés, 4. napirendi pont.

15 1935 : XIX. törvénycikk, a *Magyar Törvénytár* 1935. évi kötetének 246–249. oldalán.

adásban megjelent népszerű összefoglalását /*Die Geschichte Österreichs*/ Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar történetének* vonatkozó részeivel.)

1921-től, Károlyi Árpád Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatékát fől dolgozó könyvének megjelenésétől 1944-ig folyamatosan, összesen 24 cím alatt, 42 kötetben jelentek meg a *Fontes*-kiadványok. A legtöbb kötet bécsi kutatási eredményeket értékesített, és a Klebelsberg-időszakban jutott el a szakközön- séghez: az ő életében 25 hagyta el a nyomdát. Az átlagosan 50 éves köteteket az iratok eredeti nyelvén (latinul, németül, magyarul, franciául, szerbül, horvátul, szlovákul), jegyzetekkel kiegészítve, név- és tárgymutatóval ellátva adták ki. Be- vezető tanulmányaik jóval igényesebbek és terjedelmesebbek voltak a megszo- kottnál: általában alaposan körbejárták a kérdés történetét és a közölt iratokon kívül fölhasználták azokat is, amelyeket a kutatások során kiválogattak, ám végül kihagytak a kötetből. A bevezetések többsége a vaskos kiadványok egy- harmadát-egynegyedét tette ki. Hiba volt azonban, hogy az eredeti nyelvükön közölt forrásokat kizárólag magyar regesztákkal és jegyzetekkel látták el, hogy a kötetek címe és tartalomjegyzéke is magyarul volt megadva. Így a környező országok történészei kevésbé vehettek tudomást róluk – holott általában ezek az ő szempontjukból is roppant fontosak lettek volna. Annál is inkább, mivel a *Fontes*-kötetek egy része olyan forrásokat is közölt, illetve dolgozott föl, amelyek az 1927. július 15-i, a Testőrpalotával szemközti Igazságügyi Palotában kiütött tűzvész martalékai, illetve az 1944–45. évi bombázások és pusztítások áldozatai lettek.

A tematikailag igen gazdag *Fontes* az újkori magyar történelem hézagainak föltárását vállalta, aminek maradéktalanul nem tudott (nem is lehetett volna) megfelelni. Bár a sorozat köteteinek többsége mintaszerű, komoly elismerést kiváltó kiadvány volt, a különben igen fontos kérdéseket tisztázó, ám szűkebb témát elemző és bemutató kötetek mellett csak néhány nagyobb terület alapo- sabb feltérképezése történt meg. Széchenyi munkái 13 (ez a korszak egyébként is a Széchenyi-kultusz ideje Magyarországon), a nemzetiségi kérdés történetéről szóló forrásoké 8, József nádor iratai és a Naplók, emlékezések-sorozat 4–4, a Kossuth-emigráció aktái 3 kötetben jelentek meg. Ez összesen 32 kötet a 42-ből, ami viszont azt jelzi: egy-egy megkezdett témát igyekeztek minél teljesebben körüljárni.

A *Fontes* mellett még sok-sok könyv, tanulmány, forrásközlés és cikk megje- lenése köthető a Bécsi Magyar Történeti Intézetben folytatott kutatómunkához. Az Intézetnek saját periodikája is volt: Angyal Dávid kezdeményezésére 1931- től 1940-ig 10 kötetben láttak napvilágot az évkönyvek, amelyek kezdettől fogva a Magyar Tudományos Akadémia anyagi támogatásával jelentek meg. Tíz kö-

tetükben 85 magyar és 30 német nyelvű tanulmányt adtak ki a legkülönbözőbb történeti témákról.¹⁶

Az intézeti tagok bécsi kutatómunkáját, közvetve vagy közvetlenül, a korszak nagy történeti összefoglalásai is fölhasználták, értékesítették. A korszak legigényesebb és legszínvonalasabb magyar történeti összefoglalója, a Hóman Bálint és Szekfű Gyula jegyezte, akkoriban szinte valamennyi magyar értelmiségi család könyvespolcán megtalálható *Magyar történet* Szekfű által írott kötetekben sok utalást találunk a *Fontes*-kötetekre, az ösztöndíjasok bécsi forrásokat földolgozó tanulmányaira. A Domanovszky Sándor szerkesztette, szintén rendkívül igényes és igencsak népszerű *Magyar Művelődéstörténet* öt kötetében pedig csaknem kivétel nélkül egykori intézeti tagok (összesen 25) írásai olvashatók. Ezek nagy részében – természetesen – a korábbi bécsi kutatásokat is hasznosították. Ugyanígy meglehetősen sok bécsi levéltári anyagra hivatkoztak az 1635-ben alapított nagyszombati egyetem és annak jogutódja, a Pázmány Péter Tudományegyetem három évszázados történetét bemutató négy kötetes kiadványban is.

Hosszan sorolhatnám még a további példákat, de talán ennyi is bizonyítja: a korszak legfontosabb történeti munkáiban, ha akarták – de persze nem is akarták – sem tudták volna megkerülni a bécsi levéltári források felhasználását. Sokszor ugyan kerülő úton, úgy, hogy a nem szakavatott olvasó észre sem vette, de a császárvárosban folyt magyar kutatások eredményei bekerültek a magyar köztudatba, tovább alakították és formálták a nemzetképet. A historiográfiával foglalkozók közül ezért még máig is sokan a magyar történettudomány bécsi korszakának nevezik ezt az időszakot. Szerintem is mindenben egyetérthetünk a Bécsi Magyar Történeti Intézet – 2000-es újjáalapítása előtti – utolsó igazgatójának, Mikolczy Gyulának 1946-ban írt soraival: „a M. Tud. Akadémia kivételével nem volt még egy olyan szerv, amely legnemzetibb tudományszakunkért annyit tett volna, annak fejlesztése körül olyan érdemeket szerzett volna, mint ez a kis intézet. Ennek az intézetnek kizárólagos érdeme, hogy újabbkori történelmünket ismerni kezdjük, jobban, mint bármely Duna-völgyi nép a maga újabb történelmét és hogy történeti szemléletünk realizistikusabbá, illúziótlanabbá, módszerében modernné vált.” – „Elvégre nem tudunk változtatni azon a tényen, hogy négyszáz éves múltunk legfontosabb levéltári, sőt művészeti do-

16 MISKOLCZY, Julius: Das Institut für ungarische Geschichtsforschung in Wien und seine Publikationen In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 15. Bd. 1962.

UJVÁRY Gábor: „Ha Béccsel megszakad az összeköttetés, akkor megszakad az összeköttetésünk a saját múltunkkal”. Adattár a Bécsi Magyar Történeti Intézet tagjairól (1920–1944). In: *Az Egyetemi Könyvtár évkönyve VII–VIII.* 1995–1997 (Bp. 1997.) 381–429.

kumentumait a bécsi levéltárak, a bécsi Nationalbibliothek, sőt bizonyos fókig a bécsi nagy múzeumok őrzik és hogy a magyar tudósok és művészek százszámra Bécsben tökéletesítették tanulmányaikat. Ha Béccsel megszakad az összeköttetés, akkor megszakad az összeköttetésünk a saját múltunkkal.”¹⁷

GÁBOR UJVÁRY

Die Wiener Epoche der ungarischen Geschichtsschreibung (1918–1944)

Zusammenfassung

Die Studie behandelt die Wiener Beziehungen der ungarischen Geschichtswissenschaft. Der Autor befasst sich in erster Linie mit jener Phase der Zwischenkriegszeit, die aufgrund der großen Anzahl der in der Kaiserstadt weilenden und forschenden ungarischen Historiker bis heute von vielen als die Wiener Epoche der ungarischen Geschichtsschreibung bezeichnet wird. Der Aufsatz beschreibt eingehend die Vorgeschichte des 1920 in Wien gegründeten Instituts für ungarische Geschichtsforschung und stellt jene Anstrengungen dar, die während des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts in den Wiener „gemeinsamen“ Archiven (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofkammerarchiv, Kriegsarchiv) von zahlreichen renommierten ungarischen Historikern (Antal Gévay, Pál Pászay, Árpád Károlyi, Gyula Szekfű, Ferenc Eckhart, usw.) zur Erforschung der Quellen der ungarischen Geschichte von 1526 bis 1918 unternommen wurden. Es waren diese Bemühungen, die nach der Auflösung der Doppelmonarchie zur Gründung des Wiener Instituts für ungarische Geschichtsforschung nach den Plänen des ungarischen Kultusministers Kuno Klebelsberg führten. Das Institut, an dem alle namhaften ungarischen Historiker eine gewisse Zeit ihres Lebens verbrachten, zählt dank seiner Veröffentlichungen (Jahrbücher 1931–1940, *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* 1921, usw.) und infolge seines außerordentlichen Einflusses zu den bedeutendsten Forschungsstätten der ungarischen Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert.

---

17 *Dokumentumok Magyarország nemzetközi kulturális kapcsolatainak történetéből (1945–1948)* (Összeáll. és a bevezetőt írta GÖNYEI Antal.) (Bp. 1988.) 405–406., 401.

SZABÓ MÁRIA

K. u. k. hatások és a katonatiszti műveltség kérdése a két világháború közötti tisztképzésben

A magyar nemzeti törekvések egyik sarkalatos követelményeként életre hívott Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémiát 1898-ban emelték a (három évfolyamos) katonai akadémiák rangjára. Ezzel egyenlővé vált a hasonlóan felsőfokú képzést biztosító k. u. k. (császári és királyi) bécsújhelyi és mödlingi katonai akadémiákkal. A katonatiszti pálya is kb. a századfordulóra vált iskolai képzettséghez (dualizmus időszakában középiskola végzettséghez) kötött szakmává, a tisztikar pedig végzettsége révén az állami vagy magánszférában dolgozó új hivatalnok, értelmiségi középosztály részévé. A dualizmus évtizedeiben azonban nemcsak a középfokú végzettséget a felvétel feltételének tekintő katonai akadémiákon, hanem középfokú végzettséget adó, közös (k. u. k.) és honvéd hadapródiskolákban is képeztek tisztet. (Ez utóbbiban tehát a fiatalabb, 14–18 éves korosztályt.)¹

1898-tól a M. Királyi Honvédség már nem csak a Ludovika Akadémiával, hanem két másik, újonnan létesített tisztképző intézménnyel, a pécsi és nagyvárad (gyalogági) hadapródiskolával is rendelkezett. A tiszti pályára lépők ugyanakkor választhatták a Monarchia egész területét – így Magyarországot is – behálózó német nyelvű, közös hadapródiskolákat, illetve a már említett katonai akadémiákat is. A katonai al- és főreáliskolák (10, 14 éves kortól) szintén a katonai pályára készítették növendékeiket, de választására nem kötelezték őket.² A tisztképző és tiszti előképző iskolák monarchiabeli rendszere tehát egymásra és egymás mellé épült: a közös intézmények kiegészítették a honvéd tanintézetek rendszerét, a közös és a honvéd képző- és előképző iskolák átjárhatóak voltak.

1 A dualizmus időszakában hatszor annyi tisztet képeztek a hadapródiskolák, mint az akadémiák.

2 A M. kir. Honvédségnek alreáliskolája nem volt, s főreállal is csak egytel rendelkezett, a szintén 1898-tól induló, három évfolyamos soproni főreállal.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása után a trianoni békeszerződés Magyarországra vonatkozó katonai határozatai csak egyetlen tisztképző intézmény fenntartását engedélyezték: az 1922-ben négy éves főiskolává váló Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémiáét.³ Ettől kezdve Magyarországon is életbe lépett, és az 1920-30-as években érvényben is maradt a teljes akadémiai képzés rendszere. A hadapródiskolák megszűntek; katonatisztet csak felsőfokú tanintézményben, főiskolai szintű akadémián képezhettek.⁴

Az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában Magyarország területén létesített közös és honvéd hadapród- és reáliskolák maradványaiból 1921-ben a harmadára csökkent országban két alsó és két felső évfolyamos, négy éves reáliskolai fiúinternátust hoztak létre. Sopronban és Kőszegen egy-egy alreál, Budapesten és Pécsen egy-egy főreál kezdte meg működését. 1922-től az iskolák felvették egy-egy magyar történelmi személyiség nevét. Ettől kezdve a sopronit „Rákóczi Ferenc”, a kőszegit „Hunyadi Mátyás”, a budapestit „Bocskai István”, a pécsit „Zrínyi Miklós” Magyar Királyi Reáliskolai Nevelőintézetnek nevezték. Ezek az internátus jellegű 4, később 8 osztályos középiskolák a két világháború között katonai jellegük leplezésére kényszerültek, 1937-ig csak rejtve létezhetek.⁵ 1922-ben hivatalosan a Vallas és Köznevelési Minisztérium (VKM) kizárólagos felügyelete alá kerültek.⁶ Tantervük a magyar állami középiskolák akkori három típusa közül a reáliskolákéval teljesen megegyezett, növendékeik a civil reáliskolák tanrendje alapján civil tankönyvekből tanultak.⁷ Valójában 1922-től a reáliskolai nevelőintézetek kettős

3 Lásd: 1922. évi X. tc. a magyar királyi honvéd tisztképzésről. In RADA Tibor: *A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémia és a Testvérintézetek Összefoglalt Története (1830–1945)* I. kötet, Calgary-Budapest, 1998. 182–186.

4 Ezt kiegészítően még tartalékos tisztekből válhattak hivatásos tisztek.

5 1931-ben a budapesti intézet megszűnt, a másik három (1928-tól fokozatosan) az 1931–32. tanévre egyaránt 8 osztályos reáliskolává alakult. Nevükben a „Magyar Királyi” előre került. Pl. M. kir. „Hunyadi Mátyás” Reáliskolai Nevelőintézet. Az Utasítást lásd: Hadtörténelmi Levéltár (HL) Honvédelmi Minisztérium (HM) eln. 9. 106.803-1931. 1937-ben elnevezésük kiegészült a „Honvéd” jelzővel. Pl. M. kir. „Rákóczi Ferenc” Honvéd Reáliskolai Nevelőintézet. 1939-től nevük ismét változott: pl. pécsi M. kir. „Zrínyi Miklós” Honvéd Főreáliskola. A növendékek létszáma 300 fő volt iskolánként. A három reáliskolai nevelőintézet 1941-ig működött, utolsó évfolyamuk 1943-ban érettségizett.

6 Az 15837/eln. 9.-1922. sz. Körröndelet a nevelőintézetek vezetését az 1922. IV. tc. rendelkezéseinek megfelelően minden tekintetben a VKM ügykörébe utalta. Lásd: Az 1921. XLIV. tc. alapján szervezett nevelőintézetek átadása a vallás és köznevelési minisztérium igazgatásába. In 1922. évi *Rendeleti Közlöny Szabályrendeletek* 37. sz. 291.

7 A korabeli 8 osztályos középiskola három típusa (1924-től): 1./ humán gimnázium (kötelező latin és görög nyelvtanulással), 2./ reálgimnázium (a reáltárgyak kiemelt súlyával, kötelező latinnal), 3./ reáliskola (a reáltárgyak kiemelt súlyával, kötelező latin helyett egy nyugati nyelv tanításával). – A középiskolák mindössze 1/6-a volt reáliskola.

irányítással rendelkeztek: a VKM és a Honvédelmi Minisztérium (HM) közösen felügyelte őket. A dualizmuskori katonai reáliskolákhoz hasonlóan, mostantól ugyan rejtetten, de továbbra is a katonai akadémia(k) előkészítő iskolái maradtak. Végzett növendékeik felvételi nélkül folytathatták (ki)képzésüket a Magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémián. A katonai hagyományoknak megfelelően belőlük került ki az akadémikus tisztjelöltek 50%-a.⁸

A honvéd középiskolák rejtését vállaló VKM nemcsak „fedőszerve” lett a reáliskolai nevelőintézeteknek. A katonai középiskolákra több évtizede kiterjeszteni óhajtott irányítási és felügyeleti jogát elnyerve, mindent megtett, hogy a közműveltségi ismeretek színvonalát a kor civil iskoláinak szintjére emelje.

A katonai oktatás színvonala ugyanis – az általános műveltségi tárgyakat tekintve – a század első évtizedében már feltűnően elmaradt a civil középiskoláktól. A közoktatás képviselői a század első éveitől egyre hangosabban szorgalmazták a civil és katonai oktatás „testvéregyesülését” – természetesen „a polgári iránynak tett engedmények árán” –, azzal érvelve, hogy az oktatás középső fokán mindenütt a közművelődési ismereteké a prioritás, a hadapródiskolák és a katonai főreálok sem lehetnek kivételek.⁹

A korszak polgári iskolai tanárai közül sokan figyelmeztettek a felületes ismeretek, az érzelmi tudatformálás, az egyre jobban terjedő pragmatikus történelemszemlélet veszélyeire. „A folyton zúgó, lelket elfárasztó hazafias frázisok” hatásának következménye lehet – intettek –, hogy az ifjak „túlhevített hazafiságuk” következtében „áldozatul esnek a mindenáron és könnyűszerrel szerepelni vágyás hiú, egészségtelen indulatának, könnyű eszközeivé válnak szélsőséges pártpolitikai tendenciák előmozdításának, mivel nélkülözik a tárgyi ismereteket, a helyes ítélőképességet.”¹⁰

8 A dualizmus időszakában természetesen nemcsak a Ludovikán, hanem a közös katonai akadémiákon is (felvételi nélkül) folytathatták tanulmányaikat a soproni honvéd főreálban végzettek. Az alreálok végzős növendékei pedig a főreálok mellett választhatták a hadapródiskolákat is.

9 KEMÉNY Ferenc: Elmékedés a katonai oktatásügy reformjáról (első rész), *Hadsereg*, 1910. VII. évf. 17. sz. (szept. 30.) 255. Tartalékos tiszttanárok alkalmazását szorgalmazta a katonai középiskolákban. Uo. 256. A katonai és polgári oktatás különbségéről lásd még: Kemény Ferenc: Elmékedés a katonai oktatásügy reformjáról (második rész) uo. 18–19. sz. (okt. 19.) 267–271. és uő: Összehasonlító aphorismák a katonai és polgári nevelés köréből. Bp. 1888.

10 DR. LAURENZI Vilmos: A történelem modern tanítása. *Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny*, XLIV. évf. (1910–11.) 6–8. sz. (1910. okt. 13.), 121–135. Budapest, 1911. 130. A korszak pragmatikus, érzelmeket mozgósítani akaró történelemtanításának kritikája fokozottan érvényes volt a katonai tanintézetek hazafias történelmi nevelésére, tudatformálására.

Bár a század első évtizedének második felében már a katonai tanügyi vezetők is elismerték „az elméleti tantárgyak terén tapasztalható hiányosságokat”, és tancélként jelölték meg a polgári iskolák általános műveltségadó szintjéhez történő felzárkózást, a „testvéregyesülést” továbbra is a leghatározottabban elutasították.¹¹ A felzárkózás céljával alkotott reformterveikben is hangsúlyozták: a tisztképző és -nevelő intézetekben magától értetődően a hivatásra nevelés, a „sui generis” katonai feladattal adekvát testi és jellembeli tulajdonságok kialakítása, vagyis: a jellemképzés, az erkölcsi nevelés az elsőrendű feladat.

A közműveltségi tárgyak terén bekövetkezett „lemaradás” egyik oka kétségtelenül abban rejlett, hogy a honvéd iskolákat a civil iskolákhoz képest kezdetektől tantervi zsúfoltság jellemezte. Míg a polgári középiskolákban 32, a soproni főreálban 40, a hadapródiskolákban pedig 47 volt a kötelező heti óraszám. Ráadásul a soproni főreálban három év alatt kellett elsajátíttatni a növendékekkel a civil főreálok négy évre készített tananyagát. A hadapródiskolákban már az is fejtörést okozott, megfelelőek-e a magyarra fordított közös tankönyvek – például a történelem-tanításban, illetve milyen arányban oktassanak történelmet/hadtörténelmet. A színvonal-elmaradás legsúlyosabb oka azonban minden bizonnyal a közműveltségi tárgyakat oktató tiszttanárok szakképzettségének, megfelelő felkészültségének hiánya volt.¹²

A k. u. k. korszak katonai nevelését a tömeghadseregek kiképzési tapasztalataiból eredeztethető „osztrákosított” porosz nevelési elvek irányították. Az

11 Az egyértelmű hiányosságok a közműveltségi ismeretek tanítása terén először 1904-ben tudatosultak a katonai vezetés számára is, amikor a hadapródiskolákat megpróbálták egyenjósítani a polgári jellegű középiskolákkal. 1907-ben a HM külön rendelettel próbálta meg kiküszöbölni az elméleti tantárgyak körül tapasztalható hiányosságokat. Lásd: HL HM eln. 11. 40.204-1907. 1907-től 1911-ig Schnetzer Ferenc vezérkari őrnagy vezényletével reformsorozat indult az elméleti tantárgyak színvonalának javítása érdekében.

12 A katonai tanintézetekben a tiszttanárok számára nem volt követelmény a szakegyetemi végzettség. A csapattisztek sokszor a tanítás megkezdése előtt pár nappal tudták meg, melyik tárgyat is fogják oktatni, és gyakran előfordult, hogy néhány hónap, esetleg egy-két hét után az intézetekből a csapatokhoz vezényelték őket. (A kőszegi k. u. k. alreáliskola dualizmuskori 43 éve alatt, pl. a 178 fő oktató és egyéb beosztású tiszt 68,5%-a szolgált 3 évnél kevesebbet az intézetben. A 10 évnél tovább szolgálók között egyáltalán nem volt oktató/nevelő. Vö. Nagy László: A kőszegi katonai nevelőintézet története 1853–1945. ELTE egyetemi doktori értekezés, 1982. 63–64.) – Nem véletlen, hogy az 1907-ben indult katonai oktatási reformsorozat tengelyében is a tanárkérdés állt. 1908-ban elrendelték, hogy a közműveltségi tárgyakat tanító tisztek 8, a katonai tárgyakat oktatók pedig 4 évig maradhassanak a katonai tanintézetekben. A tiszttanárokat civil iskolákban történő hospitálásra kötelezték, de szakegyetemi végzettségüket nem rendelték el. Vö. HL HM eln. 9. 5156–1908. és *Magyar Katonai Közlöny* 1908/2. sz. (A magyar királyi honvéd nevelőintézetekről) 336–339.

egységes szellemet, a vasfegyelmet, vagyis a közszellemet és egyetértést, a legkisebb egységig terjedő feltétlen engedelmességet kívántak kialakítani.¹³ Erős akaratú, szívós egyéniségeket akartak nevelni – megfelelő szakmai és erkölcsi felvértezéssel, a társadalmi viselkedés követelményeinek szem előtt tartásával, s azzal a határozott meggyőződéssel, hogy „a túlzott tudományosságra”, amely „elpuhít”, a katonai oktatásban végképp nincs szükség.

A közoktatás rendszeréhez és szabályaihoz azonban a katonai oktatásnak is egyre inkább alkalmazkodnia kellett. Az érettségi Magyarországon a század elején kezdett az iskolázottságot alapkövetelményként számon tartó középosztályi státusz feltételévé válni. Az érettségizettek számának fokozatos növekedése, vagyis elsősorban presztízsérdekelt játszottak közre abban, hogy a gyermekeiket katonai tanintézetekbe járató, 80–85 %-ban a középosztály soraiba tartozó szülők is egyre határozottabban igényeljék fiaik számára az érettségi bizonyítványt. Az érettségi bevezetésétől azonban a hadvezetés sokáig ódzkodott, mivel azokat 1883-tól minden iskolatípusban a VKM felügyelte, bevezetése tehát a katonai oktatásügy elzárkózásának, függetlenségének feladását feltételezte.¹⁴

A középosztályi státusz egyre emelkedő iskolázottsági követelményei tehát – összefüggésben a tisztikar közzszolgálati réteghez (a kor felfogása szerint a társadalmi elithez) tartozásával – egyre inkább ellentétbe kerültek a katonai képzés és nevelés hagyományos, elsősorban a hivatásra nevelést szolgáló, a civil pedagógiai iránytól eltérő felfogásával és gyakorlatával.

A reáliskolai nevelőintézetek érettségi jogosítványát a teljes akadémiai képzés újonnan bevezetett rendszere, a Ludovika főiskolává válása a két világháború közötti korszakban minden addigi vitát lezáróan egyértelműen megkövetelte.

Bár a teljes akadémiai képzés rendszerének bevezetése felvetődött már két korábbi magyar tisztképzési reformterv vitája során is (1908, 1918), a magyar katonai felső vezetés – ezt már most hangsúlyoznunk kell – a húszas évek elején elrendelt, a tisztképzés és -nevelés terén a haderő „elzárkózásának” feladását eredményező változásokat az 1930-as évek végén még részben sem a modernizáció szükségességének, hanem kizárólag a trianoni békediktátum, a rejtés kényszerének tulajdonította.

13 A katonai nevelés egyik alaptézise volt, hogy az ember a huzamos hatásokhoz idomul.

14 1883 óta az érettségi feltételei közé tartozott, hogy érettségi tárgyat csak szakegyetemen diplomázott tanár taníthatott. Abban, hogy a soproni főreálban 1917-ben végül bevezették az érettségit, komoly szerepet játszott, hogy a háború alatt a tanári kar többségét egyetemi végzettségű tartalékos tisztok alkották.

A kettős irányítás következményei

A rejtés miatti kettős irányítás a katonai jelleg háttérbe szorulását, a közoktatás kivételes térnyerését eredményezte a honvéd nevelőintézetekben az 1920-as években.¹⁵

A VKM „pedagógiai vezetése” erős hatást gyakorolt az iskolák, a tanári kar szellemiségére, a Honvédelmi Minisztériumban a katonai oktatásért felelős tisztek értékrendjére, mentalitására. S mivel a reáliskolai nevelőintézeteket és a Ludovika Akadémiát egyaránt a közoktatás képviselőivel szinte napi érintkezésben szorosan együttműködő HM 9. (tisztképzési és -nevelési) osztálya felügyelte, kihatott még a katonai akadémiára is.¹⁶

A rejtett katonai középiskolákba bevezetett VKM-intézkedések közül minden bizonnyal a tanári kar egy részének (az érettségi tárgyakat oktatóknak) egyetemre vezénylése ütközött a legerősebb ellenállásba.¹⁷ Az „újítás”, egy a csapattisztekkel egyenrangú állandó tanári állománycsoport létrehozása a tisztikar számára nehezen volt elfogadható.¹⁸

Az értelmiségi munkanélküliség, a korszak tanártúlkínálata is hozzájárult, hogy a kezdeti nehézségek ellenére, a harmincas évek elejére volt csapattisztekből és „beöltöztetett” tartalékos tisztekből szakmailag és pedagógiailag jól képzett tanárgárdával rendelkezzenek a rejtett katonai tanintézetek. Az egyetemre

15 A VKM „pedagógiai vezetésre vonatkozó” illetékességi körét részben az 1883-as XXX. tc., részben egy, a HM-mal 1921-ben kötött titkos megállapodás szabályozta, amelynek értelmében a közoktatási tankerületek főigazgatói bármikor látogatást tehettek a reáliskolai nevelőintézetekben, s (gyakorlatilag) az 1930-as évek elejéig ellenőrizhették – az egyébként a HM által alkalmazott – szaktanárok tanóráit, értekezleteket tarthattak; beleszólhattak a közműveltségi tárgyakat oktató tanárok minősítésébe; alakíthatták az iskolák szellemiségét. – A VKM és a HM közötti titkos megállapodásról lásd HL HM eln. 9. 76.680-1922. Jegyzőkönyv Dr. Pintér Jenő, budapesti tankerületi kir. főigazgató a m. kir. budapesti reáliskolai nevelőintézetben végzett látogatásainak tapasztalatairól. 7-8.

16 Az akadémiák is szorgalmazták, hogy tiszttanáraik minél több évig tanítsanak az intézményekben. 1923-tól a tüzer és műszaki tárgyak oktatóitól megkövetelték az egyetemi végzettséget. Az 1930-as évek elején civil egyetemekről rendkívüli tanárokat is meghívtak egy-egy kurzus, előadás tartására. A reáliskolák egyetemre vezényelt tanárai közül később többen az akadémián is oktattak.

17 Érettségi tárgy a reáliskolai nevelőintézetekben a magyar, a matematika, esetleg a német, a francia volt.

18 A Monarchia időszakában képzett tisztek ugyanis a hagyományos felfogásnak megfelelően a csapatoktól távol került tanári állományt nem tekintették „igazi katonaembernek”, inkább „puhány, tanártípusnak”, s ezért a csapattisztektől különleg, elnevezésben is megkülönböztetendőnek tartották őket.

vezényelt csapattiszteket az első években „rendhez és fegyelemhez szokott” szerzetes tanárokkal pótolták. Még a harmincas évek elején is több paptanár tanított a reáliskolai nevelőintézetekben.¹⁹ A szerzetestanárok mellett kivételesen, egy-egy éves szerződéssel alkalmaztak civil (természetesen kizárólag férfi) tanárokat is.

A VKM és a HM együttműködése, a kétféle nevelési irány összehangolása tehát korántsem volt felhőtlen. A kényszerszimbiózistól azonban a húszas években még nem lehetett szabadulni. A trianoni diktátum súlya alatt, az irredenta közhangulattal és revíziós vágygal áthatott, harmadára csökkent országban, közvetlenül az első világháború utáni években a katonai szempontok, a haderőfejlesztés szóba sem kerülhettek. Helyettük – mint ahogy a régió más országaiban is – a kultúrfölény, „a szellemi és erkölcsi túlsúly növelésének” programja kínálkozott. „A magyar hazát ma nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti naggyá”²⁰ – határozta meg a kultuszkormányzat az erőgyűjtés időszakának reális programját. „Szeretném a köztudatba átvinni – kezdte 1925-ben költségvetési beszédét a katonacsaládból származó Klebelsberg Kuno kultuszminiszter –, hogy a trianoni béke következtében lefegyverzett Magyarországon a kultusztárca voltaképpen a honvédelmi tárca is.”²¹

Ha a honvédség vezetése nem is hitte, hogy a műveltségbeli fölény felér a fegyverek erejével, az intellektuális ismeretek gyarapodását tudomásul vette, a magasabb általános műveltségi igényt beépítette a katonai nevelésbe. Az 1920-as években nem adódott más választása. A kultúrfölény ideológiájával megerősödött közoktatás hatékonyan érvényre juttatta „civil” irányelveit az elzárkózni nem tudó katonai nevelőintézetekben is.

19 Alkalmazásukat már 1919-ben elrendelték. HL HM eln. 9. 16.215–1919. – Csökkenő számban 1938-ig tanítottak szerzetes tanárok az intézetekben. 1938 után csak az intézeti lelkészek maradtak, és ettől kezdve már csak hit- és erkölcsant oktattak.

20 *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932).* Szerk. GLATZ Ferenc. Bp. 1990. 189.

21 Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslati 1916–1926. A kultusztárca programja. Bp. 1927. 516. – Klebelsberg a kultúrfölény gondolatával, „a szellemi és erkölcsi túlsúly növelésével” kívánta igazolni a magyar szupremácia, a történelmi Magyarország legalább részbeni visszaállításának igényét. Kultúrpolitikája mind a népoktatás, mind a magas kultúra terén jelentős eredményeket hozott. „Neonacionalizmus” koncepciójában részben egy magasan kvalifikált, de a nemzeti és revíziós programtól áthatott értelmiségi elit képzése, részben a lakosság egészének konzervatív, keresztény és nacionalista alapozású kulturális szintjének emelése valósult meg. A kormány, a gazdasági nehézségek ellenére a húszas években (a bethleni konsolidáció időszakában) a kultusztárca rendelkezésére bocsátotta a költségvetés kb. 10 %-át.

A VKM igyekezett nem túllépni hatáskörét: a katonai nevelésbe a reáliskolai nevelőintézetekben sem avatkozott be.²² A korszak végéig kizárólag és következetesen a közműveltségi ismeretek, a humán műveltség színvonalának emeléséhez ragaszkodott.

A civil-katonai együttműködést, a hadsereg társadalomba integrálását a két világháború közötti korszakban jelentősen megkönnyítette, hogy a közgondolkodás jóval több ponton érintkezett a katonai gondolkodással, a civil nevelési értékek a katonai nevelési értékekkel, mint a korábbi időszakban. A konzervatív keresztény-nemzeti ideológia és a katonai erkölcs (katonai gondolkodás) között meglévő inherens hasonlóság közelítette egymáshoz a társadalom és a katonaság értékrendjét és normarendszerét. Az államcélként megfogalmazódó revízió biztosította a honvédség számára a legitimitást, a rejtés, a „közös sors, a közös cél” minden területen kikényszerítette a civil és a katonai szféra szorosabb együttműködését.²³ A katonai nevelést – a civil iskolai nevelésnél is meghatározóbban – a nemzeti eszme, a revízió vezérelte, de az előző korszak katonai erényei is mértékadóak maradtak: a legfőbb hadúr iránti rendíthetetlen hűség, a választott hivatás rajongásig menő szeretete, az áldozatkészség, a kötelességteljesítés, a jellemzilárdság, a mély becsületérzés, a bajtársiasság, a lovagias gondolkodásmód.²⁴ A hagyományos katonakerények kiegészültek – a nemzeti erők összefogása érdekében és következtében – a társadalomba történő beilleszkedést, a legénység motiválását segítő tisztí tulajdonságokkal, köztük mindenekelőtt a társadalom elitje számára előírt összetettebb, magasabb szintű, szociokulturális ismereteket is magukba foglaló műveltséggel.

A polgári értékrendhez közelebb álló művelt tiszt ideálját, a közoktatás törekvésén túl, pontosabban azzal összhangban, hivatásfeladatok kiegészülése hívta életre. A katonai vezetők a drillnél jóval hatékonyabbnak találták a főként hazaszeretetre alapozott erkölcsi nevelés meggyőződéses fegyelemalkító erejét. A megkésett nemzetállamban a k. u. k. korszakhoz képest nagyobb súlyt kapott

22 Az osztályfőnök csapattisztek vezetésével a délutáni órákban folytatott katonai gyakorlatokat az 1930-as évek elejéig cserkésztevékenységnek álcázták.

23 A civil és katonai szféra együttmozgását bizonyítja, hogy a hazai konzervativizmus legszívesebben fóruma, a *Magyar Szemle* 1927 és 1944 között megjelent 1560 írásából 10%-ot tesznek ki a katonai tárgyú írások. A katonai-nemzetvédelmi tematika a két világháború között sokoldalúan megjelent a civil nyilvánosság előtt. 1924-ben 68 rendes és 13 levelező taggal megalakult a Katona Írók Köre, amelybe polgári írók is tartoztak, köztük: Harsányi Zsolt, Vályi-Nagy Géza, Zilahy Lajos.

24 Lásd, pl.: HIDVÉGHY Sándor: *A kőszegi császári és királyi katonai alreáliskola története*, Kőszeg, 1937. Berkovich Brúnó ezredparancsnok előszava, 3. és sokszor ismétlődően az iskolák Értesítőiben (évkönyveiben).

a legénységgel történő egyéni foglalkozás. A csapatpedagógia azt tanította, hogy „sokkal könnyebben, jobban, rövidebb idő alatt lehet kiképezni azt a honvédet, akinek kötelességtudása megértésen, engedelmességre meggyőződésen alapul, és mindenkor megbízhatóbb, mint az olyan, akit csupán a büntetéstől való félelem szorít engedelmességre; az erkölcsi nevelésre fordított idő pedig busásan meghozza kamatait a kiképzés más ágaiban is.”²⁵

A civil szféra örömmel nyugtázta: „A most nevelkedő tisztt nemcsak alapos szakképzettségű katona, hanem a magyar nemzet szellemi életébe beilleszkedő művelt ember is akar lenni.”²⁶ A honvédség, a honvédtiszt szerepköre az 1930-as évekre tehát kibővült. A magyar tisztt nemcsak nemzetvédő, hanem – összefüggésben az erkölcsi erő szerepének kiemelésével és túlhangsúlyozásával – nemzetnevelő is lett.

A katonaiskolák nemzeti szellemű hazafias nevelését harcos irredentizmus jellemezte már a békés revíziót hirdető húszas években is. „Katonai nevelésünk harcias érzék nélkül csak nemzeti eszméken rágódó filozófusokat termelne ki, akik megtartják ugyan tudományosságuk által definiált magas etikai alapjukat, de elvesztik hazájukat” – szögezték le következetesen a korszak katonai nevelési irányelvei.²⁷

A húszas évek végére a kettős irányítású, rejtett katonaiskolák „kinőtték” a Monarchiától örökölt porosz fogantatású laktanyaszellemet, amit Ottlik Géza oly hitelesen örökölt meg Iskola a határon c. könyvében.²⁸ Az altisztek helyébe a kor pedagógiai irodalmát, polgári nevelési irányait, tanterveit is ismerő nevelőtisztek kerültek.

Ahogy a bethleni konszolidáció erősödött, erősödtek és gyarapodtak az intézetek anyagiakban, ellátottságban, épületekben, színvonalban. Költségvetési adataik bizonyítják, hogy a katonaiskolákra a lehetőségekhez mérten a két világháború között sokat áldoztak. 1931-ben, pl. öt katonai nevelőintézet részére (az ötödik a Zrínyi Ilona Tiszti Leánynevelő Intézet volt²⁹) kb. fele akkora összeget

25 NÁSFAY Gábor: Életünk a katonai hivatás szolgálatában. *Ludovikás Levente*, 1938. 15. – „Az évszázadok csiszolta drill” természetesen ezután sem szorult ki a kiképzésből.

26 *Napkelet*, 1925. 2. sz. 34.

27 LUKÁCS Béla: A nevelőoktatás irányelvei. Bp. 1930. 6. HL A soproni reáliskolai nevelőintézet iratai.

28 Budapest, 1959. A katonaiskolai nevelés későbbi „hasznáról” lásd még: SZÉKELY János Nyugati hadtest, Bp. 1982. 219–224.

29 Katonatisztek árva, félárva, ill. szegény lányainak taníttatását segítő hozták létre és szintén a HM 9. tisztképzési- és nevelésügyi osztályának irányítása alá tartozott. A lányokat különböző (női) polgári foglalkozásokra képezték ki, de a korszakban kivételes módon igazgatónőjüket és nőtanáraikat ugyanolyan katonai rendfokozattal ruházták fel, mint a fiúinternátusok parancsnokait és tisztanórait.

irányoztak elő, mint 55 állami középiskola és 6 internátus költségeire. Egy nevelőintézet átlagos költsége hatszor akkora volt, mint egy állami középiskoláé.³⁰

A katonai jelleg erősödése a harmincas években

A Szövetségi Katonai Ellenőrző Bizottság távozása (1927) után, még titokban ugyan, de kezdetét vehette a haderőfejlesztés. A tisztképzés korszerűsítése, a békeszerződés által tiltott fegyvernemek képzésének bevezetése, valamint létszám-emelés céljából 1928-ban – rendészeti akadémiának álcázva – Pécssett létrehozták a Zrínyi Miklós Akadémiát. Miután ez gyorsan lelepleződött, 1931-től más megoldást választottak: a Ludovika Akadémiát osztották két tanulmányi főcsoportra – a budapesti reáliskolai nevelőintézet épületébe költöztetett II. főcsoportjában létrehozva a későbbi műszaki akadémiát.³¹ Önérzetének fokozatos visszaszerzésével a honvédelmi vezetés határozott lépéseket tett középiskolai szintű tanintézetei kizárólagos irányításának visszaszerzéséért is. Bár a rejtés látszatát továbbra is fenn kellett tartani, megkezdődött a reáliskolai nevelőintézetekben a VKM által honosított szellem és szokások „likvidálása”, a katonai jelleg hangsúlyozása.³²

1932-től a katonai nevelőintézetek irányítója pedagógiai vezetés tekintetében is a HM tisztképzési- és nevelésügyi osztálya lett. Vezetőjének mindenben ki kellett kérnie a honvéd főparancsnok mellé rendelt, tábornoki rendfokozatú tisztképzési és nevelésügyi szemlélő véleményét. Az új, műveltebb tiszttypust „kitermelő” iskolák tehát megkapták irányítójuknak és felügyelőjüknek az általános műveltségre kevésbé adó, de vasakaratú, frázisokat, tartalom nélküli szólamokat puffogtató, porosz szellemben képzett, és azt ideálnak tekintő tábornokokat.³³

30 HL HM eln. 9. 120.781-1931.

31 A Ludovika II. tanulmányi főcsoportján a repülőket, páncélosokat, híradókat, folyami erőket, műszakiakat, fogatolt és gépkocsizó vonatcsapatokat képezték. (A Ludovika I. főcsoportja a gyalogos, lovas, tüzér és csendőrtisztképzésnek adott otthont.) 1939-től három akadémián folytatható a képzés: a Ludovikán, a Bolyai János Műszaki Akadémián és a Horthy Miklós Repülő Akadémián.

32 „A tisztikarban nem szabad kialakulni engedni oly felfogást, amely a polgári középiskolai tanári mivoltot helyezi előtérbe – szögezték le egymás után a HM-rendelkezők. – A katonai tanintézetek tanári kara elsősorban tiszt (tisztviselő) és az egymás közötti viszonyban a honvédség minden más területén meglévő alá- és fölérendeltség fenntartása mellett a szokásos bajtársi (és nem kollegiális) viszonyoknak kell uralkodnia.” Más tekintetben is „téves és rossz felfogásnak” minősítették a polgári tanügyi hatást. HL HM eln. 9. 115.163-1932.

33 Pávai Vajna Győző tábornok, az új tisztképzési és nevelési szemlélő – akinek a Ludovika Akadémián szinte az egész korszakban tanították hadtörténelem tankönyvét – 1937 őszétől a személyes és szóbeli érintkezéseken túl irányelveit levelekben is közölte a katonai taninté-

A HM az iskolák belső életébe és ügymenetébe a Vallás és Közoktatásügyi Minisztériumnak 1932-től többé beleszólást nem engedélyezett.³⁴

Mindezek az adminisztratív intézkedések azonban nem tudták gyorsan megváltoztatni a reáliskolai nevelőintézetekben éppen ezekre az évekre megszilárdult, az 1920-as években, a VKM kezdeményezésével és bábáskodásával formálódó szellemiséget, színvonalat. A húszas évek végén egyetemi oklevelet szerzett törzstisztekből álló tanári kar az intézetek állandó magja maradt. Szemlélete, növendékeihez való hozzáállása, tanítási módszere, követelménye alapvetően a későbbiek során sem változott.³⁵

A szellemi erőik háborúra készítésének részeként 1936-tól megkezdődött a katonai nevelés és tudatformálás társadalmi méretű népszerűsítése.³⁶ Magyarország akkori miniszterelnöke, Gömbös Gyula³⁷ 1936 tavaszán felkérte a magyar közoktatás legfelsőbb szervét, az Országos Közoktatási Tanács (OKT) elnökségét (Teleki Pált, Kornis Gyulát, Szili Kálmánt és Tasnády Nagy Andrást), látogassák végig a katonai képző- és nevelőintézeteket. Az OKT benyomásait tartalmazó, a katonai nevelés társadalmi népszerűsítése céljából elkészítendő jelentés megírását az elnökség tagjai közül a magyar közoktatás kiemelkedő személyisége, Kornis Gyula vállalta fel.³⁸

---

zetek parancsnokaival. A jellemnevelés és a magyar faji érzés kialakítása témájában írt első levele már erősen jelezte az iskolák szellemében bekövetkező változásokat. „Harcos, turáni fajáért rajongó, arra büszke, öntudatos magyart kell nevelnünk – adta ki a határozott utasítást –, aki az államcél, hazánk ezeréves határainak visszaállítását akarja.” HL HM eln.9. Pávai Vajna Győző tábornok levelei, sz. n. 1. sz. levél, 2. – A harmincas évek végétől (a pedagógiai vezetést átvevő szemlélőknek is köszönhetően) a katonai jellegüket visszanyert reáliskolai nevelőintézetek irányelveibe, utasításaiba is beköltöztek a standardizált szövegek, tartalom nélküli sztereotípiák, szóvirágok, a turáni frazeológia. Pávai Vajna Győző, a már amúgy is mindent átható irredenta kultuszt még fokozandó, pl. csatajelenetek irredenta élőképekben történő előadását is kötelezővé tette az iskolai ünnepségeken.

34 1932-ben elrendelték: „az intézményparancsnokok nem vehetnek részt a polgári középiskolák igazgatói, a tisztikar a tanári értekezletein. A tankerületi főigazgatók és szakfelügyelők szemlejellegű ellenőrzése megszűnik. Ezek a szervek az intézmények személyzetével és növendékeivel a továbbiakban nem rendelkezhetnek, értekezleteket nem tarthatnak.” HL HM eln. 9. 115.163-1932. – Az érettségiket azonban továbbra is a VKM felügyelte.

35 „Az állandó tanárok” sorából kiemelésre érdemes: Saád Ferenc (Pécs) és Mathia Károly (Kőszeg), a korszak katonapedagógiai szakirodalmának megteremtői. Saád Ferenc a harmincas évek elején, Mathia Károly az évtized végén a Ludovika Akadémia tanára volt.

36 A Honvéd Vezérkar ekkor 1940-re valószínűsített egy európai háborút

37 1905-ben végzett a pécsi hadapródiskolában. Az 1930-as évek elején két fiát a kőszegi reáliskolai nevelőintézetbe járatta.

38 „Kornis Gyula jelentése a katonai iskolákban tett látogatásairól” HL HM Tanulmánygyűjtemény 2603. – A katonai körökben később sokat hivatkozott Kornis-jelentés Janus-arcú, össze-

Az OKT elismerő értékelésének ismeretében, 1937 őszén katonai körökben nem kis visszatetszést keltett a VKM egy levélben megküldött javaslata,³⁹ amelyben arra szólította fel a reáliskolai nevelőintézeteket, hogy az 1934. évi oktatási törvény (XI. tc.) kötelező érvényére tekintettel, alakuljanak át humán jellegű gimnáziumokká, és vegyék át az egységes középiskola éppen 1937-re elkészült tantervét.⁴⁰

A rejtés kényszeréből egyre szabaduló⁴¹, megnövekedett szerepe és önbizalma miatt a civil közoktatástól teljesen elszakadni készülő, a régi tisztképzési rendszer visszaállítására 17 éve váró katonai vezetés felháborodva fogadta a javaslatot, de az érettségiről (s ezzel a VKM is számolt) – középosztályhoz-tartozási igénye, a katonai akadémia főiskola jellege miatt – nem mondhatott le. A honvédség vezetőinek felháborodását csak fokozta, hogy az egységes gimnázium legtöbb óraszámában tanított tárgya a – katonaiskolákban csaknem sohasem oktatott – latin nyelv volt.⁴²

A húszas években a VKM által meghonosított, a harmincas évek elejétől a reáliskolai nevelőintézetekből kizárásra ítélt szellemiség az egységes középiskola bevezetésével újabb erősítést nyert. A társadalom elitjéhez sorolt tisztikar magas általános műveltségi színvonalához makacsul ragaszkodó VKM tehát – ismerve a katonai terveket – az egységes középiskola kötelezővé tételével a harmincas évek végén elébe ment a Honvéd Vezérkar lépéseinek.⁴³ A VKM csapdája ter-

---

tett dokumentum. Célja a katonai nevelés népszerűsítése, de szerzője úgy dicséri a katonaiskolákat, hogy a civil pedagógusok azért érezhessék benne a közoktatás szemszögéből megfogalmazott kritikát is. 1937 májusában Kornis jelentésének első részét, Katonás nevelés címen elnöki megnyitóként felolvasta a Magyar Pedagógiai Társaság évi közgyűlésén, majd az itt elhangzott előadást megjelentette a *Magyar Pedagógiai Szemle* 1937. évi 5–6. számának 3–9. oldalán is.

39 HL HM eln. 9. 35.959-1937. A tíz oldalas levelet Kemenes Illés, az Országos Közoktatási Tanács elnöke, budapestvidéki tankerületi királyi főigazgató foglalmazta.

40 A civil reáliskolák már megszűntek 1937-re. A polgári iskolák neveléscentrikussá tételét szorgalmazó Hóman Bálint kultuszministersége időszakában (1932–1941) a középiskolák egységesítésével, a humánjellegű gimnázium bevezetésével a középosztály, a „nemzeti elit” egységes műveltségét kívánták biztosítani.

41 A magyar fegyverkezési egyenjogúságot a bledi konferencián 1938 augusztusában mondták ki, de a katonai vezetés 1937-ben már annyira biztos volt bekövetkeztében, hogy a rejtés látszatának fenntartását sem tartotta indokoltnak. A reáliskolai nevelőintézetek nevében a „Honvéd” szót 1937 februárjától szerepeltették.

42 Az 1868. évi átszervezés során Pechmann altábornagy bevezette a latin nyelv tanítását az akadémiák első és második évfolyamán, ezt azonban 1874-ben eltörölték. Német katonai akadémiákon a 19. század utolsó évtizedeiben kötelező tárgy volt a latin.

43 A VKM „elköteleződését” az alapos ismeretek mellett DOMANOVSKY Sándor: *Tümpontok a honvéd hadapródiskolák történelem oktatásához* c. művében már 1911-ben a következőkkel indokolta: „a 20. század férőjét úgy kell nevelni, hogy az állam és a társadalmi élet nagy küzdelmeiről is ítéletet alkothasson, és egyoldalú elméletekkel és jelszavakkal szemben is felvértezett önálló véleménye legyen.” (2. o.)

mészteresen arra ösztönözte a katonai vezetést, hogy még inkább igyekezzenek szabadulni a gyengesége idején ráerőltetett civil kontrolltól.

A tisztképzés átalakítása az 1930-as évek végén

„A reáliskolai nevelőintézetek tantervének módosítása tárgyában” 1937. október 22–23-án két napos értekezletet hívtak össze a Honvédelmi Minisztériumban.⁴⁴ A képző- és nevelőintézetek parancsnokainak 30 perces előadásban kellett ismertetniük maguk és tanári karuk a tisztképzés jövőjéről alkotott elképzeléseit.⁴⁵ A hozzászólások az akkori tiszti mentalitás széles skálájának tanúbizonyságai. A parancsnokok többsége a katonai jelleg erősítését szorgalmazta, de akadt, aki – ha óvatosan is – az általános műveltségadó-jelleg dominanciájának megtartását javasolta.⁴⁶

A Szombathelyi Ferenc vezérkari ezredes, a Ludovika I. főcsoportjának parancsnoka által felvázolt modell – mutatis mutandis – a dualizmus kori tisztképzési rendszer felélesztését szorgalmazta. A két világháború közti tisztképzés rendszerét hosszúnak, drágának és a gyakorlati élet szempontjából merevnek találta. Az alacsonyabb fokú (vagyis a hadapródiskolán történő) képzés visszaállítását javasolta, mert szerinte a tiszti tömeg képzésére az alantós tiszt a megfelelő; rájuk van a legnagyobb számban szükség, és ezt a tömegszükségletet olcsóbban és gyorsabban kellene kielégíteni. A középiskolának olyan típusát javasolta tehát, mely a felsőbb évfolyamokon kiemelt óraszámban katonai tantárgyakat oktat; a tehetségesek számára ugródeszka a magasabb képzéshez, a tehetségtelenebbeket pedig kibocsátja az életbe. Az alsóbb fokú képzés befejeztével, aki akar érettségít tehetne, „különben pedig mint karpaszományos altiszt kerülne a csapathoz és egy év múlva, megfelelő szolgálat után neveznék ki zászlósnak.”⁴⁷ Javaslatára értelmében – amely megegyezett a Vezérkar kompromisszumos elgondolásával – a három reáliskolai nevelőintézet közül az egyiket alreállá (négyéves latin-tanítással), a másikat négyéves főreállá, a harmadikat ötéves hadapródiskolává

44 HL HM eln. 9. 35.959–1937. A kétnapos értekezletről készült jegyzőkönyvet lásd: Uo. 49.699–1937.

45 A kőszegi intézet parancsnoka Berkovich Brúnó, a pécsi Csátáry József, a soproni Röder Jenő ezredes volt.

46 Berkovich Brúnó, a kőszegi iskola parancsnoka.

47 HL HM eln. 9. 49.669–1937. A M. kir. Honvéd Ludovika Akadémia I. főcsoportja parancsnokának előadása 1937. okt. 22-én.

kellene alakítani.⁴⁸ Az akadémiai képzést három évre javasolta csökkenteni, a csapatszolgálatot a nyári hónapokra tenni. Parancsnoki jelentéseiben is többször hangoztatott véleménye szerint: „az intézetek és az akadémiák feladata kemény akaratú, erős egyéniségek nevelése, „tudományosság nélkül”, mert az elpuhít, problematikus személyiséggé formál, csökkenti a cselekvőképességet. „A mi mesterségünkben, mely végeredményben brutális mesterség, minden a keménységen, a kíméletlen cselekvőerőn fordul meg, amitől bizonyos szépellemek mint barbárságtól irtóznak – hangsúlyozta. – Félek attól, hogy egy kevésbé művelt és tanult, de cselekvőerőben kíméletlenebb idegen nemzetbeli katonafíjával (a magyar – Sz. M.) nem fogja tudni felvenni a harcot ... A vezetést az a réteg ragadja magához, amelyik cselekszik, amely a legnagyobb önfeláldozásra képes, és nem a nagy tudású, mely problémákon töri a fejét, és én az akadémikusok⁴⁹ lelki habitusát már így is nagyon problematikusnak találom”⁵⁰ – szögezte le. Parancsnoksága idején határozott lépéseket tett „a magát az akadémia szervi határozványaiába is belopó főiskolai szellem” kiszorítása érdekében. Felháborította, például az akadémián folyó elméleti képzés céljának megelőző évekbeli sorrendje: az általános műveltség prioritása, a katonai és szakmai ismereteket megelőzve. „Általános műveltséggel egy kérdést sem lehet megoldani, de minden kérdést el lehet gáncsolni – tiltakozott – Kultúrfőlény a mi jelszavunk nem lehet. A népek nagy érdekeinek eldöntésénél nem a kultúrfőlény, hanem a nép fegyveres ereje az, ami döntően esik latba. Illik, hogy legalább a katonai intézetekben ez az egyszerű, helyes felismerés legyen irányadó, nem pedig a polgári, általános műveltséget hajhászó kulturfelfogás, ami nézetünk szerint a polgárság harcias szellemére is hátrányosan hatott vissza.”⁵¹ A Szervi Határozványokban ezért 1938-tól visszaállította az elméleti képzés általa és a katonai vezetés által helyesnek ítélt (dualizmuskori) sorrendjét. A régi/új megfogalmazás szerint az elméleti képzés „alapos katonai szakismertet, és olyan általános katonai szakképzettséget adjon, amely önálló gondolkodásra és továbbképzésre is képessé tesz.”⁵²

48 A hadapródiskolának és a főreálnak egyaránt az alreál képezte volna az alsó tagozatát.

49 A Ludovika hallgatóit 1902-től honvéd akadémikusoknak nevezték.

50 HL HM eln. 9. 49.669–1937. A M. kir. Honvéd Ludovika Akadémia I. főcsoportja parancsnokának előadása.

51 Vö. HL HM eln. 9. 51.636–1938. A Ludovika Akadémia 1937–1938. évi jelentése. 3–4.

52 HL HM eln. 9. 35.959–1937.

Szombathelyi Ferenc tehát nemcsak a hadapródiskolák formai, szervezeti visszaállításában, hanem tartalmi, szellemiséget meghatározó kérdésekben is visszanyúlt a közös időkhöz. Javaslatait kellő nyomatékmal támasztotta alá a közzelgő háborúra hivatkozás.⁵³

Az értekezet legelénkebb vitáját a katonatiszti általános műveltség jellegére, főként a latintanítás bevezetésére vonatkozó VKM-érvek váltották ki. Azzal mindenki egyetértett, hogy a háború előestéje „véégképp nem kedvez a régi korok kedvenc játékszerével történő foglalataskodásnak”⁵⁴. A latin, a humanisztikus műveltség „puhává tesz”, bizonyíték rá a magyar értelmiségi elit, mely a klaszszikus műveltség hatására pacifistává, antimilitaristává vált, és lenézi a katonákat – állapították meg.

Végezetül, az elhangzottakat összegző diplomatikus javaslatában Náray Antal vezérkari alezredes, a 9. osztály vezetője, az 1934. évi XI. tc. kötelező érvényével alátámasztott, az általános műveltségi szint megtartásához ragaszkodó alternatíva mellett tette le a voksot.⁵⁵ A kőszegi intézet 1938-tól visszaalakult alreállá, négyéves latintanítással, a pécsi és a soproni intézetek pedig tantervükben alig változva, mint magyar királyi főreáliskolák funkcionáltak tovább 1941-ig, amikor kiegészülve a budapesti, marosvásárhelyi és nagyváradi katonaiskolákkal, ötéves fegyvernemi hadapródiskolákká alakultak.⁵⁶ Budapesten a M. kir. Görgei Artúr Honvéd Műszaki, Kassán (nem egészen egy évig) a M. kir. Honvéd Repülő, Marosvásárhelyen a M. kir. Csaba királyfi Honvéd Gyorsfegyvernemi, Nagyváradon a M. kir. Gábor Áron Tüzérségi hadapródiskola kezdte meg működését – az egységes gimnázium helyi tantervű tagozataként. Az 1934. évi oktatási törvény 23. §-a ugyanis – mint kiskapu – lehetővé tette, hogy csak az

53 A 30-as évek végén Európában már csak Lengyelország őrizte meg a hadapródiskola intézményét.

54 Uo. A pécsi parancsnok, Csátary József megállapítása.

55 Náray Antal a magyar tisztikar azon tagjai közé tartozott, akik látták a humanista műveltség szélsőségeket, felületességet kizáró hasznát is. „Kétségen kívül alapvető elvként kell elfogadni azt, hogy először az embert kell kialakítani, és csak azután lehet szakemberré átfőrmálni. Először ki kell fejleszteni benne a nemes erkölcsökkel telített lelket, amely kincs birtokában az élet minden viharával szemben sikerrel állja meg a helyét és csak azután állítható az így kialakított ember valamilyen feladat megoldása elé.” – Fogalmazta meg Szombathelyi Ferencel vitázva az értekezet utóiratában, érvelve ezzel a polgári tanterv, az iskolák reállokként történő meghagyása és az érettségi mellett. Vö. HL HM eln. 9. 49.699–1937.

56 HL HM eln. 9. 428.397–1938. Lásd még: HM eln. 9. 46.471–1938. K-3 utasítás honvéd reáliskolák számára. – A pécsi és a soproni hagyományainak megfelelően M. kir. Zrínyi Miklós, ill. M. kir. Rákóczi Ferenc Gyalogsági Hadapródiskola lett. A fegyvernemi hadapródiskolákat a kormányzó április 1-jén kelt 1705. KI sz. rendelete hívta életre.

egységes középiskola első négy osztályában legyen kötelező a latin (heti hat órában), tehát csak a hadapródiskolák alsó tagozatának tekintett alreálban, a felső évfolyamokon maradhatott a két nyugati nyelv, és a helyi tantervnek megfelelően a reáltárgyak (elsősorban a matematika/ábrázoló geometria) kiemelt óraszámú.

A felső évfolyamnak számító, öt éves hadapródiskolákban a helyi tantervnek megfelelően a katonai tárgyak kaptak kiemelt szerepet, de a VKM másfél évtizedes kitarló küzdelme eredményeként az érettségi tárgyak óraszámú sem csökkenhetett.⁵⁷ Az 1941-től induló hadapródiskolák tantárgystruktúrája sokban eltért a reáliskolai nevelőintézetekétől. Rendkívül zsúfolt tanterveik ékes bizonyosságai annak, hogy a VKM direktíváitól még a háború alatt sem lehetett szabadulni, és hogy a magyar katonai vezetés számára meghatározó minta az Osztrák-Magyar Monarchia tisztképzési rendszere maradt mindaddig, amíg a haderőt azok irányították, akik a dualizmus időszakának katonai tanintézeiteiben sajátították el a hivatáshoz szükséges tudást, erkölcsiséget és a társadalmi viselkedés szabályait.

Összegzés

A Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémiát 1898-ban emelték a katonai akadémiák rangjára. A katonatiszti pálya is kb. a századfordulóra vált iskolai képzettséghez (dualizmus időszakában középiskola végzettséghez) kötött szakmává, a tisztikar pedig végzettsége révén az állami vagy magánszférában dolgozó új hivatalnok, értelmiségi középosztály részévé. A dualizmus évtizedeiben azonban nemcsak a középfokú végzettséget a felvétel feltételének tekintő közös (k. u. k.) és honvédségi katonai akadémiákon, hanem középfokú végzettséget adó hadapródiskolákban is képeztek tiszteket.⁵⁸

A trianoni békeszerződés Magyarországra vonatkozó katonai határozatai csak egyetlen tisztképző intézmény fenntartását engedélyezték: az 1922-ben négy éves főiskolává váló Magyar Királyi Honvéd Ludovika Akadémiát. Bár a teljes akadémiai képzés rendszere⁵⁹ felvetődött már két korábbi magyar tiszt-

57 A társadalom elitjéhez tartozó tisztikar magas általános műveltségi színvonalához makacsul ragaszkodó VKM-nak tehát az egységes középiskola bevezetésével és kötelezővé tételével sikerült megakadályozni a hadapródiskolák dualizmus kori „jól bevált” típusának visszaállítását. (Az 1930-as évek végén Európában már csak Lengyelországban képeztek hadapródiskolán tiszteket.)

58 A dualizmus időszakában hatszor annyi tisztet képeztek a 14-től 18 éves korosztályt képző hadapródiskolák, mint a katonai akadémiák.

59 A hadapródiskolák megszűntek, katonatisztet csak főiskolai szintű akadémián képezhettek.

képzési reformterv vitája során is (1908, 1918), a magyar katonai felső vezetés tagjai az 1920-as évek elején bekövetkezett változásokat csak átmeneti kényszermegoldásnak tekintették, s alig várták, hogy visszaállíthassák a tisztképzés „jól bevált”, hadapródiskolákon is folyó korábbi rendszerét.

Az átmeneti korlátozások elmúlásának reményében az Osztrák-Magyar Monarchia időszakában Magyarország területén létesített közös és honvéd hadapród- és (a katonai előképzést szolgáló) reáliskolák maradványaikból 1921-ben négy reáliskolai nevelőintézetet hoztak létre. Sopronban és Kőszegen egy-egy alreál, Budapesten és Pécsen egy-egy főreál kezdte meg működését. Ezek az internátus jellegű, a húszas években 4, a harmincas években 8 osztályos középiskolák 1937-ig csak rejtve léteztek. 1922-ben hivatalosan a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) kizárólagos felügyelete alá kerültek. Valójában 1922-től kettős irányítással rendelkeztek: a VKM és a Honvédelmi Minisztérium (HM) közösen felügyelte őket.

A honvéd középiskolák rejtését vállaló VKM nemcsak „fedőszerve” lett a reáliskolai nevelőintézeteknek. A katonai középiskolákra több évtizede kiterjeszteni óhajtott irányítási és felügyeleti jogát elnyerve, mindent megtett, hogy a közműveltségi ismeretek színvonalát a kor jobb civil iskoláinak szintjére emelje.

A rejtés miatti kettős irányítás a katonai jelleg háttérbe szorulását, a közoktatás kivételes térnyerését eredményezte a honvéd nevelőintézetekben az 1920-as években. A VKM és a HM együttműködése, a kétféle nevelési irány összehangolása korántsem volt felhőtlen. A kényszerszimbiózistól azonban a húszas években még nem lehetett szabadulni. Ha a honvédség vezetése nem is hitte, hogy a műveltségbeli fölény felér a fegyverek erejével, az intellektuális ismeretek gyarapodását tudomásul vette, a magasabb általános műveltségi igényt beépítette a katonai nevelésbe. Az 1920-as években nem adódott más választása. A kultúrfőlény ideológiájával megerősödött közoktatás hatékonyan érvényre juttatta „civil” irányelveit az elzárkózni nem tudó katonai nevelőintézetekben is.

A Szövetségi Katonai Ellenőrző Bizottság távozása (1927) után, még titokban ugyan, de kezdetét vehette a haderőfejlesztés. Önerzetének fokozatos visszaszerzésével a honvédelmi vezetés határozott lépéseket tett középiskolai szintű tanintézetek kizárólagos irányításának visszaszerzéséért is. Az érettségiket 1883 óta minden iskolatípusban felügyelő, a szélsőséges nézetek terjedésének egyedüli gátját a mély ismeretekben, az alapos humán műveltségben látó VKM azonban megelőzve a Honvéd Vezérkar lépéseit, 1934. évi oktatási törvénnyel (XI. tc.) egységesítette a középiskolát, és 1937-ben a reáliskolai nevelőintézeteket is felszólította alakuljanak át humán jellegű gimnáziumokká.

A rejtés kényszerétől szabaduló,⁶⁰ megnövekedett szerepe és önbizalma miatt a civil közoktatástól teljesen elszakadni készülő, a régi tisztképzési rendszer visszaállítására 17 éve váró katonai vezetés felháborodva fogadta a javaslatot, de az érettségiről (s ezzel a VKM is számolt) – középosztályhoz-tartozási igénye, a katonai akadémia főiskola jellege miatt – nem mondhatott le. A kőszegi reáliskolai nevelőintézetet 1938-ban alreállá alakították;⁶¹ a pécsi és a soproni intézetek pedig tantervükben alig változva, mint magyar királyi főreáliskolák funkcionáltak tovább 1941-ig, amikor kiegészülve a budapesti, marosvásárhelyi és nagyváradi katonaiskolákkal, ötéves fegyvernemi hadapródiskolákká alakultak.

A kőszegi alreál felső évfolyamának számító, öt éves hadapródiskolákban a helyi tantervnek megfelelően a katonai tárgyak kaptak kiemelt szerepet, de a VKM másfél évtizedes kitartó küzdelme eredményeként az érettségi tárgyak óraszámja sem csökkenhetett. Az 1941-től induló hadapródiskolák rendkívül zsúfolt tantervei ékes bizonyítékai annak, hogy a VKM direktíváitól még a háború alatt sem lehetett szabadulni, és hogy a magyar katonai vezetés számára meghatározó minta az Osztrák-Magyar Monarchia tisztképzési rendszere maradt mindaddig, amíg a haderőt azok irányították, akik a dualizmus időszakának katonai tanintézeteiben sajátították el a hivatáshoz szükséges tudást, erkölcsiséget és a társadalmi viselkedés szabályait.

MÁRIA SZABÓ

K. u. k. Einflüsse auf die Reformpläne der ungarischen Offiziersausbildung zwischen den beiden Weltkriegen

Zusammenfassung

Die Abhandlung skizziert jene zwingenden Umstände, die nach dem Vertrag von Trianon (1920) zur Abschaffung des „gut bewährten“ Systems der gemeinsamen Offiziersausbildung führten, und schildert den Einfluss der zivilen Hochschul-ausbildung und des Ministeriums für Religions- und Unterrichtswesen auf die ungarische Militärausbildung, das auf die Steigerung der Allgemeinbildung des

60 A magyar fegyverkezési egyenjogúságot a bledi konferencián 1938 augusztusában mondták ki, de a katonai vezetés 1937-ben már a rejtés látszatának fenntartását sem tartotta indokoltnak.

61 Heti hat óra latintanítással.

gesamten Offizierskorps beharrte. Die Autorin behandelt vorwiegend die Ludovika Akademie beziehungsweise deren vorbereitende schulische Rolle. Sie erörtert die Unterschiede zwischen der „gemeinsamen“ und der „nationalen“ Ausbildung, die Auswirkungen der verspäteten Nationalstaatlichkeit, die Einflüsse des wachsenden Nationalismus nach dem Friedensvertrag von Trianon auf die militärische Hochschulausbildung sowie den „anachronistischen“ Charakter des gemeinsamen Systems am Vorabend des Zweiten Weltkrieges.

ELMAR SCHÜBL

Die Österreich-Bibliotheken im Ausland und ihr Beitrag zur wissenschaftlichen Kooperation am Beispiel der vier Bibliotheken in Ungarn

Bei den Österreich-Bibliotheken im Ausland handelt es sich um eine Initiative der Kulturpolitischen Sektion des österreichischen Außenministeriums. Diese Initiative wurde in den späten 1980er Jahren gestartet, sie fiel also in jene Phase, in der eine Neuordnung Europas Visionären bereits vor Augen stand. Zu diesen zählten der damalige Außenminister Alois Mock und Bernhard Stillfried, damals Leiter der Kulturpolitischen Sektion und seit 1993 ehrenamtlich tätiger Geschäftsführer der Österreich-Kooperation in Wissenschaft, Bildung und Kultur; der Dritte im Bunde war Wolfgang Kraus, der 1961 die Österreichische Gesellschaft für Literatur gegründet hatte und diese bis 1994 leitete.¹ Bei den Bibliotheksgründungen der frühen 1990er Jahre konzentrierte man sich vornehmlich auf Städte in Regionen, die aufgrund einer gemeinsamen Vergangenheit Berührungsflächen mit Österreich boten. Es ist kein Zufall, dass in diese erste Gründungsphase auch die Einrichtungen der vier Bibliotheken in Ungarn fielen: Die Österreich-Bibliothek Szeged wurde 1991 eingerichtet, jene in Steinamanger (Szombathely) 1992, die Gründungen der Bibliotheken in Debrecen und Fünfkirchen (Pécs) erfolgten 1993. Nach den Jahrzehnten der Trennung ging es vor allem darum, Brücken zu bauen, und an den Bibliotheksstandorten einer breiteren Öffentlichkeit österreichische Literatur sowie Infor-

---

1 Zu den Aufgaben der Österreichischen Gesellschaft für Literatur zählte von Anfang an die Kontaktaufnahme mit AutorInnen, ÜbersetzerInnen und LiteraturwissenschaftlerInnen jenseits des Eisernen Vorhangs. Vgl. *Literatur als Brücke zwischen Ost und West. Zum Gedenken an Wolfgang Kraus*. Hg. Peter BASSOLA, Endre KISS. Szeged 2000. – An die großen Verdienste von Wolfgang Kraus erinnert eine Gedenktafel im Eingangsbereich der Österreich-Bibliothek Szeged.

mationen über Geschichte und Gegenwart Österreichs zugänglich zu machen. In der Regel wählte man Standorte, zumeist Universitätsstädte, wo Österreich weder durch eine Botschaft noch durch andere Vertretungsbehörden präsent war.

Ein Charakteristikum der Österreich-Bibliotheken ist, dass sie Gemeinschaftsunternehmungen sind. Zu ihrem Erfolg tragen österreichische und ausländische Partner gleichermaßen bei. Das österreichische Außenministerium stellt eine rund 3000 Bücher umfassende Grundausrüstung zur Verfügung und finanziert auch die jährliche Erweiterung der Bibliotheksbestände. Die Bestände der Österreich-Bibliotheken in Ungarn umfassten 2007 insgesamt mehr als 26.600 Bücher, davon waren rund 825 Neuerwerbungen.² Zu den Bibliotheksbeständen zählen aber auch Audio- und Videokassetten, CD-Roms und DVDs sowie österreichische Zeitschriften und Zeitungen. Das Außenministerium vergibt außerdem jährlich Stipendien an MitarbeiterInnen der Bibliotheken, die so Kontakte in Österreich pflegen können. Diese Bibliotheksstipendien können aber auch von Lehrenden und Studierenden in Anspruch genommen werden, die in engem Austausch mit den Österreich-Bibliotheken stehen. Im Bundesministerium für europäische und internationale Angelegenheiten leitet Regierungsrätin Christine Dollinger das für die Österreich-Bibliotheken zuständige Referat; wichtige Betreuungsleistungen werden auch von zwei weiteren Institutionen erbracht: von der bereits genannten Österreichischen Gesellschaft für Literatur, die seit 1994 von der Schriftstellerin Marianne Gruber geleitet wird, und dem von Ilona Slawinski geführten Zentrum Ost- Südosteuropa, das der Niederösterreichischen Landesakademie angegliedert ist. Das österreichische Außenministerium unterstützt auch die Veranstaltungstätigkeit der Bibliotheken im Wege der Botschaften und Kulturforen. Hervorragend und deswegen auch beispielgebend ist die Zusammenarbeit mit dem von Kulturrätin Elke Atzler geleiteten Österreichischen Kulturforum Budapest. Im letzten Jahr organisierte zum Beispiel die Österreich-Bibliothek in Fünfkirchen eine Tagung, an der Kulturrätin Atzler, Bibliothekarinnen auch der drei anderen Österreich-Bibliotheken, UniversitätsprofessorInnen der Germanistik und die an ungarischen Universitäten tätigen österreichischen LektorInnen teilnahmen. Im Außenministerium leitet Botschafterin Claudia Rochel-Laurich jene Abteilung, die für die Durchführung kultureller und wissenschaftlicher Veranstaltungen im Ausland zuständig ist.

---

2 Die Quellen für diese Angaben sowie für jene der Besucherzahlen und Veranstaltungen betreffend sind die Tätigkeitsberichte für das Jahr 2007, die von MitarbeiterInnen der Österreich-Bibliotheken verfasst wurden.

In den meisten Fällen sind wissenschaftliche Einrichtungen die Trägerinstitutionen der Österreich-Bibliotheken im Ausland.³ Diese Partner stellen geeignete Räumlichkeiten mit entsprechender Ausstattung zur Verfügung und tragen auch die Personalkosten. Obgleich viele Österreich-Bibliotheken den Charakter von Institutsbibliotheken haben, sind sie öffentlich zugänglich, und die Nutzung ihrer Bestände ist kostenlos. In Szeged, Steinamanger und Debrecen sind jeweils die Universitätsbibliotheken die Trägerinstitutionen, in Fünfkirchen ist die Österreich-Bibliothek räumlich dem Lehrstuhl für deutschsprachige Literatur und organisatorisch der Geisteswissenschaftlichen Fakultätsbibliothek angegliedert. Dass sich die Bibliotheken großenteils zu beachtlichen Medien- und Kulturzentren entwickelt haben, ist vor allem das Verdienst ihrer MitarbeiterInnen, die mit großem Engagement ihre Aufgaben wahrnehmen. Insgesamt werden von den derzeit 53 Österreich-Bibliotheken jährlich rund 600 kulturelle und wissenschaftliche Veranstaltungen organisiert, an die 200 000 Menschen frequentieren die Bibliotheken. In Ungarn nutzten 2007 rund 30 500 Personen das vielfältige Angebot der vier Österreich-Bibliotheken.

Der Historiker und Botschafter Emil Brix, Leiter der Kulturpolitischen Sektion, hatte 2003 anlässlich der Eröffnung der Bilanzkonferenz „Chancen kultureller Netzwerke“ auf das Spontane und Subversive verwiesen, das vielen Bibliotheken in ihren Anfängen eigen war.⁴ Der sehr rasche Ausbau dieses Netzwerkes und die häufigen internen Wechsel der MitarbeiterInnen des Außenministeriums hatten eine unbefriedigende Situation zur Folge, weswegen man 2001 beschloss, die für die österreichische Auslandskulturpolitik so bedeutenden Österreich-Bibliotheken auf eine solide Basis zu stellen. Gemeinsam mit Regierungsrätin Dollinger entwickelte daraufhin der Autor ein Konzept zur Gesamtkoordination der Österreich-Bibliotheken,⁵ woraus hier vier Punkte hervorzuheben sind:

- I Der Aufbau des Web-Portals www.oesterreich-bibliotheken.at, der in Zusammenarbeit mit Stephan Kruspel und seinem Team von seso media group (Wien) erfolgte.

---

3 Vgl. Elmar SCHÜBL: Die Österreich-Bibliotheken im Ausland. In: *Kultur://Übersetzung. Wissens- und Kulturtransfer im Netzwerk der Österreich-Bibliotheken im Ausland*. Hg. Bundesministerium für europäische und internationale Angelegenheiten. Wien 2007, S. 233–235.

4 Emil BRIX, Rede anlässlich der Eröffnung der Österreich-Bibliotheken Konferenz 2003. In: *Chancen kultureller Netzwerke. Konferenz zur Standortbestimmung der Österreich-Bibliotheken im Ausland und ihrer Perspektiven*. Hg. Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten. [Wien 2004], S. 25–26.

5 An der Umsetzung dieses Konzepts war der Autor bis zu seinem Wechsel an das Zentrum für Wissenschaftsgeschichte der Karl-Franzens-Universität Graz im Herbst 2006 beteiligt.

- II Die Förderung der Eingliederung möglichst vieler Bibliotheksbestände in die jeweiligen Bibliotheksverbünde.
- III Die Zusammenführung der weltweit verfassten Übersetzungen österreichischer AutorInnen und von Forschungsbeiträgen zu Österreich in einer fortlaufenden bibliographischen Dokumentation.
- IV Die Förderung des Austausches zwischen den MitarbeiterInnen aller Bibliotheken, der unter anderem zu konkreten wissenschaftlichen Ergebnissen führte.

I.

Hier soll auf drei Elemente des Web-Portals hingewiesen werden:

1. Die Grundausrüstungsliste,⁶ die insgesamt 20 Fachbereiche umfasst: Österreichische Literatur, Literaturgeschichte, Literatur- und Sprachwissenschaft, Kinder- und Jugendliteratur, Deutsch als Fremdsprache, Österreichische Geschichte, Ost-, Mittel- und Südosteuropäische Geschichte, Geographie und Regionalforschung, Landeskunde und Touristik, Bildende Kunst und Architektur, Theater und Film, Musik, Philosophie, Psychologie, Soziologie, Pädagogik, Recht, sowie Politik- und Wirtschaftswissenschaften. Die meisten Listen wurden von Fachreferenten der Wiener Universitätsbibliothek erstellt, 2005 erfolgte eine Überarbeitung durch die Redaktion des Magazins „Buchkultur“, die diese Listen nun regelmäßig ergänzt.
2. Auf dem Web-Portal sind auch jene österreichischen Institutionen zusammengefasst, die wissenschaftliche Projekte fördern. Universitäts-, Wissenschafts- und Forschungskontakte sind ein weiteres Beispiel für das vielfältige Informationsangebot.⁷
3. Die Darstellung der derzeit 53 Österreich-Bibliotheken,⁸ die sich in 24 Staaten befinden. Die Einzeldarstellungen umfassen die wichtigsten Eckdaten: Anschrift, Kontaktpersonen mit Email-Adressen und Telefonnummern, Öffnungszeiten, den Link zur Homepage der Österreich-Bibliothek auf der Internet-Seite ihrer Trägerinstitution und – falls vorhanden – den Link zum Online-Katalog. Darüber hinaus wird in einem kurzen Beitrag unter anderem die Geschichte der Bibliothek, ihre in-

⁶ <http://www.oesterreich-bibliotheken.at/grundausstattung.php>.

⁷ Vgl. http://www.oesterreich-bibliotheken.at/info_uebersicht.php.

⁸ <http://www.oesterreich-bibliotheken.at/verzeichnis.php>.

haltlichen Schwerpunkte sowie ihre Veranstaltungstätigkeit vorgestellt. Außerdem wurden die wichtigsten österreichischen Kontaktadressen im jeweiligen Gastland, also die Adressen der Vertretungsbehörden, der Außenhandelsstellen, der Auslands- sowie bilingualen Schulen berücksichtigt. Auch Kooperationen werden ausgewiesen, wie zum Beispiel Freundschaftsgesellschaften, Städtepartnerschaften, Abkommen über wissenschaftlich-technische Zusammenarbeit und Universitätskooperationen. Bei diesen werden auch die konkreten Kooperationsmaßnahmen angeführt – beispielsweise der Austausch von Lehrenden und Studierenden, gemeinsame Forschung und Lehre oder gemeinsame Publikationen. Mit der Universität Debrecen kooperiert seit 1995 die Technische Universität Wien im Bereich Chemie und seit 2001 besteht mit der Universität Linz eine Partnerschaft im gesamtuniversitären Bereich. Eine solche Partnerschaft besteht seit 1991 zwischen den Universitäten Fünfkirchen und Graz, wobei Schwerpunkte in den Bereichen Recht und Germanistik gesetzt wurden. Und seit 1999 arbeiten die Germanistik-Institute der Universitäten Szeged und Innsbruck zusammen. In Szeged hatte die Österreich-Bibliothek mit ihrem Angebot ganz wesentlich dazu beigetragen, dass 1993 der Lehrstuhl für Österreichische Literatur und Kultur an der Universität Szeged eingerichtet wurde.

II.

Hinsichtlich der seit 2001 intensivierten Vernetzung der Österreich-Bibliotheken bildete der Aufbau des Web-Portals einen Schwerpunkt. Große Bedeutung kam und kommt aber auch der Eingliederung der Bibliotheksbestände in Bibliotheksverbünde zu. So sind die Bücher der meisten Bibliotheken mittlerweile in Online-Katalogen recherchierbar. Auch diese wichtigen Unternehmungen wurden nicht selten von österreichischen Partnern gefördert.

III.

Die fortlaufende bibliographische Dokumentation „Auslands-Austriaca“⁹ umfasst vier Bereiche: Übersetzungen, akademische Arbeiten, Beiträge in Zeitschriften und Zeitungen sowie Druckwerke im Allgemeinen. In die Datenbank

---

9 <http://www.oesterreich-bibliotheken.at/auslandsaustriaca.php>.

wurden bis Anfang Mai 2008 mehr als 7200 Titel eingetragen, rund sieben Prozent stammen aus Ungarn. Wesentlich stärker ist die ungarische Beteiligung bei den erfassten akademischen Arbeiten mit Österreich-Bezug: Von 779 Studien stammen 305 aus Ungarn, das sind rund 40 Prozent. Ein Großteil dieser akademischen Arbeiten ist natürlich der Literaturwissenschaft zuzuordnen, aber es wurden auch zahlreiche Studien verfasst, die der ungarisch-österreichischen Zusammenarbeit gewidmet sind. Von diesen seien hier vier Magisterarbeiten genannt: „Kulturbeziehungen zwischen Österreich und Ungarn. Die Arbeit des Collegium Hungaricum in Wien“ (Edina Sándor, Szombathely 2006), „Schulpartnerschaften in einigen Schulen zwischen Burgenland und Westungarn“ (Mária Máté, Pécs 1997), „Schwerpunkte und Tendenzen in den österreichisch-ungarischen kulturellen Beziehungen vor und nach der Wende“ (Bernadette Borsányi, Pécs 2001) und „Die Österreich-Bibliothek an der Berzsenyi-Dániel-Hochschule“ (2004) von Enikő Nagyvárad, die als Bibliothekarin an der Österreich-Bibliothek Steinamanger tätig ist und an der Eötvös-Loránd-Universität Budapest eine Studie verfasst, die den Österreich-Bibliotheken im Ausland gewidmet ist.¹⁰

Für ausländische Universitäten bietet die Datenbank die Möglichkeit, dass eine breitere Öffentlichkeit von an ihnen erbrachten Leistungen mit Österreich-Bezug Kenntnis nimmt. Sollten sich an der Eingabe relevanter Titel auch andere ungarische Universitäten beteiligen, könnten so weitere Kooperationen angebahnt werden.

IV.

Nachdem seit 2001 vom österreichischen Außenministerium große Anstrengungen hinsichtlich der Verbesserung der Rahmenbedingungen der Bibliotheken unternommen worden waren, galt es Ergebnisse zu evaluieren, Anregungen aufzunehmen, das Modell „Österreich-Bibliotheken“ zu diskutieren und künftige Ziele gemeinsam zu erarbeiten. Zu diesem Zweck wurden MitarbeiterInnen sämtlicher Bibliotheken zu einer dreitägigen Bilanzkonferenz nach Wien eingeladen. Diese Konferenz fand im Rahmen der Auslandskulturtagung „Österreich in einem Europa der Kultur“ im September 2003 statt und umfasste vier Ar-

10 Vgl. Enikő NAGYVÁRAD: Über meine Forschungsarbeit „Österreich-Bibliotheken im Ausland“ auf dem Gebiet der Bibliotheks- und Informationswissenschaften. In: *Kultur://Übersetzung* (2007), S. 171–177.

beitskreise: 1. Aufgaben und Schwerpunktsetzungen der Österreich-Bibliotheken (Leitung: Emil Brix und Claudia Rochel-Laurich), 2. Virtualität und Vernetzung: Chancen der Kooperation (Leitung: Johanna Hladej), 3. *Austriaca* in allen Sprachen der Welt: Möglichkeiten und Probleme der Erfassung (Leitung: Wendelin Schmidt-Dengler) und 4. Bibliotheken als kleine Kulturforen? Projekte – Initiativen – Plattformen für den wissenschaftlichen und künstlerischen Austausch (Leitung: Peter Marboe). Die Zusammenfassung der Konferenzbeiträge wurde in einer 2004 erschienenen Dokumentation präsentiert.

Die Bilanzkonferenz stärkte den Netzwerk-Charakter, wovon auch der von vielen geäußerte Wunsch nach themenbezogener Zusammenarbeit zwischen den einzelnen Bibliotheken zeugte. Dieser Anregung entsprach das Außenministerium, indem es gemeinsam mit der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, der Österreichischen Gesellschaft für Literatur und dem damals noch bestehenden Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Institut im November 2005 einen Workshop organisierte. Der Titel der zweitägigen Veranstaltung lautete „Kultur://Übersetzung. Wissens- und Kulturtransfer im Netzwerk der Österreich-Bibliotheken im Ausland“. Die Ergebnisse wurden ebenfalls in einer Dokumentation veröffentlicht. In der Einleitung dieses Bandes wurde der Wunsch geäußert, die eine oder andere geäußerte Idee möge realisiert werden, denn solche Projekte wären konkrete Beispiele für die Gestaltungsmöglichkeiten des europäischen Integrationsprozesses, die das Netzwerk der Österreich-Bibliotheken bietet.¹¹ Erfreulicherweise kann hierfür ein Beispiel gegeben werden. Aufgegriffen wurde die Idee, sich mit den regionalen deutschsprachigen Zeitungen der Habsburgermonarchie auseinanderzusetzen. An diesem Projekt, dessen Ergebnisse 2007 publiziert wurden, beteiligten sich acht GermanistInnen, die im Umfeld von sieben Österreich-Bibliotheken in Kroatien, Rumänien, Slowenien, Tschechien, Ukraine und Ungarn¹² tätig sind.

Zusammenfassend sind drei Punkte hervorzuheben:

1. Österreich-Bibliotheken sind Orte, an denen zumeist auch wissenschaftlich gearbeitet wird. Die Bibliotheksbestände werden unter anderem in den universitären Unterricht einbezogen und fördern somit das Verständnis für österreichische Kultur und in weiterer Folge die Zu-

---

11 Christine DOLLINGER – Elmar SCHÜBL: Einleitung. In: *Kultur://Übersetzung* (2007), S. 18–19.

12 Vgl. Zoltán SZENDI: Deutschsprachige Presse in Branau. In: *Regionalpresse Österreich-Ungarns und die urbane Kultur*. Hg. Vlado OBAD. Wien 2007, S. 249–282.

sammenarbeit mit KollegInnen, die an österreichischen Universitäten tätig sind. Die Bestände der Österreich-Bibliotheken werden vor allem von GermanistInnen genutzt, aber auch Lehrende und Studierende beispielsweise der Geschichte, Soziologie, Wirtschaftswissenschaften oder des Rechts nutzen das Angebot. Und es darf nicht unerwähnt bleiben, dass auch Lehrende und SchülerInnen von Gymnasien die Bibliotheksbestände nutzen. Dies ist die Generation der nächsten UniversitätsbesucherInnen.

2. Sinnvollerweise sind an den meisten Bibliotheksstandorten auch österreichische LektorInnen im Einsatz, die zumeist auch in die Veranstaltungstätigkeit der Österreich-Bibliotheken eingebunden sind. In Ungarn sind derzeit elf tätig, davon vier an den Bibliotheksstandorten. (Das österreichische Lektoratsprogramm wird von der zu Beginn erwähnten Österreich-Kooperation in Wissenschaft, Bildung und Kultur betreut.)
3. Die vier Österreich-Bibliotheken in Ungarn sind wichtige Impulsgeber für die Zusammenarbeit zwischen Universitäten beider Staaten. Über die bereits erwähnten Kooperationen hinaus haben sich beispielsweise in Fünfkirchen und Szeged die Kontakte auch mit KollegInnen aus Wien und Klagenfurt intensiviert. Im vergangenen Jahr leitete in Fünfkirchen Wendelin Schmidt-Dengler, Österreichs Wissenschaftler des Jahres 2007, ein Seminar („Österreichische Literatur zwischen den zwei Weltkriegen“). Und in Debrecen hielt der Historiker Dieter Anton Binder, Professor an der Universität Graz, im vergangenen November den Vortrag „Erzählung der Landschaft – Anmerkungen zur österreichischen Literatur der langen 1950er Jahre“.

ELMAR SCHÜBL

**Osztrák Könyvtárak külföldön – A tudományos
kapcsolatokban játszott szerepük a négy magyarországi
Osztrák Könyvtár példáján**

Összefoglaló

A külföldön működő Osztrák-Könyvtárak az Osztrák Külügyminisztérium Kultúrpolitikai Szekciójának kezdeményezésére jöttek létre. A kezdeményezés az 1980-as évek végén, abban az időszakban indult, amikor az európai átalakulási folyamatok már többek számára előreláthatóak voltak. E vizionáriusok közé tartozott az akkori osztrák külügyminiszter Alois Mock, az akkori kultúrpolitikai szekció vezetője és az Österreich-Kooperation in Wissenschaft, Bildung und Kultur ügyvezetője Bernhard Stillfried, valamint Wolfgang Kraus, az Osztrák Irodalmi Társaság alapítója (1961) és több mint három évtizeden át (1994) igazgatója. Az 1990-es évek elején elsősorban Ausztriával közös múltra visszatekintő régiók városaiban nyitottak könyvtárakat. Ezért sem véletlen, hogy Magyarországon az első időszakban négy intézményt hoztak létre: az első Osztrák Könyvtár 1991-ben Szegeden, a második 1992-ben Szombathelyen, majd 1993-ban Debrecenben és Pécsen nyílt meg. Az elválasztottság és megosztottság évtizedei után mindenekelőtt a kapcsolatépítés és az osztrák irodalom nagy nyilvánosság előtti terjesztése, valamint az osztrák történelem és jelen bemutatása volt a cél. Rendszerint olyan egyetemi városokat választottak helyszíneként, ahol Ausztria nem képviseltette magát nagykövetséggel vagy más külképviseleti hatósággal. Az Osztrák Könyvtárak fontos jellemzője, hogy „közös vállalkozások”, sikeres működésükhöz az osztrák és külföldi partnerek egyenlő mértékben járulnak hozzá. Az osztrák külügyminisztérium első lépésben egy közel 3000 kötetes alapállományt bocsát rendelkezésre, melyet saját terhére évről-évre folyamatosan fejleszt. A Magyarországon működő Osztrák Könyvtárak teljes könyvgyűjteménye 2007-ben közel 26 600 könyvet foglalt magába, ebből 825 kötetet újjonnan szereztek be. A külügyminisztérium ezenfelül minden évben ösztöndíjat ajánl fel a könyvtárak dolgozóinak, az osztrák intézmények munkatársaival való személyes kapcsolattartás céljából. A könyvtári ösztöndíjakat az Osztrák Könyvtárakkal szoros kapcsolatban álló tanárok és hallgatók is megpályázhatják. A külügyminisztérium a nagykövetségekkel és az Osztrák Kultúrális Fórummal

együttműködve közösen támogatja az Osztrák Könyvtárakat különféle rendezvények szervezésében is. Magyarországon 2007-ben közel 30 500 személy vette igénybe a négy könyvtár sokrétű ajánlatát. A külföldön működő Osztrák Könyvtárak fenntartói legtöbb esetben tudományos intézmények. E befogadó intézmények biztosítják a megfelelő infrastruktúrát és állják a könyvtári személyzet munkabéret valamint a kommunális költségeket. A könyvtárak, egyetemi könyvtári jellegük ellenére, nyilvánosak és használatuk ingyenes. Szegeden, Szombathelyen és Debrecenben az egyetemi könyvtárak vállalták az Osztrák Könyvtár gondozását, Pécsen a Bölcsészettudományi Kar német tanszékének könyvtárában áll az olvasók rendelkezésére. Az Osztrák Könyvtárak tudományos munka folytatására is helyet biztosítanak és az egyetemi oktatásban is részt kapnak. A könyvtárak kínálatát elsősorban germanista szakos hallgatók veszik igénybe, de más szakirányok – mint pl. történelem, szociológia, gazdaságtudomány vagy jog – tanítványai és oktatói körében is nagy népszerűségnek örvendenek, nem feledve a gimnáziumi diákokat – mint a következő egyetemista nemzedéket – és tanárokat, akik nagy számban élnek a könyvvállomány használatának lehetőségével. A legtöbb könyvtári helyszínen osztrák lektorokat is foglalkoztatnak, akiket általában bevonnak az Osztrák Könyvtárak által folytatott programszervezésbe is. Magyarországon jelen pillanatban tizenegy lektort alkalmaznak, közülük négyet a négy könyvtári helyszínen.

A négy helyszín fontos szerepet játszik a két ország egyetemi szintű együttműködésében is. Itt kiemelendő a pécsi és szegedi kollégák kapcsolata a bécsi és klagenfurti egyetem oktatóival. A szorosabb együttműködés jegyében múlt évben a pécsi egyetemen tartott előadást Wendelin Schmidt-Dengler, akit 2007-ben Ausztriában az év tudósává választottak. Szegeden az Osztrák Könyvtár jelentős mértékben hozzájárult a Germanisztikai Intézeten belüli specializálódáshoz, az 1993-ban önállósult osztrák irodalom és kultúra tanszék megalakulásához.